

Várnberg Ámin

KÜZDELMEIM

ÍRTA

VÁMBÉR ÁRMIN

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
1905

Franklin Társulat nyomdája.

ELŐSZÓ.

Van egy török példabeszéd, mely azt mondja, hogy magáról csak az ördög szokott beszélni. Hát bizony sok igazság van ebben a mondásban s hogy mégis hozzáfogtam önéletrajzom megírásához, arra két különböző ok indított. *Először* meg akartam mutatni a hazai olvasónak, hogy az a lelki erő és kitartás, melynek középázsiai viszontagságaim közben tanújelét adtam, szorosan összefügg ifjúkorom küzdelmével és szenvedéseivel, tehát koránt sem méltó arra a nagy bámulatra, melyet a művelt világban keltett. Az ember könnyen elviseli azt, a mihez gyermekkorában hozzászokott. Azonkívül tekintetbe kell venni a kort, melyben nevelkedtem és a hazánkban akkor uralkodó szellemet, mely a rendkívüli pályára serkentett és buzdított s a mely szellem, fájdalommal mondom, manapság tetemesen eltompult. *Másodszor*, e könyvem félszázadnál hosszabb idő eseményeiről emlékezik meg; olyanokról,

melyek hazánkban s olyanokról, melyek az általam lakott idegen országokban folytak le, s ez események közt, tekintve a szoros és benső viszonyt, melyben a különböző népek társadalmával éltem, talán sok olyan adat van, melyet kár volna átengedni a feledésnek. És végezetül: pályafutásom rajzának közzétételével arra is számítok, hogy részletei bátorító hatással lesznek azokra, kiknek ifjúkora sorsban hasonlatos az én ifjúságomhoz. A szegénység és elhagyottság mindenféle nyomorúságával küzdő ifjúban, ha elolvassa e lapokat, talán felébred az a gondolat, hogy az ernyedetlen és becsületes munkát végre mégis csak siker koronázza s talán majd azt mondja magában: — «A mi sikerült Vámbérynak, sikerülhet nekem is!» — Mert a példában a legjobb oktatás rejlik és soha se felejtsek el ifjú barátaim e perzsa mondatot:

Beszakhti sud pukhte merdi huner

Beates muszaffâ seved szim u zer, —

azaz:

A nyomorban érik a férfi-erény,

A tűzben tisztul az arany s ezüst.

Hogy önéletrajzom magyar kiadása tetemesen bővebb az eddig megjelent angolnál, nagyon természetes; mert szűkebb családi körben sok olyant elbeszél az ember, a mi az otthoni viszonyokra vonatkozik s a mi a külföldi olvasót kevésbé érdekli. E tekintetben különös érdeme van *Balla Mihály* úrnak, ki hű munkatársam volt, sok

VII

adatot kutatott fel múltamra vonatkozólag, és fáradhatatlan volt könyvem sajtó alá terjesztésében. Nem mulaszhatom el tehát, hogy neki ez alkalommal ki ne nyilvánítsam hálás köszönetemet.

Budapest, 1905. április havában.

Vámbéry Ármin

SZÁRMAZÁSOM ÉS GYERMEKKOROM

I. FEJEZET.

SZÁRMAZÁSOM ÉS GYERMEKKOROM.

COGITO ERGO SUM! Igen, itt vagyok; de hogy mióta vagyok itt, arról már bajosan adhatnék számot, mert nincs hozzá semmi támasztékom. Nekem, tudniillik, földi létem elejétől fogva az a kétes szerencse jutott osztályrészemül, hogy zsidó szülők gyermekének jöttem a világra s mivelhogy a zsidóknak Magyarországon akkoriban még senki sem tette kötelességévé, hogy rendes anyakönyvet vezessenek, a hatóságok pedig beérték a községi előljáróság szűk adataival is, tisztára képtelen voltam reá, hogy születésem évét illetőleg hiteles följegyzésre bukkanjak. Anyámtól nem egyszer hallottam, hogy nem sok idővel atyám halála előtt, valamikor József napján láttam meg a napvilágot, és mert atyám egyike volt az 1830-ban kitört nagy kolera utolsó áldozatainak, azt hiszem nem tévedek, ha születésem évét 1831-re vagy 1832-re teszem.

Mínhogy a családi leszármazás tudományának különös barátja sohasem voltam, megkímélem az olvasót nemzetségfám részletes ismertetésétől. Dédapám, a mennyire hallomásból tudom, bajor földről, a jó Bamberg városából szakadt Magyarországba, mikor pedig

II. József császár családnév felvételére kényszerítette zsidó hitű alattvalóit, nagyapám, ki már itt született, őseinek városára gondolt és Bamberger néven iratta be magát a zsidók nyilvántartó lajstromába. A *B* betű idő múltán *W* betűvé lágylt és atyám már Wambergernek mondotta magát, ámde nem igen élt a reá késztetett névvel, mert az orthodox zsidók régente annak a keleti szokásnak hódoltak, hogy az apa neve volt a fiú predikátuma s e szerint a családnévnek voltaképpen csak a hivatalos használatban volt jelentősége. Atyám ezenkívül nemcsak jámbor zsidó, hanem kitűnő talmudista is volt, ki nappalait, sőt éjszakáit is tanulmányainak áldozta és nem sok ügyet vetett a világ dolgaira és hétköznapi eseményeire. Hitbuzgóság és tudásvágy a kettős, hatalmas rugója ennek a különleges zsidó tudománynak, melynek tanítványai szellemi és vallási célok felé törnek egyazon úton s ehhez képest édes álmodozás közben élik napjaikat oly világban, melyből csak az ázsiai vallásos hit theologusai veszik ki a maguk részét, a melyet azonban a kételkedéstől erősen áthattott keresztény theologusok már rég óta elveszítettek. Anyám beszélte nekem, hogy atyámat már kora ifjúságában hatalmába ejtette a mámora ennek az üdvözítő rajongásnak, mert nagyon félszeg és ügyetlen volt az emberekkel való érintkezésben s mikor leánynezőbe ment anyám szülei házába, a morvaországi Lundenburgba, láttára halkán összenevettek a Malawan család leánysarjadékai. De anyám — festeni való tizennyolcz éves szép leány volt — csakhamar kedvét lelte az elfogódott fiatal tudósban, kit szerencsésen ajánlottak be hozzá tüzes szemepárja és arczának kellemes vonásai. Mostohaanya keze alatt nevelkedve és már serdülő

leánykorában nem egy cseppjét ízelve meg az élet keserű poharának, úgy remélte, hogy megleli boldogságát a komoly és szent életű férfi oldalán. Könnyű lélekkel nyugodott meg tehát orthodox atyja akaratában, istenhozzádot mondott szülővárosának és az atyai háznak, hogy útra keljen az alig hogy megismert talmudtudóssal Magyarországra, Pozsony vármegye Szentgyörgy nevű városába, hol atyám, bennszülött létére, bizva bizott benne, hogy a község meg fogja választani rabbi-helyettesének.

De ismeretes dolog, hogy a theologusok minden felekezetében féktelen gyűlölet, irigység és fojtott harag dúl a saját pályatársak ellen s a szent férfiak tudvalevőleg általában jóval mérgezetebb fegyvert forgatnak, mint a világi javak legtüzesebb szerencsevadászai. A szentgyörgyi talmudisták — számra nagyon kevesen lehettek okvetetlenül — e gonoszságtól mentek nem valának, és mert atyám, az ő csöndes, szerény természetével nem termett rá a küzdelemre, hovahamarább veszendőbe ment a reménység, hogy valaha a község segédrabbinusi székébe juthasson és ez időtől fogva már csak a tanulmányaiért való lelkesedés ragyogó fénye vethetett világosságot a szegény ember jövőjének elborult egére. Örökösen a Misna és a Gemara kifogásain tűnődve és elmélkedve, a jó ember csakhamar megfeledkezett róla, hogy az a szerény hozomány, melyet anyám a házhoz hozott, korántsem olyan végnélkül való és enyészhetetlen, mint kedves tanulmányának végeláthatatlan vitái és bizonyítékai s hogy az embernek, ha meg is akar élni, a földiánsok mellől bizony ki kell néznie a mindennapi élet tarka vásárjára is. E kegyetlen kényszerűség miatt elég hamar s eléggé kíméletlenül fel-

rázta őt anyám gyakorlatias gondolkozása, ő, szegény, jó korán felismerte már a helyzet véghetetlen komolyságát s az eszközök és módok, melyekkel ez az okos, de fiatal és tapasztalatlan asszony segíteni igyekezett a bajon, helylyel-közzel nagyon kemények voltak, de fájdalom, czéltalannak és hiábavalónak bizonyultak. Egyszer azt ajánlotta az urának, hogy liszttel és gabonával kereskedjék, máskor csapszékot akart nyitani, mikor pedig ez a terv mind csütörtököt mondott, a jámbor talmudistának házaló körútra kellett indulnia Szentgyörgy közvetlen környékére, hogy talán hoz valami kis nyereséget a konyhára a falvakban összevásárolt nyestertermény.

Hogy milyen borzasztó mártíromság lehetett a lelkes talmudistának, mikor foliánsokkal tele szobájából kénytelen volt kimenni a környék durvalelkű tót parasztnépe közé, és hozzá milyen óriási önmegtagadásába kerülhetett, a «Halakha» és a «Haggadah» hímes mezejéről a nyomorult alkudozás terére lépni egy-egy zsák borsóért vagy babért, egy-egy birka- vagy kecskebőrért, oh, arról nem egyszer sűrű könyhullatás közben emlékezett meg anyám, mert hiszen gyöngéd szerelemmel vonzódott atyámhoz. Együtt érzett vele a tanulmányain való lelkesedésben is, együtt szenvedett vele, mikor lelki tusáját vívta, de nagy zsarnok a szűkölködés; biztatta hát és bátorította, és szegény atyám, úgy mondotta, csak nagy ritkán fogyott ki a béketűrésből. Egyszer, esős őszi napon — beszélte anyám — még egészen nyers tehénbőrt vásárolt a récsei mészárostól és öreg este volt, mikor mázsás terhével a hátán, bőrig ázva és a mély sár taposásában kimerülve, hazaérkezett. Anyám készülden várta az egyszerű vacsorával, de ő

csak éppen hogy ledobta a nehéz terhet és sietett a tanulószobájába, földiánsai közé temetkezett; s mikor anyám, megunva várakozást, utána ment, úgy el volt már mélyedve tanulmányába, mintha egész nap se mozdult volna ki a szobájából.

Ilyen szokásokkal és ilyen életnézetekkel természetes, hogy nem lehet megalapítani egy család szerencsés-jét ezen a világon! Nincs hát mit csodálni rajta, hogy az élet szükségait gyakorlatiasabb érzéssel felismerő anyám belátta végre, hogy jobb lesz, ha békén hagyja urát a földiánsai közt és a ház egész gondját inkább magára veszi. Anyám ily körülmények közt maga vette kezébe a vezetést, ő volt az, ki a világgal az érintkezést fenntartotta, atyám pedig a tanulószobájában ülve, őrizte a házat. Szomorú fölcserélése volt biz ez a kötelességeknek, a melybe csak azért nyugodott bele anyám, mert jámbor zsidónő létere úgy vélte, hogy Istennek tetsző dolgot művel; de nem felelt meg a család érdekének már azért sem, mert anyám járatlan volt az élet küzdelmében. A szegénység hát egyre nyomasztóbb lett a házban, s mikor az Európába akkortájt betört koleravész öldöklő angyala felső Magyarország nyugatán is jelentkezve, atyámat a sírba döntötte, anyám, huszonkét évével, özvegységre jutott, két gyermek gondját czipelve, a legnagyobb nyomorúságban.

A nagy csapás, a nyomasztó szegénység és az idegen földön való elhagyottságának érzete csodás akaraterőt öntött a fiatal, elszánt és okos asszony lelkébe. Házához vette egy lundenburgi fiatal barátnőjét, hogy vigyázzon a gyermekekre, ő maga pedig annál szabadabb lélekkel járhasson a dolgai után. Éjt nappallá téve dolgozott szünetlenül s özvegységének második eszten-

dejében már annyira vitte, hogy pinchéje jó borral volt tele, az éléstára színültig gabonával és vendéglője a legnépszerűbbek egyike egész Szentgyörgy városában. Az üzlet jól ment, de mivel azt hitte, hogy azért erős férfikarra is van szükség, második házasságra lépett egy hozzája való dunaszerdahelyi fiatal emberrel, kire most az a hivatás nézett, hogy a két árvának, tudniillik nekem és nővéremnek atyja, neki magának pedig támasza és életének pályatársa legyen. Nem kereshetem, nem is szabad keresnem, hogy anyámat e lépésre a fiatal özvegyek közös oka és ürügye ösztönözte-e, vagy hogy csakugyan szüksége volt-e a segítségre. Elég az, hogy sorsát jobbra semmi esetre sem fordította, mert Fleischmann úr, a második férje, ugyan jólelkű, tisztességes ember volt, de éppenséggel nem volt szorgalmas és vállalkozó szellemű férfiú. Megosztotta velem a jóllétet, de nem úgy a munkát s a hogy leforgott az első év és anyám szemére lobbantotta tétlenségét, azt felelte, hogy ott az idegenben nem leli helyét, nem tudja elhelyezni munkakerjét, de menjen csak velem anyám az ő szülővárosába, Dunaszerdahelyre, majd meglátja, hogy családja és ismerősei körében jobban megfelel a családfenntartó kötelességeinek.

Így került anyám, s velem én is, Dunaszerdahelyre, abba a városba, mely öntudatomat ébredni látta. Szülővárosomnak én azért ezt a várost tekintem s nem azt a másikat, melyben a nap fizikai világosságát megpillantottam.

Körülbelül három éves lehettem ekkor és csak rendkívül halovány emléket őriztem meg földi létem első tanyájának. De élénken emlékezem még a jelenetre, mikor a korcsmaszobában ott tipegtem a hosszúkás

nagy asztal alatt, melyen sorba volt rakva köröskörül az apró zsemlye, s a jóízű süteményt én szép sorjában felfaltam mind, mert már akkor is figyelemre méltó jeleit adtam valóban tekintélyes étvágyamnak. E gasztrikus mesterfogásaimban helylyel-közzel megzavartak a belépő vendégek, kik tréfa okáért rám fújták a habot a sörös poharukról, igaz ijedelmemre, mely emlékezetemben él még ma is. Halovány emlékezetével bírok ez első életeveim más eseményeinek is. Például emlékezem még határozottan arra a reggelre, midőn láb-fájással ébredtem és sántítani kezdtem; ez volt az idő, mikor a csípőfájás betege lettem s a bal lábamra megbénultam. E bajomra aztán gyógyulást — mint a későbbiekből majd kitűnik — nem is leltem soha. Átköltözésünkről is, mely egy nagy parasztszekéren esett meg, van némi emlékezésem, de annál bizonytalanabban az emlékezéseim az első két vagy három esztendőre, a melyet fogadott szülővárosomban, Dunaszerdahelyen töltöttem.

A mikor más gyermek térdig jár a rózsában és az aranyos ifjúkor örökké derült ege mosolyog le reá, nekem akkor csak tövis, nélkülözés és sokszerű nyomorúság termett. Mert elég hamar kiviláglott az, hogy mostohaatyánk áldott jó ember volt ugyan, mint említettem, de minél kevesebb volt benne azokból a tulajdonságokból, melyek az élet küzdelmében nélkülözhetetlenül szükségesek arra, hogy az egész család boldogulhasson. Az a szerény tőke, melyet anyám Szentgyörgyből hozott magával, szemlátomást fogyott, a szegénység beköszöntött a házba, a család békéje oda volt és mi gyermekek a legkeservesebb módon megszenvedtünk anyánk egyre növekvő kétségbeesése miatt. A korcsmát

be kellett csukni, mert fenntartására nem volt meg többé a mód és a kereset új neme váltotta föl a csalárosságot: a pióczakereskedés, mely úgyszólván családí üzletága volt a dunaszerdahelyi Fleischmann családnak. Igazabban szólva, nyomorúságos házalókereskedés volt biz ez. A Fleischmann testvérek összevásárolták a sok pióczát, melyet a parasztok a környék töméntelen mocsarában gyűjtöttek és szétválogatva, eladogatták Felső-Magyarország gyógyszertáraiban. E szerint én is hamarosan megismerkedtem az üzlet minden csínja-bínjával. A pióczák, nagyságuk szerint, körülbelül negyven centiméter hosszú vászonzacskókba voltak szétosztva és minden huszonnégy órában kétszer meg kellett őket fürösztetni. A munkának ebben a részében segíteni kellett a gyermekeknek is s nekem különösen sok bajomba került, míg leküzdhettem a nyálkástestű férgek iránt érzett utálatomat. Néha megesezt, hogy a pióczák éjnek idején kiszabadultak nem elég erősen bekötözött vászonzacskóikból és szerte kúsztak a szobában, mely közös alvóhelye volt a családnak; minthogy pedig mi gyermekek, elegendő ágy hiányában, a földön háltunk, majd az egyikünk, majd meg a másikunk riadt fel álmából rémült kiáltással, mert az éhes állatkák a bőrünkre akaszkodtak és íziben szivni kezdték a vérünket. Ilyenkor természetesen általános riadalom támadt a szobában, a vérszopókat a mécs világa mellett össze kellett keresgélni és újracsakba kötni. Mi gyermekek nagyban derültünk ez éjszakai jelenetek nevetető izgalmain.

A közben négytagúból hat, sőt héttagúra nőtt család minden üdve és keserve a piócza kelendőségétől és árfolyamától függött. Magyarországon akkortájt még

sűrűn rakták a pióczát a beteg emberiségre, de mert a haladó orvosi tudomány ellene volt a vér minden csökkentésének, lassan-lassan kiment a divatból a piócza és abban az arányban, a mint értéküket veszítették ez állatkák, nőttön nőtt a szegénység szüleim hajlékában. A gyermekkor virágfakasztó napjaiban én hát csak a szegénység és a mindennemű nélkülözés keserű gondját láttam szemeimmel. Különösen megnőtt a bajunk, mikor mostohaatyám néha hetekig tartó házaló útján a messze vidéket járta és fogytán volt a pénz, melyet otthon hagyott. Ilyenkor heteken át nem kaptunk mást, mint fekete kenyeret, krumplit a legkülönbözőbb formában és kiadásban, vagy köles- és bodzakását. A kávé és a tej a csemegeféle osztályába tartozott nekünk, húst pedig, nagyon vékony falatokban, csak szombaton, vagy más ünnepnapon kaptunk. Néhanapján szükében voltunk a kenyérnek is és elevenen él még emlékezetemben, hogyan kellett szert tennünk reája. Házunk, természetesen szegényes, roskadozó, földszintes bérház, a város végén állott egy füzes szélén és közvetlenül a nagy rét mellett, a melyen kóbor cigányok szokták felütni füstös sátraikat s engem így már jó korán megismertettek a vándorló élet fogalmával. Mintha most is előttem állnának Indiának e barnabőrű gyermekei, az egyik meztelenül, a másik rongyosan, de nagy ezüst gombokkal a tépett köntösén: ez a társaság maga volt a megfestett nomádélet. «Oláh cigányok» voltak, a hogy felénk közönségesen nevezték őket, vadabbak és féktelembbek, mint félig-meddig letelepült testvéreik, és lopásból, jövendőmondásból, kovácmesterségükből tengették életüket. Olyan edzett volt e nép, hogy csikorgó hidegben is ott tanyáztak a szabad ég alatt és reggelre

kelve a lovuk két oldalán függő párnák közé dugdosták purdéikat, úgy vonultak tovább rejtelmes utaikon. Az asszony rendszerint a ló hátán ült, a kamasz és a férfi-nép mögöttük gyalogolt.

A házunk mellett vitt el az országút a Dunaszerdahely és Komárom közé eső csallóközi falvakba és mert pénteki napon a környékbeli koldusok szabadon kéregethettek a mezővárosokban, a mi házunk előtt vonult olyankor a városba a koldusok minden nemű és korú sokasága. Még most is elfog a borzadály, ha visszagon-dolok az igazi és álnyomorékok, bénák, világtalanok, némák, bőrbajos és fekélylyel borított nép rongyokba burkolt undok csapatára. Elöttem állnak folyton az el-múlt idők rémalakjai. Pedig én mégis ettől a nyomorú-ságos, utálatos néptől szedtem össze minden péntek délután az összekoldult kenyérkét és élelmi szert — mert pénzt nagyritkán kaptak — cserébe egy-két üveg pálinkáért. Keserves és iszonyatos falat volt biz az, pizkos és beteg kezek szedték elő a koldustarisz-nyából, de édesen csillapította mégis egészséges fiatal gyomrom éhességét. Az éhség! Zsenge gyermekkorom-ban megismerkedtem már az ő rémesen ösztövé alak-jával. Sokszori találkozásom volt vele életem későbbi időszakaiban is és biztosíthatok róla mindenkit, hogy a küzdelem e szörnyeteggel nem a legkönnyebb fajtájúak közül való.

De hát fejlődésem erőteljes, egészséges volt mégis és nem szólva három éves korom betegségéről, — a melyre azért emlékezem, mert babonás hitében anyám eladott egynehány krajczárért, hogy elkerülje a reá mért végzetet és nagyobb kegyelemre hangolja Istent a talán büntelen vevő iránt — egész életem során egyetlenegy

napig sem voltam ágyban fekvő beteg. Kora tavasztól késő őszig pórén és mezítláb jártam az utcát, nyaranta nem a fülledt szobában, hanem az udvarban, az eresz alatt háltam és oly édesen pihentem Morfeusz karjai közt, hogy zivataros éjszakákon is csak olyankor ébredtem fel, a mikor lábamat a lecsorgó víz már egészen átáztatta. Pirosposzsgás arczommal, ragyogó fekete szemmemmel és göndör hajammal tetszettem is különösen az asszonynépnek és a parasztasszonyok a vásártéren megczirógatva arczomat, mindig azt mondották egymás közt: — Szegény zsidógyerek, milyen kár érte, hogy béna! — Nekem magamnak nem igen tűnt fel ez a testi fogyatkozásom, mert mankómat a balhónom alá kapva, elég fürgén sántikáltam biz én és akárhányszor keltem versenyfutásra gyermek-czimboraímmal. De a mikor bénaságom miatt egynémelykor mégis elmaradtam tőlük és sírva tértem haza, édesanyám ily szókkal vigasztalt: — Tovább érsz te, fiam, valamennyi pajtásodnál, légy te csak kitaró és túrj békén!

De anyámnak azért fájó tövis volt a szemében ez az én testi nyomorúságom; mélyen bántotta hiúságát és mindig csak abban főtt a feje, hogy miképen gyógyíthatna ki ebből a tökéletlenségemből. Leirni nem lehet azt, mi mindent el nem követett e végből, milyen utakat és módokat nem eszelt ki a meggyógyításomra. Szerencsét próbált a legsajátságosabb házi- és csodaszerekkel. Gyógyító erejű füvekben fűrésztöttek, minden lehető és elképzelhető kenőccsel és állati zsíradékkal kengettek és a mikor nem használt az sem, éjfélkor az átalútakra fektettek és vén cigányasszonyok bűbajos mesterkedésére bíztak. A legtöbbet mégis az úgynevezett csodadoktorok és kuruzslók miatt

szenvedtem. Egyszer egy katolikus pap személyében, Rudnón támadt egy ilyen csodadoktor és anyám, alig, hogy a híret meghallotta, a rokonok oltalmára bízta a családot és felkerekedett a hosszú, fáradságos útra Rudnó felé. Minthogy vasútnak akortájt még híre sem volt, majd gyalogszerrel, majd meg szánakozásból felvéve, megrakott parasztszekerek hátán hosszú napokon át tartott az út, míg végre megérkeztünk a községbe. Az én szegény anyám kénytelen volt ajándékat csúsztatni a markába az ájtatos lelkű világbolondító gazdasszonyának, hogy a csodaember színe elé juthassunk. Ám a fekete reverendás úr nem csinált sok teketóriát a betegével. Megnézte, amúgy felületesen, a béna lábamat, írt egy receptet, mert a patikárius társa volt a szent üzletben és a közeli gyógyulás reményével útnak bocsájtott bennünket. Máig is különösnek tartom, hogy anyám, a ki írni és olvasni igaz, hogy nem tudott, de egyébként ritka eszes asszony volt, hogyan eshetett oly mélyen a rabságába a legotrombább balhiedelmnek, és hogy semmi csalódás nem óvhatta meg az újabb meg újabb tévedésektől.

Még el sem felejtettük a rudnai orvosság hiábavalóságát, mikor Nyitramegye Grób községéből híre kelt egy új csodadoktornak. Ez éppen elég volt arra, hogy anyámnak tüstént kezébe adja ismét a vándorbotot. Az orvosi tudomány csodatévő embere ezúttal nem volt pap, hanem közönséges Írástudatlan parasztember. Falusi udvarházában találtuk a derék férfiút, s mert Dunaszerdahely borának jó híret hallotta, jvész volt rögtön velünk tartani, hogy szüleim házánál vessen alá a kezelésének. Kezelést mondok, de barbár módon kegyetlen és durva kezelés volt, a minőt jó érzésű em-

ber az állaton se vitt volna végbe. Miután a lábamat öt napon át minden reggel egy ideig a forró gőz fölé tartották, hogy az inaim és porcogóim, mint a paraszt mondotta, meglágyuljanak, a hatodik napon végre eljött az ideje az orthopédia csodás műveletének. Anyámat elküldötték hazulról, engem pedig lefektettek és miután két markos cigány — ők voltak a segédorvosok — vállamnál és lábamnál fogva megragadott és keményen a földre szorított, a paraszt testének egész súlyával reánehazedett szinte derékszögbe összezsugorodott beteg térdemre. Borzasztó roppanás következett ezután, és én elájultam. Később, hogy magamhoz tértem, ott láttam térdelni az ágyam mellett siránkozó és kesergő anyámat, czirógatva és dajkálva engem; de a lábam egészen egyenesen feküdt két erős fakéreg közé szorítva és durva köteléssel körülpólyálva. Ilyen gyógyítások estek Magyarországon az Úr 1836-ik esztendejében! Sajnos, van példa az efélére még ma is, de nem épen csak nálunk, hanem a műveltségére büszke Európa más országaiban is! Csak természetes, hogy nem lett semmi haszna az egész orvosi eljárásnak, mert mire a fakérget eltávolították és megint lábra állhattam, régi bajom visszatért és a mankót elő kellett vennem ismét. Béna maradtam biz én egész életemben, ha nem is épen káromra, a mint kitűnik majd elbeszélésem későbbi folyamában.

Nem tekintve testi fogyatkozásomat, gyermekkoromat a legjobb egészségben töltöttem, noha szűkös és igen-igen gyarló volt a táplálkozásom és sokféle szomorúsággal kellett megküzdenem a hiányos ruházkozásom miatt. Tanulótársaim és játszópajtásaim kedvezőbb sorsán elborultam ugyan akárhányszor, de a korai megszokás mégis kitűnő *training* volt későbbi pályafutá-

som számára; azokat a szenvedéseimet és nélkülözéseimet, a melyek mint mohammedán koldulóbarátot értek, alig éreztem nagyobbnak és gyötrelmesebbnek azoknál, melyeket ifjú koromban éltem át. És azt hiszem, hogy a kik olvasták kalandjaim történetét, akárhányszor csak azért csodálkoznak rajtuk oly túlságosan, mert nem ismerik eléggé az én régebbi szenvedéseiméi

De legyen elég ennyi a testi nevelésemről. A szellemi kiművelésemet illetőleg az olvasónak mindenképp előtte meg kell ismerkednie a műveltségnek ama feltételeivel, a melyeket az akkori orthodox zsidóság a helyes és Istennek tetsző életmódtól elválaszthatatlannak tartott. Mint a hogy tudomány alatt a mohammedánus csak a vallástudományt, műveltség alatt csak a Koránban és a szertartás törvényeiben való teljes járatosságot érti és a nevelés eszményképét csak a theologikus képzettségben látja, a zsidók is úgy voltak a szentírásban való tájékozottsággal és a műveltség legfőbb fokának a talmud tanulmányozásában való elmerülést tartották. A serdülő gyereket ehhez képest mindenképp előtte a héberül való olvasásra tanították és ha már kellőképpen megismertették az idegen nyelv Írásjegyeivel, lassankint a héber szöveg fordítására fogták és pedig merőben egyszerű methodus szerint; egyes szókat fordítottak le neki előbb, az összefüggés révén beavatták a mondatok értelmébe és a nyelvtannal fejezték be a nyelvnek tulajdonképpen való megismertetését. Nem kevésbé volt eredeti a tágabb értelemben volt iskolázás. Minden, a szentírásban otthonos zsidónak szabad volt iskolát nyitania; az pedig, hogy boldogulhasson is az ilyen iskolával, legtöbbször okozati összefüggésben állott a jobbmódú tanulók számával és az iskolapénz csekélyebb

voltával. Döntő súlylyal esett a latba a tanító pedagógiai vérmérséklete, más szóval a nádpálcza és a nyaklevesek sűrűbb, vagy ritkább alkalmazása, mert az olyan iskola, melyben csak szórványosan jelentkeztek a kék csík és a feldagadt ábrázat esetei, minden esetre nagyobb népszerűségnek és különösen az érzékeny szívű anyák nagyobb pártolásának örvendezett. Az elemiek tanulását én egy harmadrangú iskolában kezdettem, de mert természetes értelmennél és jó emlékező tehetségnél fogva mihamarább kitüntem a tanulótársaim közt, utóbb féltandíjjal felvettek a legjobbnak tartott iskolába. Örömet és könnyen tanultam. Különösen erős oldalam volt a könyv nélkül való tanulás, mert elég volt háromszor átolvasnom a héber szöveget és csekély segítséggel már el is mondtam emlékezetből. A tanítómnak ez feltűnt, de annál kevésbbé tűnt fel az anyámnak. Azt szokta mondani: — Az apja nagy tudós volt, úgy kell, hogy jó esze legyen a fiának is. — De azért keményen szorított a tanulásra és lefekvéskor a párnám alá kellett raknom a könyveimet, a melyek eléggé testes kötetek voltak egynémelykor. Azt szokta mondani anyám: — Éjjel majd a fejedbe megy a tudomány a vánkosodon át, — a mit én el is hittem, betű szerint. Nevezetes egy asszony volt biz az én anyám. Vak babonahit váltakozott benne a természetes ész ritka adományával. A mellett az akarat szokatlan ereje lakozott benne; őseredeti példaképe volt a középkori zsidóasszonynak, telve ó-szerű elvekkel és életfelfogással, mely vakbuzgónak látszott s mégis alkalmazkodott az adott viszonyokhoz. Ha éjnek idején zivatar támadt, hamarosan gyertyát gyújtott, felütötte a bibliának a világ teremtéséről szóló fejezetét és így

fohászzkodott: — Istenem, lásd! Megteremtetted a világot, mért akarod most a magad kezével elpusztítani? — Különösen meglepő volt az emlékező tehetsége. Élénken emlékezett gyermekkorának legkisebb eseményeire. Sokszor említette, hogy hallotta anyjától, hogy az austerlitz-i csata után hogyan áradtak a francziák a közel Lundenburgba és hogyan tolakodtak be a házakba a gránátosok ezzel a kiáltással: *Café! Café! sacré nom de Dieu!* Azt hiszem, hogy anyámtól örököltem én is az emlékező képességemet.

Nyolcz éves koromig nem igen tanultam mást. mint Mózes öt könyvét és magyarázatait, a próféták könyveit és a bibliára vonatkozó egyéb tudnivalókat, hozzá még magyar és német írást-olvasást. Mózes könyveiben tökéletesen otthonos voltam és a próféták írásai-ban is oly nagy volt a járatosságom, hogy hosszú részeket mondtam el és fordítottam le könyv nélkül Ézsaiásból, Jeremiásból, Tre-aszARBól és más szent könyvekből. Ez a járatosságom bizonyos tekintélyt kölcsönzött nekem az iskolatársaim közt, a tanítóm pedig oktató művészetének amolyan kísérő példája gyanánt használt, mert ha egy-egy apa megjelent az iskolában az ő reményteljes csemetéjével, engem tüstént kihívtak és megegzamináltak, hogy feleleteimmel szembetűnő bizonyoságot adjak a tanító buzgalmáról és hivatottságáról. Ennek a megbámultatásnak a gyermekekre nézve minden esetre megvoltak a maga veszedelmei, mert már korán felkeltették bennem a hiúságot, és elbizakodottá tettek volna, ha néhanapján hideg vizsugárként nem hullottak volna gyermeki önhittségem tüzére anyáin intelmei. — Nem vagy még semmi sem, nem tudsz még semmit, — mondotta — mert az én első uram fiának a

legkülönbnek kell lenni minden más gyermek közt. — És annak, hogy e szóval: «a legkülönb», mire gondolt az én anyám, a dunaszerdahelyi zsidó-iskola fölött magasan kiemelkedő jelentősége van. Szerinte nekem kitűnőnek kellettennem nem csupán a zsidó, hanem a keresztény tudományokban is. Mert akármilyen jámbor és istenfélő volt a lelke, úgy látszik, mégis eléggé jókor meggyőződött róla, hogy a thóra és talmud tudománya eléggé alkalmas ugyan arra, hogy kulcs gyanánt szolgáljon a paradicsom kapujához, de nem igen való arra, hogy boldogulni lehessen vele már ezen a földön. És meggyőződött még arról is, hogy azok a kiválóságok, melyek szegény atyámat koldusbotra juttatták, nekem még kevésbé válhatnak javamra most, az idők megváltozott folyásában. Elég az hozzá, anyám arra a merész elhatározásra jutott, hogy a vallásos zsidó tanulmányok mezejéről a világias életpályára vezérel át engem s hogy világi tudóst farag a rabbi és talmudtudós fiából. Ez elhatározás merészségét egyébként csak az méltányolhatja igazán, ki ismerte valamennyire amaz idők orthodox zsidóságának eszejárását, életviszonyait és szörnyű vakbuzgóságát.

Keresztény polgára vajmi kevés volt a városnak, mert túlnyomó részében zsidó volt a lakosság. Meg is látszott ez félreismerhetetlenül az utcák képén. A zsinagóga előtt egy lakatra járó vaskarika lógott lánczon. Ebbe a karikába csukták a nyakát egész napra annak a bűnös zsidónak, ki vétséget követett el a vallás törvényei, vagy a mi ezzel egyre ment, a társadalmi rend érdekei ellen. Az volt csak a pellengérré állítás! A delinkvenst leköpte minden igazhívő zsidó, kit útja a zsinagóga tájékára vitt. Természetesen nem csekély feltűnést

keltett, különösen a gyermeknép között, ha kocsin vagy lóháton egy-egy falusi nemes tisztelte meg látogatásával a zsidók városát. Jobbára pénzügyleteik lebonyolítása végett jöttek a nemes urak és a milyen sietve jöttek, ép olyan vágtatva távoztak is el dolgaik végeztével. A dunaszerdahelyi zsidóság kalmárnép volt a legszegényebbtől a legmódosabbig. Foglalkozott pénzüzetekkel is a gazdagabbja, de a túlnyomó rész csirkével, tojással, veteménynyel kereskedett Bécsbe és Pozsonyba. Mind a mellett nem lehetett volna azt mondani, hogy a túlságos jómód felveti a dunaszerdahelyi zsidóságot. Emeletes háza csak egy volt a városnak, az is keresztény kézen volt: egy *Kondé* Ignác nevű birtokosember volt a tulajdonosa. A dunaszerdahelyi nyelvjárás ennél fogva kezdetben egyszerűsítés okából, utóbb hagyományból *kondégnáczos* háznak mondotta az emeletes házat s a mikor idő múltán Pozsonyba kerültem és megláttam a sok emeletes házat, belőlem is így tört ki a csodálkozás: «Ejnye, de sok kondégnáczos ház van itten!»

A dunaszerdahelyi zsidó hitközség a legvallásosabb, legősibb és a neológság érintésétől leginkább ment hitközségek egyikének hírében állott akkoriban Magyarország és egész Európa hitközségei közt, nem számítva közéjük talán egynehány khaszidim (vakbuzgó) voltáról híres lengyel és orosz hitközséget. Maradványa volt a tiszta és hamisítatlan középkornak, e kor minden örülten fanatikus tévelygésével és szertelenségével s még ennél is több: szakasztott mása annak a hitéletnek, melynek zord árnyékai borzadálylyal töltöttek el később Bokhara muszelmánjai közt. A vallási lelkesültség túlságában, a rituális szörszálhasogatásnak és szomorú babonahitnek

borzasztó labirintusában éltem én gyermekkoromat. Télen és nyáron, kora reggel és későn este soha el nem mulasztottam volna, hogy siessek a zsinagógába, mi-helyt megdobbant házunk ajtaján a fakalapács első ütése, — a harangszó helyett ez volt a zsidóknál az istentiszteletre hívó jeladás — és erőteljesen csengő ifjúi hangon korán túlzengett az imádkozók seregén. Istenfélő gyermek voltam, ezt tartották rólam a köz-ségben. Inkább elpusztultam volna éhen, mintsem hogy egy falatot is vegyek a számba, mely nem rituális mó-don készült, hogy húst vagy tejes ételt ettem volna a szabályszerű hat órai idő betartása nélkül; vagy pedig — a mitől Isten óvjon — hogy rávetettem volna szemem Isten legundokabb teremtményére, a disznóra. Hát még, hogy a kezem is bemocskoltam volna vele! Attól való félelmemben, hogy födetlenül maradhatna a fejem, a mi halálos bűn volt az óhitű zsidó szemében, a fülemig lehúztam a sapkámat, mikor pedig egyszer pajkos keresztény fiúk erőszakkal lehúzták a fejemről, resz-kettem, mint a nyárfalevél és azt hittem, hogy most már nem kerülhetem el a gyehenna borzasztó szenvedéseit. Ha szombaton, a teljes nyugalom napján, törté-netesen ezüst vagy rézpénzt találtam a földön, nem hajoltam le érte, mert bűn lett volna a kezemmel meg-érinteni, hanem szent szégyenérzettel taszítottam odább a lábammal, befödtem porral és sárral, hogy másnap érte mehessek. Az a vallás, mely zsinórmértékkel szolgál hívének a legkisebb részletkérdésben is, mely kioktatja róla, hogy miképen egyék, igyék, álljon, aludjék, ruház-kodjék, miképen gondozza testét kívül és belül, hogyan érintkezzék a nőikkel és hogyan viselkedjék a természet különböző jelenségével szemben, — az olyan vallás

mélyen hat az ifjú lelki világára, lenyűgözi a serdülő gyöngye lényt, hatalmába veszi minden érzelmét és gondolatát épen úgy, mint a hogy évek múltán, Törökország és Perzsia muszalmán ifjúságán is tapasztaltam. Ott is, mint itt, voltaképen külsőségekben nyilatkozik meg a hit; szertartásokban, melyekhez szigorúan alkalmazkodnak. Nem csoda tehát, ha érettebb korában a zsidó fiú ép úgy mint a moszlim, a szabad kutatás által felvilágosítva, könnyűszerrel veti le magáról a hit béklyóit és szabadgondolkozó válik belőle. Két ily órási ellentét összetalálkozásában könnyű magyarázatát lenni e fordulatnak!

Az ily átalakulás egy részről szorosan összefügg a természetes észbeli képesség fejlett voltával. A míg a zsidó iskolába jártam és kárhuzatosnak véltem a kereszténységgel való mindennemű érintkezést, a kételkedésnek árnyéka sem vehette be magát lelkembe. De, mint már említettem, anyám adta reá az első alkalmat a világias nevelés gondolatával. Nem ügyelve hitsorsosainak csipős megjegyzéseire, a zsidó iskolából a protestáns hitközség elemi iskolájába adott, hol keresztény könyvekből is tanultam, jelen voltam a vallási órákon s a földrajzból, természetrajzból elsajátítottam azokat az elemi ismereteket, a melyeket az akkori fölötté gyarló iskolakönyvekből egyáltalán elsajátíthattam. A földleírást versekbe foglalva adta elő a «*Kis tükör*», a természetrajzi könyv beérte egynehány állat leírásával és magyar anyanyelvünk helyett a latin nyelv elemeivel ismertettek meg bennünket. Mindenesetre nagyon sovány ellátás volt ez a keresztény tudás konyhájáról, de olyan gyökeresen különbözött mégis addigi tanulmányaimtól, melyek évezredes eseményekkel foglalkoztatták elmé-

met, hogy már ezek az első ösztövére falatok is meggyőztek az új szellemi táplálék külön tápláló erejéről és ízletességéről.

E mellett a keresztény iskolatársakkal való érintkezés szabadabbá és az előítélettől mentesebbé tette gyermeki elmémet, mert együtt játszottam és barátkoztam velök, bár szülőházukban nem kerestem fel őket soha és hozzá nem mertem volna nyúlani ételükhöz, kalácsukhoz, a melylyel megkínállak. Ez már nekem is, anyámnak is egyértelmű lett volna hitem elhagyásával és ennyire az egykori rabbinus fia már még sem vete-medhetett! A jég mindamelllett megtört. Még nem mertem ugyan átlépni a határt, mely nevelésemnél fogva a nem zsidó emberiségtől elválasztott, de már átvetettem rajta bátortalan pillantásaimat. Mikor pedig anyám lassan-lassan hozzá szoktatott a gondolathoz, hogy világi pályára lépek és hogy doktor válik belőlem, mihamarabb lefoszlottak elmémről az óhitű vallási nézet sűrű fellegei, látókörom kitégult és gyermeki szemem gyönyörűséggel nézett szét a messze régiókon.

Dunaszerdahelyi kisdíák korom emlékei közt megjelenik előttem egy nyájas öreg úr képe: az első nevezetes keresztény emberé, kivel az élet útján összehatalálkoztam. Osztályunk vizsgájának előkelő vendége akadt *Bartal* György aransarkantyús vitéz, a híres jogtudós és történetíró személyében, ki édes atya volt ifjabb *Bartal* Györgynek, a későbbi miniszternek. Ez alkalomhoz fűződik első sikerem emléke is. A vizsga közben hallottam, hogy tanítónk ismételve megemlíti nevemet a nagyúri látogatónak. Néhány perc, és már künn is álltam a pódium előtt. *Bartal*, a tanító kérésére, maga egzaminált engem. Jó elővéleménye lehetett az

emlékezőtehetségemről, mert ugyancsak megforgatott a kérdéseivel. A többi közt felütötte az olvasókönyvünket, melynek egy hosszú lélekzetű latin verszet volt a végén. Azt kérdezte, hogy el tudnám-e mondani hibátlanul? Nekem több sem kellett. Elkezdtém recitálni szépen: «*Timor dei est principium*» . . . s mikor a végére értem, a tanító biztatására elmondottam a sorait szép rendben még visszajáról is. Az előkelő vendég nagyon meg volt velem elégedve. Megczirógatta arcom és egy ezüst húszast csúsztatott kezembe, ráadásul adva még ezt a biztatást: «Csak tanulj fiam!» Szorgalmamnak ez a bátorító szó volt az első jutalma, észbeli képességemnek pedig ez az ezüst húszas az első anyagi eredménye.

Tíz éves lehettem akkor. Jövőmre nézve a terv már készen állt, de a megvalósítás eszközei mérhetetlen gondot okoztak jó anyámnak. Családunk szegénysége és nyomorúsága akkortájt érte el netovábbját. Testvérném kénytelen volt már szolgálatba állni s hogy én se pusztítsam fiatalabb testvéreimnek szűkösen kimért kenyerét, anyám, nehéz lélekkel bár, elhatározta, hogy egy időre engem is kiad a házból. Inasnak álltam egy nőszabóhoz, kinek héber nyelvre oktattam a fiát, mely szolgálatomért egyrésről ellátást kaptam, másrésről pedig be kellett volna, hogy vezessenek a lenge karton- és vászonkelme összeöltögetésének művészetébe. Az a három óra, melyet pedagógiai kötelességemnek áldoztam, tűrhetően kellemes volt számomra, mert jól esett hiúságomnak, hogy velem egykorban levő fiúnak vagyok a tanítómestere. De annál kellemetlenebb volt számomra az az idő, melyet a kerek asztalnál kellett eltöltenem a legények és az öltögetés művészetében

nálam jóval különb inasok társaságában. Örökösen csak a gúnyos megjegyzéseiket nyeltem az ügyefogyottságom miatt; korholtak, sőt egynémelykor kézzelfogható intelmekkel láttak el, hogy jobban kezeljem a tút és a gyűszút, hogy ne gyűrjem úgy a kelmét és így tovább. Egy szó, mint száz, olyan keservessé tették számomra a szabóság nemes művészetének iskoláját, hogy már az első hónap végén könyes szemmel panaszkodtam miatta anyámnak, ki belátta hibáját, de biztatott, hogy tartsam ki legalább addig, míg elmúlik a tél és új kondíciót, más szóval: állást, kereshet számomra. Nagy lelki küzdésembe került az elhatározás, de végre győztek anyám intelmei és az a jóleső érzés, hogy meleg szobában, tűrhető ellátás mellett tölthetem a zordon téli napokat, holott addig fogyatékosan öltözködve és pár meleg krumplival a zsebemben tettem meg a mindennapi hosszas utat az iskolába. Beletörődtem hát kellemetlen sorsomba, míg a tavasz közeledtével újra fölbredt bennem a jobb napok reménysége és csakugyan biztatón intett felém egy-egy sugár ifjúkorom mennyboltozatáról.

Tizenegy éves voltam és el akartam hagyni most már nem csak a szülői házat, hanem a várost is, hol anyám lakott: az egyetlen lény a világon, ki lelkéből szeretett. Tizenegy éves korban, szegényen és nyomorútan, béna lábbal, elveszítve az anya édes tekintetét, csak azért, hogy idegen emberek részvétlen szeme előtt élje napjait: — vájjon érhet ennél szörnyűbb csapás és kegyetlenebb válság egy érzékeny gyermekszívet? Nekem borzasztó volt ez a gondolat. Napokon át könyvet sajtolt szemembe, forró könyvet, mely még bőségesebben omlott, mikor épp olyan lelkiállapotot olvastam

ki anyám vörösre kisírt szeméből. De mihez fogtam volna? Végső gyámoltalanságomban úgy éreztem, hogy a menekvésnek ez az egyetlen módja áll nyitva számomra, hogy ez az út az egyetlen, melyen tehetségemnek megfelelő pályára juthatok. Anyám bátorított és így szólt hozzám: — Nem lehet és nem szabad, hogy közönséges ember váljék te belőled. A tudós atyád lelke él te benned. Tanulnod kell, hogy doktor lehess, fiam. És hogy Szentgyörgybe juthass a gimnáziumba, hol ismerik nevedet és segíteni fognak, keresned kell egy-néhány forintot, mert én legfeljebb ha egy kevés fehérneműt és egy öltöző ruhát adhatok veled. Úgy van fiam, sok küzdés és szenvedés vár rád, de jól jegyezd meg, az embernek nem szabad megijedni a fáradságtól. *Az ember az éjszaka első felében tegye jó rendbe az agyát, hogy jól alhassék a másik felében.* — Még néhányszor volt részem eféle intelmekben és bátorításban. Meg is aczélozták elhatározásomat s mikor Nyéken, Dunaszerdahelytől mintegy két órányira, tanítói állással kínáltak meg az odavaló zsidó korcsmárosnál, elfogadtam szívesen a meghívást és anyám oldalán, mankómmal a hónom alatt és kis batyúval a hátamon, odahagytam a várost, hol gyermekéveimet töltöttem, hogy elfoglaljam azt a hivatást, mely meg fogja rá adni a módot, hogy új pályámra léphessek.

A poros országútról a rövidebb gyalogösvényre térve, hamarosan meg is érkeztünk Nyék községébe s mikor anyám bemutatott jövőbeli gazdámnak, ki láttatlanban fogadott föl, az egyszerű ember felsőbbiséges szemmel méregette a jelentéktelen, szegényes külsejű, mankóra támaszkodó tanítót, és a halk beszélgetésből sűrűn hal-

lottam ki ezt a bántó megjegyzést: — Nagyon fiatal. Nagyon kicsiny! — Egy dunaszerdahelyi zsidó, ki történetesen ott járt és engem ismert, volt olyan szíves, hogy biztatta gazdámot, mondva: — Ennek a gyerekek ne a külsejét, hanem az eszét nézzed. Mert ez a gyerek tele szedte magát könyvvel és tudománnyal; betéve tudja az imádságokat és a bibliát s a Móricz (így hívták jövődöbéli növendékemet) sokat tanulhat tőle, ha szorgalmas lesz. — Közben megjelent a ház asszonya és vele a fia is, s míg amaz megütközve és alig titkolt derűtséggel nézett reám, mintha mondani akarta volna: — Ez ugyan nem igen boldogul majd az én Móriczommal, — ez idegenkedve nézett reám, eltépte magát az anyja kezétől és vesd el magad, már künn volt a kertben. Csak természetes, hogy nem sok bátorságot öntött belém az ily fogadtatás és hogy nem láthattam rózsás színben a mentor reám váró szerepét. Zavartan és elfogódva álltam egy darabig és lelkem nyugalma nem lelhettem meg már azért sem, mert elvette minden akaraterőmet az a gondolat, hogy meg kell most válnom kedves anyámtól. Anyám, természetesen, még jobban szenvedett, mint én, de nem árulta el az ő lelki küzdelmét. Egy rövid óra hosszáig még velem maradt és forró ölelésekkel vált el tőlem; kiment velem a kertbe, átlépett a keskeny pallón, mely keresztül volt vetve a sövényen, és egyszer vagy kétszer még visszaintve, gyors léptekkel távozott el azon az úton, a melyen oda érkeztünk. Én megtört szívvel álltam ott, meredten néztem utána anyám eltűnő alakjának és nem birva tovább fájdalommat, lerogytam a földre, megcsókoltam a deszkát, melyet utoljára érintett lába és vad kétségbeesésemben keserű könyvet hullattam a reám nehezedeő sors miatt.

Ebben a keserves helyzetemben egyszerre csak gyöngédtelen érintést éreztem vállamon és a hogy körülnéztem, Móricz állt előttem és vigyorogva így szólt hozzám: — Tanító! enni jöjjön. — E nem épen barátságos szólításra betértem a szobába, hol már együtt ült a család a terített asztalnál. Alig nyúltam hozzá az ételhez és ámbár részvevő lelkek igyekeztek földeríteni, elmúlt több nap, a míg beletörődten új helyzetembe és képes voltam minden tekintetben megfelelni a reám rótt föladatoknak. Tudniillik a háznál én nemcsak tanító, hanem háziszolga és pinczér is voltam, amennyiben a nap négy óráján át írni, olvasni és számolni tanítottam és oktattam a bibliában a «kedves Móriczot», kora reggel és későn este pedig borral és pálinkával szolgáltam ki a mezei munkáról hazatérő parasztnépet, végezetül péntek délután, vagyis szombat beköszöntése előtt, kitisztogattam a család minden lábbelijét és ruháját. Máig sem tudom, hogyan képzelte összeegyeztethetőnek az én kenyéradó gazdám e sokoldalú hivatás minden tennivalóját, mert hisz engem voltaképen csak tanítónak fogadott házához. De a keleti közmondás szerint «annyi terhet rak az ember a számárra, a mennyit csak tud, de nem annyit, a mennyi a száárnak tetszik» s úgy látszik, hogy a nyéki csapláros nagyon tartotta magát ehhez a közmondáshoz. Én a lehetőség szerint megtettem kötelességemet, de sajnos, elég hamar reájöttem, hogy a míg a parasztok kicsinynek és hiányosnak találták az általam mért szeszes ital mértékét, tanítványom mindig bőségesnek és hosszúnak ítélte a mértéket, a melylyel a tanítás óráit mértem és anyjával együtt bevádolt az atyjánál szellemi túlterhelése miatt. Ha fiatal elmémnel nem követem el azt a hibát, hogy

a tanítás óráin kívül pajtáskodtam és együtt játszottam a tanítvánnyal, talán inkább bírok vele; de az a visszásság, hogy játszótársa és tanítója akartam lenni egy személyben, keservesen megbosszulta magát, mert a mikor egy ízben túlságos buzgalmamban annyira elragadtattam magam, hogy kemény szóval vettem szemére hanyagságát és ostobaságát, a nálam jóval nagyobb és erősebb kamasz reám vetette magát, a földhöz vágott és olyan alaposan meggyomrozott, hogy hajveszékélesemre odasietett anyja csak nagy bajjal szabadíthatott ki a nekibőszült tanítvány karmai közül. A kedves gyermeket rendre utasították e nem illő magaviseletéért, de azután napirendre tértek az eseten át. Pedagógiai tevékenységemnek ez első balsikere azonban, sajna, megisméltődött még azután is. Mint pinczér és mint csizmatisztogató valahogy megőrizhettem még tisztem tekintélyét, de kevésbé voltam szerencsés tanítói minőségemben, mert a játékra való gyermeki hajlandóságomat és lelki vidámságomat bajos volt összeegyeztetni a mentor komolyságot parancsoló helyzetével. Egyébként magam is elég hamar megelégteltem a képtelen helyzetet és igazán boldognak éreztem magam, mikor a hat havi terminus végéhez ért és *nyolcz forintos* keresetemmel a zsebemben, útra kelhettem haza, Dunaszerdahely felé.

IFJÚKORI KÜZDELMEK.

II. FEJEZET.

IFJÚKORI KÜZDELMEK.

Édesen, végtelenül édesen esett az otthonlét szülői házámban. Az idegen környezet jéghideg bánásmódja helyett ismét részem volt testvéreim és különösen anyám szerető pillantásában, különösen, mondom, az anyáméban, ki büszkén nézett fiára, ki a maga emberségéből megkeresett már kerek nyolcz forintot. A legmerészebb reményeket fűzte jövőndő tanulmányaim sikeréhez, látta már bennem a tisztas falusi doktor urat, kit faluról falura hívnak, pénzzel bőven tartanak s a kiből gazdag ember válik. Egy szóval, mind elevenebbé váltak első férjére való emlékezései és szívesen fedezte fel bennem az ő szellemi örökének testté válását. Ha anyámon múlik, nyomban útra kelek Szentgyörgyre és beiratkozom a diákiskola októberben megnyíló első félesztendéjére. De úgy illet, hogy még a szülői házában lépjem át az ifjúkor küszöbét. Ennek az ideje pedig a zsidó gyermeknél a tizenharmadik év betöltésével jelentkezik, a melyet a *Barmiczva* ünneppel szoktak emlékeztetéssé tenni. Anyám tehát megengedte, hogy még egy darabig otthon maradhassak és készülhessek a családi körből való végleges elvonulásomra.

E *Barmiczva* ünnep alkalmával a zsidóság vallási értelemben vett kötelékébe lépő ifjú nyilvános predikációt mond, vagy helyesebben szólva, értekezést tart egy vallási témáról. A zsinagógában nyilvános fölolvásra szólítják a *thóra* elé és szimbolikusan szép az a szokás, melylyel a gyermekkorból való kilépését jelzik. Tudniillik ünnepi lakomát rendeznek, melyre meghívják kortársait; az asztalon süteményből font magas kosár pompázik, tele porhanyó tésztából sodort és ropogósra sütött pálczával, a melyet a lakmározás végén szétosztanak a fiúk közt, hogy lakjanak vele jól, mert, úgy mondták, a pálczára ezentúl semmi szükség többé. Anyám örömkönyveket hullatott ez ünnepen; beszédem közben többször úgy vélte, hogy az atyám hangjára ösmer és nem egyszer kiáltott fel zokogva: — Igen, igen, bizonyosan boldog lesz, mert az Isten színe előtt levő atya folyton imádkozik érte! — Nevezetes, hogy engem ez az egész szertartás egészen hidegen hagyott. Nekem az volt a fő, hogy anyámnak örömet szerezzek és kivívjam hallgatóim csodálatát, de az alkalom vallási jelentősége nem igen érdekelt, mert az orthodox-zsidó hit ifjúkori benyomásait időközben elhomályosították lelkemben a német könyvek, melyek utóbb a kezembe kerültek; kételkedő még nem voltam, de a szertartásbeli parancsok megszegése nem töltött el többé aggodalommal. Nem tartottam már ölü méregnek a disznóhúst és a keresztény étket s az elhatároló falak omladozásával természetesen annál gyakrabban és annál könnyebben érthette külső támadás hitem szentélyét.

Ez volt az első támadás, mely vallásos hitem épületét megrendítette, bár egészen romba még nem döntötte; lelkem nyugalma nem igen szenvedett miatta csorbát

és nem voltam úgy, mint például *Renan*, ki húsz éves korában éjfél idején feldúlt arczczal lépett barátjának szomszédos czellájába és azt kiáltotta: — Jaj! kételkedővé lettem!

A fanatizmus túlságából rendszerint csak rövid az út a kételkedéshez.

Néhány nappal az említett ünnep után összekötöttem batyumat — nagyon szerény, könnyű egy batyu volt — melybe csak egynehány darab ruhanemű és könyv volt becsomagolva és ahogy leszállt az alkony, édes anyám kíséretével odahagytam városomat, mankómmal a hónom alatt, remélve, hogy az országúton találunk majd a pozsonyi hetivásárra tartó gabonásszekeret, mely egy korty pálinkáért vagy szánakozásból fölvesz bennünket. Nem is kellett sokáig várnunk az alkalomra. De mivel sok volt a szekéren a gabona és hepehupás volt az út, más-más szekérre ültünk; és anyám, bár nagyon gondosan helyezte el a gabonás zsákok között, a szekér mellett gyalogló parasztokat mégis csak arra kérte folyton, hogy vigyázzanak reám. Ezzel sem érte be és a csöndes éjszakában egyre hallottam 'hózzám kiáltó szavát, hogy erősen tartsam magam és le ne forduljak a szekérről. Így érkeztünk a pozsonyi vámhoz egy csípős őszi reggelen. Egynehány napig ott maradtunk a városban, melynek sok ablakú emeletes házai véghetetlen csodálkozásba ejtettek. Aztán folytattuk utunkat Szentgyörgy felé egy hosszú négyökrös szekéren, melylyel történetesen összetalálkoztunk.

A Kárpátok egyik nyúlványának alján fekvő kicsiny városba való eme szegényes bevonulásunk teljesen illő volt ahhoz a szegényes életmódhoz, mely e városkában osztályrészemül jutott. Első utunk a nagy jámborság

hírében álló *Hirsch Tirnau* házához, atyám ifjúkori barátjához és tanulótársához vitt bennünket, ki az elhunythoz való barátságából ingyen lakást ígért nekem, de korántsem tökéletes melegeivel a vendégszeretetnek, mert jobban szerette volna, ha az istentelen keresztény tanulmányok helyett a *Talmudhoz* ragaszkodtam volna inkább. Szállásom ennél fogva csak abból állott, hogy szabad volt szalmazsákomat éjnek idején a ház egyik zugában a földre vetnem, mert takarót és vánkost más nagylelkű emberek ajándékoztak hozzá. De hát szállás volt ez is, földél alá jutottam és anyám a lakás dolgában eképen megnyugtatta, elment velem a kegyesrendi gimnázium igazgatójához, hogy beírasson a «*parvába*»-ba, a hogy akkor az első diákiskolát nevezték. Nyéki keresményemnek körülbelül a felerésze ráment a beírás díjára, a másik felén természetesen az iskolakönyveket kellett beszereznem és ily módon egy árva krajczár nélkül maradtam, noha élelmem kérdése még egyáltalán nem volt elintézve. E bajon segített a zsidó hitközségnek az a bevett szokása, hogy a Talmud-növendékeknek minden nap más-más család ad ingyen ebédet. Jóltevő, itt-ott nagyon szegény emberek ajánlottak föl számomra hetenkint egy-egy ebédet, szombaton pedig a község vendége voltam hivatalosan, a mennyiben a község pénztárosa bolettát (utalványt) állított ki számomra valamelyik jómódú családhoz, a melylyel nem egyszer kellemetlen meglepetést szereztem a ház asszonyának, s ennél fogva, mint nem szívesen látott vendég, keserűséggel költöttem el a jobbféle ennivalót. Egészen másképpen állt a dolog a hétköznapi ebédekkel. Ezeknél merőben önkéntes volt a jótékonyosság, mert az emberiség tiszta forrásából, vagy elhalt atyám emléke

íránt érzett kegyeletből fakadt. Jól is esett a falat, melyet az ilyen házaknál juttattak számomra. Az éféle ellátásnak természetesen meg volt a maga komikus oldala is, mert megesett akárhányszor, hogy egyféle ebédet kaptam egész héten át, a szerint, a hogy egyes ételféle más-más napon került sorra a különböző családoknál; de hát az volt a fő, hogy jól laktam mindenhol s ráadásul kaptam egy-egy karéj kenyeret is vacsorára. A míg tehát el nem veszítettem egyik-másik napi ebédemet, ellátás dolgában sokkal jobban ment sorom, mint édes anyám házánál.

A «*kosztadásnak*» ez a szokása, melynek a legszegényebb zsidók is szíves-örömezt hódoltak, a legjobb bizonyítéka volt egyrészt a zsidók jótékonyágának, másrészt ama készségüknek, melylyel a szegény ifjút tanulmányaiban támogatták és buzdították. A szegény, elhagyott, kegyetlenül elnyomott és üldözött zsidó valósággal boldog volt, ha megoszthatta keservesen szerzett falatját a tudományszomjas ifjúval. Mindenestre szép vonása ez az igaz emberszeretetnek és annak a nemes törekvésének, hogy támogatója igyekezett lenni a szellemiekért küzködőnek.

Élelemmel és szállással most már ellátva, teljes nyugalommal szentelhettem magam diákpályám kötelességeinek. Anyám, ki nagyon nehezen vált meg tőlem, bőszes intelmekkel és tanácsokkal látott el arra nézve, hogyan viseljem magam a messze idegenben; hagyott még egy néhány garast költőpénznek, hozzá ráadásul egy zacskó rántáslisztet is, melyből megfőzhettem a reggeli-re való levesemet. Aztán elbúcsúzott tőlem sokszoros forró öleléssel. Ez a másodszori válás nem esett olyan nehezemre, mint az első. Sokat tesz a megszokás és a

mikor iskolatársaimmal összebarátkoztam és magában az iskolában is örömemet leltem, könnyű volt túltenni magam a mindennapos szegénység bajain és csakhamar őszinte gyermeki derű aranyozta be diákkorom első esztendejét Szellemi túlterhelésről nálam, ki könyv nélkül tudtam és fordítottam már egész kötetre való héber írásokat, szó alig lehetett A latin nyelvtan elemei, melyeket sajtóságoképpen latinul adtak elő: a történelem, a földleírás és valami csekély számvetés, ezek voltak a tudománynak amaz ágai, melyekkel a piaristák szentgyörgyi gimnáziumában megismertettek. A legnagyobb súlyt természetesen a latin nyelvre vetették, melyet már két havi oktatás után társalgási nyelvvé avattak számunkra. A ki az iskola falain belül anyanyelvén, tehát magyarul, németül vagy tótul beszélt, annak büntetésből tízszer vagy húszszor le kellett írnia a *sum es est* segédigét vagy azt a más témát melyet a tanár eléje szabott Ellenőrzésünkre egész kémrendszer volt mozgásban, a mennyiben a tanulók egyike titkon magával hordotta a szamarak könyvét, az úgynevezett «*liber asini*»t agent provocateur módjára anyanyelvünkön szólított meg bennünket és ha valaki beugrott neki, elővette tüstént a szamarak könyvét és e szóval: «*Inscribas amice!*» («Írd be a neved, barátom»), nem nyugodott addig, a míg a delinkvens be nem írta a nevét, a miért aztán szombaton kimérték rá a megfelelő büntetést

A középkor maradványa volt biz a klastromi tanításnak az a szigorúsága, mely akkor a magyar gimnáziumokban szokásban volt: éles ellentéte a nemzeti művelődés szellemének, mely bennök utóbb lábra kapott. Manap, midőn joggal uralkodó nyelve az államnak a

magyar nyelv, idegenkedve nézi az ember az eféle ósdiságokat. Nem kisebb szigorral tartották be a katolikus egyházi fegyelmet is az iskola sok más dolgában. Lutheránusok, kálvinisták és zsidók a tanítás megkezdése előtt a katolikus fiúkkal együtt mondták el a *Veni sanctet az Úr imájával* és az *Ave Mariával* és nem távozhattunk el a katekizmus órájáról sem. Pénteki vagy más böjti napokon nem volt szabad húsételt vinnünk az iskolába, — egyszóval, érezhettünk amolyan gyengéd nyomást az egyedül üdvözítő egyházba való belépésre. Ez a nyomás mindenesetre eredmény nélkül való maradt, de különös hatással volt rám, az egykori orthodox zsidó fiúra. Professzorom, páter *Siebenlist*, körülbelül húsz éves, kellemes külsejű és rendkívüli szívbeli jószággal megáldott piarista, kezdettől fogva jó szívvel volt hozzám. Megcsípte az arcomat, néhanapján egy-egy almát is adott és a mikor kemény tél idején fogyatékosan öltözve jelentem meg az iskolában, felhívott szobájába, megajándékozott egy meleg kendővel, egy mellényvel, egyszer pantallót is adott és pártomat fogta minden tekintetben, azt hiszem a nélkül, hogy bármi másra hallgatott volna, mint nemes szíve sugallatára. A mi engem illet, a diákot megillető kötelességet a lehetőség szerint becsületesen elvégeztem. Engem tartottak a második diáknak az iskolában. Első csak azért nem lehettem, mert kevesebbet tanultam egy tárggyal a többinél, tudniillik a katekizmussal. Az első félévi vizsgán a hozzám intézett kérdésekre adott feleleteimmal sikerült kivínom a tanári testület és a megjelent vendégek elismerését is. A minden oldalról kapott dicséret hízelgett hiúságomnak, csak az fájt nekem, hogy míg iskolatársaim szüleik és rokonaik előtt arathatták sikereiket,

én egészen egymagamban álltam és egy teremtett lélek sem vette ki részét örömeimből. De a keserű elhagyottság másrésről annál erősebben hatott ébredező ifjú becsvágyamra s mikor a második félévben én voltam az egyetlen tanuló az iskolában, a ki *sine* osztályzatlan, vagyis hiba nélkül végeztem a nehéz pensumot: a magyarról latin nyelvre való fordítás gyakorlatát, lassankint megértettem, hogy mire gondolt anyám, mikor «atyám hagyományáról» szólt nekem s nem csoda, hogy gyermeki szemem gyönyörűséggel kereste a jobb jövő ködfátyolképeit. Ha fölvetem magam előtt a kérdést: miért tanultam olyan kitartással minden anyagi nyomorúságomban és miért éreztem már oly korán a becsvágy ösztökélését, úgy veszem észre, hogy e jelenség igazi rugója nem annyira szerencsésebb észbeli képességemben, mint inkább szegénységemben és elhagyottságomban keresendő. Nem volt kilátásom semmi támasztékra vagy a protekció bárminő támogatására, hanem csak szorgalmam és munkám hevéből várhattam a jobb jövő reménységét. Dolgoztam tehát.

De bármennyire kedvezett is a szerencse tanulmányaim kezdetének, annál mostohább volt hozzám a megélhetés dolgaiban. Úgy látszott, mintha a sors már gyöngye ifjú koromban meg akarta volna aczélni lelkemet a lét küzdelmeiben és elő akart volna készíteni a reám néző még keserűbb szenvedésekre. Tanulmányaimnak kizárólagosan világias, sőt keresztény színeze miatt csakhamar elvesztettem orthodox szállásadóm kegyét és egy árva garas nélkül új lakás után kellett nézmem. Szakasztottan úgy jártam az ebédülő napjaimmal is, mert hasonló okok miatt elvesztettem hetenként előbb két, majd három ebédemet. A dolog úgy

állt, hogy az orthodox zsidóknak a jótékonyásra való hajlandósága nem igen fért meg a keresztény világius műveltség törekvéseivel és csak a fölvilágosodottabbak — a *neológság* fogalma akkor még ismeretlen volt, — hajlottak inkább az igazi emberszeretet és az éhezõ ifjú iránt való részvét szavára. Helylyel-közzel — úgy lehet — jóltevõimnek megváltozott vagyoni viszonyai is hatással voltak sorsom e fordulatára, a mennyiben a jószívû emberek, jobbára szegény nép, kénytelenek voltak kiadásaikat összébb vonni és szûken kimért falatjaikat a maguk népes családja számára juttatni. Elég az, hogy éhezni kezdtem. A szigorú mértékletesség csak ingerelte amúgy is erõs étvágyamat és valóban nehéz leírni, hogy mit éreztem, midõn az udvar egyik szegletébe visszavonultan a leczkémmelel bíbelõdtem és látnom kellett, hogyan jóllaktak gyermekpajtásaim a szüleik asztalánál. Szinte elnyeltem szememmel a sok szép ennivalót s úgy éreztem, hogy képes volnék felemészteni egy egész sütõboltot. Bizony mondom, nincs ékesebben szóló nyelv a világon egy egészséges és életvidám, de éhezõ ifjú szemének beszédénél! Kalandos életem folyásában többször is szembe kerültem azzal a szörnyeteggel, melynek «Éhség» a neve. Lelkembe mélyen belevésõdtek borzalmasan vi gyorgó arcának vonásai és éreztem kínjait nagyvárosi lakásom szegényes környezetében ép úgy, mint a közép-ázsiai sivatag homokságán.

Új tanyámat egy gyermektelen házaspárnál ütöttem fel; a férj sapkakészítõ volt és mert a munkája egész nap elfoglalta, a felesége pedig szabad óráiban foglalkozni kívánt valamivel, vagy legalább embert akart látni maga körül, választása csekélységemre esett; mert ámbár

sokat küzdöttem és sokat nélkülöztem, már akkor feltűntem mégis állandóan víg kedvemmel és fáradhatatlan beszédességemmel. Minthogy a derék pár lakása egyetlenegy szobából állott, én a konyhában laktam, ott vettem a földre éjjel a szalmazsákomat; napközben jobbára az iskolában vagy az udvarban tanyáztam, dél táján pedig, az úgynevezett *gazdátlan* napokon, az utcákat mértem, vagy meghúzódtam az udvaron és olvastam, vagy a leczkémre készültem. Egy darabig győzedelmeskedett bennem az álszemérmetség az éhség gyötrelmein. Azok a kenyérdarabkák, melyeket tanuló társaimtól kaptam, a miért segítségökre voltam iskolai gyakorlataik elkészítésében, kárpótoltak az ebéd hiányáért; de mikor arczom piros színével együtt szemmel láthatólag elhagyott a lelkem vidámsága is, sorsom meghatotta pajtásaim ifjú szívét és hol az egyik, hol a másik hívott meg ebédre. Az iskolaév vége felé már az iskola védettje vált belőlem és mint az osztály második eminensének részem volt osztálytársaim általános szeretetében. Különösen két áldott jószívű iskolatársam fogadott pártolásába. Az egyiket *Vajmárnak* hívták, később tekintélyes ügyvéd lett belőle Nagyszombatban; a másik *Hieronymi* Károly volt, ki ez idő szerint kereskedelmi minisztere Magyarországnak. Harminczöt évvel e szomorú napok után hozott vele össze a sors *Pulszky* Ferencz házánál. Reám ismert és boldog volt, látva egykori pártulfogottjának nevezetes átalakulását.

Eljött végre a boldog nap, a vakáció ideje, midőn hazatérhettem szüleimhez. Egy környékbeli jómódú parasztfiú meghívott a kocsijára és tisztára lehetetlen leírni boldog örömet, mikor a második eminens

osztályzatával, mely feltűnő betűvel volt reányomtatva bizonyítványomra, átléptem a szegényes szülő ház küszöbét és boldogan mutattam meg anyámnak munkám első diadalmi jelvényét. Hogy mit jelentettek anyám forró csókjai és még forróbb ölelései, ifjúi szívem azt csakhamar megértette. Jólelkű szomszédaink fölvilágosították róla anyámat, hogy mi jelentősége van a *klasszifikációnak* és benne különösen az *eminens* szónak és ő, bár olvasni nem tudott, kimeresztett szemmel nézte nagy betűvel nyomtatott nevemet és csak azt hajtogatta: — Úgy, úgy, nem is lehet az máskép; mert a megboldogult apjának lelke él az én Ármin fiamban. Egészen bizonyos vagyok benne, hogy ember lesz belőle. — Legboldogabb percei voltak ezek ifjúkorom napjainak.

Különösen jóltevő hatással volt reám az édes otthon gyönyörűsége, az a jóleső érzés, hogy kedveseim közt vagyok és az a tudat, hogy legalább egy darabig ment vagyok az ínség gyötrelmeitől. Sajnos, oly hamar elmúlt az a két hónap, mint egy nyáréji álom s mikor ősz elején kifoltoztatott ruhafélémmel a bátyúmban és egynehány garassal a zsebemben vissza kellett térnem Szentgyörgyre, megint csak szemközt állt velem az élet az ő jéghideg komolyságával, minden gondjával és küzdelmével. Elszánt lélekkel szakítottam ki magam anyám ölelő karjaiból és részint gyalogszerrel, részint parasztszekéren másodízben is beköszöntöttem Szentgyörgy városába.

Most már a gimnázium második osztályába, a *secundába* voltam járandó, egy fokkal fölebb emelkedve a diákélet ranglétráján. Újra megkezdődtek a szálláskeresés, az ellátás és az iskolakönyvek beszerzésének gond-

jai és szenvedései, nem egyszer a szégyen pírját kergetve arczomba és mégis a nélkül, hogy minden magammegtagadása mellett célhoz juthattam volna. Második osztálybeli új professzorom, szerencsétlenségemre, koránt sem volt hozzám olyan jó szívvel, mint az a fiatal klerikus, ki az első osztályban volt előljárom, s a mikor beiratkoztam, a következő, nem épen hízelgő megszólítással tisztelt meg: — Mósele (így hívták általában a zsidókat), minek tanulsz? Nem volna jobb, ha sakternek mennél? — Ez inkább rosszindulatú, mintsem tréfás megjegyzés daczára jobbnak láttam, hivatkozni múlt évi bizonyítványomra és jóindulatába, védelmébe ajánlottam magam. A mit meg is ígért sunyi mosolygással, de azért gúnynyal és csúfsággal bánt velem az egész iskolaév alatt, rangban minden szorgalmam daczára hátrább helyezett és újra meg újra egészen komolyan azt a tanácsot adta, hogy tegyek le a tanulásról. Minden esetre kedves egy professzor volt, arra való nagyon, hogy az ifjúságot a művelődés, az emberiesség és a fölvilágosodottság csarnokába vezérelje! De sajnós, megszokott hangja volt ez a tanításra hivatott szerzeteseknek és szabadon burjázott köztük a durvaság és a fanatizmus a félműveltség árnyékában. A kivétel ritkaságszámba ment és az akkori zsidófiú már kora ifjúságában a legszomorúbb fogalmakat szerezhette magának arról, hogy milyen jövőnek nézhet elébe. A magyarok, lovagiasabb természetöknél fogva és jellemző közömbösségükkel a vallás dolgaiban, mindig jobb indulattal voltak a zsidó iránt, de annál alacsonyabb módon bántak velem a tótok. Jó diák hírében álltam, hanem azért nem egyszer a legsértőbb bántalmak érték az utcán járó-kelő keresztények részéről. Megdobáltak és

csúfneveket kiabáltak utánam. „Side Machele”
Hep! Hep”

Bizony mondom, nagyon szomorú esztendő volt nekem az én szentgyörgyi második diákévem és bőven kiadta részem a legkegyetlenebb szenvedések és nélkülözések minden fajtájából. Azt hiszem, hogy alig laktam többször jól, mint hetenként egyszer vagy kétszer. Én mindehhez még azok a kegyetlen téli éjszakák és a hiányzó takaró a sapkakészítő konyhájában! Mikor már legnagyobb volt a nyomorúságom, múlt évi professzorom közbenjárására megfogadtak csizmatisztítónak a kolostorba. Ott kellett már lennem már kora reggel, hogy megtisztogassam a három tanár ajtaja elé kitett lábbelit, és elvéve a professzor urak ruháját is. E munkámat a folyosón szoktam végezni a kályha vígan lobogó tüzénél, mely egyrésztől melegítő és világossággal szolgált arra, hogy megtanulhassam az aznapi leczkémet; és valóban mindig készülten foglalta el a helyem az iskola padjában s ha éhségemet egy darab kenyérral vagy egynehány krumplival lecsillapíthattam én voltam a legjobb kedvű fiú valamennyi pajtásom között, úgy, hogy némelykor még a mogorva professzoromat is megkaczagtattam. Hogy mi mindent elbír a fiatalság, annak első próbáját szentgyörgyi diákkoromban állottam meg. Nem törődtem éhséggel, hideggel, gúnnyal és megvetéssel; a legnagyobb nyomorúság is legfeljebb ha egynehány perczre homályosította el ifjúi vidámságom mennyboltozatát és még az arezom pirossága is hamar visszatért a testi elernyedés rövid ideig tartó állapota után.

Ámbár csak tizennégy éves múltam, vígan szőttem mégis terveimet és nagy kitartással építgettem a lég-

várat. Míg más diák játékkal töltötte idejét és bohóságainak élt, én már akkor gyönyörűséget leltem útleírások, vitézi játékok és könnyebb történeti munkák olvasásában. A könyv nekem nem csak barátom és a nyomorúságban való vigasztalóm volt, hanem néhanapján elűzte az éhességemet is, mert a fölhevült képzelődés nemcsak lelkemet táplálta, hanem testemet is. Olyannyira elfoglalta elmémet, hogy megfeledkeztem az evésről, egynémelykor még az éjjeli pihenésről is. Rendkívüli volt az átalakulás, melyen vallási tekintetben mentem át. A zsidó óhitűség túlbuzgalmának természetesen már nyoma sem volt bennem. Az imádkozó lepel és az imaszíj használatáról régóta lettem már, a hagyományos étkezés parancsát gyermekesnek, sőt merőben nevetségesnek tekintettem és csak a megszokás folytán belém gyökeresedett idegenkedés tartott vissza a disznópecsenye élvezetétől. A pillantás, a melyet akkor a különböző vallások titkaiba vettem; az a körülmény, hogy lassan-lassan ismertté váltak előttem oly természeti jelenségek, melyeket vallási babonám egészen más módon értelmezett annak előtte, és végül az a nagy különbség, mely az én keresztény-katolikus tanárim beszéde és tettei közt a szemembe ötlött, nagyon erősen megtámadta és elég hamar meg is rendítette a vallásról való fogalmain épületét. Teljes vallástalanságomról, avagy valamely magam választotta vallásfelekezethez való csatlakozásomról még nem igen lehetett szó, de már számos foka eltörött, vagy ki is hullott a létrának, melyen az égbe juthattam volna és a földi létért való nehéz küzdelmem közben nem volt rá sem kedvem, sem érzésem, hogy elkalandozzam a metafizikai szemlélődés magasabb régióiban. Legnagyobb

része mégis a szentgyörgyi piarista kolostor körül szerzett tapasztalataimnak volt abban, hogy a vallás dolgai iránt közömbössé lettem. Lehetetlen volt, hogy szemembe ne tűnjék a nagy különbség a szent férfiak szavai és cselekedetei közt. A tisztelendő urak nem vették túlszigorúan a vallás parancsait és egy reggel, midőn a klastrom templomában nem jelentkezett a minisztráns diák, magamra öltöttem a minisztráló inget és én szolgáltam, annak rendje és módja szerint, a miséző papot. «Könyv nélkül tudom már az egész katekizmust, tökéletesen katolikus vagyok már úgy is — így vélekedtek — nincs hát reá ok, hogy közreműködésemen bárki is megütközzék.» Nekem tetszett a tréfa és az eféle esetek jók voltak előkészületnek későbbi mohammedánus papi szereplésemre.

Szentgyörgyi diákkorom második esztendeje végéhez közeledett már ekkor és bennem megérlelődött az elhatározás, hogy odahagyom e kis várost és Pozsonyba megyek. A nagyobb városban, úgy reméltem, inkább módom lesz a tanulásra és könnyebben megélhetek. Szentgyörgyben átélt nagy szenvedéseimre és nélkülözéseimre gondolva, nem igen esett nehezemre vándorbotot ragadni és kilépni a nagy világba. Csak egyért húzott vissza a gyermeki kegyelet érzése és ez atyámnak a szentgyörgyi zsidótemetőben lévő sírja volt, melyet fel szoktam keresni a legnagyobb megpróbáltatás napjaiban és elzokogtam rajta minden keserűségemet. Ennél a sírnál született meg az az elhatározásom, hogy elvetem mankómat, melyet addig a bal hónom alatt hordottam s mely kettős bajomnak volt okozója: kihívta ellenem tanulótársaim csúfolódását és nagyon rongálta a ruhámat. Eltökéltem, hogy rövid

botra támaszkodva járok ezentúl az élet útjain. Ifjonti hiúságom fellobbanásában atyám sírkövén törtem össze mankómat és nehéz szívvel, de nem kevésbé nehéz léptekkel, szinte féllábon ugrálva tértem vissza a városba. Eleinte mód nélkül nehezemre esett a járás, de tizenöt éves koromban, megerősödve már és a hiúságtól is ösztönözve, túlestem ezen a nehézségen is. Jobban sántítottam ugyan, mint annak előtte, de a mankótól mégis megszabadultam és büszkén lendítve egyetlen a botomon, könnyű málhával és eminens bizonyítvánnyal mondtam búcsút Szentgyörgy városának. Anyám tanácsa szerint ezúttal nem otthon, hanem morvaországi rokonainál, *Lundenburg* városában voltam eltöltendő a vakációt. Nekem akkor sokkal messzebbnek tűnt e város, mint évek múltán Középázsianak legtávolabbra eső karaván-állomásai. Üres zsebbel értem Pozsonyba, az akkor még híres koronázó városba. Miután jó darab ideig henyén és célztalanul bolyongtam az utcákon és beteltem már a magas házak látásával, közben pedig jó ebédet is kaptam egy történetesen ott járó dunaszerdahelyi ismerősömtől, szemembe tűnt a zsidó utca közepén álló gyorskocsi, mely épen Bécsbe volt indulandó. Megtudtam, hogy a kocsinak egy Alexander nevű bérkocsis a tulajdonosa, ki merőben közönséges, de egyébként jólelkű ember létére talán fölvesz az alkalmatosságára, ha ügyesen szívéhez tudnék szólni. Habozva adtam hát elő kérésemet. A jó ember tetőtől-talpig végig mért a szemével és azt mondtotta, hogy a bakon nincs már üres helye, de ha kedvem van a kocsi farára csatolt kasban elhelyezkedni, nem bánja, elvisz magával. A szót gyorsan követte a tett. Egy szempillantás alatt fölkapaszkodtam és jól meg-

fészkelve magam a süppedő szénában, vígan robotgattam a császárváros felé, ügyet sem vetve az erős döcczenésekre, a melyekkel szünetlenül dobált jobbra és balra a rázós alkotmány. Bécsbe érve, mindenekelőtt egy rokonomat kellett meglátogatnom, mert tőle reméltem az útiköltséget Lundenburgba, hova 1845-ben már vasúton lehetett járni. G. úr, ki jómódú kartongyáros volt, elég szívesen fogadott és két napig a házánál tartott. Napközben nyakamba vettem a várost és sorra bámultam a ragyogó utczákat. Ott volt még csak sok a *kondégnáczos* ház! Béna voltom és szegényes külsőm részvétet keltett irántam a járókelők közt és akárhányszor megesett, hogy egy-egy jólelkű ember a zsebébe nyúlt és pár garast nyomott a markomba, szánakozása jeléül. A régi bástyákon csatangoltam az egyik nap, a mikor megbök az ujjával egy ilyen alkalmi jóltevőm és azt mondja, hogy amott sétál a császár, siessek oda, kapok majd tőle szép alamizsnát. És a következő perczenben csakugyan színről színre láttam a jó Ferdinánd császárt, Magyarország királyát. Mintha most is előltem volna még, a hogy sárga nanking ruhájában, fekete kürtőkalappal a fején és kicsi botjára támaszkodva, álmatagon járt föl és alá a bástyákon, mögötte bizonyos távolságban a két czifra lakájjal. Csak ez jelezte, hogy nem valami egyszerű bécsi polgár élvezi a bástyák környékének szabad levegőjét. Mikor már elhaladt előltem, utána futottam, mert szerettem volna még egyszer látni. Utol is értem, meg is álltam előtte. Vakmerőségem láttára megállt ő is és saját felséges kezével fordítva egyet a fejemen, jóságos feddéssel megintett, mondva: — Hast' mi ja a'mol schon gsegn! — Rövid bécsi mulatásom azzal ért véget, hogy rokonom adott

pénzt egy harmadik osztályú jegyre és hozzá még egynehány garast költőpénznek is, én pedig örömtől repeső szívvel keltem útnak a Nordbahnhof felé. Első utazásom volt ez a vasúton és mert bőven akartam ellátni magam útravalóval, töméntelen gyümölcsöt vásároltam össze, hozzá nyalánságot, és a mi különösen kedves falatom volt, úgynevezett «Butterkipfe»-t is. De a hogy a vasúti pénztár ablaka előtt álltam, arra a megdöbbenő tapasztalásra kellett jutnom, hogy nagyon is sok pénzt költöttem: tíz vagy tizenöt vajas kiflivel többet ettem a kelletténél. Beteljesedett hát rajtam az arab közmondás, mely azt mondja, hogy: «Minden bajnak a gyomor a kútforrása» — és a legkínosabb zavarba jutottam. Mít voltam leendő? Feldúlt ábrázattal közöltem bajomat a vasúti pénztárossal; ez nagyot nevetett és azzal a tanácscsal szolgált, hogy a hiányzó összeget kérjem latin szóval a csarnok egyik sarkában álló uraktól. Minthogy közeledett az indulás ideje, összeszedtem minden bátorságomat, odamentem az urak csoportjához és jó konyhalatinsággal így szóltam hozzájuk: — Domini spectabiles, rogo humillime, dignentur mihi dare aliquantos cruciferos qui iter ferrarium solvendi mihi carent. (Tekintetes uraim, alázatosan kérem, adjanak egynehány krajczárt, melyre még szükségein van, hogy fizethessek a vasúton.) — A sánta és tömzsi gyerekek ez a latin beszéde megtette hatását; az urak hamarosan összeadtak számomra egy forint és húsz krajczárt, én megváltottam jegyemet és vígan ugrálva át a várótermen, fölszálltam a vasúti kocsira és útra keltem Lundenburg felé. A ki tudja, hogy milyen szoros és gyöngéd kötetékek fűzik egygyé a zsidó családot, nem fog rajta csodálkozni, hogy nagybátyám, Malawan Dávid úr, belső sze-

retettel és jó szívvel fogadta sok évvel azelőtt Magyarországra szakadt nővére fiát és hogy a többi rokonság is elhalmozott jóságával és igyekezett tőle telhetőleg kedvessé tenni számomra vakációm idejét. Adtak egy rend ruhát és hozzá még egy néhány forintot is a hazautazásomra, a melyre kis idővel az iskolaév megnyílta előtt keltem, hogy Bécsen át Pozsonyba érhessek.

Az, hogy a sors gyötrelmes töviskoronát szánt nekem az ősi koronázó városban, mindjárt kezdettől világosan állt előttem. A nagy város sohasem vonzott különösebben. Úgy tetszett nekem, hogy a magas házak által szűkre szabott ég s a kemény utcakövezet nincs minden összefüggés nélkül az emberek szűkkeblűségével és keménylelkűségével; és minél nehezebben éreztem a kék égboltozat hiányát, annál mélyebb lett a sötétség lelkem belsejében is. Hosszas csatangelés után tisztába jöttem vele, hogy ingyenlakásról itt szó nem lehet; annál nagyobb volt hát örömöm, mikor egy bizonyos Löwi nevű úrnál, kinek fia megbukott a második diákskolában, korrepetitori munkáért szálláshoz jutottam, a mi persze csak egy fél tolóágy volt (amolyan ládaféle, mely napközben pad helyett szolgált) de melyet én azért örömmel elfogadtam. Az ellátást illetőleg tetszett a véletlennek, hogy valóságos tantalusi kínokat szenvedtessen velem végig. Tudniillik Löwi urnák kifözése volt. Déli tizenkét óra után megtelt lakásunk egyetlen szobája szegény diákokkal és szabólegényekkel, kik pottom tizenöt krajczárért levesből, húsból és főzelékből álló, mindenesetre vékonyan kimért és fölötte gyarló konyhaművészettel kiállított ebédet kaptak, a mely mindamellert elég lehetett a jóllakásra a czérna vitézeknek és a

reménybeli doktoroknak, mert nagy volt a kereslet és nagyobb is lett volna talán, ha Löwi úr ki nem mondja ezt az elvet: «A ki háromszor egymásután adós marad, negyedszer be se tegye lábát a házamba.» Ismeretlen vagyoni viszonyok közt élő idegen vendégek könnyen megengedhették maguknak egy ingyen ebéd fényűzését, de másképen állt a dolog velem, kinek pénztelenségével szállásadóm nagyon is tisztában volt s ki ennélfogva a legszerényebb mértékű hitelnek sem örvendhettem. Lelki állapotom egyike volt a legkínosabbaknak, mikor ebéd idején ott ültem a szoba egyik zugában és a könyvembe sütve le szemem, korgó gyomorral egy-egy rejtett pillantást vetettem az ebéd gyönyörűségeiben dúskáló diákokra és szabólegényekre. Az éhező ifjúnak ez a vágyakozó tekintete néhanapján meg is illethette az étkezők jószívűségét, mert olykor magához intett az egyik, vagy a másik, értésemre adva, hogy megehetem a főzelékmaradékát, vagy titkon egy-egy darab kenyeret csúsztatva a kezembe; egyszóval, mégis ritkán maradtam teljes hiányával egynehány falatnak, melylyel kielégíthettem kegyetlen éhségemet és lecsillapíthattam háborgó gyomromat, mely annyi sok bajt és gondot okozott nekem ez életben.

Az olvasó láthatja mindebből, hogy sorsom nem volt épen fényesnek mondható Pozsony városában. Az iskola dolgaiban sem jártam sokkal több szerencsével. A benzések odavaló gimnáziumában akartam elvégezni a harmadik osztályt s mikor a beiratkozásra jelentkeztem páter Pendl Alajosnál, az igazgatónál, ő vastagsága a következő megszólítással kegyeskedett megtisztelni: «No *Harschl*, hát doktor akarsz lenni?» Engem nagyon kevésbé boszantott az, hogy annak

előtte *Móselenek*, most meg *Harschnak* csúfoltak, de annál rosszabbul esett az ízelítője annak a bánásmódnak, mely reám nézett. Az a három esztendő, melyet a pozsonyi gimnáziumban töltöttem, emlékezetemben is marad örökre, példája gyanánt a papi korlátolt-ságnak és a rút türelmetlenségnek. A kedves *Pendl* igazgató urat, ki sokkal inkább lett volna helyén, ha *pendulum*nak valami falusi templomtorony óraszerkezetébe aggatják, mint egy gimnázium élén, később merőben megváltozott viszonyok közt láttam viszont, tudniillik már mint ünnepeelt utazó, a pannonhalmi főmonostorban. Már nem emlékezett reám, de én sohasem vethettem ki őt az emlékezetemből. A tanítók egyénisége, sajnos, nem lehet minden hatás nélkül a tanítás tárgyaira sem. A harmadik, de még inkább a negyedik diákiskolában arra a meggyőződésre jutottam, hogy a tanulásra való kedvem tetemesen megcsappant. Az iskolábajárás valóságos kínszenvedés lett számomra és csak akkor voltam boldog igazán, ha leczkémet kötelességemhez képest megtanulva, az olvasásra, vagy magántanulmányaimra adhattam magam, tehát akkor, midőn bántalom és ellenőrzés nélkül kedvemre foglalkoztathattam ifjú lelkemet. Az a könnyűség, melylyel a latin beszédet elsajátítottam és még inkább az, hogy úgyszólván négy különböző nyelv, tudniillik a magyar, német, tót és héber nyelv tudásával léptem az életbe, ezek voltak fő okaim arra, hogy újabb nyelvek tanulására vettem magam. Minthogy úgy hallottam, hogy a francia nyelv nélkülözhetetlen kelléke a társaságbeli embernek s hogy az, ki francziául nem tud, nem tarthat rá igényt, hogy művelt embernek tekintsék, elhatároztam, hogy tüstént hozzáfogok e nyelv tanulá-

sához és vettem is egy nyelvkönyvet, bizonyos La-Fosse nevű úr művét, mely azzal a különös jó tulajdonsággal dicsekedhetett, hogy a szók mellé oda iktatta a kiejtést is német írásmód szerint s eképp a nyelvmester segítségét merőben fölöslegessé tette. Mindenesetre nagyon szomorú egy kiejtés volt az ilyen, de én, orr- és éneklőhangokon deklamálva, mégis csak beleiskoláztam magam és mert latin tudásom segítségével mihamarább megértettem a könnyebb fajtájú olvasmányokat, egynehány hét múlva már abban a hitben ringatóztam, hogy beszélek francziául. Ha magamra voltam, mondatokat alkottam magamban, hangos párbeszédet folytattam önmagammal, hévvel szónokolva olvastam fel sokszor a legközönségesebb dolgokat és néhány hónap múlva csakugyan vittem is már annyira, hogy francia tudásom híre érdeménél jóval nagyobb volt abban az alantas körben, melyben otthonos voltam. Nem tudom eldönteni, környezetem tudatlanságától megnövesztett hamis önérzetem, vagy akkor már jó idő óta jelentkező nyelvbéli tehetségem kölcsönözte-e beszédemnek szokatlan folyékonytát, elég az, hogy merészen és fesztelenül ontottam a francia beszédet és szóáradatommal a legnagyobb mértékben eláltattam nemcsak magam, hanem környezetemet is. Szenvedélyemmé vált a parlírozás; parasztot, mesterebert és kereskedőt, tótot, németet és magyart franczia szóval állítottam meg az utcán és nagyon mulattam rajta, ha az emberek ámulatlan néztek reám és csodálták műveltségemet (?). Az eféle csintalanságokban leltem viszontagságos ifjúságom egyetlen szórakozását. Mert az anyagiakat illetőleg rosszul, sőt nagyon rosszul mentek dolgaim Pozsonyban és nincs kő e dunaparti

város utczáin, mely a legborzasztóbb történetet nem regélhetné kimondhatatlan nyomorúságról, szenvedéseimről és megpróbáltatásomról.

Amíg magaménak mondhattam a Lőwyék házában levő tolóágy felét, legalább volt hajlékom és csak gyomrom kínos üressége miatt kellett küzködnöm. De egy este az történt, hogy hálópajtásul adtak mellém egy vidékről jött fiút, én pedig a jövevénynyel való érintkezéstől betegségbe estem, mely néhány nap múlva kínos viszketegségben, majd vakarózásban jelentkezett, s melynek következtében Lőwyék tüstént kiadták az utamat. Minthogy Lőwy úr egynehány krajczár adósságom miatt visszatartotta egész holmimat, egy borús őszi estén iskolakönyveimmal a hónom alatt mondtam búcsút házának. Sokáig kóboroltam cél nélkül az utcán, és mert attól tartottam, hogy az új szállásadó, ha bajomat észre veszi, hamar kilök a házából, nem mertem sehova éjjeli szállásért bekopogtatni.

Kilencz óra volt már, a mikor az éhségtől és fáradtságtól aléltan lerogytam egy padra a sétatéren. Tekintetem az emeletes házak ablakára esett. Láttam, hogy a gyermekek ott ülnek az asztal körül és vacsoráznak, vagy vígan ugrándozva úzik játékaikat. Zongoraszót hallottam, rá gondoltam az anyai házra és elhagyottságom fájdalmában sírva fakadtam. Könyveimet fejem alá téve, épen végig akartam nyújtózkodni a padon, mikor távolból szabályos léptek tompa dobogását hallottam.

— Hopp! az őrjárat lesz ez, — gondoltam magamban, — rendőri őrjárat, mely éjjeli körútjára indult!

Remegve félelmemben és ijedtségemben, hogy mint hajléktalan csavargót galléron fognak és az áristomba

vetnek, lehúztam magam a pad alá; a köpönyeges őrrjárat elment közvetlenül mellettem, nem vett észre, én pedig szerencsésen megmenekültem a nagy gyaláztatótól, hogy a rendőrség börtönében töltssem éjszakámat.

Alvásról ezen az éjjelen természetesen szó sem lehetett. Szorongó szívvel néztem ki a pad alól. Az ablakok világosságai sorra kialudtak; az őrrjárat egynehányszor még visszatért, de már nem egészen közel hozzám és összekuporodva, mint a féreg, úgy hevertem ott a hideg őszi éjszakán napvirradtáig. Aznap még megfordultam az iskolában, de beteget jelentettem és az irgalmasok kórházában való kétheti kezelés után gyógyultan és új erőre kapva indulhattam el újra ifjúságom tövises ösvényén.

E szomorú intermezzo után csakhamar visszanyertem előbbi, majd hogy azt nem mondom, velem született vidámságomat. A benzések pozsonyi gimnáziumában elvégeztem, úgy a hogy, a harmadik és a negyedik osztályt, inkább magántanulmányaimra vetve ügyet, mint a tanár urak meglegedésére, a mi egyrésről mindenesetre károsan hatott, mert a gimnázialis műveltség szilárd alapja nélkül léptem a magántanulás útjára, más részről azonban annál nagyobb szorgalomra és kitartásra serkentett, mert minden ellenőrzéstől menten, tanító és növendék voltam egy személyben. Mint minden autodidakta, én is jelentékenyen túlbecsültem munkásságom eredményét és ugyancsak lenézve a felületes átolvasás és az alapos megtanulás közt levő különbséget, beleestem abba a hibába, mely erősen éreztette magát életem későbbi folyásában is. Ámde szívesen és szorgalommal tanultam és a létért való

küzdelemben megerősödve, nem törődtem sokat az anyagi gondokkal. Ismeretségem köre is nőttön-nőtt és már nem volt olyan nehéz, tanítással keresnem meg a kenyeremet. Egy agglegénynél laktam. Foglalkozására nézve uzsorás volt a jó ember. Lakása mindössze egy szobából állott és én a kicsiny és szűk előszobában tanyáztam, a földön háltam és éjszaka az uzsorás kabátjával takaróztam. Ez a gyalázatos Harpagon még a kenyérhajat is sajnálta tőlem, noha komornyikja és házőrző kutyája voltam egy személyben; a mely szolgálataim értékét jelenlékenyen túlbecsülte, mert ha egyszer én elaludtam, miattam nemcsak hogy egy tolvaj, de a tolvajok egész ármádiája betörhetett volna hozzá, engem ugyan fel nem ébresztett volna. Aranyos ifjúkor, mily kedvteléssel gondolok reád most öregségemben, mikor puha ágyban fekve, csak erőszakkal csikarhatom ki néhány órára Morpheus atyánk hajlandóságát! Ami lehetséges volt a kemény padlón és korgó gyomorral, azt most ellankadt idegeimmel minden kényelmemben és jóllétemben sem érhetem el soha!

Az ellátás tekintetében valamivel már jobban mentek dolgaim, mert immár a tudományosság hírében állva Pozsony zsidó lakosságának legalsóbb rétegeiben, eleinte jobbra szakácsnők és szobalányok folyomdta tanításomhoz az írásban és az olvasás tudományában; azok, kiknek már mélyebben estem bizalmába, biliét doux-k fogalmazására is fel-fel szólítottak és mondhatom, hogy nem egy jó falathoz, közben csemegéhez is jutottam e szerelmi szolgálataimért. Mert tapasztalásom szerint a szakácsnők voltak legbuzgóbb ápolói a szerelmi levelezésnek. Valahányan csak voltak, mindannyioknak meg volt a maga szerelmi bánata és nem ke-

resve, hogy a tűzhely közelsége, vagy másnemű okok lobbantották-e lángra érzelmeiket, elég volt tudnom, hogy a konyhaművészet emez érzékeny szívű hölgyei voltak legjelesebb megbízóim és ha szerencsésen a papírra tudtam lehelni egy-egy sóhajtásukat, egy-egy vágyakozó pillantásukat, mézédés köszöntésüket, biztos lehettem a dús jutalomban és napokon át jó ebédre, vagy vacsorára tarthattam számot.

A szakácsnők és a szobalányok köréből elhatott hírem a házi kisasszonyokhoz, vagy talán inkább a ház asszonyához is. Az alkalmat egy énekjelenet adta e fordulatra. Egy este a czipészlegényébe fülíg szerelmes szakácsnő kértére gitárkísérettel elénekeltem ezt az akkoriban népszerű dalt:

«Schöne Minka, ich muss scheiden,
Ach, du fühlst nicht die Leiden!»

Kellemesen csengő hangom (az éneklés művészetéről természetesen nem volt halovány sejtelmem sem), úgy látszik, szerencsés visszhangot keltett benn a szobában is. A tensasszony és a kisasszonyok figyelmessé lettek, behívtak a szobába, ott más dalokat is énekeltem még s mikor a ház asszonya megsimogatta fürtjeimét és megdicsérte szép hangomat és dús hajzatomat, hamarosan észrevettem, hogy egy lépéssel közelebb állok a sikerhez és hogy végre kedvezőbben fordul sorsom. Nem fogadtak ugyan a házba, mert az ily dolog ellen már föllázadt volna a pénzeszsák előkelősége, a ki csak nem léphet összeköttetésbe a szakácsnője tanítójával; de adtak ajánlatot másokhoz és rövid idő múlva befogadtak, mint a magyar, francia és a latin nyelvek tanítóját, a keresztény világtól akkor

még meglehetősen szigorúan elszigetelt zsidó társaságba. E leckeórák díja, illően a tanító polgári állásához és korához, rendkívül szerény volt és a havi két forint fizetésből alig esett több négy krajczárnál az oktatás egy-egy órájára (a forintban akkor hatvan krajczár volt). De igyekeztem s a félreismerhetetlen siker idő multával megnövesztette ezt a tiszteletdíjat és ha naponta három órát adtam, a pozsonyi élelem akkori olcsósága mellett túrhetően biztosíthattam megélhetésemet. A magam ellátásának nyomasztó gondjától, tudniillik a kenyeréltelenségtől, ment voltam immár; helylyel-közzel egy-egy viseltes köntösre is tehettem szert a zsbivásáron és túlboldog voltam, a mikor saját keresetemen vásárolt kopott kabátban és pantallóban jelenhettem meg a világ előtt és eképpen kielégíthettem gyermekes hiúságomat. De sajna, volt elég rossz oldala is ennek a sikeremnek, mert a mindennapos nyolcz órai iskolarjárson és a három vagy négy órai oktatáson túl vajmi kevés időm jutott magántanulmányaim sikeres folytatására; és mivel ez a csekély kereset is felébresztette bennem a vágyat bizonyos élvezetekre: néha napján a színházba menésre, vagy egy kis kalácsra, fenyegetően jelentkezett csakhamar az a veszedelem, hogy elernyedve a magasabb czélokért való küzdelemben, idő multával elsekélyesedem és a nagyon is szerény jómód ideig-óráig tartó birtokában letérek a tökéletesedés felé való haladás ösvényéről. Minden erős megpróbáltatásom mellett eléggé gyermekes és könnyelmű voltam arra, hogy elvakultam attól a halovány napsugártól, mely a sors kegyéből reám hullott. Szinte elbizakodottá tett volna az a tudat, hogy végre jól lakhatom és tisztességesen ruházódhatom, ha közben szigorú intelemmel nem fordul

hozzám a gondviselés és zordonan ki nem ragad veszedelmes ábrándjaimból.

Ezzel az intellemmel az akkor kitörő szabadságharcz eseményei szolgáltak számomra. Már előbb is figyelmes szemmel néző tanúja voltam a közelgő nagy idők eseményeinek. Az országgyűlés vitái megragadták az eleven értelmű gyermekifjú érdeklődését. Néhanapján megfordultam az ifjúság karzatán. Hallottam hévvel szónokolni Kossuthot, láttam elnöki székében a nádort és körülötte az erejének tudatára ébredő nemzet nagy fiait. A szabadságharcz kitörése előtt, 1846 és 1848 között, tanúja voltam annak a külsőségeivel is nevezetes udvari ebédnek, melyen, talán a diéták megnyitása alkalmából, talán más alkalomból, magánál látta V. Ferdinánd király az ország rendeit. De nem volt Pozsonyban olyan nagy terem, mely a rendek összességét magába fogadni képes lett volna. úgy segítettek hát a hajon, hogy az utczán állították fel a fehér asztalokat a «Vörös ökör» fogadótól le egészen a német színház öreg épületéig. Hatalmas egy asztal volt az. Gyermekczimboráimmal ott báméskodtam én is e szokatlan udvari ebéd néző közönségében. Az asztalfőn ült a király, körülötte udvaronczaik és nekem úgy tetszik, mintha még most is látnám a jelenetet, ahogy a díszruhás magyar urak felkeltek az asztal mellől és pohárral a kezökben sorra oda vonultak a felséges úrhoz, ki nyájasan mosolygva kocczintott hű alattvalóival.

A lélekre mélyebben ható és nagyszerűbb volt az 1848-iki márcziusi napoknak az az örökké felejthetetlen jelene, midőn a bécsi napok után megérkezett Pozsonyba az első felelős magyar miniszterium. Lázban volt az egész város. A Dunapartra tódult a nép és le-

írhatatlan rivalgás támadt, mikor a nemzeti színekkel fellobogózott hajó a kikötőbe ért. Elsőnek Kossuth lépett a partra Klauzál Gáborral. Utána Eötvös József báró Esterházy Pál herczeggel és Batthyány Lajos gróf miniszterelnökkel. Alakjuk kitörölhetetlenül belevésődött emlékezetembe. Rövidnek tűnő perczek után megérkeztek szállásukra, a *Zöldfa* vendéglőbe s nehéz lett volna eldönteni, hogy a lelkesedés mámorában úszó tömeg kíséri, vagy magával sodorja-e őket. A fogadó kapuja bezárult mögöttük, de a nép nem mozdult el és újra látni s hallani kívánta hőseit. Nemsokára megnyílt az első emeleti erkély ajtaja s előttünk állt fenn a magasban az egész minisztérium, díszmagyarban még. ahogy az imént megérkezett. Én nem bírtam érzelmeimmel. Vad erőszakkal törtem magamnak utat a sokaságban és már közletről láttam és hallottam, mikor az ujongás hirtelen támadt szünetében, szép nagy gesztussal kísérve, megcsendült Kossuth érczes szava:

— Megjöttünk Bécs falai közöl, hol az abszolutizmusnak századokon keresztül tartogatott rendszere összedőlt. . .

Mikor a szabadságharcz első villámai megjelentek az égen, Pozsonyban bezárták az iskolákat, az előadás megszűnt. Üzlet és forgalom megakadt s mindenki aggódva gondolt a kitörni készülő vihar következményeire. Hozzjárultak mindehhez a pozsonyi csöcselék által a zsidónegyedben rendezett zsidó-üldözés és fosztogatás borzalmi. Házakat és raktárakat törtek fel a zavargók és sok száz hordó bort és pálinkát eresztettek ki a pinczékben. Az őrjöngő részeg sokaság tombolva áradt szét a zsidó-utczában a Vödriczen és a Zuckermandl táján. Sokáig visszhangzott még e környék az

üldözött, megrabolt és megkínzott zsidók siránkozásától és jajveszékelésétől — és Pozsony város hangyaszorgalmú, dolgozó zsidó népe martalékaul esett a nyomornak és a kétségbeesésnek. A közös bánat ezernyi gondja természetesen engem is gyöngédtelen kézzel vert föl látszatos boldogságom csalóka álmaiból. Különösen mély iszonyat fogott el, mikor láttam a pártütőnek bélyegzett magyar hazafiak napirendre kerülő kivégzéseit, melyeket a várhegy mögött levő úgynevezett Eselsbergen gyermekies kíváncsiságomban magam is végig néztem. Az egyik *Mednyánszky* bárónak, Lipótvár osztrák rabságba esett parancsnokának és hadsegédének, *Gruberek* — Imrei Ferencz, az író, édesatyjának — kivégzése volt. Fialat volt mind a kettő. Kart karba öltve, tréfálkozva mentek a vesztőhelyre és a mikor láttam, hogy a kamarilla nyomorult pribékjei hogyan bánnak a vértanúk tetemével, hogyan lóbázzák a bitón függőket lábaiknál fogva, a bosszú sajtószerű érzete ragadott meg, szitkokat szórtam a horvát katonákra és pórul járok, ha még jókor kereket nem oldok. A második borzalom, a melynek ugyanazon a helyen voltam szemtanúja, *Rázga* Pál, a lutheránus lelkipásztor kivégzése volt, kinek tüzes magyar beszédeiért kellett bitóhalált szenvednie. A nemeslelkű férfiú feleségétől és gyermekeitől kísérve lépett a börtönből a vesztőhelyre. Ölelgetve és vigasztalva kedveseit, szilárd léptekkel közeledett a bitófához s mikor a hadi bíró felolvasta ítéletét és a pálczát ketté törte, megcsókolta övéit és nyugodtan adta magát a hóhér kezére. Anya és gyermekei, a kik hogy hányan voltak, már nem emlékezem, ott térdeltek a földön közvetlen közelében; kimondhatatlan fájdalommal nézték halottjukat és mi-

kor már nem bírták tovább, a legtöbben összerogytak eszméletlenül. Ez a jelenet könyekre fakasztotta a keményszívű katonákat is és könnyű elképzelni, milyen nyomokat hagyott egy mélabúra hajló gyermek lelki világában! A mai nemzedék politikai tekintetéből fátyolt vetett e rémes eseményekre, de ez a fátyol sohasem takarhatja el a borzalmas körvonalakat, mert a szemtanút mindenha iszonyat fogja eltölteni, ha rájok emlékezik.

Pozsonyban e szerint nem volt tovább maradásom. A vidéken kerestem állást; elfogadtam egy Pozsony környékén lakó máriavölgyi szegény falusi zsidó ajánlatát és néhány hónapra beálltam hozzá házi tanítónak. Itt, a Kárpátok csendes völgyében, majd otthon, Dunaszerdahelyen, békén és nyugodtan élhettem ismét tanulmányaimnak. Dunaszerdahelyről néhanapján átlátogatam a szomszédos Vasárut község zsidó korcsmárosához, ki rokona volt a mostoha atyámnak. Ott jártam ép azon a napon is, a mikor Vásárútra ért *Kossuth* Lajos, ki az osztrákföldi hadi vállalkozásra tüzelte Csallóköz magyar népét. A korcsma előtt akart szólani. Egy hordót görgettek az ajtó elé és én ott álltam, mikor Kossuth egy székről a hordóra lépett és beszélni kezdett. Szavaira leírhatatlan rivalgás támadt a népben. üreg emberek és fiatal legények — szinte gyermekek még — odahagyták szüleiket és kaszával, villával fölfegyverkezve, követték Kossuthot: és elindult a népfölkelők tömege Bécs felé. Kimeríthetetlen korszaka volt ez a lelkesedésnek.

A mikor Máriavölgyben gyűjtött néhány forintnyi szerény keresetemmel visszatértem Pozsonyba, elhatároztam, hogy a hatodik diákosztályt nem a benzéseknél

végzem többé, hanem a protesátns liceumban, mert ez intézet tanárai előítélet nélkül való, művelt és humanusabb emberek hírében állottak, de azért is, mert torkig voltam már a fanatikus barátok örökös zaklatásával. Az oktatás a liceumban részben német volt, az előadás szabadabb és élvezetesebb. Bizonyára sok hasznát látom, ha megváltozott helyzetemben nem jelentkezik ismét a nélkülözés rémképe és életem nehéz tusájában el nem von ismét szellemi foglalkozásomtól. Tizennyolcz éves voltam már akkor és belefáradva a sors minden képzelhető szeszélyével immár nyolcz év óta vívott tusakodásba, bátorságom annyira megtört, hogy elhatároztam: inkább szünetet tartok egy eszten-deig és falura megyek házitanítónak, hogy aztán ellátva a szükséges pénzzel, tovább folytathassam félben maradt iskolai tanulmányaimat.

Pozsonyi diákkoromat szomorú kép zárja be 1849-ből. Vagy tizenötezer muszka vonult át a városon. A hídon keltek át a balpart felől. Hegyes végű sisak volt a fejükön, fahéj-színű darócz köpönyegjök kétfelé volt hajtva a térdök felett, hogy könnyebben járhassanak. Emlékszem rá, mert feltűnt nekem, hogy nemcsak a legénység, de a tisztok is borjút vittek a hátukon. Mi fiúk — csallóközi magyar gyerekek voltunk valamennyien — az út mellől néztük jöttüket s a lelkünk megtelt keserűséggel. Azt hiszem, abban az órában szállt le szívemre az az olthatatlan gyűlölet, mely a legelszántabb oroszellenes írók egyikévé tett az angol publicisztikában immár negyven hosszú esztendő óta.

A HÁZI TANÍTÓ.

III. FEJEZET.

A HÁZI TANÍTÓ.

DOCENDO DISCIMUS, tanítva tanulunk, így szól a diák közmondás. Mint tanítónak, e szerint, kitűnő alkalmam lett volna reá, hogy tudományosan kiművelődjem és célomat érjem. Mégis nehéz szívvel váltam meg az iskolától, melyben rendszeresen folytathattam volna tanulmányaimat és «faczér diák» lett belőlem, ki fegyelem nélkül és rendszertelenül s a koromban még nélkülözhetetlen ellenőrzés nélkül haladtam tovább nagy küzdelemmel megkezdett pályámon. Nyitravármegyében, Zsámokokrét községében esett meg velem, hogy látogatóban lévén ott lakó nagybátyámnál, megismerkedtem egy *Petrikovich* nevű kisbirtokossal és cs. kir. postamesterrel. Ez értelmes, minden előítéllettől ment derék ember, kinek már régebben szemébe tűnt több nyelvben való járatosságom, házába fogadott az egyik fia mellé nevelőnek, jobban mondva nyelvmesternek. Úgy volt, hogy teljes ellátást és évi százötven forint fizetést kaptok, a mi fizetésnek bizonyára igen szerény fizetés volt, de tökéletesen megfelelt annak a nem kevésbé szerény munkának, melyet végezni módomban állott; mert tu-

dásom a magyar és a diák nyelv oktatásán kívül bizony fölötté fogyatékos volt, a mi pedig a prefektusi mivoltomat illette — mert ez volt a titulusom — inkább voltam biz én nevelt, mint nevelő Petrikovichné, egy kiválóan művelt úri nő, ki ifjú korát főrangú család körében töltötte és sokat adott az illendőségre, a jó modorra és a csinos ruházkodásra, csakhamar észrevette nagy sajnálkozására, hogy a prefektus úr minden nyelvbeli ismeretei mellett meglehetősen bárdolatlan ficzkó és semmi esetre sem alkalmas arra, hogy megbízható mestere legyen fiainak az úri szokások elsajátításában. Ennek következtében magára vette azt a nehéz feladatot, hogy előbb kineveli a tanítót és a fáradság, melyet nem sajnált tőlem, hogy otthonossá tegyen az illedelem minden kérdésében, — a mennyiben megtanított reá, hogyan tartsam az asztalnál az asztalkendőt és az evőeszközt, hogyan köszönjek, járjak, álljak és üljek, — valóban fényes biznyságot tett szívének nemességéről. Én tehát egész átalakuláson mentem át ez úri háznál való tartózkodásomnak emez első idejében. De komolyan is vettem a dolgot; elannyira, hogy egész órákat töltöttem öltözködéssel, a komplimentumok s az előkelő kéz- és fejmozdulatok betanulásával. A tanítói kötelességemnek túrhetően eleget is tettem, de tanulmányaim erősen megsínylették ezt az idomítást; hajlottam a kényességre és nemcsak az időt pazaroltam a tükörnél és a társágban, hanem ráadásul még a keresetemet is, s az az egynehány forintom, melyet iskolázásom újrakezdéséhez kellett volna összegyűjtögetnem, úgy szétment, hogy az év végeztével nem maradt meg belőle az a tizenhat forint sem, a melylyel iskolapénz czímén tartozásban voltam a pozsonyi evangélikus líceumnál s melynek hiánya-

ban lévén, nem vehettem ki bizonyítványomat, a testimonium abeundi-t. Hallatlan könnyelműség volt ez és bűnös mulasztás, mely utóbb nagyon nyomta a lelki ismeretemet. Meg is szenvedtem érte aztán keservesen. Nem tudtam eldönteni: az kábított el vajjon s az vette el az eszemet, hogy akkor éltem először kényelemben és gond nélkül, vagy a velem született és lelkemben fészkelő könnyelműség tört-e ki belőlem? Csak azt az egyet tudom, hogy nagyon kegyetlen lelkiállapotban voltam, mikor Petrikovich úr társaságában 1851 őszén Pestre utaztam, hova a derék ember levitte két fiát nyilvános iskolába, és hogy elhagyva a Petrikovich ház békés kikötőjét, megnyílt előttem az a nem épen kedves kilátás, hogy a nyomorúság és a küzdelem zivataros tengerére szállok ismét.

Pest, a mai Budapest, Magyarország virágzó szép fővárosa, nyomát sem mutatta még akkor mostani fényének és nagyságának, mert a megtorlásnak a szabadságharczot követő napjai a szomorúság és a mélabú árnyékát vetették a városra és lakóira. Mikor Petrikovich úrtól elbúcsúzva, a mellékutczáknak vettem utamat, hogy szert tegyek valami olcsó szállásra, a mi alatt hónapos ágyat, vagy annak is a felét kell érteni, lelkemben felújult az emléke első pozsonyi tartózkodásom borzasztó napjainak és előttem állt ismét a nyomorúság a maga teljes pőreségében. Fél napig tartó hasztalan kóborlás után s mivel foglaló, vagy a szálláspénz egy részének lefizetése nélkül senki sem volt hajlandó befogadni, kelleetlenül és habozó léptekkel egy gazdag rokonomhoz mentem, ki egynehány napig csak eltűrt magánál, de azután két forintot nyomva a markomba, útnak eresz-

tett azzal az atyai tanácsossal, hogy keressék valami állást, mert jelenlétem nincs ingyére a feleségének. Én hát találomra bekukkantottam egynehány kávéházba, hogy korrepetitori vagy nyelvmesteri állásról tudakozódjam az ott lebzselő kereskedőktől úgy látszik, hogy rendkívül zavart és félénk magamviselete részvétet keltett irántam egy bizonyos G. úr lelkében, mert szóba állt velem és beszélgetésünknek az lett vége, hogy ajánlatot tett: lépjek be hozzá és szállásért, ellátásért legyek tanítómestere gyermekeinek. Én természetesen habozás nélkül elfogadtam az ajánlatot. Szomorú kilátás volt bíz ez tanulmányaim folytatására! G. úr a Hermina-téren lakott, tehát jó messzire a piaristák gimnáziumától, a hova járni akartam, a fenhéjázó szóval úgynevezett *szállás* pedig nem volt egyéb pusztá ágynál a cselédek szobájában, hol együtt laktam a szakácsnéval, a szobaleánnyal és egy kis gyermekkel, az ellátásom pedig oly szűkösen volt kimérve, hogy a különböző étkezési alkalmak inkább gondolataimban, mint gyomromban hagyták emléköket. Pedig e sovány kosztért végtelenül sok küzdelem és szenvedés jutott osztályrészemül. A nevetlen gyermekek egész nap a nyakamon lógtak és este, mikor végre lefeküdtek, én meg vagy a leczkémét tanultam, vagy a magántanulmányaimat végeztem volna, a cselédszobában nótázni, kezdett, vagy összehaperlekedett egymással a szakácsné meg a szobalány, vagy dévajkoddak velem mind a ketten. Így aztán merőben lehetetlenné vált számomra minden komoly foglalatосkodás. Nehéz szívvel bár, de mégis én mondtam fel a szolgálatot és mert iskolai bizonyítvány hiányában, a melyért tizenhat forint járt volna a pozsonyi liceumnak, csak három hónapig tūr-

tek, mint rendkívüli hallgatót, a piarista gimnázium hetedik osztályában, azután pedig útnak eresztettek: az a merész elhatározás kelt bennem, hogy hátat fordítok a városnak s a nyilvános iskolának és elmegyek a vidékre házi tanítónak.

Merésznek mondom, pedig nagyon fájdalmas is volt ez az elhatározásom, mert ezzel végképen letértem arról az útról, melyen megállapított életpályára juthattam volna; midőn pedig az idegen nyelvek czéltalan tanulására vettem magam, olyan ösvényre léptem, a melynek végcélját magam sem láttam s melyen a siker leghaloványabb reménysége sem vezérelhetett Csak lassankint ismertem föl helyzetem veszedelmeit, mert az önfentartásnak már tíz év óta folyó nehéz küzdelmében csak a jelen szenvedésétől és viszontagságaitól való menekvés volt mindig a szemem előtt és ezúttal is egyesegyedül az a gond nehezedett lelkemre: hogy sikerülhet-e tervem és hozzá juthatok-e valami jó házi tanítói alkalmazáshoz? E hivatásra való képességemet illetőleg legfőlebb ha néhány idegen nyelv ismeretére hivatkozhattam s ezeknek egynémelyikében is csak úgy félig-meddig voltam otthon. Németül, francziául és olaszul tűrhető folyékonyással és szótár használata nélkül olvastam; birtam félig-meddig a héber és a diák nyelvet is, és mivel a hazai nyelvek közül a magyar és a tót nyelv szóban és írásban rendelkezésemre állott, volt bennem annyi merészség, hogy *hét nyelv* ismerőjének hirdettem magam s mi több: önhittségemben kiadtam magam e nyelvek tanítómesterének is. Hát ez minden esetre elég hatásos czégér volt arra, hogy kiállhassak vele a vásárra, de tökéletesen méltó volt a vevőkhöz is, kiknél tudományos árúmat elhelyezni

óhajtottam. Mert legjobb esetben is csak egyszerű zsidó családoknál lelhettem alkalmazást, tehát oly emberek-nél, kik vajmi kevésbé konyítottak a filológiához és a pedagógiához és készpénzül vették nagyhangú állításaimat. Távol minden szándékos megtévesztéstől, igyekeztem a lehetőség szerint megfelelni hivatásom-nak s adtam azt, a mit adni módomban állott. A nyelveket azzal a módszerrel tanítottam, mely szerint magam is megtanultam őket, tudniillik az úgynevezett Jacotot-módszerrel és a legtöbb esetben valóban el is értem annyi eredményt, hogy tanítványaim — fiúk és lányok vegyest — fél év múltán otthonossá lettek a könnyebb olvasmányokban, helylyel-közzel a társalgásban is. Ehhez hasonló módon ment a dolog a tanítás egyéb tárgyaival: a történelemmel, a földrajzzal és a mértannal is, úgy, hogy minden pedagógiai képzettség nélkül bár, de annál több jóra való törekvéssel és szívóssággal, elég tisztességes eredményt értem el a tanítás terén és érdemet szereztem kenyéradóim megelégedésére.

Nem érdektelen a mód, a hogy állásaimra szert tettem; elmondok hát róla egyet és mást, ha egyébért nem is, legalább furcsasága okáért. Az újságban való hirdetés módjához Magyarországon akkoriban nem igen szoktak folyamodni, de nem is mentek vele sokra. Én különösen nem is élhettem volna vele, mert nem volt reá pénzem. Hanem voltak hivatásos ügynökök, amolyan tanító-elhelyezők, a kik számon tartották egy részről a rendelkezésre álló tanerőket, vulgo: faczér tanítókat, másrészről meg azokat a falusi családapákat, kik megengedhették maguknak azt a fényűzést, hogy házi tanítót tartsanak gyermekeikhez. Jobbára vidéki keres-

kedők, bérlők voltak, kiket a Pesten évente két ízben megtartott nagy országos vásár alkalmá hozott fel a fővárosba s a kik, elhelyezve árújokat, vagyis: eladva gyapjújokat, gubacstermésöket, gabonájukat, nyers bőreiket stb., bevásároltak mindent, a mire szükségök volt a falun és a házuk tájékán. Házi szükségleteikkel a boltokban látták el magukat, a tanítók, a sakterek és pálinkafőzők beszerzésére pedig bizonyos közismeretű kávéházak szolgáltak, vagyis olyan helyiségek, melyekben összetalálkozhattak és megalkudhattak az illető ügynökökkel és a tanerők rendelkezésre álló készletével. Tanító-börzének különösen jó hírű volt akkoriban a pesti Ország-úton levő Orczy-kávéház. Ebben a piszkos, a legkülönbözőbb dohánynemek füstjétől illatos helyiségben, mely negyven év múltával is, mind a mai napig, sokat megőrzött régi képéből, tarka sokaságban tolongott egymás hátán a városi és falusi zsidóság, mely fekete kávéját szürcsölte, vagy fülsiketítő lármát csapott, ádáz taglejtésekkel beszélve és kiabálva egymással. Délután egy és négy óra közt a legpokolibb volt a tolongás és a láрма a pedagógusoknak ezen a börzén; ez volt az általános találkozás legfőbb ideje. Egy félreeső padon ültek a faczér tanítók és szorongva lestek az ügynök szeméjársát, a mikor kivált a tömegből és a vevővel, jobban mondva a jövődöbeli princípálissal, megállta pad előtt, szemlét tartott a jelölteken és az egyiket vagy a másikat bemutatta az idegennek. Nagyon kínos jelenet volt ez. Vissza is emlékeztem reá utóbb, mikor láttam Középázsia bazárjaiban a rab-szolgavásárt, de kietlen érzéssel gondolok reá ma is, valahányszor az Orczy-kávéház előtt visz el utam. Szorongó szívvel, mély megszégyenüléssel, órák hosszaiig

üldögéltem én e padon több egymásra következő délutánon át, míg végre Mayer úr (így hívták az ügynököt) megjelent Merkúr egy művelődésre szomjúhozó fiával, intett, hogy álljak fel és mérhetetlen tudományom mód nélkül való dicséretével bemutatott engem. Nekem persze támogatnom kellett a buzgó alkuszt csekélységem felmagasztalásában, mint a hogy a rabszolgának is erőmutatványokkal kell bizonytságot tenni izmainak erejéről Középázsia bazárjaiban. Mikor aztán megegyeztünk az évi fizetésben és átadtam bizonyítványaimat, ott helyben megkaptam a foglalót, melynek legnagyobb részére az ügynök tette rá kezét a fáradságáért, szerény maradványából pedig nekem kellett fedezni fölszerelésemet és esetleg az utazás költségét.

Annak rendje és módja szerint való üzlet volt az ilyen és úgy a vevő, mint az eladó jól járt vele. Mindig csodálkozva láttam, hogy még az írástudatlan zsidó kereskedő is milyen nagyra becsüli a műveltséget. Nem kiméi sem áldozatot, sem fáradságot, hogy jobb nevelést adhasson gyermekeinek, mert erősen anyagi törekvései mellett magasabb eszmények lebegnek a szeme előtt, midőn gyermekeinek jövőjéről van szó.

Első helyem, a melyhez ily módon jutottam, egy Rosenberg nevű urnái volt Szlavónia Kutyevo nevű községében. A családnak nálam csak egynehány évvel idősebb fia volt az, ki a József-napi vásáron Pesten járt, elvégezni atyja megbízásait és a többi közt tanítót is fogadott magánál ifjabb testvérei mellé. A fiatal ember elámult egy kissé, a hogy meglátott, de folyékony franczia beszédem, a mihez ő is konyított valamennyire, nem tévesztette el hatását; megnyertem hajlandóságát, felfogadott, és néhány nap múlva gőzhajón együtt Eszékre mentünk,

honnan kocsin vittek bennünket a szlavon hegyvidék gyönyörű völgyében fekvő Kutjevoba. Rosenberg úr házá-
nál való fogadtatásom alkalmával ugyanaz a kalamitás
ért, mely annak idejében Nyéken: tudniillik úgy vélték,
hogy külsőmre nagyon fiatalos vagyok, hogy nagyon
piros az ábrázatom s attól tartottak, hogy ilyen kül-
sővel nem igen leszek képes fenntartani a tanítóhoz
illő méltóságot és komolyságot. Legfőbb oka ez aggó-
dásnak egyébként alighanem Emilia kisasszony, a csa-
lád legnagyobbik leánykája volt, egy tizenhat éves viruló
szép leány, ki szintén tudásom forrásából volt csillapi-
tandó szomjúságát s kire nézve, anyjának megfontolt
Ítélete szerint, súlyos következzésekkel járhatott a tanító
és a tanítvány csekély korkülönbsége. Később kitűnt,
hogy a jó asszony csakugyan nem tévedett. Egyébként
igen kedvesen bántak velem. Kényelmes szobát kaptam,
ellátásom kitűnő volt és minthogy naponta csak hat
órát kellett tanítanom, bőven maradt rá időm, hogy
nyugodtan szentelhessem magam nyelvbéli tanulmá-
nyaimnak; sőt éppen itt szabtam első ízben határozott
irányt tanulmányaimnak, mert egy csomó európai nyelv
állítólagos elsajátítása után áttértem a török nyelv tanu-
lására és figyelmem a keleti tudományokra fordítottam.
Az az érzés, hogy elejtettem a nyilvános iskolázás vezér-
fonalát és letértem a rendszeres tanulás ösvényéről, erő-
sen bántotta lelkiismeretemet és mert mindezt csakis
megbocsáthatatlan könnyelműségemnek tulajdoníthat-
tam, annak a könnyelműségemnek, hogy keresetem-
ből kétszeri állásomban sem takarítottam meg azt a
tizenhat forintot, melylyel kiválthattam volna iskolai
bizonyítványomat, keserű szemrehányásokkal illettem,
semmirekellőnek mondtam magam és elhatároztam,

hogy ezentúl fáradhatatlan leszek a munkában, felhasználom minden percemet és megfeszített szorgalommal teszem jóvá addigi mulasztásaimat. Annyira mentem ebben a magamfegyelmezésében, hogy könyveimre, íróasztalomra, sőt még szobám falára is — török betűvel, hogy más meg ne értse — ily szavakat írtam fel: «Légy férfi!» «Szégyeld magad!» «Dolgozzál!» — Azt akartam, hogy állandó figyelmeztetésképpen álljon a szemem előtt ez az írás és megóvjon minden újabb ballépéstől.

Ez erős elhatározásomnak annál könnyebben helyt állhattam, mert nyelvészeti tanulmányom ez időtájt több volt már gépies bevágásnál; szabad óráimat igaz gyönyörűség forrásává tették a külföldi irodalmak klasszikus olvasmányai. Nem tudom eldönteni, hogy a falusi élet magánya volt-e az oka, hogy a munka valóságos üdülés volt számomra, vagy a sikernek az a boldogító tudata-e, hogy eredetiben, minden szótározás nélkül olvashattam a különböző nyelveken megírt remekműveket. Elég az, hogy véghetetlen örömezzel töltött el az egyes művek olvasásakor. Minden gondolatot isteninek tartottam és minden hasonlatot a költészet valóságos drágagyöngyének. Olvasásomat, mely jobbára hangos szavalás volt inkább, sűrűn szakítottam félbe az elragadtatás és a csodálkozás hangos felkiáltásaival s az olvasmány szélére írt és felkiáltó jelekkel pazarul tarkított megjegyzéseim is kifejezést adtak lelki felindultságomnak és meghatottságomnak. Thomson műve: *The Seasons*, Voltaire *Henriade*-ja, Petrarca *szonettjei* és különösen Tasso *Gerusalemme Liberata*-ja, ezek a könyvek ragadtak el akkoriban és tüzeltek fel ifjúi képzeletemet. Órák hosszáig gyönyörködtem a szerelmi hőstettek és

a különböző évszakok természeti tüneményeinek egyszerű, de szép leírásában. Elámultam a Jeruzsálem falai előtt folyó hősi csatákon és véghetetlenül gyönyörködtem Thomson bűbajos leírásain. A tavasz ébredése, az angol tájak nyári pompája csordultig töltötték serlegetem a kasztáliai forrás vizével és sajátyszerűen idillikus lélekállapotba ringatott a kandalló lobogó tüze mellé családiasán egybegyült társaság télies képe. Mikor a *Henriade*ot olvastam, páratlan lelkesedéssel rajongtam IV. Henrik hősi alakjáért; viszont Petrarca szonettjei csendes tolmácsai voltak a család leánykája iránt felébredt szerelmi érzelmeinek és szívesen helyeztem volna Emilia nevét a Lauráé helyébe, ha útját nem szegik e hajlandóságomnak a versmérték és a «mama» Árguszemei. De mindent fölülmúló varázslattal hatott ifjúi képzeletemre Tasso halhatatlan hőskölteménye. Mint-hogy ábrándos lelkemhez az illett a legjobban, ha távol az emberek zajától, a szabad ég alatt folytatom olvasmányaimat: a míg az időjárás miatt csak lehetett, a falu házsorain túl levő domboldalon le szoktam heveredni egy terebélyes cseresznyefa árnyékában és halkán mormoló patak partján töltöttem az időt kedves poétáim társaságában kora reggel, vagy este öt és nyolcz óra között. Itt ismételgettem Petrarca dalait, szememmel azt a házat nézve, melyben Emilia lakott. Itt szavaltam vad lelkesedéssel Tassómat és itt esett meg velem egy délután, hogy elmerülve abba a jelenetbe, melyben a költő a csapkodó mennydörgéshez és a cikázó villámhoz hasonlítja a szaracénokkal Jeruzsálem falai alatt vívott ütközetet, szinte észre se vettem, hogy a fejem fölött valódi zivatar támadt, nem hallottam a mennydörgést és csak akkor riadtam fel

ábrándjaimból, midőn már bőrig áztam a záporosóban. Önfeledtségemben sokszor beszélgettem madárral, virággal, fűszállal és csak akkor hallgattam el, midőn közelítő ember léptei zavartak meg e társalkodásban. Így esett, hogy már kora ifjúságomban megszerettem az anyatermészetet s hogy egy-egy szép reggel nemcsak, hogy vidámmá tette egész napomat, hanem huzamosabban is kedvesen élt tovább emlékezetemben. Mindig a legmagánosabb helyeket néztem ki magamnak, a hol tudtam, hogy nem háborítja senki nyugalمامat. A rózsás képzelet ábrándvilágában élve, építgetni kezdtem majdani sikereim légvárait. Az előbb említett hét nyelven kívül aránylag rövid idő alatt megtanultam a spanyol, a dán és a svéd nyelveket és bizonyos mértékig otthonossá lettem az illető országok irodalmában is. Gyönyörködtem Calderon, Garcilazo de la Vega, Andersen, Tegner és Atterbon költészetében, de a mellett derekasán haladtam a török nyelv tanulásában is, mert lelkesedésem s mindinkább izmosodó emlékező képességem valóban csodát művelt. Az olvasás közben előforduló szavakat följegyeztem és betanultam; kezdetben tíz, húsz szót naponta, de fokozatosan haladva, nyolczvan, sőt száz szót is képes voltam megtanulni és emlékezetembe vésni. Sok mindenre képes az egészséges ifjú erős akarat, különösen, ha már gyermekkorában hozzászokott a könyv nélküli való tanuláshoz. Természetesen hibákat is szedtem magamba, melyeket utóbb jó volt elfelejtenem. Akárhányszor kerültem téves útra és helytelen irányba, de megeltem az elégtételt abban a tudatban, hogy nem töltöttem időm hiába és nem tékoztam el ifjúkorom drága idejét. E tudattal bátran néztem szem-

közt a jövővel és könnyű lélekkel szálltam harciba minden viszontagsággal, melyet a véletlen, vagy saját hibám az anyagi lét tövise pályáján utamra vetett.

Pásztori nyugalmam s a szlavóniai hegyvidék szép völgyében töltött gondtalan életem boldogsága, sajnos, nem tartott sokáig és kutyevói másfél éves tartózkodásom után ismét elborították életem derülten mosolygó egét a lassankint felgyülemelő sötét fellegek. Tanítói minőségemben helyt álltam a reám rótt kötelességeknek, mint nevelő is kivívtam Rosenfeld úr meglegedését, de mint ember s kiváltképen mint fiatal ember, oly magaviseletet tanúsítottam, mely okot adott a kifogásra és nem igen fért meg egy gazdag partira számító leány jó hírnevével. Mert szemem, mint már említettem, nagyon is gyakran pihentetem meg a bájos Emilia kisasszony csillagpárján és ámbár ő, a gazdag leány, büszkeségből inkább, mint veleszületett gögöcségből, aggályosan ügyelt reá, hogy szemének legkisebb villanásával se bátorítsa fel az ő béna és szegény tanítóját, szülei mégis úgy vélekedtek, hogy elejét kell venniök minden eshetőlegességnek, és elbocsátásom határozatba ment. Közvetetlen okot a szakításra, ha jól emlékezem, egy szépírási óra szolgáltatott. Az történt ezen az órán, hogy mikor úgy láttam, hogy Emilia kisasszony egynémely betűt nem ír le egészen szabatosan, megfogtam kezét és vezettem a papiroson. Kezemben tartva hófehér, kövér és sima kezeckéjét, egy darabig megóvtam józanságomat a gépies vezetésben; de a szenvedély tüze szívemből csakhamar az ujjamba szállott és alig, hogy elárultam egy gyöngeszorítással, hogy tulajdonképpen nem szépírási, hanem egészen más természetű felbuzdulás kapja meg lelke-

met, a leány hirtelen fölugrott, lesújtó pillantást vetett reám és ott hagyott a szobában. Sorsom ezzel dűlőre jutott és a szolgálatból való elbocsátásom végleges határozattá lett.

A fölmondás kellemetlenül érintett, sőt keményen sújtott. Nem éppen azért, mert el kellett hagynom nyugalmas révemet s első és utolsó szerelmemnek e révben fénylő világító tornyát, hanem azért, mert itt is ép úgy, mint Zsámbokréten, nagyon gyöngé voltam a számvetés művészetében és évi hatszáz forintos jelentékeny fizetésem javarészét könyvre és ruhára adtam ki s nem takarítottam meg többet, mint a mennyi elég volt arra, hogy Pestre és onnan Dunaszerdahelyre utazhassam anyámhoz, ki látni kívánt több évi távollétem után. Nagyon nehezen váltam meg e nyugalmas helytől, hol legszebb másfél évét töltöttem ábrándos ifjúságomnak s midőn el kellett szakadnom a cseresznyefától, melynek árnyékában oly sok édes órát töltöttem együtt Itália, Angolország, Franciaország és Spanyolország nagy szellemeivel, órákig sírtam és nem is ok nélkül, mert a boldogságnak hozzájuk hasonló pillanatai soha többé meg nem ismétlődtek egész életemben.

Említenem is fölösleges, hogy szlavóniai tartózkodásom alatt szóban és írásban elsajátítottam a horvát nyelvet is. Tudásban gazdagodva, de pénzben szegényen kellett most megjelenem anyám színe előtt, ki legnagyobbra az élet anyagi oldalát becsülte. A batyumban levő egynehány új ruhadarab és a zsebemben hordott ezüst óra még sem elégíthette ki egészen anyámat, mert szememre vetette gyakorlatias érzékem fogyatékoságát és váltig csak azt szerette volna tudni: mi hasznát veszem majd annak a sok idegen nyelvnek és hogy képes

leszek-e ranghoz, vagy hivatalhoz jutni addig végzett tanulmányaimmal? A jóságos és minden ízében gyakorlatias irányú asszony nem sokat adott a magasabb célokra és bármilyen nagy szeretettel fogadott, még sem rejthette el jövőm miatt érzett aggodalmát. Mindig csak azt mondotta, hogy jobban tettem volna, ha a tanulás megszokott útján maradok és orvosdoktorrá leszek egyetemi tanulmányaim végeztével. Egyszer-másszor igyekeztem vele megértetni, hogy a sok idegen nyelv, különösen pedig a keleti nyelvek ismerete révén híres emberré és talán valamely követség tolmácsává lehetek, de az ily beszéd sehogy sem ment a fejébe. Lelkét fájdalommal töltötte el jövőm bizonytalansága, engem pedig mélyen elszomorított, hogy nem sikerült őt jobb meggyőződésre bírnom és fölvilágosítanom. Rövid látogatásom után tehát elbúcsúztam tőle és visszatértem az élet forgatagába.

Mínthogy fiatalos önhittségemet a sok nyelv tanulása erősen megdagasztotta és az alsó néposztály részéről kapott dicséret paraszt-konyháján valósággal a nagyzási hóbort határáig jutottam, az a hit vert bennem gyökeret, hogy nagyobbra vagyok hivatva immár, mint a zsidó családoknál való nevelősködéssre. Sőt azt hittem, hogy ritka képességeimnél és ismereteimnél fogva okvetetlenül állást kapok az államtól és e végből Bécsbe utaztam, ahol tolmácsi állást akartam kérni a külügyminisztertől. Természetesen megcsalatoztam; először azért, mert idegenebb voltam az idegennél és semmiféle ajánlásra nem hivatkozhattam, másodsor pedig azért, mert egyáltalán nem tudva, hogy miféle lépések volnának részemről teendőök, halovány sejtel-

mem sem volt az osztrák bürokrácia pedantériájáról és útjairól. Belátva, hogy hiú minden fáradozásom, azon voltam, hogy magánleczkékhez juthassak. Hirdetést tettem közzé a bécsi újságokban, de Mezzofanti-szerű tehetségemről, szóló nagyhangú hirdetéseim semmi figyelmet sem keltettek és az a derék szász nőszabó, kinél a Landstrasse egyik házának negyedik emeletén ágyat béreltem, sokkal okosabb volt, mint én, a mikor azt ajánlotta, hogy hagyjam oda Bécsset és térjek vissza Pestre, a míg van még egynehány könyvem és ruhadarabom, melynek árából futja az útiköltségre, mert különben pórul járhatok.

Beláttam, hogy a derék nőszabónak jóval több gyakorlati érzéke van, mint szerény magamnak és ha eleinte mégis nehezen szántam rá magam, hogy megfogadjam tanácsát, ennek azok a reménysugarak voltak az okai, melyeket Bécsben kötött ismeretségeim csaltak jövőm égboltozatára. A dolog tudniillik úgy állott, hogy sikerült személyes összeköttetésbe lépnem a nyelvtudományok egynehány kiváló emberével. A Kärntner-Strassen lévő «Vad ember» szállóban megismerkedtem Hammer-Purgstall báróval, a nagy orientalistával, ki összehozott az akkor még ifjú Schlechta báróval és buzdított, hogy csak haladjak előre a turkológia terén. A & öreg úr példának említette Gévayt és Huszárt, a török nyelvészetben nagyon tudós honfitársaimat és kifejezést adott annak a nézetének, hogy mi magyarok rendkívüli könnyebbséggel rendelkezünk a keleti nyelvek tanulásához. Ismeretségbe jutottam Vuk Karadzicscsal, a nagy szerb költővel és íróval is. A Heu-markton levő szerény lakásában buzdultam csak igazán a délszláv nyelv tanulására és leánya, ki rendkívül mu-

velt úri nő volt és különös érdeklődést mutatott sor-som iránt, nagyot bámult, mikor hosszú *dauriakat* (hósi énekeket) szavaltam el nagy hévvel, pusztá emlékezetből. Nem kisebb barátsággal fogadott Rajevszki úr, az orosz követség lelkésze. Ez a jó ember minden áron meg akart hódítani az orosz irodalom és talán az orthodoxia számára is, mert megajándékozott orosz könyvekkel és azt ajánlotta, hogy menjek Pétervárra, én, ki utóbb egészen ellenkező irányba fordítottam utamat. Jó tanácsnak, baráti figyelmeztetésnek és biztatásnak nem is voltam szűkében, de annál inkább a gyakorlati támogatásnak, melynek hiányában a legmerészebb képzelet még oly csillogó szövedékének is szét kellett foszlania minél hamarább.

Szerencsémre csakhamar hátat fordítottam a dunaparti szép császárvárosnak és visszatértem Pestre, hol magyar ember létemre otthonosabban éreztem magam és remélhettem, hogy valamiképpen csak elhelyezkedem. A Három-dob-utca hetedik számú földszintes házában szálltam meg, melynek hosszú és mély udvarát jórészt oly emberek lakása vette körül, kik csak úgy voltak képesek a házbérre valót előteremteni, ha egy vagy két ágyat kiadtak albérletbe és egyetlen szobájukat megsztották több lakójukkal. Még most is áll ez a ház, melynek ötödik számú lakását bérelte az én szállásadóm, egy Schönfeldné nevű szegény, nem túlságos keresettségnek örvendő, okleveles bábaasszony. Egy szobája volt neki is és mert minden gondja mellett a beteg férjét is neki kellett eltartania, négy kiadó ágyat tett a szobájába, melyeknek mindegyikét hozzám hasonlóan szegény embereknek: iparosoknak, kik egész nap a műhelyben voltak, adta albérletbe olyaténkép-

peri, hogy mindenik ágyra két-két lakó esett. Én is másodmagammal háltam az egyikben és mert gyermektelen szállásadóm különös kegyeibe fogadott, abban az előnyben volt részem, hogy egy sovány, tehát testi térfogatával a lehető legkisebb alkalmatlanságot szerző szabólegénynyel fektettek együvé, a mi nekem tűrhetően kényelmes volt; mert ámbár egyikünk fejtől, másikunk lábtól feküdt, elég gyakran megesett, hogy a testesebb és erősebb hálópajtás éjnek idején kitúrta az ágyból és a földre vetette a gyöngébbiket. Sokat olvastam, de gyertyára bizony nem igen tellett a szegénységemtől. Úgy segitettem hát magamon, hogy faggyút öntöttem valami cserépbe és kanóczot mártottam a faggyúba. Ennél a világosságnál szedtem magamba a tudományokat. Ámde megesett az is akárhányszor, hogy ezt az egyszerű világítót sem tudtam megszerzeni. Ilyenkor hónom alá csaptam az elolvasásra szánt könyvemet és elindultam a híres «*Szegedi kávéház*» felé, mely ma is ott áll még a Dob-utca és a Dohány-utca sarkán és tanyája, mint volt akkor is, a leglármasabb fajtájú üzletembereknek. A kávéházban leültem egy magányos székre, vagy padra és az általános zsidóság közepette, a kávéházi lámpa szokatlan, nekem szinte fejedelmi fénye mellett, belemerültem a könyvem olvasásába. Ott esett meg az az élményem, mely nyomorúságomnak ebben a korszakában első leckeórához juttatott. Egy zugolyban ültem, előttem a könyv és mellette a szótár, melyet néha segítségül kellett vennem az olvasmányomhoz. Egy kis zsidó ember lépett hozzám és egy ideig érdeklődve méregetett a szemével, aztán megszólított. — Mit olvas? — Spanyolul olvasok, — mondtam s letettem könyvemet, Calderon

»*La vida es un seno*« («Az élet álom») című drámáját A kis ember tovább érdeklődött: — És miért olvassa itt, mért nem otthon? — kérdezte. — Azért, mert itt világos van, otthon pedig nincs világítóm. — Hát kicsoda maga? — Megmondottam a nevemet, a mivel aztán a kis ember nem tudott rólam sokkal többet, mint annak előtte. Mindamellett beérte a felvilágosítással, és most már bemutatkozott ő is: megmondotta a nevét és hozzátette, hogy foglalkozására nézve könyvelő a szomszédos gyapjúkereskedésben. — Ugyan mondja meg, — csapott át újra a kérdezősködéésre — van-e mindig mit ennie? — Bizony, nem mindig, — mondottam teljes őszinteséggel. — No, ha úgy van, ezen a dolgon lehet majd segíteni. Jöjjön el hozzám és adjon magyar leckeórákat a két leányomnak. — Belementem az alkuba és magyar nyelvi tanítómestere lettem új ismerősöm leányainak havi egynehány forintért. A kis ember a Hold-utczában lakott s rendszeren maga is jelen volt a leckeórákon. A harmadik vagy negyedik óra közben nem állhatta meg, hogy ki ne fejezze azon való csodálkozását, hogy olyan szépen beszélek magyarul. Német világ volt akkor Pesten és nem volt mindennapos jelenlég az eféle a zsidó emberek, de még a benszülött keresztény polgárok közt sem. — Nekem is van egy fiam — mondotta; — Bécsben van egy takarékpénztárnál. Az is nagyon jól tud magyarul. — És a kis öregember megnevezte ezt a fiát, kiből nevezetes ember vált utóbb, bizalmasa nem egy nagy emberünknek és tollával a nehéz napokban maga is hasznos védője a nemzet jogainak.

Három dob-utczai szállásomban, melyet sehogysem lehetne a «fejedelmb jelzővel fölruházni, ismételve vár-

tam be pesti tartózkodásom idején azt a kedvező pillanatot, midőn udvari ügynököm, névszerint a főnt tisztelt Mayer úr közbenjöttével újabb tanítói álláshoz juthattam; a mi eltartott néha hetekig, sőt hónapokig is, és közben a magánleczkék adásának sovány kenyerére utalt. A háznak egy *Wagner* nevű osztrák érzelmű német polgár volt a tulajdonosa. Ez a derék férfiú — nagy, kövér ember volt, — időről-időre végig szokta járni házában a lakásokat, meggyőződni róla, hogy rendet tartanak-e benne a lakók. Betoppant egyszer a Schönfeldné ágyas szobájába, az én éjjeli szállásom helyére is. Láttam, hogy szeme a könyveimre esik. Oda ment és megnézegette őket, hát bizony egy része magyar volt annak. Wagner úr kietlen haragra lobbant és fenyegető hangon rivallt rá az öreg asszonyra: — Sie, Frau Schönfeld, Sie halten da, wie ich seh einen Kossuth-Hund im Haus Das werde ich mir verbieten! — Én szörnyű módon megijedtem, mert attól féltem, hogy ki tetet a szállásomból. Hova fordulok akkor? Minél jobban haladtam előre tanulmányaimban, annál kínosabban hatott rám az, hogy havi két, vagy három forintért vagyok kénytelen franczia vagy angol leczke-órákat adni. De szegényes külsőm elzárta előlem az utat a jobb köröktől és mert minden ismeretség nélkül voltam, nem mertem közeledni senkihez, a ki talán segíthetett volna rajtam. A Három dob-utca 7-ik számú házára való emlékezésem e szerint a nélkülözés és szenvedés hosszú sorozatával kapcsolatos és minden bajom közt az éhezés, ifjú koromnak ez a kérlelhetetlen ellensége, viszi a főszerepet. A míg ez a rettentő zsarnok gyötrött, meglehetősen hallgatag és bátortalan ifjú voltam és legfőlebb, ha könyveimben leltem menedéket a tépő

kín elöl; mert ámbár helyesen mondja a diák közmondás, hogy: »*Plenus venter non studet libenten*«, én mégis azt tapasztaltam, hogy üres gyomorral vagy félig jóllakottan, valóban rendkívüli dolgokat művelhettem volna, ha nagyobb szellemi rugékonysággal és erősebb emlékező tehetséggel vagyok megáldva.

Nincs benne túlzás semmi esetre sem, ha azt mondom, hogy tanító koromnak ez időszakában naponta tíz vagy tizenkét órát szenteltem teljes buzgalommal nyelvészeti tanulmányaimnak. A román és a germán nyelvek tanulásához időközben hozzávettem a szláv nyelvjárásokat is. Tótul Szentgyörgyben és Zsámbokréten, horvátul Kutjevóban az emberekkel való érintkezés révén tanultam meg és irodalmilag is műveltem e nyelveket; most hát az orosz nyelv tanulására vettem magam és természetesen könnyűszerrel el is sajátítva e nyelvet, az élvezetek valóságos tengerében úsztam, midőn Puskin, Lermontov, Batyuska, Derzsavin műveit és az északföldi múzsa más termékeit olvashattam. Különös kedvemem leltem a változatosságnak abban a nemében, midőn északtól délig és kelettől nyugatig csaponghattam. Most *Orlando furioso* egynehány lapját olvastam el, majd meg a *Bakcsiszeráj forrása* és a *Kaukázusi fogoly* néhány strófáját. Emitt egy andalúziai kép bontakozott ki előttem, festői tája a bűbájós Ebro mellékének, Galatea vagy Estrée egy-egy pástorcsoportjával, ott meg északvidéki tengerjáró hajót láttam a *Frithjof-mondából*, vagy elmerengtem Andersen meséin és Vuk Karadzics guzlájának egyszerű népdalain. Örömeim, elragadtatásom határtalan volt, szemem fénylett, arcom kipirult és fiatal szívem minden idegszála megrezdült a különböző költői művek lírai

és epikai tartalmán érzett rajongó lelkesedésemben. Ilyen mély megindultsággal és ilyen belső érzéssel voltaképpen csak húsz éves korának első éveiben olvas az ember, ha maga erejéből és fáradtságosan tett szert nyelvismereteire és ha megutálva és megvetve környezetének földi hiúságait, a fölhevült képzelet szárnyain magasabb légkörbe emelkedik. Rajongó magamviselete és az a kör, melyben akkor éltem, a lehető legélesebb és legnagyobb ellentétben állott egymással. A legprózaibb gondolkodású ószeres zsidók, mesterlegények, nap-számosok, boltiszolgák, a kik csak az ő néhány garasnyi keresetükkel törődtek, hogy aztán mielőbb túl is adhassanak rajta; foldozó szabók, folttisztítók, szegény asszonyok és házalók voltak a társaság, melylyel érintkeznem kellett s mely engem félbolondnak nézett, sajnált és egynémelykor csúfot is űzött belőlem.

Különösen rosszul ment sorsom télvíz idején, mikor az éhségen kívül a hideg miatt is sok kint szenvedtem, kivált, ha az egyetemi könyvtár nyilvános olvasóterme zárva volt és ennek közetkeztében Schönfeldnének napközben nem mindig fűtött szobájába szorultam. Az egyetemi könyvtár! Kedves otthonom volt ez a kicsiny földszintes épület; olvasótermének kellemesen langyos levegőjében kétszeres örömmel szedtem magamba a tudományokat. Szerény eszközökkel működött s mindössze két *amanuensis* (könyvtártisztje) volt; de az is igaz, hogy egyiket e kettő közül emlegetni fogják, a míg irodalomtörténetet tanítanak az iskolában. *Garay* János, a költő, volt ez az egyik, a másik pedig *Révai* bácsi, egy nagyon igénytelen öregember, nevezetes arról, hogy leszármazottja volt a nagy emlékű *Révai* Miklós családjának. Érdemes róla megemlíteni azt is,

hogy sehogyan sem ütött a tizennyolczadik századbeli Révaira, mert míg amaz nagy nyelvész volt, a késő utód erősen törte a magyar nyelvet és sűrűn tarkázta beszédét latin kifejezésekkel. Az olvasóteremnek ő volt a gondviselője. Délelőtt és délután ott elnökölt mindig a dobogón, míg fölebbvalója, Garay, a belső termekben foglalatoskodott. A könyvtár reggel 8 órától 10-ig és délután 2-től 6-ig állt rendelkezésére az ifjúságnak s én rendszeren az elsők közt voltam, kik elfoglalták helyöket az olvasó asztalnál. Egyszer, másod- vagy harmadmagammal, nagy instáncziával léptem Garay elé. Megkértük szépen, engedné meg, hogy a déli szünetet is benn tölthessük az olvasóteremben s boldogok voltunk, midőn megkaptuk az engedelmet s azontúl a jó meleg szobában költhettük el ebédünket, mely ritkán állott egyébből egy szelet barna kenyéرنél. Ez egyszerű ebédeim közben barátkoztam össze Balogh Kálmánnal, az orvosegyetem későbbi tudós professzorával. Magamformájú szegény diák volt ő is, nem csoda, hogy csakhamar megértettük egymást. Révai bácsi Baloghot hátrározottan jobban szívelte, mint engem; meglehet, azért, mert én minden nap kikértem a nagy, deszkatáblába kötött Koránt és Meninszky török-latin szótárát s az öregnek már nehezeére esett a két testes könyvet napról-napra az asztalomra czipelni. Valószínűnek tartom, hogy panaszkodott is emiatt Garaynak, mert az *Obsitos* költője egyszer oda szólított az ablakhoz, melyen a könyveket szokták beadogatni a külső szobákból, és megszólított: — Hát aztán csakugyan olvassa és érti öcsém ezeket a könyveket? — Rövid beszélgetés támadt köztünk s ő biztatott: — Csak tanuljon! szépeket halottam magáról Teleki Józseftől.

Garay jóindulatának köszönhettem egy másik, feledhetetlen ismeretséget. A dolog úgy történt, hogy egyszer kopogtatott rám valaki az Úri-utczai régi Pilvax-kávéház ablakából. Garay volt. Behívott a kávéháza az ajtótól balra eső fülkéhez vezetett, hol rajta kívül még ketten ültek az asztalnál: *Urházy* György negyvennyolczas százados, a *Pesti Napló* munkatársa és egy hosszúszerű pipából füstölő komor képű öregúr: *Vörösmarty Mihály*, a Szózat költője. Garay e szókkal mutatott be Vörösmartynak: — No látod, Marcsi, ez az a zsidó fiú, kiről beszéltem neked. — A nagy költő megszorította kezem. Leültetett maga mellé s kegyességének első jeléül egy pohár kávé rendelt számomra. Aztán beszélgetésbe ereszkedett velem. Érdeklődött keleti tanulmányaim iránt s kérdezte, tudom-e, hogy volt Magyarországnak egy híres török tudósa, Gévay? Aztán a szépirodalomról beszélt s mondotta, hogy különösen tetszik neki «*A rózsza és a csalogány*» című török költemény, melyet Hammer-Purgstall báró német fordításában olvasott.

A szegény Schönfeldné még szegényebb lakója így esett ismeretségbe Magyarország egyik legnagyobb költői lángelméjével. Boldogan emlékszem e nehéz napokra, de sokszor bizony véghetetlenül keserves volt, viselni nyomorúságomat. Esténkint, mikor besötétedett, nem volt számomra más út, mint a mely a Szegedi kávéháza vezetett. Ámde kapuzárás előtt iparkodnom kellett onnan is megint haza, hol egymásután lepihent már mindenki s hol mécssemnek fogyatékos világánál hozzáfogtam újra az abban hagyott olvasáshoz, vagy a tanuláshoz, míg alvó lakótársaim horkolásuk duettjével vagy terczettjével kísérték szavalásomat — mert mindig

hangosan olvastam — és egyáltalán nem zavartatták magukat éjjeli nyugodalmukban. Alvásra vajmi kevés időm jutott akkoriban, mert kora reggel lezkeórám volt a szomszéd házban Rosner úrnál, egy kávé mérés tulajdonosánál, a miért mindennap egy csésze kávé és két zsemlye járt ki tiszteletdíj gyanánt. Két zsemlye az én mohó éhességemhez képest, — óh milyen rettentő volt ez az ellentét! Semmi kétség, fel tudtam volna falni egy féltuczatra valót is; tanítói munkásságommal lett volna reá érdemem is, de az ember, legyen bár kávé mérésnek, vagy dús aranybányának tulajdonosa, mindig csak igyekszik kiaknázni embertársai szorultságát. Ezzel a szomorú igazsággal én már elég korán megismerkedtem.

Pesten való hosszas várakozásom után végre megmenekültem tűrhetetlen helyzetemből. Az Orczy-kávéház kínpadján való többszöri üldögélésem után sikerült a szükségben megmentőmnek: a tanerő-ágens Mayernek, hogy ismét állást szerezhetett számomra és pedig ezúttal a gazdag *Schweiger* családnál Kecskeméten, a hol jól fizettek, jól bántak velem, de mindenesetre jól igénybe is vettek. Egy évet töltöttem ott hasznos munkásságban. Naponta nyolcz, vagy kilencz órát tanítottam, két vagy három órát fordítottam az öltözködésre és az étkezésre s ha megemlítem még, hogy magántanulmányaim naponta legalább hat órát foglalták le, könnyű megállapítani, mily rövid és csekély volt az a nyugalom, melyet megengedhettem magamnak, és milyen szűken voltak kimérve az élvezetek, melyeket az élet soha vissza nem térő tavaszának amaz időszaka juttatott számomra. És azt hallom, hogy még akkor is mindig eleven és vidám, sőt néhanapján pajkos és csin-talan fiú voltam; e magamtartása mindenesetre na-

gyon kevésbé illett nevelői minőségemhez, mert nálam alig három-négy évvel ifjabb tanítványaim, — kiknek egyike, Schweiger Zsigmond dr., mint kiváló orvos ez idő szerint Budapesten él, — a tanulásban előrehaladtak ugyan, de az erkölcsi nevelés tekintetében nem sok igaz hasznát láthatták tanítójuknak. Kecskeméten, hol bőségesebb eszközök álltak rendelkezésemre s a hol módomban volt megszerezni a keleti tanulmányaimhoz szükséges drága segédkönyveket is (a nálam idősebb és az üzletház tevékenységébe már belevont Schweiger Márton szívességével, ki valahányszor csak megfordult Bécsben, mindig készségesen eljárt egy-egy megbízásomban), önképző munkám fősúlyát a török és az arab nyelvre vettem; és mert *Ballagi Mór*, abban az időben a kecskeméti református liceum professzora, ezenkívül arab olvasókönyveket is adott kölcsön, még mindig erős héber nyelvtudásom segítségével sikerült derekasan előrehaladnom a második sémi nyelv elsajátításában és arab nyelvtudásom révén a török nyelv ismeretében is tökéletesebbé válnom. Nagy akadályokat vetettek utamba az idegen írásjelek, az olvasni tanulás nehézsége és a szótárak hiánya; sokszor kétségbeesetten küzdöttem e dolgok miatt és örökké megmaradnak emlékezetemben azok az órák, melyeket a kecskeméti protestáns temető árnyas fái alatt különös előszeretettel egy szerelmes pár kettős sírdombján töltöttem.

Kecskeméten való egy éves tartózkodásomhoz fűződik az emléke egynehány nevezetes ismeretségemnek. Ballagi Móron kívül ott találkoztam össze legelőbb *Szász Károly*lyal és kötöttem barátságot *Ács Zsigmond* fogthúii prédikátorral, ki több keleti nyelvnek volt ismerője s a kivel együtt megpróbálkoztunk, hogyan

lehetne Petőfi egynehány költeményét héber nyelven megszólaltatni. Ballagihoz és Szász Károlyhoz gyakran jártak át a körösi híres professzorok: *Mentovics* Ferencz, *Szilágyi* Sándor és *Arany* János. Arany nagykőrösi házában aztán megfordultam többször én is. Szívesen látott, érdeklődött tanulmányaim iránt, szerette nyelvbéli tudásomat s egy ízben vendégül hívott asztalához is. Ez ismeretségünk később, mikor Arany János már az Akadémia titkára volt, én pedig az egyetem professzora, Budapesten föléledt. Gyakran találkoztunk dunaparti sétáink közben, megújítva a régi idők emlékét és új témáit lelve a beszélgetésnek.

Nem emlékszem már reá, miért voltam csak egy évig a Schweiger családnál. Elég az, hogy visszatértem Pestre és ismét odajutottam az Orczy-kávéház szegény-padjára. A kecskeméti jómód lefoszlott rólam, ismét szegény ágyrajáró lakója lettem a Három dob-utcza földszintes háznak. Ballagi Mór beajánlása folytán e nehéz napokban jutottam közelébe *Kemény* Zsigmondnak, ki jóakaratóba fogadott s mikor látta, hogy rosszul megy sorom, ingyen kiadatta a *Pesti Napló*-ban hirdetésem, a melyben nyelvtanítónak ajánlkoztam. Ez a hívogató váratlanul előkelő visszhangot keltett. Egy reggel finoman összehajtogatott levelet hozott a postás. Izgatottan törtem fel pecsétjét és olvastam a választékosan cikornyás írást, amint következik:

T. Wamberger Úr kéretik nevelőségvállalás miatti értekezésre alulírttat bármely nap délutáni 5 órákkor szíves látogatásával megtisztelni. Pest 13. Jan. 55 Nádor-utza h10. I. em. *Káchay Ferdinánd*, ifj, hg. Odescalchy nevelője.

Boldogan, de foltokkal eléggé bőven tarkázott ruhám miatt nem kis mértékben aggódva, kerestem fel Káchay urat. Jól fogadott és miután értésemre adta, hogy a francia, angol és olasz nyelvekben kell majd oktatnom növendékét, azzal az érzéssel távoztam el tőle, hogy dolgom rendben van és nemsokára jobbra fordul sorsom. De hiú volt reménységem. Alig pár nap, és újabb értesítést kaptam Káchay úrtól, ki lehető kímélettel és alighanem röstelkedve is egy kissé, tudtomra adta, hogy nem lehetek hercegi növendékének nyelvmesterévé. Botor ifjú én! Hogyan is remélhettem, hogy származásom és szegénységem kettős bélyegével át lehessen lépni a szerencsének olyan küszöbét is, mely nagyúri szobák illatos levegőjét választja el a többi világtól! Visszatértem hál az Orczy-kávéházba és Mayer úr nemsokára szerencsésen el is szerzett Csév pusztára, Monortól nem messzire, egy bizonyos Schauengel úrhoz, kinél mindössze hat hónapot töltöttem: szerencsére a tavaszi és a nyári időszakot; mert bárhogyan szerettem az egyedüllétet, csakhamar lelkemből meguntam a pusztai magános házban való életet, és szinte melankóliába estem a táj borzasztó egyhangúsága miatt. Itt szerzettem első benyomásaimat a pusztáról, mely később színtere lett kalandos utazásaimnak Középázsia sivatagjain. A pusztán magán messze távolságban nem volt egyetlen fa sem és ha délután olvasni akartam a szabad ég alatt, csak a szénaboglya vagy a szalmakazal árnyékában kereshettem védelmet a nap égeta sugarai ellen. Fáradtan és kimerülten a keleti nehéz tanulmányoktól, ott szoktam meghúzódni, hogy felüdülhessen kedves olvasmányomon, az Odysszeán, mert közben görögül is megtanultam. Leheveredve a fűbe,

hangosan szavalva olvastam a nagyszerű jeleneteket és csodás történeteket, észre sem véve, hogy mindkét kezével a botjára támaszkodva, előtttem állott a nyáját őrző juhász és lélekzet nélkül figyelve az idegen hangokat, csodálkozott is rajtam, sajnált is, meri a pusztán ördögös embernek tartottak engem, ki a sok tanulásban az eszét vesztette és néhanapján félrebeszél. Első nyári kirándulásaim egyikén meg is esett ezzel a juhászsal, hogy miután egy ideig némán hallgatta volna lelkes deklamációm, cserben hagyta nyáját és esze nélkül rohant be a tanyára, már messziről kiabálva: — Megbolondult a zsidó tanító! — Ilyen szemmel néztek engem a pusztán és ha megállva magányos sétáimon a messzeségbe néztem, az egyszerű nép az alázatosság és az ijedelem egy nemével nézett reám, néha még az utamból is kitért és csak a bátrabb lelkűek merészeltek hozzám közelíteni és kérdést tenni hozzám eltévedt marháikról vagy arról, hogy eső lesz-e, vagy jó idő. Különczködésem híre szétment az egész környéken és ennek köszönhetem, hogy meghívást kaptam Ballá Károlytól, a szomszéd Pót-Haraszt puszta birtokosától, Pestmegye fogházának nyugalomba vonult igazgatójától, hogy látogassam meg és legyen szerencséje hozzám vacsorára. Balla, egy idősebb, humánus és szeretetreméltó úri ember, ki nagy szenvedelemmel üzte meteorológiai tanulmányait és pusztáján jelző zászlócskákkal ellátott magas árboczokat állított föl, a különcz ember hírében állott velem együtt. Zsák a foltját megtalálja; ismeretségünkben egy neme fejlődött a barátságunk s a mikor azt ajánlotta, hogy töltsen házánál a telet és tanítsam Zádor fiát francziául meg angolul, ajánlatát szívesen fogadtam már azért is, mert Schauengel úr télire

a városba akarta adni gyermekeit, én tehát amúgy is állás nélkül maradtam volna.

A mennyire főnököm egyéniségén múlt, pót-haraszti tartózkodásom meglehetősen kellemesnek ígért. Volt nyugalmas, tágas szobám, kertre néző ablakokkal, ellátásom úri volt, a tanítás csak egynehány órát vette el naponta és bőségesen maradt reá módomból és időm, hogy a keleti nyelvek és főképp a török, az arab és a perzsa nyelvek tanulásával foglalkozhassam. Különösen a perzsa nyelv bilincselte le ekkor varázshatásával és valósággal odáig voltam elragadtatásban, mikor megismerkedtem ez ősi irodalom egy-egy alkotásával Vullers Khresztomáthiájából. Szádi, Dsámi és Khakáni olyan ideálok voltak, kiknek örömmel áldoztam nem egy féléjszakámat és nem egy sétakocsizásomat. De sajnos, Balla úr családja nem állt a műveltségnek azon a fokán, mint maga a családfő. A ház úrnője sohasem tudott megbékülni azzal a gondolattal, hogy zsidót fogadtak a házába prefektusnak és mert származásom és úrnak nem mondható modorom miatt való orrfintorításai okvetetlenül alá kellett, hogy ássák tekintélyemet növendékem előtt, napról-napra szaporodtak a kellemetlenségek. Végre, mikor már családi villongás támadt a dologból, — mert az öregúr erősen kitartott mellettem — nehéz szívvel elhatároztam, hogy odahagyom a tanulmányaimnak kedvező hajlékot és Pestre mentem, honnan félesztendei várakozás után nem kevésbé jó állást kaptam Csetényben, Veszprém vármegyében, az odavaló bérlő, Grünfeld úr házábanál. Ez volt utolsó nevelői állásom Magyarországon és az a szeretetteljes bánásmód, a melyben Grünfeld úr művelt és nemes

VÁMBÉRY ÁRMIN HUSZONKÉT ÉVES KORÁBAN.
1854-ik évi kecskeméti fénykép után.

ézelmu családja részesített, a legkedvesebb emlékezést hagyta lelkemben változatos és közben-közben eléggé küzdelmes tanítói pályafutásomról. Csak egy szomorú eset fűződik a Bakony e csendes falujában való tartózkodásomhoz, de ez az egy eltörölhetetlenül megmaradt emlékezetemben. 1856 november 11-ének egy esős estéjén történt, a mikor, tízig jóízű beszélgetés közben töltve az időt a családdal, épen készültem visszavonulni az udvarban levő szobámba. Abban a pillanatban, midőn kinyitottam a pitvarajtót és ki akartam lépni az udvarra, nem csekély ijedelemmel láttam, hogy egy sereg álarozos ember áll előttem; az egyikök mellen ragadott és erős lökéssel belódított a szobába, a többi pedig e közben berohant utána. A megremült család minden egyes, tagját lefogta egyikök és halállal fenyegettek mindenkit, a ki a száját kinyitni merészné. Most már; világos volt, hogy rablóbanda tört a házra a Bakony erdejéből; kétségtelenül az a hír szabadította reánk, hogy Grünfeld úr az előző napon tetemes pénzzel tért haza a pesti vásárról. A szobába hurczolva, a földön feküdtem tehetetlenül, de mikor az egyik haramia a mellemre térdelt és pisztolyának az esővíztől nedves csövét homlokomra szorította, némiképen az eszemre tértem. A jelenet, melynek ekkor tanúja lettem, látva, hogy a család tagjai félelmükben reszketve és halálra rémülten állnak a zsványok előtt, felejthetetlen rémképe gyanánt vésődött emlékezetembe e szörnyű éjszakának. De még súlyosabb megpróbáltatások is vártak reánk. Egyik szobából a másikba hurczoltak bennünket a rablók s míg odakünt halkan sóhajtozott és suttogott a megkötözött cselédség, Grünfeld úrtól minden pénzt és értékét elszedték. Oda is

adott vagy húszezer forintot, de mikor a vad haramiák ezzel sem érték be és egyikök mellére szögezte pus-kája csövét a családfőnek, én nem bírtam tovább, felugrottam és mellemre húzva a gyilkos fegyver csövét, reáivalltam: — Ha már ölni akarsz, lőjj agyon engem, nekem nincs feleségem és gyermekem, könnyebb lesz nekem a halál! — A rablóvezérre, ki politikai menekült lehetett, és úgy látszik, az osztrák megtorlás elől vonult az erdő menedékébe, nem volt hatás nélkül e beszédem, mert intésére a czinkosok letettek a vérontásról, összekapták a pénzt és az értéktárgyakat s felfogatva az én szobámat is, a melyből azonban nem vihettek el mást, mint egynehány kötetjét a magyar remekíróknak, eltávoztak és reánk zárva az ajtót, ott hagytak bennünket a sötét szobában.

Reám nézve szomorú vége lehetett volna e borzalmas éjszakai jelenet utójátékának is. A zirczi járásbírósnak az a sajtászerű ötlete támadt, hogy bennem, az akkor már a Tudós Akadémiával összeköttetésben álló magyar tudósban, titkos bűntársát kereste az egykori rebelli-sekből álló rablóbandának. Arra alapította ezt a gyanúját, hogy én nyitottam ki nekik az ajtót és, nem szólva könyveimről, minden kárvallás nélkül menekültem meg a támadásból. Egy buzgó magyarfaló hivatalnok már azon a ponton volt, hogy vizsgálati fogságba vessen engem, kit Kossuth-kutyának nézett és nincs benne kétség, hogy hónapokig sanyargattak volna közönséges gonosztevő gyanánt, ha síkra nem száll mellettem a jó Grünfeld és nem tesz bizonyoságot teljes ártatlanságomról. A napkelet verőfényes tájai helyett könnyen juthattam volna minden hibám nélkül a fegyház sötétségébe!

A derék Grünfeld család házánál való tartózkodásom-

mal tanítói pályám véget ért. Közben meggyökeresedett bennem a gondolat, hogy teljes komolysággal reálépek az eddigi tanulmányaimnak megfelelő pályára és végét vettem az ábrándképek vad hajszolásának. Szilárdul elhatároztam tehát, hogy haladéktalanul a Keletre megyek és bármily nehezemre esett odahagyni kényelmem nyugalmas kikötőjét, megtettem a szükséges lépéseket az elutazásra. A hazai röghöz nem kötött máisemmi ezen a világon, mert anyám, kit lelkemből szerettem, kevéssel útrakelésem előtt meghalt. Az én nevem volt az utolsó szó ajkán és halálával elnémult az egyetlen szív is, mely szeretettel dobogott értem Európában.

Mielőtt a nevelői pályámról szóló fejezetet berekeszteném, nem hagyhatom említés nélkül, hogy ez a hat év leggyümölcsözőbb tanuló ideje volt életemnek, munkásságomnak és úgyszólván-ez volt tulajdonképenvaló kiinduló pontja későbbi tevékenységemnek. Áttekintve változó élményeimet, hihetetlen nélkülözéseim láncolatát és a tudásban való telhetetlenségemet, sajnos, be kell vallanom, hogy munkám sokkal hasznosabbá és gyümölcsözőbbé vált volna, ha meg nem téveszteni magam ritka emlékező képességem és velem született ragyogó nyelvtalantumom által s ha a helyett, hogy átgázolok tüskön-bokron által, inkább több nyugalommal, több körültekintéssel és alapossággal végzem tanulmányaimat. Töméntelen idegen nyelvet sajátítottam el, hosszú részeket voltam képes könyv nélkül elmondani a Parnasso Italianoból, Byronból, Puskinból, Tegnerből és Szadiból. Folyékonyan beszéltem, sőt tűrhetően írtam is javarészn e nyelveknek; de tanulásom-

ban nem volt semmi rendszer és módszer és csak a különböző népekkel való érintkezésem köszörülhetett ki nem egy csorbát és üthetett helyre nem egy hibát, míg a tökéletességnek bizonyos fokáig eljuthattam. Jórészt ennek a hévnek és telhetetlenségnek tulajdoníthatom azt, hogy tanulmányaim későbbi során inkább kerestem a széles medret, mint a mélységet és hogy mindig inkább tágítani akartam tudásomon, a helyett, hogy igyekeztem volna alapossá tenni.

Nem kívánom eltitkolni azt sem, hogy minden Ínségem és nyomorúságom, minden szegénységem és elhagyottságom mellett sokszor vett rajtam erőt az ifjúkor élvezetvágya és könnyelműsége és hogy megelégtelve a sok haszontalan időfecsérlést, magam voltam kénytelen kezembe venni a szigorú ellenőrzést és magam voltam kénytelen magamat óvni és meg is fenyíteni. Éveken át ragaszkodtam a szokáshoz, hogy Szilveszter éjszakáján elvonultam egymagamban és számot adva magamnak lefolyt évem munkásságáról, papírra vettem és lepecsételtem a reám virradó új év tennivalóit. És ha a következő év december 31-én fölbontottam ezt az írást és programmom egyik vagy másik pontját betöltetlennek láttam, kemény megrovásokat jegyeztem a papir szélére és kedvetlen voltam napokig. Azonkívül naptárt vezettem mindennapos tanulmányaimról, külön rovatokat nyitva a különböző tárgyaknak. E rovatokat lefekvésem előtt mindig pontosan kitöltöttem. Ha a rovatok egyike, vagy másika bármily okból kitöltetlenül maradt, igyekeztem a mulasztást másnap helyrehozni és ha ez nem sikerült, magam mértem ki magamra a büntetést, állandó jó étvágyam mellett mindenesetre a legszigorúbbat: és gyomorrontást, vagy fejfájást szín-

The book
of
Duty.

6 Mins.

On the Secret Code

19 April — 19 October 1855

VÁMBÉRY TANULMÁNYI NAPTÁRA 1855-BŐL.

A csimlap

elve, elmaradtam az asztal mellől, noha az evőeszköz és a tányérok csörgése mód nélkül ingerelte éhségemet és veszedelmesen próbára tette akaraterőmet.

Nevetnem kell most ez önfegyelműzésem; de azt, a ki kénytelen megvívni a fiatalkori élvezetvágy harcát az élet komolyságával, könnyen utol éri a veszedelem, hogy áldozatául esik saját könnyelműségének. A jelen rózsás, mosolygó képe sokszor elkápráztatja az ember szemét és képtelenné teszi arra, hogy a jövőbe lás-son! Fiatal olvasóm, ki a szülők, vagy a nevelők szerető intelmeitől kísérve lép az élet iskolájába, nem sejt-heti, hogy milyen jótékonyvá és hasznossá válhatnak reá nézve azok a sokszor kellemetlennek tetsző rend-reutasítások. Fénylő csillagok azok az ifjúkori szenvedély veszedelmes sötétségében. Nekem nem volt bennök részem és boldognak vallom magam, hogy jó sorsom megóvott e hiányosság szomorú következményeitől.

ELSŐ KELETI UTAZÁSOM.

IV. FEJEZET.

ELSŐ KELETI UTAZÁSOM.

Már az első cseppek után, melyek elméleti tanulmányaim során megérintették ajkamat a Kelet szellemi termékeinek bámulatosan gazdag forrásából, világosan állt előttem, hogy merőben idegenszerű, csodás s már ízelítőjünkben gyönyörűséges élvezetek küszöbén állok és hogy e bizarr világ alapos és mélyebb megismeréséhez nélkülözhetetlenül szükséges lesz, színről-szinre megismerkednem a Kelet földjével és népével. A napkeleti utazás gondolatát eszemben forgattam én már Kecskeméten létem idején s azóta is folytonosan ott lebegtek szemem előtt azok a bűbajos képek, melyeket a Kelet költői műveiből ismertem meg legelőbb. De hogy merőben pénztelenül és alig győzve erőmmel a mindennapi élet küzdelmét is, hogyan vállalkozhassam az eféle, akkor még nagyon költséges utazásra, azon nagyon sokáig hiába törtem fejem. Tervem csak akkor érett meg végképen, midőn utolsó nevelői állásom jövedelméből százhusz forintom megmaradt. Ez időtől fogva nem hagyott többé nyugton a fékezhetetlen kalandvágy. De vég-

képen meguntam a tanítóskodást is. Ekkor határoztam el, hogy a mint csak lehet, útra kelek Galaczon át Konstantinápoly felé. Hogy pénzből az úti költségnek talán a felére sem telik és hogy egy krajczár pénz nélkül Konstantinápolyba érve, ajánlás és minden ismeretség hiányában az éhenhalás karjába rohanok, ez ép oly kevésbé zavart, mint az, hogy halovány sejtelmem sem volt kockázatos vállalkozásom várható eredményeiről és végcéljáról. Fölhevült képzeletemet sokkal nagyobb erővel vonzották az elragadóan szép Boszporus, az Aranyszarv, a mecsetek karcsú minaretjei és büszke kupolái, a turbános törökök és a lefátyolozott török nők s az a sok más csoda, melyet ott látni fogok, semhogy ügyet vetettem volna az olyan semmiségekre is, minő a fölszerelés, az útiköltség és a mindennapi kenyér gondja. Mennie kell és menni fog, — ezzel biztattam magam és nem bántott más gond, csak az az egy: hogy mi úton-módon kaphatok útlevelet a szigorú és gyanakvó osztrák hatóságtól; hozzá még épen Törökországba, hol akkor a magyar emigráció tartotta székét és, mint Bécsben hitték, pártütő terveket sző fáradhatatlanul. Ebben a tekintetben szükségem volt a protekcióra és a jó szerencse meg is adta nekem a pártfogót *Eötvös József* báró személyében. Ballagi Mór és Kemény Zsigmond ajánlása révén jutottam már előbb e nemes és örökké felejthetetlen jóakaróm közelségébe. Egyszerű sorban élő tudós és író volt akkor, semmi egyéb. Nagy művét a XIX. század uralkodó eszméiről már kiadta volt és szépirodalmi munkásságának élt, azt hiszem, ép akkor írta *A nővéreket*. Ott lakott, a hol most özvegye lakik: az akkor még homokos és minden ékesség nélkül való Erzsébet-téren. A mit rólam hallott, érdeklő-

dővé tette személyem iránt. Meg akart ismerni. Én a nyomorúságnak és a szorongatásnak keserves időszakát éltem épen akkor. A czipóm átkozottul rossz állapotban leledzett, a talpa lyukas volt és mert nem akartam a sáros utczáról azzal a rongydarabbal menni a lakásba, melylyel a lábamat körülpólyáltam, a kapu alatt kéregpapírból kivágott vendégtalpat rejtettem a czipőmbé. Ez óvatosságom mellett sem kerülhettem el, hogy lépteim kellemetlen nyomokat hagytak a szoba parkettjén, a mi az inast mód nélkül boszanthatta. A nemes báró mosolyogva nézte zavaromat és biztató nyájassággal vette át kezemből Kemény Zsigmond levelét. Elolvasta és rám nézett az ő jóságos szemével. Francziául kérdezte tőlem előbb, hogy minő gondolattal adtam magam az idegen nyelvek tanulására; aztán angolra, majd olaszra fordította a beszédet, mintegy examinálva és szemmel láthatólag elégedetten, hogy a próbát megálltam. Én pedig a jóindulaton felbátorodva, elmondottam, hogy a keleti nyelvekre készülök és Ázsiába akarok menni, keresni a magyarok őshazáját, eredetét. A férfiút, ki oly mélységes szeretettel örökítette meg az ősök nyomain járó Körösi Csorna Sándor emlékét, ntelegen érinthette az ifjú bátor, de nyugodt beszéde. Biztató szóval erősített meg elhatározásomban és levelet adott velem *Hunfalvy* Pálhoz, kit arra kért, hogy kölcsönözzön nekem könyveket az Akadémia könyvtárából. Hunfalvy aztán az ő jóakarátát megtoldotta a magáéval és beajánlott *Teleki* József grófhhoz, az Akadémia elnökéhez. *Teleki* József az *Uri*-utczában (a mostani *Koronaherczeg-utczában*) lakott. A Hunyadiak-korának kötetei megjelentek már, megállapítva senki által nem vitatott nagyságát. Szépen és

jószívvel fogadott. Bátorított törekvésemben és biztatott, hogy folytassam szorgalmasan tanulmányaimat, aztán menjek el Keletre. Ez a nemes férfiú nem lehetett már tanúja szárnyrakelésemnek, mert nemsokára reá, 1855-ben február derekán meghalt.

Hunfalvynak köszönhettem ismeretségemet *Reguly* Antallal, a finn-magyar rokonság első és nagy szószólójával is. Egy évvel útrakelésem előtt, 1856-ban láttam őt először. Meleg nyári nap volt, mikor bekopogtatam hozzá az egyetemi könyvtár földszintes házába s ő mégis két bundába takaródzva ült a könyvtárépület kis kertjében, megtörve, betegen északvidéki viszontagságos vándorlásaitól. Úgy éreztem, hogy e nemes arcú férfiúban vértanúját látom magam előtt az őshaza keresésének. Többször megfordultam házánál még azután is. Jóságos bátorítom, hű tanácsadóm volt ő. A sírhoz már közel állott s mikor első keleti utamra kelve, búcsúzni mentem hozzá, úgy éreztem, hogy utoljára látom ezt a nemes emberalakot. Nem is találkoztam vele soha többé; mert a mikor, hosszú távollétem után Pestre visszatértem, *Reguly* Antal régen künn porladt már a kerepesi-úti temetőben. A lélek, melyet ő belém öntött, elválhatatlan részem maradt mindörökre.

Mikor végérvényessé lett elhatározásom, hogy Konstantinápolyba megyek, nem csekély gondot adott mentoraimnak, hogy összeteremtsék számomra azt a pénzt, mely elég legyen arra, hogy legalább a Pesttől Konstantinápolyig vivő úton szükségét ne szenvedjek. *Eötvös József* báró nem egy követ mozgatott meg érdeemben, de az útiköltség csak nem akart összegyűlni. Ajánlólevele, melyet a pesti zsidó hitközség fejéhez,

egy bizonyos Kern úrhoz adott velem, várakozásának meg nem felelő eredmény nyel járt.*

* Itt közlöm ez ajánlatot, mely hozzám intézett levél formájában hívta fel reám Kern úr és mások figyelmét; német nyelven, mert Eötvös, úgy, mint Hunfalvy, kinek hasonló célú levelét szintén itt mutatom be, a ez ől érdekében szükségesnek látták, ajánlásuk nyelvében alkalmazkodni azokhoz, kiktől számomra a segítséget remélték. Pest akkor bizony erősen német város volt még. *Eötvös* levele így szólt:

Euer Wohlgeboren!

Bei den Fortschritten, welche Sie im Stúdium der Sprachen und besonders der orientalischen Sprachen bis jetzt gemacht habén, und dem Ernst und der Ausdauer welcher Sie auszeichnet, kann ich Ihren Entschluss eine Reise in der Örient zu unternehmen nur gutheissen. Ich bin fest überzeugt dass der Aufenthalt in jenen Lándern sie in Ihren Bestrebungen fördern, und dadurch auch für die Wissenschaft der Sie Sich gewidmet habén von Nutzen sein wird. Nehmen Sie den kleinen Betrag den ich Ihnen als kleinen Beisteuer zu Ihrer Reise beischlicsse als einen Beweis meiner Theilnahme und jener Achtung mit der ich bin

Euer Wohlgeboren

ergebner Diener

B. Eötvös József.

Herrn Hermann Vamberger Wohlgeb.

Hunfalvy Pál ugyanekkor a következő ajánlólevéllel támogatott:

Herr H. Wamberger, aus Szerdahelyi, ist mir als ein solcher junger Mann bekannt, der mit erstaunlichem Fleisse, und mit überraschendem Erfolge sich den Studien vieler und verschiedener Sprachen widmete, so dass ich im Interessé der Sprachwissenschaft, namentlich diescs Theiles dersolbon, welcher zu der gründlichen Erforschung des Türkischen gehört, Herrn Wamberger's Absicht, sich nach Constantinopel zu verfügen, und da seine orientalischen Studien zu ergänzen, im hohem Grade biliigen muss, und ihm dic baldige Auslührung seiner Absicht aus vollem Herzen wünsche.

Pest am 26 Márz, 1857.

Paul Hunfalvy.

Mitglied der k. ungar. Akademie.
u. Bibliothekar derselben.

Ő maga, ki nem volt gazdag ember, tíz forintot adott útravalóul s az úti málhámát is kiegészítette egy inggel és egy pantallóval. Meghagyta még, hogy időnkint hírt adjak magamról. A jó Reguly, szerény módja szerint, két forintot csúsztatott a kezembe reszkető kezével és egy meleg ajánló levelet *Szögyény-Bohus* Annához, a nagy honleányhoz, ki tíz forinttal járult hozzá utazásom költségéhez, Reguly Antal küldött el akkortájt *Jerney* Jánoshoz is, a magyarok őshazájának másik lelkes kutatójához. Tudományos útjairól már régen mégtérve és kiadva könyvét a magyarok eredetéről, *Jerney* Pesten telepedett meg és *Molnár-utczában* lakott. Örökké feledhetetlen nekem az a fogadás, a melyben korának ez a híres tudósa a szegény és félénk ifjút részesítette. Megölelt és megcsókolt s örömkönyeket hullatott azon, hogy a nemzet szomorú napjaiban lát egy embert, ki vállalkozik arra a nagy feladatra, melyre ő annyi pénzt, egészséget és munkát áldozott. Gazdag nem volt *Jerney* sem, de azért mégis adott öt forintot, hogy ő is segítségemre lehessen pályám nehézségei közt.

A tudós jóakarók e nemes köréből ki ne felejtsem *Repiczky* Jánost, az egyetemen a török nyelv tanítóját. Sokat köszönhetek az ő páratlan odaadásának és önzetlenségének. Szegény ember volt s egy szobából és konyhából álló udvari lakásban élt a *Lipót-utczában*. Ott magyarázta nekem török nyelvtanát, melyet nem adhatott ki nyomtatásban soha és csak kőnyomatú másolatokban juttatott kezére tanítványainak, köztük nekem is. Mint-hogy felesége sűrűn betegeskedett, akárhányszor a konyhába szorultunk mi ketten s ilyenkor a hideg tűzhelyre tettük a tanulókönyvet, úgy vezetett mind előbbre és előbbre a török nyelv ismeretében. Oly lelkes ember

volt s oly nagy volt benne a jóakarát, hogy elég gyakran ő maga fáradtúi hozzám s Három-dob-utczaí félágyas szobám homályos zugolyába húzódva oktatott a tudományra, melyet senki nála önzetlenebb szeretettel nem művelt.

Szívesen emlékezem életem e szakából az Akadémia felolvasó üléseire is. A keret nem volt olyan fényes, mint a mostaniaké, de az emberek, a kik a tagok széksorán ültek, örök díszei e tudós testületünknek. Kitörölhetetlenül az emlékezetembe vésődtek egyes jelenekek, melyeknek a Trattner-ház második emeletén levő udvari helyiségekben tanúja voltam. Látom *Fényes* Eleket, az első magyar statisztikust. A hogy nyugodtan ott ül székén, közeledik hozzá *Eötvös* József báró és kérdi tőle: — Elek bátyám, hát csakugyan öt millió vagyunk már magyarok? — Kedves bonhomiával feleli az öreg: — No, ha nem is vagyunk még annyian, de leszünk! — Az elnöki asztal középészén *Teleki* József ül, balján *Szalay* László, az Akadémia nagynevű titkára, jobbján pedig a császári komisszárius, élesen figyelve, hogy nem mond-e valaki olyat, a mi nem kedvez az osztrák uralomnak s a miért tüstént meg kell állítania a magáról megfélekedzöt.

Engem most már sürgetett a válás a tudománynak e hajlékától is, melyben oly sokszor kerestem a lelki táplálékot tudásvágyam kielégítésére. De hogy útra kelhessek, ki kellett eszközölni — mint mondtam — az útlevelet, mely a többi közt bizonyítandó volt, hogy nem vagyok a rebellisek közül való. *Eötvös* József báró volt az erkölcsi tanúm. Ő kísért fel a várba *Pálffy* Móriczhoz, ki a mostani miniszterelnöki palotában fogadott bennünket: *Eötvös*t barátsággal, engem kegyes élné-

zéssel. Jól emlékszem még beszélgetésökre is. Eötvös báró előadta, hogy mi járatban vagyok s néhány meleg szót mondott érdekemben. A kérdés elvi részével hamar rendbe jöttem és Pálffy bouillon-nal kínálta vendégét. És kis vártatva hozzátette még: — A tudósod is iszik talán? — Köszönettel elfogadtam a kínálást a mire a nagyúr megadta az utasítást a még várakozó inasnak: — Bringen's ihm á' áne! — És rövid idő múltán volt még hozzám néhány szava: — Gengen's ins andere Zimmer und Schreiben Sie Ihren Pass! — Hanem azért, bármilyen jó érzelmű polgárnak festett engem ez a menedéklevel, nem menthetett meg egy igen kellemetlen konfliktustól, a melybe, Konstantinápolyból való első hazatértem idején az osztrák határrendőrséggel keveredtem Orsován, a határállomáson.

Pesti küzdelmeim utóhangja, vagy talán még inkább a reám váró új küzdés uvertürje az a rövid méltatás és ajánlat, mely egy hónappal indulásom előtt, 1857 február havában jelent meg Kemény Zsigmond lapjában, af *Pesti Naplóban*. Hideg téli nap volt Jól emlékszel reá, hogy fogyatékos és bizony meglehetősen rongyc ruhámban dideregve álltam a *Pesti Napló* szerkesztőst gében s míg Kemény Zsigmond beszélgetett velem francziául, hogy korrekt nyelvtudásommal bámulatb ejtse munkatársait, előttünk ott ült az asztalnál *Király Pál* és írta rólam a másnap megjelenő napihírt, a mid következik:

EGY FIATAL HAZÁNKFIA utazik e napokban Konstantinápolyba a keleti nyelvek, főként a török nyelv é irodalom tanulmányozása céljából. Neve: Vamberger Ármin, ki nemcsak, hogy rendkívüli tehetséggel van

megáldva a természettől a nyelvek gyors és alapos megtanulására, hanem e tehetségét mintegy öt-hat év óta meglepő sikerrel fejtette ki több keleti és nyugati nyelv értésére és beszélésére. E tekintetben a legszebb ajánló levéllel van ellátva Hunfalvy Pál úrtól, ki rég óta ismeri e tehetséges hazánkfiát s részben elősegíté tanulmányaiiban.

Ellátva a szükséges útlevéllal, nem sokára összecsomagoltam szótáraitam és egynehány kedves költőmet a fehérruhám készlete mellé. Galaczi utazásomra, Eötvös báró ajánlása folytán, a félárú jegy kedvezményéhez jutottam és így szálltam ágózhájóra az 1857-ik évnek egy márcziusi reggelen, senkitől sem kísérve, senkitől meg nem siratva, vagy sajnálva és — mint Wieland mondja *Oberonban* — útra keltem a régi romantikus tájak felé. Olvasóm könnyen elképzelheti, hogy az örömmek és az elragadtatásnak milyen érzelmei forrongtak lelkemben. Minthogy pénzem a hosszú várakozásban meglehetősen megcsappant, a második osztályra váltottam meg félárú jegyemet. Egész nap fenn jártam a fedélzeten, beszélgetésbe ereszkedtem a velem együtt utazó különböző nemzetiségű nép öregjével és fiataljával és mert mindenkit az anyanyelvén szólítottam meg, sokoldalú nyelvtudásom csakhamar felkeltette útitársaim csodálkozását. Egyesek azzal adták jelét tetszésöknek, vagy bámulatuknak, hogy megkínáltak egy-egy pohár itallal, vagy meghívtak szerény ebédjökre, a mely meghívásnak szívesen tettem eleget. Ha jóllaktam, egynehány fokkal magasabbra szökött természetes jó kedvem és derült lelki állapotomban szívesen szavaltam el egy-egy szép részt kedves költőim művei-

ből, de legszívesebben egyet-egyét Petrarca szonettjeiből. A «vauclosei remete» műzsájának segítségével eszem kegyébe a hajó olasz szakácsának, ki felszólított, hogy a konyha ajtajában foglaljak helyet s a míg én kívül deklamáltam, a költői lelkű szakács annál vidámabban verte üstjében a habot és helylyel-közzel biztatón kiáltotta ki hozzám, hogy: «bravo!» vagy «ben fatto!» Természetes, hogy nem maradtak el tetszésének kézzel fogható jelei sem, mert cuoco uram hébehóba kinyújtott egy-egy jó tányérra valót művészi alkotásának legjavából. Igazi bőségben éltem és őszintén beismertem magamban, hogy a napkeletre vivő kalandos utam a lehető legjobb biztatással indult meg a Dunán való utazásom közben.

Különösen elragadott környezetemben a népfajok tarka változatossága, mert a hajó kiseded területén első ízben jutottam érintkezésbe ez alkalommal a különböző nemzetiségek képviselőivel és nyelvyakorlataimat kedvem szerint vihettem át a könyvek holt területéről a gyakorlat eleven mezejére; mert ámbár nehezen értethettem meg magam idegenszerű kiejtésemmel és hibás hanglejtésemmel, én magam csekély fáradtsággal megértettem az idegen országbeli utasok beszédét és rövid gyakorlás után egészen könnyen és zavartalanul folyt köztünk a beszélgetés, nem csekély bámulatomra. Mikor Viddinnél első ízben álltam szemtől-szembe valóságos eleven török emberrel, vége-hossza nem volt csodálkozásomnak és álmélkodásomnak. Különösen érdekes volt már az első ismeretség is, melyet muszalmán emberrel köttem. A nap alkonyodóban volt és végső sugarai megvilágították a szerb, oláh, bolgár és török népségtől tarkálló fedélzetet, mikor a próféta tanítá-

sának egy tiszteletreméltó híve leterítette egy zugban az imádkozó szőnyegét és lebocsátkozott reá, elvégzendő «akhsam namazi»-ját, vagyis esteli ájtatosságát. Engem mélyen megragadott a látása ennek a véghe-tetlen alázatossággal és megsemmisüléssel, mélyen le-hajtott fejjel és csüggedten széttárt karokkal előttem üiő szegény aggastyánnak. Nem vettem le róla szemem s mikor a mély boldogság örömevel telve, föl-kelt imádságától és szőnyegét összegöngyölte, eléje álltam, megszólítottam és nagyon örültem, hogy be-szélgetésbe ereszkedett velem. Mondotta, hogy Moham-med agának hívják és Lofcsában született, most pedig Sztambulban tanuló fiának, Dsevdet efendinek (a ké-sőbbi történetírónak és igazságügyminiszternek) látogatására indul, azután pedig Mekkába akar zarándokolni. A *madsar* név abban az időben, mikor a törökök párt-jukba fogták az emigrált magyarokat, jóhangzású volt a török fülnek s midőn hozzá még megmutattam a jó öregnek a kezem ügyében levő török olvasókönyvemet (vallásos munka volt e címmel: *Kirk-Szual*, A negyven kérdés) és hangosan fölolvastam belőle egy részletet, bizalma szemlátomást megnövekedett, meghívott vacso-rára és egész utazásom közben számos jelét adta barát-ságának és szívbeli jóságának.

Ehhez hasonló más ismeretségeim is hozzájárultak ahhoz, hogy oszladozni kezdtettek a sötét fellegek a messze idegenben reám váró jövő égboltozatáról. Gala-czig tartó dunai utazásom csakhamar véget ért s mikor ott sikerült félárú jegyet szerezni a Lloyd tenger-járó hajójának fedélzetére, gyönyörűségem annál na-gyobb volt, mert életemben ezúttal pillantottam meg először a tenger sós hullámain. A tengert, melyet is-

mertem már Byron, Tegnér és más nagy költők leírásaiból s melynek hatalmas képe valóban az ámulat mámorába ejtett. Hogy közvetlen közelből láthassam a hullámok játékát, a matrózok engedelmével egészen a hajó orrára álltam és mintha valami delfin hátán lovagoltam volna, a sós víztől csapdosva jártam meg az első mértföldeket a Pontus Euxinus sötét hullámain. Valósággal úsztam a boldogság tengerében, daloltam, ujjongtam, nagyokat rikkantottam és késő éjszakáig versenyt szavaltam a tengeri sirályok rikoltozásával és a hátam mögött levő utasok zsivajgásával. Félig átázva, éjnek idején húzódtam vissza végül szurdékomba, a fedélzetnek a törökök által elfoglalt részére és csakhamar jóleső álomba merültem. Éjfél körüljárhatott az idő, mikor a hajó szokatlan zökkenésétől felébresztve, fölkeltem fekvőhelyemről. A szél üvöltése, az árboczok recsegése, a hajó felszökkenése és elmerülése, az utasok és különösen a török nők sóhajtozása, jajgatása és nyögése mihamarább világossá tették előttem, hogy részem lesz abban a szerencsében, hogy igazi viharban ismerkedhetem meg a Fekete-tenger rettentő fönségével. Űgyet sem vetve környezetem aggódására, ijedelmére, jajgatására és rimánkodására és az általános vad zűrzavarra, felugrottam fekvőhelyemről, belemeresztetem szemem a szuroksötét éjszakába és nem tudtam hova lenni örömben, mikor egy-egy villám lecsapó fényénél megpillanthattam az emelet magasságra tornyosuló hullámok borzalmait. Hej! Ez volt az a rettentő gyönyörűség, a melyre képzeletem oly sokáig vágyakozott, s mikor a korlátra támaszkodva, mely tanyánkat az első osztályú utasok fedélzetétől elválasztotta. rajongó lelkesedéssel kezdettem szavalni a *Henriade*

egynehány strófáját, észrevettem, hogy egy föl és alá járó utas hallgatózva megáll és nemsokára odakiált hozzám francziául: — Kicsoda ön és hogy jut eszébe ép most a *Henriade*? — Rövid szóváltásunkból megtudtam, hogy a konstantinápolyi belga követség titkárával estem ismeretségbe, ki aztán másnap reggel is szóba állt velem és felszólított, hogy látogassam majd meg Perában.

Fölösleges elmondanom, hogy nagy benyomást tett reám, mikor bekanyarodtunk a Boszporusba. Kritikus helyzetem komolysága csak akkor vert föl álmodozásomból, mikor Galatával szemközt horgonyt vetettünk és az utasok a bárkákhöz tódulva, partra szálltak. Épen csak annyi pénz maradt a zsebemben, hogy megfizethetem a bárkásnak és halovány sejtelmem sem volt róla, hogy voltaképen hol szállok meg és hogy, merőben pénztelenül, miből élek meg ebben az idegen városban. A mennyire emlékezem, teljes két óra telt belé, míg partra értem és Galata meredek emelkedésén át Perába jutottam; oly annyira lekötötte figyelmemet az a különös élet, melyet láttam és annyira hatott reám az idegen nyelvek, viseletek és arcok összevisszasága, hogy lépten-nyomon, néha perczekig is megálltam, mintha lábam gyökeret vert volna. Jobbra és balra, ide és tova lökdöstetve, egyszer csak éreztem, hogy valaki vállamon ragad és megszólít előbb olasz nyelven, aztán magyarul. Emigráns honfitársam volt és Püspökynek hívták. Magyaros kalapom lengő szalagjával vontam magamra figyelmét.

Kérdezte, mi végből jöttem a messze idegenbe. — Ön az a nyelvtudós talán, kinek keleti utazásáról hírt olvastam a magyar újságokban?— Igen, az vagyok, —

feleltem — és mert ön az első honfitársam, kivel összetalálkozom, öntől várom az útbaigazítást, hogy hol és miképp juthatok itt szálláshoz. — A jó ember megütközve nézett reám; úgy látszik, ő is bele látott zsebem ürességébe és hogy belé helyezett bizalmamat túlmagasra ne csigázzam, tudtomra adta, hogy neki magának sem megy valami különösen jól a sora, de azért kész egyelőre megosztani velem szerény hajlékát, noha ő sem több ez idő szerint faczér szakácsnál. Elmerülve a beszélgetésbe a drága hazáról, az osztrák önkényuralomról és a törökországi nyomorúságról, a szűk és piszkos utcák tömkelegén át az angol követség tűzfala mögött levő lakására vezetett, mely bútorozatlan, töri ablakú, üres és barátságtalan szobából állott s melynek a fal mellett álló rongyos török díványán jelölte ki helyét éjjeli nyugalmanak. — Az egyik fele az enyém lesz, a másik az öné, — mondotta a jószívű Püspöky úr, — a mi pedig az étkezést illeti, mutatok majd önnek egy lokandát (vendéglőt), a hol olcsón étkezhetik, ha van reá pénze. — Csakhamar lekísért a mai Grandé Rue de Pera helyén levő pinczeszerű helyiségbe, a mely ezt az előkelő címet viselte: »*Café Flamm de Vienne*« s a melyben lehetett kapni tejes kávé t bécsi zsemlyével, a mi nagy újdonságszámba ment akkor a Keleten. Találkoztam ott még több más honfitársammal is, a kik török katonai uniformisban, vagy kopott ruhában lézengtek és félig barátságosan, félig gyanakvó szemmel fogadtak, mert az emigránsok akkor minden Magyarországból érkezőt osztrák kémnek tartottak, a ki azért jött, hogy jelentést tegyen Bécsnek életmódjukról és viszonyaikról. Olyan mély gyökeret vert bennük ez a bizalmatlanság, hogy valósággal farkasszemet néztek az akkori

osztrák követséggel és megesett, hogy egy vasárnap nyílt utcán megtámadták és sárral megdobálták *Prokesch-Osten* gróf, az akkori osztrák internunczius fiát, Prokesch-Osten Antal gróf osztrák katonatisztet, ki atyja látogatására huszártiszti uniformisban jött Konstaninápolyba. De az én ártatlan külsőm csakhamar eloszlatta honfitársaim minden bizalmatlanságát és mert nagy csodálkozásukra olvastam törökül és a beszédben is meglehetősen nagy gyakorlottságot mutattam, elég hamar befogadtak társaságukba, sőt voltak köztük, a kik megkínáltak egy-egy reggelivel is.

Ez a Café Flamm a krimi háború után kedves találkozó helye volt a minden fajtájú és nemzetiségű csal dott kalandoroknak, faczér katonatiszteknek, bukott kereskedőknek, kétségbeesett emigránsoknak, politikai rajongóknak. E jobbára  hez  urak beszéde és véleménye szerint Európa  s Törökország sorsa ezekben a homályos, füstös helyiségekben fog eldőlni, mert mindenik k csak  gy dobálózott a hercegekkel és miniszterekkel, mindenik knek meg voltak a maga világboldogító tervei és mindenik k csak idő kérdésnek tekintette, hogy Törökország ügyeinek élére jusson. Az egyes it Európa újkori argonaut inak az Euxinus  szaki partja felé h z  sokasága a krimi háború alatt és után egész seregét teremtette meg az aranygyapjú különös lovagjainak és a romantikus keletet feltárta Nyugat nem kevésbbé romantikus fiainak.

A volt szabólegény hirtelenül f hadnagygy  vagy kapit nyny  lépett elő az idegenek l gi j  ban, szállóbeli pincz rekb l tolmács, titkár lett egy csapásra, újságírók nagy hadvez r re, pénzügyi kapacit ss  és diplomat v  alakultak  t, hadnagyocsk k egy időre ezredesi

és tábornoki alkalmazáshoz jutottak, — s mikor a Malakov-erőd bevétele után megjelent a Szajna partján a béke angyala, az Arany Szarv mellékén viruló gyöngy-élet ragyogása egyszerre csak letűnt és a korábbi jelentéktelenség homályába visszahanyatlott hősök összetalálkoztak a Café Flammban, hogy nagyratörő tervekkel édesítsék meg a szomorú valóság keserű kenyerét. Nekem örökké feledhetetlenek azok az emberalakok, melyeket e kávéházban láttam és azok az órák, melyeket ott velük eltöltöttem.

Így teltek perai tartózkodásom első napjai. Bejártam keresztül-kasul a város európai és török részének utczáit, nagy előszeretettel szólítottam meg a kávéházakban gubbaszkodó törököket, hangos felolvasást tartottam a magammal vitt török könyvekből és csakhamar rájöttem, hogy a mohammedánusok az ő különös hozzáférhető és jóindulatú voltukban nagy érdeklődéssel viseltetnek török és perzsa nyelvtudásom iránt és csodaembernek tartanak, ki alig néhány napja érkezett Sztambulba és már is úgy beszél törökül, mint egy valóságos efendi. Az irodalmi és népnyelv közt levő nagy különbség miatt bizonyos tiszteletre tarthat számot török földön az irodalmi nyelv ismerője, főképp, ha még hitetlen is hozzá, és mert a törökök magyarbarátságára akkortájt, mint említettem, éppen a tetőpontján állott, érhetőnek találtam a jó oszmanlik rokonézését és ha egyik vagy másik kávéházban helyes kiejtéssel és kellő modulációkkal nyilvános felolvasást tartottam az *Asik Garibból* («A szerelmes idegen»), vagy más népies költeményekből, bő aratásom volt kenyérben, sajtban és kávéban, közben még kebab-ban (pecsenye), piláfban és pasztirmában (füstölthús) is. Esténként Püspöky úr

vendégszeretetét vettem igénybe és végigheveredve szegényes fekvőhelyemen, pompásan elaludtam, daczára a pokoli lármának, melyet a szobában keresztül-kasul futkosó temérdek patkány csapott, a melyek eleinte zavartak egy kissé jelenlétükkel, mert rágták csizmámat és a ruhadarabjaimat, de utóbb, miután megtettem a kellő óvó intézkedéseket, ügyet sem vettem rájuk. A szép időjárás kedvezésével és az újdonság ingerétől ösztönözve, így töltöttem első hat hetemet Konstantinápolyban. Soha sem tudtam reggel, hogy hol ebédelek, vagy hol vacsorázom; a jövő gondja nem bántott és mivel időközben a kalapom helyett feztettem a fejemre és elég rongyos is voltam arra, hogy kóbor felolvasónak tartsanak, a keleties csavargó élet minden kellemetességével folytak napjaim. A Boszporus partjain élő népmozaikkal való érintkezésem javára szolgált elméleti nyelvtanulmányaimnak s az eleven szó jelentékenyen kiegészítette emlékező képességem erejét. Csakhamar otthonossá lettem a hangsúlyozásban és a helyes mondatalkotásban s mivel kiejtésben és hangban szorosán alkalmazkodtam a különböző nyelvek sajátosságához, sokan benszülöttnek hittek és pompás multság volt látni, hogyan ejtem tévedésbe nyelvem pergésével az embereket. Szerencsém, sajnos, megzavarta Püspöky úr hirtelen való elutazása. Felfogadták szakácsnak a Messagerie Imperiales egyik hajójára. Nem volt hát többé biztos éjjeli szállásom. Sokáig kellett járnom az új lakás után, míg végre a *Magyar Egylet* titkára azt ajánlotta, hogy üssem fel tanyámat az akkor éppen feloszlóban levő egyesület tanácskozó termében. A bútorozatlan tágas szobában találtam egy öreg kanapét és el is helyezkedtem rajta.

De az éjszakák hűvösek voltak és nem tudtam elaludni. Takarót kértem hát Frecskay úrtól, a titkártól s a jó ember egy tépett nemzeti színű zászlót adott át nekem, így szólva hozzám komoly ünnepiességgel: — Nincs egyebem, mint ez a drága emlék dicső harcainkból. E zászló tüzet öntött a jogért és a szabadságért küzdők soraiba; takarózzék vele, önt is fel fogja melegíteni. — Természetes, hogy ez az éjjeli szállásom sem volt megfelelő, elindultam hát újra szálláskeresőbe és elég hamar újabb megmentőre akadtam egy másik honfitárs személyében. E. őrnagy urat az a balsors érte utol, hogy elvesztette a házórző kutyáját és mert a felesége nem akart egymagában élni a Hasskői közében levő házukban, meghívtak, hogy szálljak hozzájuk és maradjak náluk, míg az őrnagy visszatér szolgálati útjáról és szert tehet új házórző kutyára. Tehát egy házórző eb megüresedett helyét voltam elfoglalandó! Nem éppen csábító helyzet, gondoltam magamban, de mert kutyaól helyett nyugalmas szobát adtak és mert reggelire bőségesen kaptam kávé, kenyeret, meg voltam elégedve a cserével és gond nélkül lézenghettem tovább, mint annak előtte.

A délelőttiakat jobbra török könyvek olvasásával töltöttem, aztán felsöpörtem a kis udvart, vizet hoztam a kissé messzire eső kútról és csak estefelé jártam el egyik, vagy másik kávéházba, hogy ismert szerelmi dalok szavalgatásával szert tehessek egynehány piaszterre. Mikor a kávéházakban lebecsátkoztam egy tabouretre és helyet foglalva a törökök és örmények körében, megkezdtem éneklő orrhagon az előadásomat, a beszélgetés egyszerre halkabbá vált és a nargilék szortyogása lassankint elnémult. Az emberek némán hallgat-

ták Vamik és Ezra, Khoszrú és Sirin szerelmi panaszaikat, mikor a szerelmesek bús sorsáról volt szó; hallgatóim egyáltalán mindig csodálkozásuk és lelki felindultságuk élénk jeleivel kísérték felolvasásomat és előadásomat.

Későbbi utazásaim során így volt ez Perzsiában is s ha felidézem lelkemben a múltak ez emlékét, kénytelen vagyok bevallani, hogy még mindig hatása alatt állok azoknak a jeleneteknek és örömmel emlékezem rá, hogy már oly korán sikerült meghallgatást lennem a törzsökös keleti nép között és sikerült befolyást gyakorolnom a tömegekre. A nyelv és a szó hatalmas eszköze bizony az embernek! Megmozgatja a hegyeket, meglágyítja egynémely szív kőkeménységét, kiegyenlíti a hit és a nemzetiség ellentéteit s mikor ennek én már ázsiai kalandos pályám elején tudatára ébredtem, csakhamar eltűnt nem egy sötét vonása messze jövőm képeinek.

Konstantinápolyi életemnek ebben az időszakában és később is örömmel érintkeztem a magyar emigránsokkal, noha mindig törökök közt, Sztambulban éltem. A nagy emigrációnak egyetlen nyoma ekkor már csak a Tatavla városrészben levő egyszerű lakás volt: egykori szállásom, a magyar egyletnek ürességtől kongó helyisége, benne Frecskayval, az árva titkárral. A legjobb ismerősöm, mondhatom: barátom, *Szilágyi Dániel* volt közöttük. Kedvesen emlékszem az ő férfias, zömök alakjára, melyről szinte lerítt a hajdúböszörményi református ember. A jó szerencse különös kedvezésének köszönhető biz ő, hogy az anyaföldről nem az anyaföldbe, hanem a konstantinápolyi magyar társaság kellő közepébe jutott. A csatamezőn halottul

maradt az elesett honvédek közt és velők együtt tették a kocsira, hogy a közös sírverembe temessék. De útközben Szilágyi Dániel a kocsinak egy erős zökkenésétől magához tért és amúgy böszörményiesen rászólt a mellette lovagló honvéd bajtársra: — Hova a pokol fenekére visztek ti engem? — A közös sírtól így megszabadulva, utóbb török földre menekült és Konstantinápolyba jutva, tanult ember létére, beállt lovásznak egy porosz katonatiszthez. Ebben a nehéz sorban küzdött sokáig és annyira leszámolt a megváltozott viszonyokkal, hogy időmúltán feleségül vette a porosz tiszt szakácsnéját. Igazi puritán gondolkozásával nem látott semmi magához méltatlant életének ebben a lépésében. Utóbb, hogy a lóápolás kemény mesterségétől megszabadult, de már előbb is, sokat foglalkozott a keleti nyelvekkel és sokat is dolgozott. De írni soha sem írt semmiről. Bennem is az írói mivoltomat diffikultálta legjobban. A mikor kiadtam a török-német szótáramat, melyről később is lesz szó, három napig nem szólt hozzám egy szót sem. Duzzogott. — Te Dani, mit vétettem, hogy így bánasz velem? — kérdeztem tőle végre. A felelete az volt: — Szemtelenséget követél el, fitogtatod a tudományodat a világ előtt! — Dani ebben az időben amolyan prókátor-féle volt a muszlimánok és az európaiak közt. A mellett szenvedelmesen gyűjtötte a ritka keleti könyveket és kéziratokat. Boltot bérelt a nagy gyűjteményéhez és abban ült reggeltől estig. Ott is érte utol a halál 1885-ben. Könyveit, az Akadémia megbízásából, én vettem meg ekkor háromezer forintot, így mentettük meg az elkallódástól a becses gyűjteményt, mely sok értékes anyagot őrzött örök hódoltságunk történetéhez. E könyveknek fele

része az Akadémia könyvtárát gazdagítja most, másik felét Szilády Áron váltotta meg a halasi ref. kollégium számára.

Konstantinápolyi magyar ismerőseim közé számítom *Karacsay* grófot, egyik legtiszteltebb alakját a magyar emigrációnak. A legszebb férfiak egyike volt ő. Családja, mint a neve is mutatja, kaukázusi eredetű volt (*Karacsaj* tatár szó, annyit tesz, mint *Fekete folyó*). Valamelyik őse a tatár hordákkal jöhetett be Magyarországra és itt maradt közöttünk, magyarrá lett. Az én *Karacsay* grófom is visszatért utóbb Magyarországra, csontjai a hazai földben porladnak. Sok kedves emlék fűz a magyar emigráció még élő tanújához, *Türr Istvánhoz* is. Elbeszélem itt egy nevezetes kalandját, mely tökéletesen vág az ő vállalkozó és lovagias egyéniségéhez. Volt az emigránsok közt egy *V.* nevű báró, a kit már korán emlegetett emberré tett köztünk az a saját-szerű körülmény, hogy párosával vonult a hontalanságba, megszőktetve egy miskolczi család tizenhat éves gyönyörű leánykáját. Ez a tisztelt úr egy bizonyos idő múlva, mikor kifogyott az aprópénzéből, elkövette azt a gyalázatosságot, hogy kedvesét jó pénzen eladta egy török pasa háremének. A szép *Mari* nyomorúságában a magyar emigrációhoz fordult segítségért. Sűrűn küldötte az üzenetet a háremből, és érezte mindenki, hogy kell valamit tenni a boldogtalan leány érdekében. De a sokáig keresett mód csak nem kínálkozott. Végre *Türr István* gondolt merészet és nagyot. Éjnek idején létrát támasztott a pasa háremének falához és nyaktörő vállalata sikerrel járt: ő lett a szép *Mari* második elrablója. De ez a bátor vállalkozás nem szabadította meg végképpen a szegény leányt, ki egy ideig *Kun Albert*

konstantinápolyi magyar divatáru-kereskedő védőszárnya alatt élt, utóbb azonban férjhez ment egy Olaszországból menekült derék magyar férfiúhoz, ki haza hozta és boldog családi tűzhelyet alapított vele Felsőmagyarországon.

Jó barátság fűzött *Veress Sándorhoz*, az emigráció történetírójához is. Neki akkor kezdődtek a jó napjai, mikor bútorkereskedést nyitott Konstantinápolyban. Utóbb mérnökséget tanult és Bukarestben telepedett meg. Roppantul becsületes, józaneszű ember volt, tisztelettel őrzöm emlékét. Gyakori látogatóm volt később Husszein Daim pasa házánál a legdemokratább magyar báró, *Orbán Balázs*, ki Jersey szigetéről, Hugó Viktor mellől szakadt a magyar emigránsok társaságába. Konstantinápolyban neki rokoni összeköttetései is voltak. Ott élt az atyja, és patikája volt a török fővárosban sógorának, Velicsnek. Az emigránsoknak egy lakomáján az a különös ötlete támadt Balázsnak, hogy rám szóta a bárói címét egy esztendőre kerek öt krajczárért Nem lehetett máskép: a magyar társaság engem ezután egy álló esztendeig bárónak titulált kérlelhetetlenül. Mikor a bérlet letelt, Balázs meg akarta hosszabbítani, most már leszállított áron: négy krajczárért. De én már nem voltam kapható az újabb alkura; megelégettem az előkelő czimmal, nem kellett annyiért sem.

Az emigráns-világ epizódjai közül való a következő történet is. Egy reggel — 1859-ben történt — különös látogatóm akadt: egy fiatal ember, sapka vagy kalap nélkül, vörös szegélyű hálóköntösben. Magyarul szólított meg. — Mit kíván tőlem az úr? — kérdeztem egy kissé meghökkenve szokatlan megjele-

nésén. Elmondotta, hogy *Hollánnak* hívják (az unokatestvére Hollán Ernőnek) s a bécsi keleti akadémia növendéke volt, de éjnek idején megszökött az intézetből, hajón Konstantinápolyba jött és el akar jutni Garibaldi seregéhez. Most bajba keveredett, mert az osztrák spiczlik megszimatolták, hogy itt van s ha elfogják és visszaviszik Bécsbe, ki tudja, mi sors vár reá. Megszántam fiatal honfitársamat és szerencsésen eljuttattam egy hajóra, mely aztán partra tette Olaszországban. A dicső harcok után Hollán visszakerült a hazába, miniszteri hivatalnok lett Budapesten, itt is élt sokáig, de már nincs az élők között.

Fájdalmas érzés nyilallik a lelkembe, mikor a magyar emigráció egyik legboldogtalanabb alakjára, *Splényi Lajos* báróra gondolok. Fiatal ember volt még, midőn a szabadságharcz kormánya, diplomáciai küldetésben, Turinba rendelte. Ő volt Magyarország követe a szard királyságnál. Mikor az önvédelmi harcnak vége szakadt, Törökországba menekült ő is. Nem tudom, mi bírhatta e rendkívül tehetséges és művelt embert arra, hogy a hasis élvezetének adta magát? Alighanem a meghasonlottság és a kétségbeesés. Mikor én megismerem, a züllésnek már legalsó fokán állott. Kolduló dervis módjára, mezítláb és rongyosan, heteken át mosdatlanul, nagy bottal a kezében csatangolt Sztambul utczáin. Tudva, hogy Rifaat pasa házánál lakom, akárhányszor megállt az ablakom alatt, botjával a földre dobbantott, hogy magára vonja figyelmemet s még mindig férfiasan erőteljes hangon rágyújtott az énekre:

Der Orient der Orient!
 Wo ewig blau das Firmament!
 das Firmament!

Elértetem, hogy mit kíván és útnak bocsátottam néhány piaszterrel. A mennyire én tudom, az anyja kél ízben lenn járt érte, hogy haza vigye Magyarországba. Mindhiába volt. Engedte, hogy felruházzák, követte is anyját Galaczig, de onnan aztán visszaszökött a végső romlás tanyájára, Konstantinápolyba.

A sok anekdota közül, mely e boldogtalan embe-
rünkéről keringett, érdemes följegyezni az itt következőt. Turinban sok ismeretséget kötött az előkelő társaság, különösen pedig a diplomácia körében s a véletlen ügy hozta, hogy züllésének idején egy akkori ismerőse szard követ volt éppen a szultán udvaránál. Splényi egy napon sárosan és rongyaiba burkolva, azzal a kívánsággal jelentkezett a követség portásánál, hogy jelentse be a követnek. A portás, a helyett, hogy kívánságát teljesítené, elkergette. De Splényi nem engedett. Ráírta nevét egy darabka papirosra és parancsoló hangon követelte, hogy küldje fel azt a követnek. Ez, megpillantva az ismerős nevet, sietve jött le a lépcsőn maga, és kereste, hogy hol van az az úr? A portás reámutatott a koldusra, ki szemrehányó hangon kérdezte: — *E tu non me conosci?* — A követ megismerte hangjáról és felvezette lakására. Hogy mi történt köztük, nem tudja senki. Csak az az egy bizonyos, hogy Splényi nemsokára rá megint oly nyomorban élt, mint annak előtte és a züllés útján nem állította meg többé semmi. A vége az volt, hogy betegen szedték fel az utcán, bevitték a Soeurs de la Charité perai kórházába, ott aztán meghalt. Egyszerű márványemlékkel megjelölt sírban pihen a perai keresztény temető halottai közt.

A hasis bizony nem egy áldozatát szedte akkoriban

a konstantinápolyi magyarság közt A boldogtalan Splényi sógora, Guyon tábornok is miatta halt meg. A szerencsésebbek közül való volt a székely *Berzenczey*. Ő is mélyen belemerült már ebbe a szenvedélybe. Emlékszem reá, hogy egyszer, meglepve tanulmányaim közt, erre a szemrehányásra fakadt ellenem: — Mit babrálsz ezek közt a könyvek között? Egy porció hasist vegyél és rögtön a fejedben lesz a világ minden tudománya! — Berzenczey később hazajött Magyarországra és szereplő embere lett a közéletnek. Egyízben megválasztották országgyűlési képviselőnek is. Ezt az állapotot is csakhamar megunta és Oroszországon át Középázsia, Keleti-Turkesztánba ment, hol egy rablóbandától kifosztva és irtózatosan összeverve, Kasgárban nagy nyomorúságban találta őt 1873-ban Sir Douglas Forsyth angol követ és segített is rajta. Berzenczey hazatért és mint elmebeteg végezte életét a lipótmezei örültekházában.

Tanulmányaim és a honfitársaimmal való érintkezéseim közben gyorsan múltak a konstantinápolyi napok az ősz közeledtéig. De a szigorúbb időszak jelentkezése figyelmessé tett helyzetem komolyságára és készülnöm kellett reá, hogy leczkeadással vagy tartós nevelői állással szert tegyek tisztességes kenyérkeresetre. A Keleten ugyan nem tartoznak a ritkaságok közé a nagyhangú szólások és a fellengős hirdetések, de azért meglepő hatást tett mégis a perai könyvesboltban kifüggesztett amaz ajánlkozásom, melyben a nyugati és keleti nyelvek egész tömegének oktatójául jelentettem magam. Egy skutarii török embertől és egy von Hübsch nevű úrtól, ki a dán királyság főkonzula volt, kaptam is nem-sokára felszólítást, hogy látogassam meg őket lakásukon.

Az előbbnevezettet, ki váratlanul nagy örökséghez jutott és hogy megfelelhessen a modern dandy követeléseinek, szerette volna megtanulni a francia parlírozást, a francia nyelv titkaiba kellett bevezetnem, a főkonzul pedig levantei létére szeretett volna dánul megtanulni; nem éppen a végből, hogy otthonossá váljék a dán beszélgetésben, hanem inkább, mint mondotta, azért, hogy maga olvashassa el a dán hivatalos lapot és a dán újságokat. Mindenesetre nevezetes és merőben váratlan fordulata volt ez skandináv nyelvtanulmányaimnak, mert legmerészebb álmaimban sem számíthattam arra, hogy majdan dán nyelvmestere válik belőlem Dánia képviselőjének. Pedig hát úgy fordult. Hübsch úr másfél évig volt tanítványom s midőn ez idő elteltével befejeztem vele Andersen *Kun a Spilleman* («Csak egy hegedűs») című regényének olvasását, ő pedig már folyékonyan olvasta a *Berlinske Tidninger* közleményeit, akkor azt gondoltam magamban, hogy elvégre semmi sem lehetetlen ezen a világon és hogy sok minden nevezetes epizód fűződik egy kalandos ember életpályájához. Kevesebb szerencsém volt a török tanítványommal. Divathős létére ő beírta azzal, hogy francia maitret járathatott a házához, egyébként pedig lusta, könnyelmű ember volt és a leczkeadásnak csak én láttam hasznát, mert a Skutari fölött emelkedő magaslaton, Csamlidsiá-ban levő háza esténként nagy társaságát látta az efendiknek és az udvari hivatalnokoknak, kikkel órák hosszáig érintkezhettem és ezen a réven megismerkedhettem egyrészt a török szokásokkal, másrészt jelentékeny haladást tehettem az oszmánok előkelő társalgási nyelvében. Minden bizonynyal eléggé fárasztó dolog volt napról-napra gyalogszerrel tenni

meg az utat Skutari kikötőhidjától Csamlidsiáig, de ez az út nekem az érvényesülés útja volt és rövid három hónap elmúltával nemcsak külső megjelenésem szerint, mozdulataimban és taglejtéseimben adhattam az efendi szerepét, hanem már teljes eleganciával kezeltem a török nyelvet és a legjobb úton voltam arra, hogy tökéletes efendi váljék belőlem.

Az előkelőbb osztálybeli törökök egészen szeretetre méltó emberek, kiváltképen, ha az ember alkalmazkodik szokásaikhoz és kellő figyelemmel kíséri beszédüket, mely a legnehezebbek közé tartozik a világon. Nincs hát rajta mit csodálkozni, hogy ismeretségem köre szemlátomást megnövekedett és hogy folytonosan új meghívásokat és ajánlatokat kaptam a nyelvmesterségre. Mindekkoráig Perában laktam, de mikor honfitársam, Iszmail pasa (Kmetty tábornok) közbenjárására házitanítói állással kínáltak meg *Husszein Daim pasának* a Kabatas városrészben levő konakjában s az állást elfogadtam, átköltöztem a török városrészbe és ez időtől fogva annak rendje és módja szerint való török vált belőlem. Csak még a nevem nem volt meg hozzá, ezt pedig megkaptam új főnökömtől, egy jóra való cserkesz úrtól, ki Mahmud szultán udvaránál nevelkedett föl; ez megparancsolta háza népének, hogy ezentúl *hesid-nek* (a derék-nek, becsületes-nek) szólítson és írástudó voltom szerint adja meg nekem az *efendi* címet. Tehát Resid efendi lett a hivatalos nevem, de arra, hogy tényleg áttérjek az iszlám hitre, nem gondolt a pasa és jó magam sem gondoltam reá. A pasa, igaz mohammedánus létére, ki utóbb belekeveredett egy anti-reform összeesküvésbe, minden bizonynyal azt gondolta, hogy megtérek én majd magamtól is, ha tudatára

ébredek az uralkodó osztályhoz való csatlakozás anyagi előnyeinek és végképen lemondok róla, hogy a Napnyugotra visszatérjek. Nekem viszont már azért sem fordulhatott meg agyamban az áttérés gondolata, mert noha jó idő óta át voltam hatva a feltétlen szabadgondolkozók eszméivel, az iszlámban mégis olyan hitvilágra ismertem, mely szilárdabb alapjánál és észszerűbb dogmáinál fogva csak annál veszedelmesebb volt a szellem szabad föllendülésére nézve és minden pozitív vallással szemben érzett nyílt ellenszenvnél fogva csak annál kárhózasabb volt szememben. Mindamellett nem tagadhatom meg a dicséretet Konstantinápoly előkelőbb osztályától a vallási türelmessége miatt. Jobbára felismerték ők nemcsak az én moszlimságomnak, hanem a többi európai renegát vallásának látszólagos voltát és noha a legkisebb mértékben sem hittek az európaiak megtérésében, mindamellett nem rosszalták ez inkognitót és nem ütköztek meg az újonnan adoptált társaság ilyen külsőleges elismerésén. Ebben a tekintetben mindig előnyösen különbözött Törökország jobb társasága az úgynevezett európai művelt társaságtól, mert míg az utóbbi az előítéletek, a rövidlátás és a képmutatás bilincseit hordva, az áttértekkel szemben már eleve felteszi a meggyőződésnek e nagyérdemű urak lelkéből is hiányzó erejét és a lélekben való megtérést lehetségesnek tartja, — a művelt török, ha még oly vallásos, az iszlámban a gyermekkortól fogva vérré és hússá váló, a nevelésben és a lelki fejlődésben gyökerező eszmevilágot látja, melynek felvételét a napnyugoti világban nevelkedett férfiú részéről merő lehetetlenségnek tartja. Engem Resid efendinek hívtak, megengedték, hogy a vallási szertartásokon jelen lehessenek és

bennök részt vehessek, fesztelenül vitatkoztak előttem a legkényesebb vallási kérdésekről, sőt magukkal vittek a vallási egyesületek társaságába és jót nevettek rajta, ha velök együtt hadartam a himnusokat, vagy részt vettem a vitatkozásban, — de azért senkinek sem jutott eszébe, hogy megkérdezze tőlem, vájjon csakugyan szándékomban áll-e mohammedánná lenni, megházásodni és az igazhívő moszlim életmódjára térni; ezzel a kérdéssel legfőleg ha műveletlen emberek fordultak hozzám néhanapján.

Ily módon lehetségessé vált számomra, hogy minden magamkényszerítése nélkül, mint Resid efendi járhaszak-kelhessek a török társaságokban. Minél jobban megismerkedtem az új erkölcsi renddel, minél mélyebben hatoltam be a keletiek élet- és gondolkozásmódjába, ismerőseimnek köre annál jobban tágult s annál könnyebben nyíltak meg számomra az ajtók nemcsak az egyszerű hivatalnokok, hanem a főbb s legfőbb méltóságok házában is. Törökországban nem ismerik a született arisztokráciát. Az alantas származású emberből marsal és nagyvezér válhatik egyszeriben és mivel a legtöbben közülök selfmademan létökre minden genealógiai skrupulusok nélkül élik világukat, a jövevényben is nem annyira származását, mint inkább jellemét és egyéni képességeit nézik és a mikor híre ment a török nyelv és irodalom terén szerzett ismereteimnek, ez a hír csakhamar utamat egyengette az előkelő társaságba és egy év lefolytával Werner-Murad efendin kívül, a ki Kibriszli pasa házában lakott, én voltam az egyetlen európai ember, ki efendivé s az udvari körök kedvelt embevé lett, a nélkül, hogy forma szerint áttért volna az iszlámra. De bármily könnyű volt ez az átalakulásom a

jobb körök türelmessége folytán, ép oly nagyok voltak az áldozatok, melyeket az alantasabb nép miatt meghozni kénytelen voltam. A cselédségnek nagy szerepe van a török háztartásban; családtagnak tekintik őket és a patriarkális családi szokások szerint jelentékeny befolyást gyakorolnak az efendire és a pasára, de leginkább a gyermekekre. Ezek a szolgák, az európai és ázsiai Törökország belsejéből kerülve a Boszporus partjára, a műveltségnek jobbára legalacsonyabb fokán állnak, rendkívül fanatikusak és bizalmatlanok az európaiakkal szemben és minél több kegyességét élveztem a ház urának, annál jobban irigyeltek, gyűlöltek ők és annál nagyobb ellenségeimmé lettek. Nem tudták felérni észszel, hogyan lehet az, hogy minden irodalmi és vallási ismeretein mellett sem lettem jámbor muszulmánna és hogy miért van hozzám, a török ruhába bújt gyaurhoz, olyan kiváló figyelemmel a pasa, a bey, vagy az efendi? Ámbár a vallás és a szokások megkövetelik, hogy jól bánjanak a vendéggel, mert a Korán azt mondja: Ekremu ed dhai-fun ve lau kana kafirun, — vagyis: tiszteljed a vendéget, bárha hitetlen is — nekem mégis sokat kellett tűrnöm és nem egy megalázást kellett lenyelnem. A legmulatságosabbnak találtam az idősebb házicselédek hopmesterkedését; ezek még a ház urával, a feleségével és a gyermekeivel szemben is nagyban adták a mentort és elégszer kioktattak engem is az illendőség szabályairól és az életnézetekről. Ez emberek a hitetlen Európát elvadult, barbár csürhének nézték, mely teljesen hiányával él az iszlám művelő hatásának, és mindenestre sok jóakarat volt benne, mikor egy-egy öreg, a sztambuli körökben felnőtt fajtörök ember rendretasított és felhívta reá figyelmemet: hogy az illedelem-

tudó embernek hogyan kell ülni, járni, enni, beszélni és mozogni. Viszont mások, a fanatikusak és rosszindulatúak, durva tréfáik célpontjának választottak, gyötörték, sőt megesett velem egyszer az is, hogy egy nyomorult ficzkó, ki már valóságos zsarnoka volt a háznak, fejemhez vágta a csizmáját, mert nem kefélttem elég fényesre. Nekem természetesen meg kellett alkudnom az efélével is. Új iskola volt ez számomra: a keleti élet iskolája, melyet végig kellett járnom s a melyben meg kellett fizetnem az iskolapénzt.

A cselédek után a háremmel, vagyis a török nővilággal akadt legtöbb bajom. A török nő, a szépnemmel közös konzervatizmusban tündökölve, nem volt képes megérteni, hogyan engedhette meg a pasa vagy az efendi, hogy megtűrjenek egy gyaurt a szelamlikban, vagyis a hárem közvetlen közelében és főképpen azt, hogy miképen juthatott arra a hallatlan gondolatra, hogy hitetlen embert fogadott nevelőnek a gyermekei mellé. A török dámák még ma is sokkal fanatikusabbak, mint az urak, de akkor, tudniillik a reform-korszak elején, féktelen gyűlöltek és utálták a keresztényeket. Éreztették is velem ellenszenvüket mindenféle bosszantással. A háremmel való érintkezést tudvalevőleg egy kerek, forgatható szekrény, az úgynevezett *dolab* közvetíti. Ebbe szokták belerakni a szelamliknak szánt tárgyakat és ha idegen férfiakkal akartak valamit közölni az asszonyok, akkor is dolabon át szólottak hozzájuk. Ha női hangot hallva, bekiáltottam a szokásos *bujurun*-ot («parancsoljon») a dolabba, vagy nem kaptam semmi-nemű választ, vagy legfőlebb ha egy-egy udvariatlan megjegyzést dughattam zsebre.

Egy-egy rövid feleletre már csak később és csakis

akkor méltattak, a midőn igyekeztem minél udvariasabb lenni, vagy költői bókokkal igyekeztem jelét mutatni hódolatomnak. Csak hónapokig tartó erőfeszítéssel sikerült megtörnöm a jeget. A fiatalos tűz nem tévesztette el a hatását és a ház öreg és beteges urától kegyetlenül elhanyagolt hölgyek, jobbára bámulatosan szép cserkesznők, lassankint dicsérni kezdték a szolgálatra és a társalkodásra való készségemet és ritkán tagadták meg tőlem a jóakaratum bizonyítékait is. Fél év elmúltával a böjük hanim (az első asszony), már megengedhetőnek tartotta, hogy az egyik odaliszkával, a ki mindenesetre már jócskán túl volt az élet tavaszán s kinek kegyetlenül megfájdult a foga, Perába küldjön a frengi fogorvoshoz. Minthogy a Perába vivő hosszú és meredek úton okvetlenül meg is kellett pihenni, a beteg hölgygel betértem az út mentén lakó egyik magyar honfitársamhoz. A török nőnek különösen jól eshetett a tapasztalt nyájas vendégszeretet, mert nemsokára azután erős fogfájást kapott a háremnek több, egészen fiatal hölgye is s én kénytelen voltam őket sorra elkísérni Perába, hogy nekik is részük lehessen a foguk gyógyításában. Egyebekben pedig feszült viszonyban voltam a hárem lakóival. Bajos volt megtartanom az érintkezés szertartásait, különösen pedig nem tudtam hozzá szokni ahhoz, hogy a török szokás parancsa szerint gyorsan lesüsse a szemem, ha nő állott velem szemben; mert nem is csekélység az, hogy huszonnégy éves korában erőszakosan elforduljon az ember egy szép cserkesznő tüzes szemétől. Volt még sok egyéb mondhatatlan nehézség is, a melyet csak végtelen fáradsággal győztem.

Híven amaz elhatározásomhoz, hogy kitartó leszek

és mindent elviselek, korábbi szenvedéseimtől meg-edzetten mégis közeledhettem kitűzött célomhoz. Fok-ról-fokra emelkedve, előbb a császári díván főkancelárja, névszerint Atif bey házához jutottam, kinek vejét, Kiamil beyt egy évig tanítottam s itt napról-napra érintkezhettem az udvari körök legfőbb embereivel. Házunk II. Mahmud szultán mauzóleumával szemben, nem messze a Fényes Kaputól, állandó gyülekező helye volt amaz idők műveltlelkű embereinek, híres stilsztáinak és egyszersmind egész előkelő társaságának is. Itt ismerkedtem meg a később európai hírre emelkedett Midhát pasával, a török alkotmány atyjával, ki abban az időben Midhát efendi egyszerű nevén titkári minőségben lakott az én pasám házánál. Az eleven eszű, nyughatatlan vérű és ábrándos hajlandóságú Midhát akkor épen francziául tanúit és mert nem volt elég türelme hozzá, hogy olvasmányai közben szótárát is forgassa, naponta egynehány óráig együtt olvasott velem és viszonzásul segítségemre volt a nehezebbféle török szövegek olvasásában, mint például Szaad ed din «Kemalpasazád» című történeti művében is, átjavítgatta stílgyakorlataimat és bevezetett Nur Oszmanie Medressze-ébe (kollégiumába) hol a szófiák (növény-dékpapok) társaságában jelen lehettem amaz idők híres hittudósainak, grammatikusainak és jogászainak előadásain. A rakhle (a Koránt tartó polcz) előtt, a nagyturbános khodsa (tanító) lábánál ülve, itt avattak be az iszlám gyakorlati ismeretébe és az oktatás, melyet tanuló társaim vallásos lelkesedéssel hallgattak, annyi-
val is érdekesebb volt reám nézve, mert nagyban emelkedtem általa a törökök általános tiszteletében és birtokába jutottam annak a talizmánnak, mely nagy segít-

ségemre volt későbbi utazásaim és vándorlásaim közben. A forma szerint iszlámhitűvé lett sok európai között én voltam az első, a ki medreszeben nyerte ki-képzését; nekem ez annál nagyobb könnyebbségre esett, mert az ott uralkodó szellem hébekorba az orthodox zsidók iskoláira emlékeztetett. Itt is belemerülnek a szertartási törvények aprólékosságaiba, itt is csűrnek-csavarnak, beszélnek pro és contra és a ki legtovább győzi az okoskodással, azt tartják a legkülönbnek valamennyi közt. Engem *muhtedinek*, vagyis az igazság útjára vezérelt valódi megtértnek tartottak, ennek következtében különös előzékenységgel bántak velem és tetszéssel fogadták minden megjegyzésemet.

1859-ben már részt vehettem egyes disputációkon és mert nevem gyakran emlegették a társaságban, csakhamar állást kaptam Rifaat pasa, a volt külügyminiszter házánál és pedig mint a történet, földrajz és a francia nyelv oktatója. E ház akkor a török főváros leggazdagabb házának hírében állott és találkozó helye volt azoknak a finom lelkű törököknek, a kik az ó-ázsiai kultur-élet fanatikus hívei lévén, különös szeretettel művelték a török írásművészetet és irodalmat s ha Reouf bey, a ház ifjú ura, esténként maga köré gyűjtötte a híres kiatibe-keket (stiliztákat) és a beszédet a török írók kiválóira fordította, valósággal dúskáltam az oszmán nyelv csodás hasonlatainak és szóvirágainak élvezetében. Történelemről, filozófiáról és a hozzájuk hasonló tárgyakról nem esett szó e. közben, a politikát illetőleg pedig a beszéd legfőlebb egy-egy rangemelés vagy kinevezés körül forgott, de e közben természetesen nem egy támadás érte a hivatalban levő főméltóságokat, a mennyiben kiki igyekezett rámutatni hibáikra egy-egy

elmés megjegyzéssel és a szó virágai közé rejteti beszédével bizonyítani megvesztegethető és igazságtalan voltukat.

Ilyenek voltak a tisztességes esti összejövetelek. A víg társaságok, az úgynevezett esti mulatozások, melyekről bőven szólottam a *Keleti életképek* »Tivornyák« című fejezetében, a legmélyebb utálattal és undorodással töltöttek el már azért is, mert soha sem kedveltem a szeszest italt és sokszor órák hosszaiig éhes gyomorral voltam kénytelen nézni, hogy a nagy urak leitták magukat masztiká-val (pálinkaféle), mielőtt reá kerülhetett a sor a vacsorára. A beszélgetés e társaságban alantas volt és meglehetősen trágár. Olyan dolgokat vitattak bennök minden tartózkodás nélkül, fiatal emberek jelenlétében, melyek a szégyen pírját kergették volna arczába a legelvetemültebb európai társaságoknak is. Ilyenkor látja csak igazán a nyugati jövevény, hogy milyen jótékony hatással vannak a nők a társaságra s hogy a társas élet az egyik nemnek a másiktól való szigorú elválasztása mellett, a hogy a keleti erkölcsök megszabják, tisztára lehetetlenné válik és végső eredményében okvetetlenül az erkölcsök romlására visz. Órák hosszaiig egy helyben ülni, a nélkül, hogy az ember csak meg is mozdulhatna, — mert a türelmetlenséget elárulni, az illem szabályaiba ütközik — és a mellett szünetlenül hallani a nemi élet minden képzelhető eltévelyedése körül forgó, vagy egyéb alantas, gyermekes és nevetséges beszélgetést, minden esetre a legborzasztóbb dolog, mit a felhevült ifjú képzelő tehetséggel megáldott és magasabb eszmékre törekvő európai ember elviselhet. A míg gyönyörűségemet lelhettem még a nyelv némely szépségében, csak türtem valahogy ezt a kinszen-

vedést, de utóbb valóságos pokollá váltak reám nézve ezek a társaságok és végtelenül örültem, midőn a tél elmúltával boszporusparti nyári lakásunkra, Kanlidsia falvába költöztünk, hol a füstgomolyaggal tele szobából kimehettem a szabad ég alá és a föld kerekességének ezen a legszebb pontján tele tüdővel szívhattam magamba a Boszporus nyári estéinek mennyei gyönyörűségét!

A keleti ember egész lelki világában, de családi életében is uralkodó vonás a ritka nyugalom, a kényelemszeretet és a szemlélődésre való örökös hajlandóság. Minthogy idegen létemre csak a szelamlikban, vagyis a háznak az urak számára föntartott részében laktam, egész nap teljes magánosságban élhettem és bőven volt reá módom és időm, hogy tanulmányaimmal foglalkozhassam. A török családok körében való tartózkodásom négy esztendeje sok tekintetben volt hasonlatos a kolostori élethez és unalmamtól csak később, mikor megismerkedtem a nagyúri társaság legelőkelőbb tagjaival, a látogatóbajárás által menekülhettem és ekkor lelhettem csak némi változatosságot tanulmányaim közben. Minthogy az egyik háznál mint tanítót, a másiknál mint jóbarátot és vendéget (muszafir) láttak szívesen, hetenkint gyakran kétszer, sőt háromszor is házon kívül töltöttem a napot. E házaknál letét gyanánt ott voltak már a saját *gedselikjeim*, vagyis hálóköntösöm; készen tartották számomra vánkosból és takaróból álló ágyamat is, mert a divánon háltam és ha már este volt, mikor beköszöntöttem, egészen természetesnek tartották, hogy ott töltöm az éjszakát és részt veszek a vacsorában is. A keleti ember és különösen a török, határtalanul vendégszerető. Számára a vendéglátás nemcsak kellemes

szórakozás, hanem egyszersmind teljesítése a vallás legszentebb kötelességeinek. Egyáltalán nem zavarja őt, ha egy, vagy két emberrel több ül az asztalánál, mert az asztalt eléggé gazdagon terítik arra, hogy több váratlan vendég is jól lakhassék nála. A török ember, legyen bár gazdag vagy szegény, boldognak érzi magát, ha nagyobb társaságban költheti el ebédjét, vagy vacsoráját. De legjobban lepett meg a társas érintkezés közben az arisztokrata büszkeség és a rangbéli megkülönböztetés teljes hiánya. Akár ha vezírnél vagy marsainál, ha miniszternél vagy a szultán vejénél fordultam meg, mindenhol meleg szívességgel fogadtak, senki sem kérdezte származásomat, senki sem fürkészte társadalmi helyzetemet és az ifjú, ki otthon a hazában obskúrus zsidó tanító létére szinte rejtett életet folytatott, rövid két év alatt bizalmas barátja lett a legelőkelőbb és leggazdagabb méltóságoknak; úgy van, barátja és vendége, kit minden titokba beavattak, ki annyira tájékozva volt a magán- és a közdolgokról, mint akármelyik efendi, ki Sztambulban született és az udvar körében nőtt fel. Fölösleges talán említenem, hogy a török társaságban elfoglalt eme kiváltságos helyzetem révén számos összeköttetéshez jutottam az európai művelt körökkel és a Perában székelő diplomatákkal is. Az osztrák internunciaturán kívül, a hol Schlechta báró mutatott be, érintkezésbe jutottam a porosz, a francia, az olasz és az angol követséggel is. A francia követségen Monsieur de Thouvenel, a magyarság kiváló barátja, néhány török leczkét vett tőlem, de hamarosan felhagyott a tanulással. A porosz követségen török nyelvre oktattam Kayserling grófot, az angol követségi palotában pedig Pisani gróf, az első tolmács mutatott be az akkor nagyhatalmú lord

Stratford Canningnek, kinek ismételve tettem ezután tolmácsi szolgálatokat, midőn magánlátogatásra ment Bebekbe, Mahmud Nedin pasa házához és ez a jég-hideg arczu ember nem kis mértékben volt meglepődve, midőn folyékony angol beszédemet hallotta nekem, a vélt efendinek. Hamisítatlan török külsőm és a törökök által is magasztalással emlegetett török nyelvismeretem hovahamarább szóbeszéd tárgya lett Pera diplomáciai köreiben is. Meghívókat kaptam estékre és díszebédekre s ily módon szereztem első fogalmimat a Nyugat társadalmi szokásairól, melyeknek kimért etikettje és fesszéssége, őszintén szólva, visszatetszett nekem elejétől fogva.

A török társaság köreiben való szabad járásom-kelemem révén, — a mely körökben még a bennszülött örmények és görögök is egy bizonyos nemét érzik mindig a bizalmatlanságnak — talán én voltam az első európai ember, ki mélyebb pillantást vethetett az ötvenes évek korabeli Törökország politikai és társadalmi viszonyaiba. És ez a bepillantásom annyival is érdekesebb volt, mert épen az átalakulás kezdő szakának, a keleti és a nyugati világnézet első kölcsönhatásának volt tanúja. A házban és az iskolában, a háremben, a vallásban és a kormányzatban mindenütt felötlött az önkénytelén, vagy erőltetett változás és sajnos, az átalakulásnak már ezek az első kezdetei is minél kevesebb reményt keltettek a gondolkozva szemlélőben arra nézve, hogy kedvező eredménye lesz az átalakulás és a Nyugathoz való alkalmazkodás megkezdett művének. Látni lehetett, hogy nincs meg az egészséges alap és hogy a modern civilizáció nagyon is sebtében felhúzott épületét voltaképen csak arra szánták, hogy a hirtelen ma-

gasra emelkedő korhadt falakkal eloszlassák valahogy a követelőző Nyugat békétlenségét. Bárhová nézett az ember, mindenütt csak látszatos, erőltetett és csalóka jeleit látta a reformmozgalomnak, mert az emberek csak a felsőbb helyről kiadott jelszóra figyeltek; és a keleti erkölcsökről a nyugatiakra való fokozatos átmenet feltételei hiányoztak még ott is, a hol meg voltak győződve az alkalmazkodás szükségességéről. Tartós érintkezésben állván e mozgalom vezető embereivel, gyakran érintettem meg ezt a kérdést és ráutalva az ázsiai s az európai műveltségnek egymástól való óriási távolságára, elég sűrűn hangoztattam, hogy a történelmi, vallási és társadalmi fejlődésen alapuló fokozatos haladásra volna szükség. De szavaimra mindig csak ez volt a válasz: — Erőszakosan visznek bennünket előre, semmibe sem veszik sokszáz éves keleti műveltségünket, *deus ex machina* módjára akarnak bennünket európaivá átváltoztatni, pedig ha nem sajnálnák tőlünk az időt, lassúbb léptekkel bán de mégis jobban menne átalakulásunk.

Manapság, midőn e szavakban, Japánra való utalással, mindenki csak az ürügyet látja, melylyel palástolni akarják a moszlim hitű Kelet álmatságát és halogató szándékát, az emberek könnyen túlteszik magukat azon a tényen, hogy a japániak Sintó-vallása korántsem olyan merev vallás, mint az iszlám s hogy a távol Kelet szigetországában a hit korántsem volt olyan kedvezőtlen hatással a modern civilizációra nézve, mint Európában egykor Mohammed diadalmaskodó tana. És makacsul elzárkóznak főképen — a mi a fődolog — attól a meggyőződéstől, hogy a moszlim fejedelmek rideg önkényen alapuló kormányformája ugyanolyan mértékben

állja útját az állam és a társadalom megújulásának, mint a milyen mértékben kedveztek a reformoknak a Japánban meghonosított szabadelvű intézmények.

A midőn tehát eszembe jutnak a pasám házánál egybegyűlt esteli társaságok, melyekben a legkülönbélebb érveket hallottam az új irány mellett és ellenében, megragadják figyelmemet az önmehtagadásnak és a dicső múlt erőszakos semmibevevésének azok a küzdelmei, melyekkel a nyugati műveltség előnyeinek elismerése összefüggött. Semmiféle nemzet sem tesz magáról szívesen ilyen vallomást: «Minden a mi a mienk, rossz és minden a mi a másé, jó.» Az európai nyelvekben és tudományosságunkban járatos törökök sokkal csekélyebb számmal voltak, semhogy irányt adhattak volna a helyesebb felfogás kialakulásának és ama kevesek közt, kik korszerű műveltségükkel képesek lettek volna a helyesebb ítélet megalkotására, sok jó kezdést meghiúsított a személyes becsvágy és a féltékenység. *Resid pasa*, ki az élükön állott, tetőtől talpig művelt, becsületes és hazafias férfiú volt; igazi államférfiú, telve akaraterővel és széles látókörrrel, melynek nem állotta útját semmi előítélet és semmi elfogultság. E férfi teljes mértékben birta uralkodójának bizalmát és kétségtelenül rendkívüli dolgokat művelhet vala, ha titkon ép saját tanítványai és támaszai nem szereznek neki ellenségeket és nem egy szándékát meg nem hiúsítják. A rendkívül tehetséges *Aali pasa*, kiről Thouvenel, III. Napóleon követe azt mondta, hogy helyesebben ír francziául, mint akárhány franczia diplomata, valószínű példaképe volt a keleti cselszövésnek és alattomoságnak. Ez a vézna külsejű, aránytalanul nagyfejű és ennek következtében hajlott testtartású emberke halk,

alig hallható hangon szokta a legkeményebb bírálatot mondani mestere és jóakarója politikájáról, a nélkül azonban, hogy ő maga jobban tudta volna megcsinálni a dolgokat. Ha az asztalnál, vagy a szalonban én is ott voltam társaságában, lopva reám pillantott és csak akkor nyilatkozott valamivel emeltebb hangon a környezőinek, mikor meggyőződött titoktartásomról és elég jámbornak ítelt; de minden tartózkodását csak akkor vetette el, midőn csagatáj könyveket kértem kölcsön gazdag könyvtárából és ennek következtében arra a meggyőződésre jutott, hogy nyelvészkedő ember létemre egyáltalán nem törődöm a politikával. Azok az órák, melyeket e többszöri nagyvezér és külügyminiszter házában a kanlidsiai nyaralóban töltöttem, valóban rendkívül tanulságosak voltak reám nézve, mert első ízben nyújtottak reá módot, hogy belepillanthassak amaz idők főbb rangú államhivatalnokainak életmódjába és üzelmeibe.

Aali pasa mellett leginkább *Fuad pasa* személye kötötte le érdeklődésemet. Ez a nagytermetű, finom és merőben európaias modorú ember, ki szikrázó elmés-ségével és szellemes megjegyzéseivel inkább látszott francziának, mint töröknek, tudvalevőleg egyszerű katonarvosi sorból emelkedett a legfőbb állami méltóságokra és egyik tagja volt az első reformátorok triójának. De ámbár becsületes és hazafias ember volt, úgy látszik, sohasem vette valami nagyon komolyan hivatását. Maga volt a megtettesült szeretetreméltóság, noha csipős gúnyjától nem kímélte uralkodójának szentséges személyét sem. Egy ízben, midőn egy kivilágítás alkalmával kíséretében jártam, saját fülemmel hallottam ezt a megjegyzését: — Igen, világosság van mindenütt, de

annál nagyobb a sötétség az állampénztárakban. — Sok elméssége van még forgalomban mind a mai napig, így például ez a megjegyzése is, melyet egy kíváncsi diplomaiával szemben tett, ki megszemlélve házát, be akart nyitani a hárem ajtaján is: — Monsieur, vous n'êtes accredité qu'à la Porté — au delà vous n'avez pas de droit. («uram, ön csak a Portához van meghatalmazva, azon túl nem terjednek jogai.») — Beszéli róla, hogy mikor rendkívüli követ minőségében Madridban járt és az asztalnál a mellette ülő királynő fölhívta figyelmét a barátságának arra a jelképére, melyet a sonkára feltűzött spanyol-török zászlócskák képviseltek, azt mondta volna: — Madame! je reconnais volontiément Temblème de Tamitié — mais comme Musulman, je ne peux pas reconnailre la neutralité du terrain. («Asszonyom! szívesen elismerem a barátság jelvényét, de muszulmán létemre nem ismerhetem el a terep semlegességét.») — Annak idején egész bokrétáját gyűjtöttem össze török és francia elmésségeinek és költeményeinek, mert költői tehetségét atyjától, a híres Izzet-Mollától örökölte, ki gúnyverset merészelt írni Mahmud szultánról s kit e miatt száműztek is Köcsük Csekmedsébe. Ott írta meg «Mihnetkesan» («A szomorkodók») című szép költeményét, melyben a gyöngéd apa Istennek különös védelmébe ajánlja nevökben rímelő fiait, *Fuadol* és *Resadoi*; és rímelő névvel ruházta fel Fuad a saját fiait is, a mennyiben *Nazimnak* és *Kiazimnak* nevezte el őket. Az akkori török világban Fuad pasa volt a legnagyobb magyarbarát. Kanlidsiai nyaralójának gyönyörű kertjét egy honfitársunkra. Sípos Gyurira bízta s midőn a brabanti herceget, Belgium mostani királyát, körülvezette kertjében, e szavakkal mutatta be kertészét: — Lássá,

ez egy magyar menekült, ki nemcsak a fegyverforgatáshoz, hanem a virágokhoz is ért. — Fuad élete fogyáig híve maradt barátjának, Aalinak; szívesen elismerte szellemi fensőbbiségét, de azért őt sem kímélte meg egészen gúnyjának nyilaitól. Hozzám mindig kegyes hajlandósággal volt, de azt tartotta rólam, hogy tudás-szomjam, ha nem érek el vele gyakorlati eredményeket, csak olyan, mint mikor az éhező egy pohár vizet kér, és akárhányszor reám olvasta ezt a perzsa verset:

«Kusisi bi faide, vesme ber abrui kur»,

vagyis: Hiábavaló igyekezet, felczipfrázni a vak ember szemét!

A Resid-Aali-Fuad triója mellett csak kevesen tűntek ki akkoriban a belső és a külügyi politikában. Kivételt csupán *Kibrizli Mehemmedpasa* és *Rüsdü Mehemmedpasa* alkottak. Az előbbi, a ki Ciprusban született és huzamos ideig volt Törökország követe Londonban, ép úgy rajongott Angliáért, mint az utóbbi Franciaországért. Kibrizlinek angol nő volt a felesége és úgy tetszik, mintha sejtette volna, mikor e házasságára lépett, hogy a brit világbirodalom ráteszi kezét szülőföldjére. A politikát illetőleg számos jelét adta önálló gondolkodásának és koránt sem alkalmazkodott olyan mértékben az udvarhoz, mint utódai a nagyvezérségben. Rüsdü pasa, kit közönségesen a Müterdsim (tolmács) nevének emlegettek, már az én időmben is az a szabadelvű ember volt, a ki utóbb *Midhat pasával* közreműködött Aziz szultán trónfosztásában. Engem szívesen láttak mindkét férfiú konakjában, de mert sűrűn fordultam meg Fuad és Aali házában is, bizonyos mértékig óvatosság voltak velem szemben, ám azért nem palástolhat-

ták el a körükben uralkodó törekvések irányeszméit. Már abban az időben sem voltak jelentőség nélkül való emberek *Aarifî efendi*, *Szaffel efendi* és *Szerver efendi*, kik Aali szorosabban vett klikjéhez tartoztak és később a legfőbb állásokra emelkedtek. Ezek mind buzgó hívei voltak a reformpártnak, meglehetősen erősek a nyugati műveltségben, de egyikök sem volt abból az anyagból gyúrva, melyből a politika kiváló emberei támadnak. A politikai kételtűek közé tartoztak *Haszib pasa*, az akkori pénzügyminiszter, vak eszköze az udvari pártnak, ki a czivillista mértékén túl tetemes összegeket szolgáltatott ki Abdul Medsid szultánnak s midőn Fuad pasa ezért felelősségre vonta, azt felelte: — A bankóprés épen működésben volt, úgy gondoltam hát, hogy egynehány millióval több, vagy kevesebb már nem tesz különbséget. — Továbbá, szinte azt mondhatnám, hogy *Fethi pasa*, a tüzérség főparancsnoka mellett: *Ftiza pasa* hadügyminiszter, amaz idők leghatalmasabb és legbefolyásosabb férfia, ki sógorságban állott az udvarral és rendkívül gazdag volt, mert állítólag óriási összegeket kezelt el az állam pénztárából. Last, but not least *Mahmud Nedim pasa*, kit utóbb orosz szimpátiái miatt *Nedimoffnok* hívtak. Két évig jártam házához, mint vejének francia nyelvmestere, háromszor hetenkint ott is töltöttem az éjszakát és már elég jókor megismerkedhettem e Törökországra nézve utóbb oly végzetessé váló férfiú jellemével. Valóságos példaképe volt ő az igazi keleti embernek, de hiányával azoknak a jóindulatú sajtóságoknak, melyek a törököt általában jellemzik. Virradatig tartó tivornyái közben sarki-k (szerelmi dalok) faragására vetette magát s míg a ráki (pálinka) kasztáliai forrásából merítve, lelkesülten írta le verseit,

mevlevi-dervise megfelelő zenekíséretet fűjt hozzá a fuvolájával. E dalok utóbb nagy kedveltségben állottak a császári hárem hölgyei közt és sok tekintetben hozzájárulhattak nagy befolyásának megállapításához. Mint politikai valóságos nulla volt, mert határtalan volt a nyugati dolgokban való tudatlansága s egyszer, mikor éppen a külügyminisztert helyettesítette és lord Stratford Canninggel, tolmácsi minőségben megjelentem bebeki nyaralójában, a szégyen pírja borította el arcomat, a hogy — a Szuezi csatornáról volt éppen szó — le kellett fordítanom földrajzi tudatlanságoktól hemzsegő megjegyzéseit. Nem csoda tehát, hogy később Ignatiev alaposan kihasználta e torzalakot az orosz politika javára és oly könnyű szerrel felidézhetette az új Törökország bukását. Az említettekén kívül részem volt még bizalmában és vendégszeretetében *Damad Kiamil pasának*, a mérhetetlenül gazdag, derék lelkületű ó-töröknek, ki, ámbár folyton habozott a Kelet és a Nyugat között, késő vénségében mégis ráadta magát a francia nyelv tanulására és hozzám jóindulattal volt azért, mert Fénelon *Télémaquejának* fordítása közben eleven szótaraképen álltam rendelkezésére. Szemlélődő életet élt a bebeki öbölben levő nyaralójában és különös kedvét lelte benne, ha török költeményeket szavaltam előtte.

Sok volna a jóból, ha megemlékezném mindarról a török államférfiúról, kivel személyes érintkezésben voltam s kinek barátságával dicsekedhettem. Ismeretséget kötöttem a török irodalmi férfiakkal is, mint *Sinaszi* efendivel, *Dsevdel* efendivel, a történetíróval és *Khairullah* efendivel, kik baráti indulattal voltak hozzám, talán nem is annyira a személyem miatt, mint inkább arra a nagy tekintélyre való figyelemmel, melyben Rifaat

pasa és később fia, *Reouf beg* háza, — az én otthonom — az akkori udvari körökben részesült. Sok szeretettel emlékszem amaz időkre. Az ötvenes években Törökország bizonyos tekintélyben állott Európa előtt, daczára az államcsőd fenyegetően sötét felhőinek és az általános elszegényedésnek, melybe az utolsó török-orosz háború döntötte; és mivel a nyugati pénzügyi körök egyre-másra adták a kölcsönt az európai koncert legifjabb tagjának, a török társaság jóllétben élt, sőt a külföldi pénz árnyékában dús ágakat hajtott a fényűzés virága is. A gyermeki gondatlanság és nemtörődömség korszakában élt nemzet és uralkodója. *Abdul Medsid szullán*, hű példaképe amaz időknek, jóindulatú fejedelem volt, ki szívesen háritotta méltóságviselőire az ország ügyét baját, míg ő maga gond nélkül merült el a palotaélet gyönyöreiben és kész eszköze levén az említett reformtriónak, a külső formákban sok jó szándékkal igyekezett utánozni az európai fejedelmeket. Mikor a diplomáciai ebédek alkalmával megkínálta havannaszivarral az európai követeket, midőn egy-egy vendégül látott európai hercegnőnek karját ajánlotta, vagy ünnepi kihallgatások alkalmával kezet nyújtott az idegen képviselőknek, a tökéletes gentleman utolérhetetlen gráciájával tette s az ember szinte nem is gondolta volna, hogy utolsóelőtti ősének udvaránál még hosszú kaftánba burkolva jelentek meg az európai követek és a kihallgatás alatt jobbról meg balról egy-egy szolga tartotta az uralkodó kezét. Atyja, Mahmud szultán, mint a kincstárban elhelyezett viseletéről látható, magyar szokás szerint dúsan paszomántozott ruhát viselt még az ünnepi szertartásokon. Ellenben Abdul Medsid szultán már Dusetoy párisi műhelyében szabatta egyszerű fe-

kelé ruháját s ha lóháton megjelent az utcán és fehér selyemkeztűs kezével kedvesen viszonzta a tömeg üdvözlését, senki sem ismerte volna föl benne, Mohammed földi helytartójában, a minden igazhívők kalifáját s a még három világrészre szóló birodalom kényurát. Magától értődik, hogy a szultán minden kényes szokásai mellett is fölvette néha-néha a keleti despota és autokrata szerepét. Valahányszor ebben a színében mutatkozott meg Fuad, vagy Aali pasával szemben, e két államférfiú erről megtette a maga megjegyzéseit hozzátartozóinak bizalmas körében. Híven adták elő a szultán kifakadásait és Fuad pasa elmondotta egyszer, hogy mikor szerény ellenvetést tett az állampénztárból kiutalt előlegek dolgában, a szultán ezzel a megjegyzéssel förmedt reá: — Hát igaz oszmanida létemre nem én vagyok ez ország ura, és bírlalója minden jövedelmének? — A külföldieknek természetesen nem kellett tartani ilyen kifakadásoktól. Idegenekkel szemben Abdul Medsid rendkívül udvarias volt és magam is szívesen gondolok vissza arra a kihallgatásra, melyben részem volt, midőn Kibrizli pasa rendeletére tolmácsi szolgálatot végeztem egy angol és egy olasz ember mellett, kik előadóra kínálták a Prófétának Felső-Egyiptomban fölfedezett, állítólag sajátkezü levelét és tényleg kaptak is nagy összeget e kétes ereklyéért. A szultán körülbelül öt lépésnyi távolságban ült előttünk, halkán beszélt és azt kérdezte tőlem, hogy minden magyar ember olyan könnyen bánik-e a török nyelvvel, mint jómagam? Különösen megható volt látni, a hogyan lord Stratforddal bánt, kit baba-nak, atyának szólított s kinek tanácsait szívesen megfogadta.

Egész kötetek sem volnának elegendők, ha töviről-

hegyire el akarnám mondani konstantinápolyi tapasztalásaimat. Nem kis elégtétellel hallottam, hogy amaz idők perai diplomáciai körei engem tartottak az udvari körök és a török családi élet egyetlen külföldi ismerőjének. Sorsommal tehát meg lehettem elégedve. Jövedelmem tetemesen megnövekedett; ám a szegénységgel, nyomorral és elhagyottsággal vívott örökös küzdelmem után a jóllét, a kényelem és a hírnév egy bizonyos fokára jutva, sajátságos módon még mindig nem tudtam tiszta képet alkotni jövőm pályámról és még mindig nem állt előttem világosan, hogy voltaképpen mire is akarok kilyukadni. Egy darabig az volt a vágyam netovábbja, hogy tolmácsa lehessek valamely európai követségnek; olyan tolmács, kit, úgy láttam, tisztelnek és félnek az udvarnál, ki szolga kíséretével és lóháton jár, s ki a tekintély egy nemének örvendett Pera köreiből is. De azért sohasem gondoltam komolyan ez álmom megvalósítására, mert tudtam, hogy e cél csak az illető európai kormányokkal való hivatalos összeköttetések révén lehet elérni. Sokkal könnyebb dolog lett volna alkalmazáshoz jutnom az udvarnál, kivált azért, mert hosszabb ideig szolgáltam a külügyminisztérium fordító osztályában és a legfőbb méltóságokkal való összeköttetésem révén talán vihettem volna valamire, mint a hogy vitte például akkori kollegám, Werner-Murad efendi, ki tudvalevőleg mint hágai ottomán követ fejezte be életét. De, magam sem tudom, miért, engem nem igen csábított a török hivatalnoki pálya és az, hogy olyan államnak legyek alkalmazottja, melyet csak éppen hogy tűr Európa. Soha sem kívánkozhattam állami szolgálatra ott, hol rendetlenül üzetik az állam hivatalnokait, hol a tisztviselő a főlebbvalók szeszélyétől függ s hol az

előléptetés nem mindig fordul meg a személyes képességeken. Valószínű, hogy ehhez hasonló okok Európában is kihívták volna idegenkedésemet, mert mi is betege vagyunk még annak a bajnak, mely Törökországot a halálos ágyba döntötte. De, nyilván származásom és szegénységem miatt, gondolni sem mertem rá, hogy otthon diplomáciai alkalmazáshoz juthassak és egyébként valószínűleg hamar megelégteltem volna e téren a legnagyobb sikereket is; először azért, mert féktelen szabadságérzetem nem tűrhette volna sokáig bármely nemét az alárendeltségnek, másodsor pedig, mert javíthatatlan rajongó és ábrándozó voltam és maradtam minden időben, s csak a rendkívüli dolgokban leltem gyönyörűségemet; sőt még ennél is több, mert olyan ember voltam, ki pusztá ábrándképek után is tüskönbokron át futva, sohasem kap észbe és sohasem tudja, hogy voltaképen mi az a cél, melyet elérni akar, s elérni képes. Azt mondhatnák erre, hogy az embereknek ebből a fajtájából támadnak a rendkívüli tettekre és merész cselekedetekre hivatott emberek s hogy bizonyára visszariadtam volna nem egy vakmerő vállalkozásomtól, ha nagyobb lett volna bennem a megfontolás. Ez úgy van! De nem szabad figyelmen kívül hagyni a kellőképen meg nem fontolt és csak félig-meddig előkészített lépés hibáit és fogyatkozásait és e hibákat s fogyatkozásokat én utazásaim közben ép úgy, mint életem további folyásában akárhányszor megkeserültem! Cél és terv nélkül való zilált életem és törekvéseim közben egyetlen vigasztalásom és mentőhorgonyom mindig csak az volt és az maradt, hogy tanulmányaimban folyton-folyvást előre haladtam és az a másik körülmény, hogy e korán vallott elvemnél fogva: *Nulla*

dies sine linea, nem veszett még kárba életemnek egyetlen napja sem. A míg egyrésztől némely nyelvbeli sajátosságnak csak a közvetlen érintkezés útján megszereshető ismerete révén tökéletes efendivé alakultam át, másrésztől a török családok körében való tartózkodásomnak mindjárt az elején sokat foglalkoztam török kéziratok olvasásával és ezzel legyőztem a kéziratok olvasásának nehézségeit s egyszersmind nagyot haladtam az oszmán történetírás mezején is. A könyvtárak rendelkezésemre álltak és azokban a történeti művekben, melyeket addig csak hírókból ismertem, nem egy olyan dologra akadtam, mely vonatkozással volt a magyar nemzet történetére s melynek lefordításával megkezdhettem irodalmi pályafutásomat. Ezenkívül különös figyelmemet fordítottam a társalgási nyelvre és az a körülbelül tizennégyezer szóból álló német-török zseb-szótár, mely 1858-ban jelent meg Perában Köhler testvéreknél, első önálló művem volt, melylyel a nyilvánosság elé léptem. Nevezetes mű azért is, mert ez volt az első német könyv, melyet Konstantinápolyban nyomtattak. Nem sajátságos játéka-e a véletlennek, hogy azt is magyar ember írta? Magyar ember már a neve szorin is, mert nem akartam, hogy idegen név álljon a cím lapján és ekkor választottam a *Vámbéry* nevet, melyet viselek immár — az igaz, hogy hivatalos jóváhagyás nélkül — negyedfél évtized óta.

Kizárólag tudományos munkásságom rövid időn kibővült az újságírással, mert a Fényes Kapu politikai köreivel folytatott sűrű és bizalmas érintkezésem abba a helyzetbe juttatott, hogy megbízható értesüléseket szerezhettem a politika napi kérdéseiről. Sztambul, ámbár csak az Arany Szarv választja el Perától, az

ottomán köröknek szigorú zárkózottsága következtében mégis nagyon messzire esik az európai életnek ettől a középpontjától és engem, mikor az európai városrészben való mindennapos látogatásaim közben összetalákoztam a politikusokkal és az újságírókkal, mindig az újdonságok és a tájékoztatás forrásának tekintettek és olyanul kerestek is. Csodálkozva láttam, hogy a perai társaság mily keveset tud a sztambuli eseményekről; siettem is helyes információimmal felvilágosítani a világot és ily módon reporter és újságíró vált belőlem, a nélkül, hogy akartam volna, vagy törekedtem volna reá. A hírlapírói munkásságra első ösztönzéssel az *Augsburger Allgemeine Zeitung* szolgált, melynek egy *Reiner* nevű porosz tiszt volt a képviselője. Megírtam számára egyes rövid értesítéseket s azokat ő felvette tudósításaiba. Utóbb magam is írtam leveleket török nevem — *Resid* — aláírásával a *Pesti Naplónak* és ha jutalmul nem is kaptam értök mást mint hazafias elismerést, azért láttam anyagi hasznát e munkásságomnak is, mert Bécsben figyelmessé lettek magyar levelezéseim eredeti voltára és a *Wanderer* szerkesztősége kinevezett állandó levelezőjének. E sokoldalú munkásságom közben — mert tanító, történetkutató, szófia és nyelvész voltam egy személyben — legfőbb gondomat kétségtelenül a magyarok eredetére vonatkozó tanulmányaimnak szenteltem. A magyar nemzetnek és nyelvének titokzatos és máig is tisztázatlan eredete nyelvészeti tanulmányaim elejétől fogva különös tárgya volt érdeklődésemnek. Foglalkoztatta már ifjúkorom képzelmet is, mert az iskolában tarka mondákba és legendákba burkolt czélzásokat hallottunk róla. A harczias ősöknek a távol Keletről való bejöv-

tele régidőktől fogva sajátyszerű érdeklődést és költői ingert keltettek a magyar lélekben Középázsia tájai iránt és a titokzatosság leplén át, mely az európai szem előtt akkor még eltakarta Középázsia sivatagjait, a népvándorlás idején Európába özönlött ural-altáji fajok e gyanítható bölcsőjét, a nemzeti romantika és lelkesedés legvarázslatosabb képei csillámlottak keresztül. Most, a hogy megismerkedtem Belső Ázsia különös emberalakjaival, kíváncsi érdeklődésem természetesen még elevenebbé vált. Dús redőben leomló ruhájok, az övükbe tűzdelt fegyverek és méltóságteljes, büszke maguktartása csak fokozta bennem a vágyat, hogy keressem a rokonságot az ó-világ eme képviselőivel s midőn láttam, hogy a magyar és a török nyelv rokonsága abban a mértékben nő, a hogy közelebb jutunk Ázsia belsejéhez, ellenállhatatlanul arra a meggyőződésre jutottam, hogy merőben váratlan meglepetések intenek felém Középázsia ismeretlen világa felől. A magyar nép őstörténetének bűvárlására kora ifjúságomban nyertem az első ösztönzést. 1849-et Írtak. Komárom kapitulált. Sűrűn szállinkóztak haza mifelénk, Dunaszerdahely felé, a Csallóközön át a várból fegyvertelenül útnak eresztett bús honvédek. Kukoriczatörés ideje volt, — úgy emlékszem reá, mint ha ma történt volna. Mi gyermekek künn voltunk az öreg Orosz Józsi bácsi földjén, Kistejeden és kukoriczát sütöttünk. Velünk ült a körben a gazda is: szép öreg magyar ember, a hosszú haja fésűvel volt összetűzve a feje búbján. Egy rongyos ruhájú honvéd jött felénk az ismert irányból. Meglátszott rajta, hogy nagyon elfáradt és éhezik. Megkínáltuk kenyérrel és sült kukoriczával. Leült hozzánk a tűz mellé. A mikor már jóllakott egy kissé, megeredt ajkáról a szó. A sze-

münk ott csüggött ajkán és mellünket meg-megrázta a zokogás, midőn elmondotta a vár elestének és a maga viszontagságainak szomorú történetét. Hogy a németek hogyan köpdöstek a magyar honvéd szemébe, hogyan ütötték, lökdöstek a hősokeket. Mikor vége volt az elbeszélésnek, megszólalt az öreg Orosz Józsi is. Megsimította kezével hosszú haját, megigazította benne a fésűt és valami különös reménykedés csendült meg szavában: — Ne féljeteK. *Majd eljönnek Ázsiából az ősi magyarok!* — mondotta, és lelkén bizonyára az a régi néphit rezgett keresztül, mely ősidőktől fogva hiszi szent bizodalommal, hogy rajt bocsátanak ismét az ázsiai őshazában élő testvérek, ha végső veszedelem fenyegeti a magyar népet.

Tehát vannak ősi magyarok, gondoltam, és ettől az érzéstől azóta nem tudtam megszabadulni. Hogy régi hagyományról, vagy később keletkezett történelmi legendáról van-e szó, azt nem tudtam megállapítani; de mindenesetre figyelemreméltó, hogy még mindig él ez a néphitbe menekült sokszázéves monda, mert az az öreg paraszt, kinek ajkáról hallottam, írástudatlan ember volt és a mit mondott, csak hallomásból tudhatta.

Természetesen következett tehát ebből az a remény-ségem, hogy Középpázsiban az összehasonlító nyelv-tudomány segítségével világosságot vető sugarat lelhetek, mely eloszlatja a homályt a magyar őstörténelem .sötét tájairól.

Középpázsia nyelve, a csagatáj, vagyis a keleti török nyelv, nálunk Nyugaton akkoriban még csak Quatremère francia orientalista munkái révén volt némiképen ismeretes. Az oszmánok írott- és népnyelve közt levő eltérésből indulva ki, hittem és reméltem, hogy az

Oxuson túl élő pusztai és városi lakók beszédében föllelem a nyelvnek olyan elemeit, melyek határozottabb hasonlatosságot és rokonságot mutatnak a magyarok nyelvével s hogy ennek következtében fontos felfedezéseket tehetek és jelentékeny módon hozzájárulhatok eredetünk kérdésének tisztázásához. A középázsiai utazás gondolata tehát jókor belevette magát agyvelőmbe, szünetlenül csak véle foglalkoztam s míg egyrésztől kitartóan rajta voltam, hogy érintkezésbe léphessek a Középázsia khánásaiból Sztambulba jövő mekkai zarándokokkal, másrésztől épp olyan hévvel szedtem magamba a csagatáj írások minden foszlányát és örömömnek nem volt határa, mikor engedelmet kaptam reá, hogy kutathassak Aali pasának e tekintetben gazdag és híres könyvtárában. A törökök e kíváncsiságomban az irodalmi hóbort egy nemét látták. Sehogy sem fért a fejükbe, hogyan lelkesedhetem annyira az eféle elvont, haszontalan és nevetséges tárgy iránt, ki állás és vagyon nélkül élem napjaimat, és valamint az elmés Fuad pasa is igyekezett lehűteni hevemet előbb említett megjegyzésével, más törököktől is csak ezt a mondatot hallottam: *Allah akillar uerszin*, vagyis: Allah osztogasson észt, hogy jusson belőle nekem is, a kinek nincs belőle részem. A törökök, kikben a nemzeti érzés csak mostanság ébred, arab és perzsa foszlányokból összetoldott saját-szerű nyelvbéli viseletben lelik gyönyörűségüket. A tiszta török nyelvben nem telt kedvük soha, mert egyszerűen parasztosnak tartották és csak halovány sejtelmők volt, vagy egyáltalán nem is volt sejtelmők török anyanyelveknek és Középázsia rokon nyelvjárásainak egymáshoz való viszonyáról. Minthogy idegenszerű volt nekik akkor a török nyelv kutatás gondolata, merőben érthe-

tétlennek tartották azt a vágyat, hogy valaki csak azért menjen e messze és veszedelmekel rejtő vidékekre, hogy ez úton keresse meg magának az ismereteket, melyeknek szükségét érzi. Engern egyszerűen bolondnak tartottak, ki a helyett, hogy javára fordítaná a befolyásos nagyúrak kegyét és kellemes, kényelmes életet biztosítana magának, kész inkább belerohanni a legnagyobb veszedelembé és nélkülözésbe, mely minden bizonynyal meg is fogja semmisíteni. Sokan fejőket csóválva és részvéttel néztek reám, sőt bizonyos idegenkedésök jelét is mutatták velem szemben és barátaim, mikor a Sztambulban gyakran látható rongyos és félmeztelen középszerű ázsiai zarándokok társaságában láttak, elfordultak tőlem és menthetetlenül elveszett embernek tekintettek.

Fölösleges mondanom, hogy engem nem tévesztettek meg a tudatlanságnak és a magasabb eszmények teljes hiányának e szájalomraméltó jelei. A magamra öltött török mez, színlegesen keleti egyéniségem és tudásom merő külsőség volt csupán, mert nemcsak hogy nyugatias szellem hatotta át mélyen lelkemet, hanem minél mélyebben hatottam be az ázsiai társadalom életébe és gondolkozásmódjába, annál szenvedélyesebb és fékezhetlenebb módon gyúltak lángra érzelmeim a Nyugat iránt, mert világossá lett előttem, hogy egyedül a Nyugat törekvéseinek keretében lelheti meg helyét az emberhez méltó lét és mindaz, mi valóban nemesnek és magasztosnak mondható. Ehhez képest sziklaszilárd volt bennem az az elhatározás, hogy kiszakítom magam a sztambuli élet elpuhulással fenyegető karjaiból és termem megvalósítását csupán az utazásra szükséges pénz előteremtése odázta el némiképen. A Magyar Tudományos Akadémia irodalmi munkásságom elismeréséül

ép ez időtájt választott meg levelező tagjává s midőn 1861-ben, négy évi távollét után Pestre visszatértem, hogy megtarthassam székfoglaló értekezésemet, közöltem elhatározásomat *Dessewffy Emil gróffal*, az Akadémia akkori elnökével és egyben felvettem a kérdést: hogy támogatna-e az Akadémia ebben a vállalkozásomban? Az Akadémia akkor még nem volt bővében az anyagiaknak, de szerencsére volt ezer forintja tudományos utazások előmozdítására és Dessewffy gróf, energikus, előítélet nélkül való férfi létére, azonnal elhatározta, hogy nekem juttatja e pénzt, ha a magyar nyelvrokonság kutatása végett megyek Ázsia belsejébe. Ez elhatározása testi fogyatkozásom és gyöngye külsőm miatt, de talán a rendelkezésre álló összeg csekély volta miatt is, bizalmatlanságot, sőt visszatetszést keltett az Akadémia egyes tagjaiban. Azok, kik a segítség megadását ellenezték, nyílt ülésen is megtámadták miatta az elnököt. Hogy czéltalanul dobják ki az Akadémia pénzét, mert az ilyen béna ember azt a hosszú utat ki nem bírhatja. De a többség a támogatás mellett volt mégis. Ekkor felállt *Pólya József*, a maga idejében eléggé nevezetes orvos, ki látva, hogy sehogy sem lehet megtörni az elnök akaratát, bölcs megalkuvással így szólt: — Ha már sehogy sem tágít az elnökség és minden áron elküldi arra a hosszú útra ezt a fiatal embert, legalább bizza meg vele, hogy hozzon magával egynehány tatár koponyát is. — A jó Pólya bácsi tudniillik koponyatannal is foglalkozott s az általam szállítandó koponyákból szerette volna kimutatni a tatár-magyar rokonságot. Az elnök nem volt hajlandó belemenni ebbe a megbízásba. — Abból nem lesz semmi — mondotta derült fölényességgel. — De ha már megbízást adunk

tudós társunknak, bizzuk meg inkább azzal, hogy a tatár koponyák helyett hozza vissza épségben a saját koponyáját, mert ezzel oldja meg legjobban feladatát— Egész Európában vajmi keveset tudtak még akkor Középázsia-óról és magyar tudóstársaim is merőben tájékozatlanok voltak e távol vidékek dolgaiban. De végre még is győzött a kérdésben rejlő nemzeti motívum és noha vállalkozásomat a többség vakmerő cselekedetnek tartotta, megnyugodott benne mindenki és ugyanabban az ülésben, 1861. július 29-ikén, elmondhattam *Búcsúszavamat* az Akadémiához. Váztam benne életem e feladatára tett előkészületeimet és szorosán megjelöltem a tudományos czélt, melyet a reám néző küzdelmek árán elérni remélek.

«Jelenleg kitűzött utam — így szoltam — lényegesen eltér attól, melyet négy évvel ezelőtt Törökországba tevék. Itt részint a száműzésben talált honfitársaim testvéri segédkeze, részint az oszmanliban nemzetünk iránt táplált rokonszenve által, nem remélt jólétben, egy hatalmas pártfogó keleti fényvel áradozó házi körében élhettem; míg ott, hová most szándékozom, egy a vad fanatizmus sugallatából mindenkit megvető és magánál alábbvalónak tartó, az európai civilizáció és annak fenyítő kezétől távol eső durva népek közé megyek. Valamint nem nagyítani, úgy épen eltitkolni sem akarom vállalom nehézségeit s minthogy sokak előtt feltűnőnek tetszhetik, mikép én, *e nem ép testemmel*, ily hosszú út viszontagságait megosztani eltökélem, azért mintegy mentségül azon indokokat akarom felhozni, melyek a több évi tanulmányaimnak mellőzhetetlenné vált új tapasztalatok megszerzésére serkentenek.»

Előadásomban áttértem ezután ez okok megjelölé-

sére és átesve az őszinte önbírálaton és ismertetve addigi tanulmányaim mindenek fölött gyakorlati irányát, a szót nyelvészetünk addigi sikereire és az e téren még reánk váró igen sok tenni és igazítani valónkra fordítottam. «A tek. Akadémiai, — így folytattam — «mint a hazai tudomány képviselője, ernyedetlen buzgalommal működik a nyelv csinosbítása és gazdagításában; de ki kezeskedhetik ennyi nemes iparkodás, annyi honfíui törekvés felállította tanok szilárd alaposságáról, miután a gyökszók ismerése még sűrű homályban van. S e tárgyban az égető kérdés nem is az: «kell-e», hanem inkább: «Hogyan és mikép sikerült szófejtési eljárásunk? E kérdés nem csak most vagy a közel múlt, hanem még régi királyaink dicső korában is nemzetünk figyelmét egyre felhívta. Azt vagyok hajlandó hinni, hogy csak formája változott. A IV. Béla alatt Nagy-Magyarországba kiment prédikátor szerzetesektől fogva egész az újabb Körösi Csornáig a régi magyarok fölkeresésének eszméje nem volt igen eltérő mai törekvésünktől, csak hogy akkor a nyelv és nemzetiség fogalmát szorosabb kapcsolatban ismervén, nem igen könnyű volt elhítenni, miszerint néhány század építette válaszfal elég erős lett volna egy ugyanazon törzsből eredt és később két részre szakadt nemzetet egymás előtt ismeretlenné tenni; és minden nyelvészeti készüllet nélkül oly fajrokonaink keresésére indultak, kiknél a jó reggelt, jó estét-féle beköszöntésekre hozta isten feleletet vehetni reméltek. Mai korunk felfogása szerint ezen eljárást méltán balgának nevezhetjük, azért én sohasem hihetem, hogy tibeti nagy halottunk csakugyan azért áldozta volna fel nemes életét, hogy ő is madsar moger-eket keressen: nem! hazánk e nagy

szelleme bizonyosan másban tűnődött, de irányát és nézeteit a titok leple rejtve, elleneit soha meg nem czáfolhatjuk. Hála a felvilágosodott század tudományosságának, hogy a legnehezebb, legnagyobb horderejű kérdések megfejtésére legalább számos eszközök teremtettek: mi a szebb és regényesebb hangzású *magyarok ősi hazája* helyett *nyelvészeti igazságot* keresünk. Mi ugyan szinte Középzászába utazunk, de ott nem csak az emberek jellemét, viselt ruháit, vagy fegyvereit, hanem az élő szokat, a nyelveket, hasonlítjuk; s ezt nem valami önkényszerű eljárás, hanem a nyelvhasználat-felállította biztos, okszerű, szabályai szerint.

«Meglehet, túlzó vagyok, de tervemben két fő eszme vezet. Először: ily fontos kérdésben a tapasztalásnak adom az elsőséget, nem önféjűségből, hanem meggyőződésből, melyet épen keleten lakásomban szereztem. Nem egyszer volt alkalmam az elmélet félszepségét belátnom s az magától annyira visszariasztott, hogy eltökélem inkább a vándor tatárok dsidáitól testemet, mint az elmélet betűitől lelkemet megöletni! Másodszor: mindig azon hiszemben vagyok, hogy az altájiság körében való nyelvészkedés, valamint kevesebb nehézséggeljár, úgy eredménydúsabb is lehet az e fajhoz tartozó nemzetbelieknek, mint az egészen idegeneknek; azaz, a magyar könnyebben tanulja, alaposabban nyomozhatja a török nyelvet és viszont a török a magyart, mint a német, francia vagy orosz; a miért a gyakorlati térhez ragaszkodásom nem alaptalan.

«Ha Európa hasonnemű intézetei, őket legkevésbbé illető tudományok iránt forró részvétellel viseltetnek; miért ne birnök megmutatni mi is, hogy még sem vagyunk oly vadak, a civilizációnak oly kérlelhetlen el-

lenségei, milyeneknek szomszédaink festenek. Miért ne akarnánk az újabb kor szellemi törekvéseiben részt venni s a nagy műhöz legalább egy-két levéllel járulni?» — És visszatérve a magam személyére, ki ritkán akadtam oly oszmanlira, ki társalgás közben bennem az idegen származásút csak sejtette volna is, e mondatokkal végeztem búcsúszavamat: «Ez a mi leginkább bátorít, hogy nem is mint Vámbéry, hanem mint sztambuli születésű Resid efendi utazzam be a középázsiai iszlámságot s nyilvános könyvtárakban, melyek Szamarkand, Belkh és Bokharában léteznek; valamint magánházakban és a köz életben gyűjtsem össze azon nyelvkincset, melyet mindeddig nyelvészetünk fő tényezőjének tekinteni jogosítva érzem magamat. Rövid nap múlva hazam szép fővárosából egyenesen Sztambulba megyek, hol két-három hónapig időzve, részint még hátralevő teendőimet bevégezem, részint utazásom előkészületeivel foglalkozom. Sztambul után Teherán lesz állomásom, honnét a tek. Akadémiának levelemmel alkalmatlankodom, kijelentvén egyszersmind, mennyire lesz *lehetséges* azon túl vele közlekedésemet föntartani.

«És most, Isten Önökkel, nagyérdemű tudós férfiak, kiket az ég sok évekig tartson meg hazám díszére és hasznára. Fogadják ezennel forró köszönetemet azon kegyes elnézés s nemes pártolásért, melylyel csekélységemet méltatlanul elhalmozták: én tüskés pályámra enyhítőbb vigaszt nem vihetek, mint ha azon remény-nyel indulhatok meg, hogy olykor-olykor meg fognak emlékezni hazájától és az európai civilizációtól messze földön barangoló hon- és tagtársuktól?

A barátság általános és őszinte biztosításai közben kelhettem most már utamra, zsebemben, a *latin* nyelvű

ajánlólevéllel, mely arra volt szánva, hogy megóvjon minden veszedelemtől és szólt a következőképen:

MAGYAR ACADEMIA.

Akadémia Scientiarum Hungarica sub Auspiciis Potentissimi et Inclitissimi Principis *Francisci Josephi I-i* Austriae Imperatoris et Hungariae Regis vigens.

Lecturis Salutem.

Socius noster Vir ingenuus honestissimusque *Arminius Vámbéry* Hungarus eo fine per nos ad oras Asiae Tartaricas mittitur, ut ibidem studio et disquisitioni linguae et dialectorum Turcico-Tartaricarum incumbat et sic nova perscrutandae linguae nostrae popularis Hungaricae, familiae altaicae cognata adminicula scientifica procuret.

Omnes igitur Vires Illustres, qui literas has nostras viderint, quive, vei Rei Publicae administrandae in Imperiis Summorum Principum Turciae et Persarum praesunt, vei legationibus Principum Europaeorum funguntur, aut secus amore literarum tenentur, rogamus obtestamurque, ut eidem Socio nostro *Arminio Vámbéry* in rebus quibuscumque, quae ad promovendum eius scopum literarium pertinent, graliose opitulari eumque benevola prolectione sua fúleire velint.

Datae Pestini in Hungarica, die 1 Augusti anno MDCCCLXI.

Baro Josephus Eötvös

Academiae Sci. Hung. V. Praeses.

P. H.

Dr. Franciscus Toldy

Acad. Sci. Hung. Secretarius perpetuus.

Az én jó embereim azt hitték, hogy hasznát vehetem ez ajánló levélnek Turkesztán khánjainál és a turkomán törzsfőknél. Minden bizonynyal egyértelmű lett volna az akasztófával, vagy a hóhér pallosával, ha a pusztaságon, vagy az Oxus partján előmutatom e hitetlen kezektől származó irományomat!

Csábító reménységekkel telve, mondtam búcsút Pestnek és útra keltem másodízben is Konstantinápoly felé, hol meg akartam tenni végleges előkészületeimet, hogy a mint kitavasodik, megkezdjem vándorlásomat Kisázsian és Perzsián által. Osztrák bankjegyekben kapott ezer forintom, a pénz nagy ázsiója miatt, leolvadt hétszáz aranyforintra, több hónapig való konstantinápolyi tartózkodásom még ezt a kis vagyont is megapasztotta s midőn 1862 márczius havában a «Progresso» nevű Lloyd-gőzösön tengerre szálltam Trapezunt felé, pöre testemre erősített övemben már csak annyi pénzem volt, hogy számításom szerint — kiadásaim megszorítása mellett — épen hogy Teheránig juthattam vele. Merész vállalkozás, sőt talán vakmerő csíny volt ez, melynek veszedelmeire mind a mellett nem is gondoltam akkor! Némiképen nehezemre esett a megváltás sztambuli török jóbarátaimtól. E nemes emberek igyekeztek a lehetőséghez képest enyhíteni sorsomon és a mennyire csak lehet, elodázni romlásomat, mely hogy bekövetkezik, biztosra vették. Azt ajánlották, hogy egyelőre csak Perzsiába menjek és mert *Hajdár efendi*, Törökország akkori meghatalmazottja és teheráni követe barátja volt az én pártfogóm, Reouf bey családjának, Aali pasa hivatalos ajánló levelén kívül még egy másik, a Porta számos előkelő hivatalnoka által aláírt

levelet is kaptam, melylyel oltalmába és védelmébe ajánlottak engem, szerencsétlen elmeháborodottat. Európai származásomról, vándorlásaim céljairól szó sem volt e levélben. Elég volt, ha Resid efendi minőségében híven alkalmazkodom kísérő levelem értelméhez és tartalmához; nem is tehettem másképp, ha azt akartam, hogy mindenhol vérbeli török embernek és konstantinápolyi efendinek tartsanak.

Hogy útrakelésem válságos idején való lelkiállapotomról szóljak: oly annyira fel voltam indulva, hogy részemről már eleve ki volt zárva a lehetőség minden fontolgatásnak. Azt, miről gyermekkoromban álmódtam, miért ifjú koromban rajongtam és a mi délibáb gyanánt lebegett előttem Nyugat és Kelet irodalmában való csapongásaim közben, most el voltam érendő és látni fogom a maga valóságában. A hol oly hatalmas hullámokat vet a szenvedély, mint akkor az én belső világomban, akárhányszor elnémul az ész és a megfontolás szava.

Alapjában véve nem is riaszthatott volna vissza más, mint az anyagi nélkülözés, az elemekkel való küzdelem és egészségem veszedelme; mert arra, hogy tervem balul üssön ki, tudniillik a halálra, még akkor nem gondoltam. És kérdem az olvasótól, mi történhetett volna velem, melyek lettek volna azok a nélkülözések, melyektől ifjú korom keserű végzete addig megkímélt? Éhséget láttam eleget tizennyolcz éves koromig; ruházatom fogyatékosága napirenden volt kora ifjúságomban s a gúnyból, megvetésből, szegény zsidófiú létemre, ugyancsak bőven kijutott részem zsenge gyermekkoromtól fogva. A keresztény csöcselék Hep! Hep! kiáltása és kődobásai s a fanatikus siíták gyalázkodá-

sai, vagy a középzásiai nép gyanúsítgatása közt alig fedeztem fel különbséget.

Jó korán megismerkedtem én már az emberek széleivel és gyarlóságával és tapasztalásom szerint az ember, viselt legyen ázsiai darócz ruhát, vagy nyugatias finom köntöst, mindig csak egyforma volt; sőt részvétet és jóságot az előbbi esetben még inkább leltem, mint az utóbbiban. Tehát nem volt rá ok, hogy elvegye bátorságomat az erkölcsöknek az a riasztó képe, melyet irodalmunk az úgynevezett barbárokról festett. Csak egy dolog eshetett latba némiképen, midőn szándékom megvalósítása előtt álltam; tudniillik az, hogy újjólag végig kell szenvednem a nyomorúság és a küzdés amaz iskoláját, miután megismerkedtem már az élet kényelmével és nyugalmaival is. Mert Konstantinápolyban az utolsó években, mint már említettem, jól, sőt nagyon is jól folytak dolgaim. Kényelemben, bőségben éltem, még háttas lovam is volt és talán csak az az egyetlen dolog válhatik dicséretemre, hogy most mindezt önként adtam cserébe a koldusbotért.

De Uramisten, mire nem viszi rá az embert a becsvágy mindennél hatalmasabb ösztökélése? De mit is ér az élet, ha nincs meg benne, vagy már eltompult e rugója és kútforrása minden tetteinknek? Az anyagi jólét, a kitüntetés s a méltóságok díszre tarka játékszer csupán, mely csak rövid időre elégíthet ki bennünket s melyre hamarosan ráun az ép emberész. Szépnek, fenségesen szépnek csak azt a tudatot lehet mondani, hogy, bár a legkisebb dolgokban is, szolgálatot tettünk az emberiségnek; és van-e dicsőbb dolog a világon, mint az a reménység, hogy ha csak egyetlenegy betűvel is gazdagíthatjuk nyitott könyvét a szellemi életnek! Így gon-

dolgoztam és így éreztem én és ebből merítettem erőt amaz eltökéltségemre, hogy ezerszerte nagyobb veszedelmekbe, küzdelembe és nélkülözésekbe döntöttem magam, mint a minőkben részem volt annak előtte. Sokszor vettem föl magamban a kérdést: hogy e magasabb, eszményi célok mellett nem lebegett-e szemem előtt az anyagi haszon, vagy is jövőm megállapításának gondolata is? Bizonyára nem lett volna bűnös gondolat, de azt hiszem, megvalósítása mégis csak sokkal bajosabb és kétségesebb lett volna ezen a módon, mint ha hivatalt vállalok Konstantinápolyban, hol nagy befolyású jóakaróim támogathattak volna s hol biztos révébe juthattam volna életemnek. Nem! Szándékom a fölhevült képzelet, az ismeretlenre való ellenállhatatlan vágyakozás és a kalandok féktelen szomjúhozásának szüleménye volt.

MÁSODIK KELETI UTAZÁSOM.

V. FEJEZET.

MÁSODIK KELETI UTAZÁSOM.

Mínthogy második keleti utazásomról több könyvet írtam, melyek, különböző nyelvekre lefordítva, közjává lettek a művelt emberiségnek, ez emlékezésemben csak azokat a pontokat fogom megérinteni, melyek tisztán személyes természetűek lévén, említetlenül maradtak útleírásaimban. Nevezetesen különös súlyt kívánok itt vetni azokra a részletekre, melyek a sztambuli efendinek törzsökös ázsiai emberré és kolduló dervissé való alakulásáról szólnak. Kalandom ezzel a megfutott pálya természetyszerű alakulásának képét fogja mutatni és le fogja vetni csodaszerűségének és rendkívüli voltának színezetét. Annál szükségesebbnek tartom ezt, mert utazási műveim olvasója az egyes fordulatok kapcsán így észre fogja venni egyrészt lelki átváltozást, másrészt pedig azokat az erkölcsi és társadalmi hatásokat, melyek a benszülöttekkel való sűrű és benső érintkezésem révén nem maradhatlak visszahatás nélkül s melyek aránylag rövid idő alatt a magam szemében is sajtászerűnek tűnő jelenségeknek váltak előidézőjévé.

A midőn Perzsiába való utazásom közben, odahagyva Mukhlisz Emin pasának, Trapezunt kormányzójának

vendégszerető hajlokát, egy kis kereskedelmi karavánal lassan léptetve tartottam fölfelé a Pontusz hegység emelkedésén és rávettem pillantásomat a távolba vesző tengerre: először éreztem, hogy szívem összeszorul és lelkemben a kalandok vágya először kelt tusára vállalkozásom bizonytalanságának és veszedelmeinek riasztó érzetével. Szép tavaszi nap volt. A propontuszi hegyek közt az első állomásig vivő egész utam fenséges képe és csodás természeti szépségei lassankint elűzték komor gondolataimat és már-már győzedelmessé vált bennem a rajongás. De midőn estefelé betértem a karavánszeráj utálatos, piszkos fülkéjébe, aztán leterítettem a puszta földre szőnyegemet és fáradtan az első lovagló út viszontagságaitól, magamnak kellett elkészíteni sovány vacsorámat, akkor erőt vett rajtam helyzetem fagyos komolysága és első ízben éreztem a különbséget a rideg valóság és a rózsás ábrándok között. A rizskása, melyet főztem, megkozmásodott; a zsír avas volt s a kenyér, melyet hozzája ettem, a legélvezhetőlenebb fajtából való volt a között, mely török földön valaha ennem adatott. Éjjeli szállásom a hideg földön minden volt inkább, csak kényelmes nem volt és hogy még is mélységes álomba estem, azt csak első lovaglásom fáradalmának köszönhettem. Ez első hogszú lovaglás gyötrelmes hatását két vagy három napig megéreztem minden porczikámban. A Trapezuntból Erzerumba vivő út, Szamarkandig tartó hosszú lovaglásom e gyakorló iskolája, egyáltalán a legkínosabb út volt, melyet valaha jártam, mert mindenek előtt ezen kellett hozzátörődnöm öszvérhajcsárokból álló durva, piszkos és vakbuzgó útitársaim kíséretéhez, és a mi még ennél is jóval borzalmasabb volt, ezen kellett hozzászoknom a

férgekhez, melyektől nyüzsgött minden éjjeli szállásom. Erzerumba érve, hol egykori főnököm, *Daim Husszein pasa*, a katonai kormányzó, látott magánál vendégszeretettel, részem volt újra némi pihenésben. Ez az áldott lelkű ember, a vallásos titokszerűség lelkes hitvallója, erősen meg volt győződve bokharai utazásom szent céljairól és hadsegédével, — Hidajet efendivel együtt órák hosszáig tartó oktatást adott a különböző rendek és főképen a nakisbendiek rendjének mivoltáról, mert ezeknek volt az alapítója az a szent, kinek sírjához zarándok-utam elvezérel. E háznál való tartózkodásom közben ismerkedtem meg egy merőben eredeti módjával annak, hogyan lehet a babonát a rendőrség szolgálatába állítani. A pasa elvesztette drága gyémántos gyűrűjét s mert azon a napon nem tette ki lábát a házból, jogos volt a föltevése, hogy megkerül, hacsak el nem orozta egyike ez ő nagyszámú szolgálóinak. Mint-hogy minden kutatás hiábavaló volt, Hidajet efendi egy csodatevő sejkhet hivatott magához. Ez leült a ház nagy előcsarnokába, hova már előbb az egész háznépet összehívatták. Ott volt a pasa is egész kíséretével. Én türelmetlenül vártam az elkövetkezendőket, mikor a sejkh, törökös módon keresztbe vetett lábain ülve, egy fekete kakast vett elő a köpönyege alól és az ölébe téve, felszólította a szolgálókat, hogy vonuljon el sorra előtte mind, simítsa meg tenyerével gyöngén a kakast, a kezét pedig rejtse tüstént a zsebébe, mert — így szólt a sejkh — a kakas menten el fogja árulni a tolvajt egy kukorításával. A mikor a szolgáló mind elvonult már a sejkh előtt és a kakast megérintette, a sejkh mindenkit sorra felszólított, hogy mutassa meg neki a kezét. Valamennyi kéz fekete volt, egynek a kivételével, mely fehér maradt s

melynek gazdájában a tolvaj kilétét nyomban meg is állapították. Mert a kakas tolla be volt hintve korommal s mivel a tolvaj, attól való féltében, hogy elárulja magát, nem merete megsimítani, a keze fehéren maradt és bűnössége e miatt, természetes módon, kiviláglott. A tolvaj elvette büntetését, a sejkh meg a jutalmát.

A pasa házánál és egyáltalán Erzerumban való tartózkodásomnak sok kellemes oldala volt, de kényelme annál rosszabbul esett, mert az örmény fensíkon át a perzsa határig vezető út a legfárasztóbbak egyike az ázsiai utazónak. A szegényes örmény házak — jobbára földalatti odú valamennyi, a vakondtúráshoz hasonlatos — egyetlenegy helyiségből állnak, melyben a lakó együvé van zsúfolva tíz vagy húsz bivalylyal. Örökre felejthetetlen lesz nekem az első éjszaka, melyet együtt töltöttem a rosszszagú állatokkal, melyeknek társaságában a végletekig gyötri az embert a gőz, a hőség és a féreg. Az ilyen gőzfürdő után pompásan hat az eler nyedt idegekre az örmény fősík fagyos reggeli levegője; az ember azt sem tudja, hova legyen gyönyörűségében az Isten szabad ege alatt és ujongva szívná magába a levegőt, ha a kis karavánt még inkább, mint a magános utast, nyomon nem kísérné a félelem a kurd rablók miatt, kiknek hazája a Köroglu hegyszorosnál kezdődik.

Ilyen lélekállapotban estem át a Dagar hegyen a kurd rablókkal akadt első kalandomon. Ez volt a tűzkeresztségem; de forróság helyett jéghideg borzadály futott végig tagjaimon, midőn örmény útítársaim könnyöngésére, kiknek értékes árúmálháit már lerakták a reánk törő rablók, kénytelen voltam felcsapni a *gyöngék* védőjének és pisztolylyal a kezemben felrohantam

a magaslatra, hogy kérdőre vonjam a vakmerő útonállókat. Szép erény a bátorság, a férfias elszánás és a halálmegvetés, — gondoltam magamban — de nem mindig születik vele az emberrel, mert meg kell azt tanulni és szokni kell hozzája. Meglehet ugyan, hogy a dagadó kebel, a bátor tekintet és az ereken vadul keringő vér, e kétségtelen jelei a bátorságnak, természetes következése a többé vagy kevésbé heves vérmevsékletnek, de azért mégis csak a szükség volt és lesz minden időben az a nagy mester, ki ott őrzi művészetét az ép és erős férfilelekben! Ez volt a gondolatom a kimerültségnek abban a pillanatában, mely idegerőmnek túlságosan erős és szokatlan megfeszítésére következett. A Dagar-hegyen átélt epizód után sok más támadás és meglepetés ért még későbbi utazásomon, s végezetül annyira vittem, hogy bátran a szeme közé néztem minden veszedelemnek, a nélkül, hogy gondoltam volna a halálra; de ragaszkodom ahhoz a meggyőződésemhez, hogy az ember hősnak nem születik, hanem azzá nevelődik s hogy a fokozatos megszokás fegyvert szorít a legfélénkebb szobatudós öklébe is, láttára a fenyegető életveszedelemnek, és idővel bösz oroszlánná teheti az önvédelemben. Ilyeténképen és nem másképp támad a személyes bátorságnak néha fennen dicséret hatalma. Voltaképen az önfentartás ösztöne az a forrás, melyből a hősiesség fakad és a testben erős ember ritka eset, ha nincs birtokában ennek a szükség-szülte lelki tulajdonságnak.

Mikor Diadinnál átkelve a perzsa határon, Irán földjére léptem, mely egykor a költészet bűbajos fényében tűnt elem, csak annál gyorsabban ábrándított ki a táj sivár, puszta és kietlen voltán kívül a testi szen-

védéseimhez járuló lelki nyomorúságom és annál kíméletlenebb kézzel tépte szét ifjúi képzeletem rózsaszín fátyolát. Török efendi szerepében — tehát a siíta perzsák szemében a legundokabb szerepben lépve fel (másként, a készültségem és iskolám miatt, nem lehetett), örökös célpontja voltam a honi földjünkön fanatikusabbá és vakmerőbbé váló perzsák gúnyos megjegyzéseinek, kajánságának és akárhányszor tetteleges bántalmazásaiknak is. Mintha ifjúkoromban nem lett volna elég bő részem az eféléből: új formát öltve kezdett ismét gyötörni a vallási düh hidrája és a régebbi napok Hep! Hep! kiáltása éjjel és nappal ebben a változatban harogott most fülemben: «Szege szunni!» (Szunnita eb!); a perzsa kalmárok és perzsa molláhk zaklatásai és éretlenkedései pedig épen nem voltak kevésbé alkalmatlanok, mint a keresztény suhanczok kődobálása és a katolikus gimnáziumi professzorok csúfondárosságai! De idő multával bele törődtem ebbe a nyomorúságomba is. A türelem és a kitartás a legádázabb ellenséget is lefegyverzi és ha csengő hangomon szigorúan siíta hangváltozatokkal elénekeltem a Korán egy-egy szűróját, vagy egy-egy versét a Mesznevinek, melyet egyformán szent könyvének vall mind a két mohammedán felekezet, haragjok megszűnt és fanatikus útitársaim megvigasztalódtak ebben a mondásban: «Még nincs veszve egészen, válhatik még belőle igazi muszalmán, azaz siíta is.» A későbbi lapok is bizonyosságot tesznek majd róla, hogy jobbára — sajnos — épen a vallás, az isteni sugallatnak ez a fenséges alkotása és az emberi nem fellendülésének és megnemesítésének ez az állítólagos eszköze, leginkább éreztette velem az emberek rosszaságát. A bölcsőtől az aggkorig, Európában úgy

mint Ázsiában, a fényes kultúra levegőjében ép úgy, mint a póre barbárság honában, fanatizmust és szűkkeblőséget, gonoszságot és igaztalanságot jobbra a vallás emberei részéről és csak a vallás miatt szenvedtem! Perzsa földre való érkezésemmel tehát az eddigi anyagi gondokhoz és küzdelmekhez hozzájárulak még a lelki szenvedések is. Soha sem fogom elfelejteni azt az érzést, melyet a Khoi utcáján és bazárjában szemközt jövő perzsák kaján, haragos és megvető pillantása keltett bennem. Az emberek törökül beszélnek itt is, de elég volt a szájamat kinyitani, hogy tiszta sztambuli kiejtésemmel röglön eláruljam szunnita voltomat. Ez a harag kétségtelenül csak megtorlása azoknak a sértéseknek és boszantásoknak, melyek nyomon kísérik a török földön a siíta jövevényt; de én joggal vethettem föl magamban a kérdést: mit vétettem ezeknek az embereknek *én* és mi részem volt abban *nekem*, hogy Alit kiforgatták a próféta örökéből? De hiába volt minden okoskodás és argumentum, mert elvégre én tagadhatatlanul efendinek jöttem ez országba és az a mély gyűlölség, a melyet ez a szó a siíták lelkében ébreszt, elég súlyos okát szolgáltatta mindannak a szidalomnak, melyet türnöm kellett. Még pénzen is nagy bajjal kaptam valamit a vakbugó néptől. Fölmerült a kérdés: vajjon a szunnita is *nedsisz-nek*, vagyis tisztátalannak tekintendő-e, mint a keresztény, kivel testileg érintkezni bűn, és csak hosszú és heves vita árán voltam képes elosztatni az eféle skrupulusokat. Ha gyakoribb lett volna az érintkezés a perzsák és a törökök közt, bizonyára kevesebb szenvedés ér engem; de én voltam az első oszmán magánember, ki évek óta utazó minőségében perzsa földre lépett, és ennek következtében sok

mindennel meg kellett alkudnom. Leginkább az lepett meg, hogy az asszonyok sokkal vadabbul viselkedtek, mint a férfiak. Sokan kiköptek előttem, ha elmenteni mellettök és szemenszedett szidalmakkal kísérték gyűlöletük e kitörését. Hja, a szépnem mindenhol szenvedélyesebb, mint a férfinem!

Hála a fizikai fáradalmakban megacézlosodott és megizmosodott testem egészségének, könnyű volt beletörődnöm a szünetlen lelki tusába. Még örültem is az állandó izgalomnak s midőn Tebriszben, az Emír-karavánszerájban, fülkémbe vonulva, napokon át fáradhatatlanul néztem én is a perzsa kalmárok, mesteremberek, koldusok, dervisek, komédiások, énekesek és szemfényvesztők örült sokadalmát, kezdettem érezni, hogy keleti emberré alakultam át és hogy a szegény vándorló ember sorsa egészen elviselhető. Félig európai ruházatomat egymás után cserélve föl a bő perzsa ruhadarabokkal, külsőmet lassankint átalakítottam és már kevésbé tűntem fel az embertömegek között. Egyszer, a hogy a karavánszeráj udvarán ténferegve, az alkudozó csoportok s a megrakott és terhüktől megszabadított teherhordó állatok közt egy európai embert láttam, ki árúmálháinak rendezése közben, valami török szót keresve, türelmetlenül levelezgetett egy nyolczadrét nagyságú könyvecskében: jót mulattam rajta, midőn e műben saját török zsebszótáramra ismertem, melyet évekkel azelőtt adtam ki Perában. A szorgalmas kalmár — egy W... nevű svájczí úr, kinek bizományi üzlete volt Tebriszben — végre megunta a hiábavaló keresgélést s egynehány nem épen hízelgő komplimentum kíséretében félre tette a szótárat. Én ekkor hirtelen megszólítottam németül, megjegyezve, hogy szótárának szer-

zője talán még sem olyan számár, mint gondolja és hogy inkább talán az a baj, hogy nem jó helyen kereste benne a keresni valóját. Hogy egy rongyos, félig török, félig perzsa módra öltözött alak németül szólítsa meg Tebrisz bazárjában: ez már sok volt egy kissé a Merkurfi egykedvűségének. Néhány szót váltottunk, az elszégyenkezésre és a felindultságra mentegetőzés következett és a vége az lett a tréfás esetnek, hogy meghívott magához és néhány napig jól tartott házánál. Eféle mulatságos kalandjaim akadtak más alkalommal is s a rendkívüli nyelvbéli tudás, valamint az a szokásom, hogy hangsúlyban, hanghordásban és szófűzésben mindig a csalódásig híven utánoztam az idegen szójárást s hozzá a legtöbb esetben még velős mondásokat, a Koránból vett mondatokat és verseket is helyeztem el a megszokott taglejtések kíséretével, — hallgatóimat mindig és mindenhol kihozta sodrából és arczom minden idegenszerűsége mellett is elhitette velők, hogy benszülött gyanok.

Ez örvendetes megfigyelésre alkalmam nyílt már a Boszporus partján is, de még inkább középázsiai utazásom első felében. Nem mondhatnám ugyan, hogy ment voltam minden gyanúsítástól, mert arczom jellegzetes vonásai mindig gyanút keltettek és mindig bajjal fenyegettek, de a nyugatázsiai világ népeinek tarka mozaikjában, hol örökös keveredésben és felszívódásban élnek egymással a legkülönbözőbb égövek fajai és típusai, a nyelv minden, a külső semmi s ha ez a nyelv hozzá még Allahnak és prófétájának dicséretét hirdeti, az ember jog szerint és tényleg bele kerül a vallási közösség mindent egybefoglaló kötelékébe és nem idegen többé.

Tebrisz karavánszerájában való tartózkodásom ennek következtében gazdag volt a legsajátságosabb benyomásokban és megfigyelésekben. Pusztaság és szegényes cselámban ülve, órák hosszáig legeltettem szemem az udvaron tarka összevisszaságban alkudozó, czívódó, kiabáló, éneklő és imádkozó sokaságon. Utóbb közjök vegyültem magam is, megszólítottam ezt vagy amazt, beszélgettem a legkülönbözőbb fajtájú üzletekről és, ha el nem kerülhettem, este, a midőn meglehetősen csönd lett a karavánszerájában, részt vettem a vallási kérdésekről, a kormánydolgozókról és sok más egyébről folyó társalkodásban is. Keleten és különösen Perzsiában a kalmár mindig az ellenzékhez szít, mert sokat szenved a fejlettség és az önkényuralom miatt. Engem sokszor meglepett nézetének nyílt kimondásával.

Midőn Tebriszben való hosszabb tartózkodásom után nyeregbe szálltam, hogy folytassam utazásomat Teherán felé, merészebb volt már a jövőbe vetett reménységem és szilárdabb a tervem sikerültéhez fűzött bizodalom. A megszokott karavánok helyett most már inkább egyes utazókhoz csatlakoztam, még pedig különös előszeretettel a szunnita országokból jövő és siíta inkognitóban egész Iránt bebarangoló kurdokhoz és arabokhoz, kik a vallással kalmárkodnak, más szóval: kik mint elégia-dallók (rouzekhan) faluról-falura járnak, naponta több liter könnyűvel öntözik meg a két vértanú: Hasszán és Husszein emlékét s a mikor már besöpörték a szép sárga csikókat, álrühába bújt szunnita létökre jót nevetnek a markukba hallgatóik együgyűségén. Egy másik fajtája ezeknek a vallásos üzletembereknek eleven és holt perzsáknak a kerbelai szent búcsújáró helyekre való szállításával foglalatzkodott

oly módon, hogy az előbbieknél úti marsalja volt zárandókútokon, alaposan ki is szipolyozta, vagy pedig titkon összejátszva a rabló beduinokkal, minden javaikból kifosztatta őket, az utóbbiakat pedig, tudniillik Alinak az Úrban elszenderült híveit, négy deszka közé szorítva szállította Kerbelába és Nedsefbe. Perzsiai vándorlásaimról és élményeimről szóló könyvemben megpróbáltam képét festeni egy ilyen halottas karavánnak. Minden bizonynyal egyike a legborzalmasabb és a legundokabb üzleteknek a világon, de nyereséges üzlet. S midőn úgy egy társaságban utaztam ezekkel a szállító urakkal, elégia-dallókkal és kerbelai zárandokvezetőkkel, hamar rájöttem, hogy a szent férfiak szemfényvesztése Keleten ép úgy, mint Nyugaton és a keresztények közt csak úgy, mint a mohammedánok között, egy és ugyanaz mindig. Itt is, csak úgy, mint amott, a jelszó ez: »*Mundus vult decipi — ergo decipialun*«, csak épen, hogy Ázsiában sokkal alaposabb és gyakoribb a megcsalásban való üdv esete, mint nálunk Európában.

Ázsiában csak nagyon keveseket világosított meg a műveltség és a felvilágosodottság. A kételkedés bátoritanul jelentkezett az iszlám virágzásának korában is, mostanság pedig, midőn a szegénység és a nyomor csak a mindennapi életre fordítja az emberek gondolatát s midőn rabja mindenki a létért való nehéz küzdelemnek, manapság vajmi ritkán mutatkozik hajlandóság a metafizikai szemlélődésre; kevesebbet tűnődik az ember és hideg egykedvűséggel tartja magát a vallás régi szabályaihoz.

Daczára a júliusi tikkasztó hőségnek és daczára időnként való éjjeli megtámadtatásunknak, mely inkább látszott megfélemlítésnek, mint igazi rablótámadásnak,

vidám lélekkel köszöntöttem be a perzsa fővárosba s midőn a simrani hegyek hűs rejtekében levő török követségen valamennyire kihevertem fáradalmimat, nem volt ember boldogabb, mint a milyen én voltam a hűvös napok beálltával, a mikor, oda se nézve többé a fénynek és a kényelemnek, reá léphettem kalandos utamra déli Perzsia, Iszpahán, Siráz és Perzepolisz felé. Ez az utazásom úgyszólván második tanfolyama volt középázsiai vándorlásom előkészítő iskolájának és ha nem végeztem volna el ezt a tanfolyamot, ki tudja: egyáltalán sikerrel jár-e turkesztáni vakmerő vállalkozásom? Tudniillik a midőn Teheránba érkezve, azt a kellemetlen hírt hallottam, hogy a bokharai utazás óriási és leküzdhetetlen veszedelmekkel jár és semmi esetre sem tehető meg oly könnyű szerrel, mint képzeltem, és hogy ráadásul a Doszt Mohammed és Ahmed sah háborúja következtében Perzsia éjszaki részén kiütött zavarok miatt tisztára lehetetlen az utazás Mesheden és Mervén, vagy Heraton át, a szükségtől kényszerítve, kibúvót és új elfoglaltságot kellett keresnem, hogy ne legyek kénytelen hosszabb pihenőt tartani. Déli Perzsiában ugyan kevés vagy semmi keresni valóm sem volt, mert tanulmányaim célpontja messzire esett az árja területtől; ámde nem hagyhattam fel a magam edzésének munkájával sem és annyira megszerettem már akkor a kalandos vándorélet izgalmait, hogy többre becsültem a kemény nyeretget, a szászáraz kenyeret és a pusztá földet a török követség vendégszerető palotájának minden fényűzésénél, gazdagságánál és pompájánál.

A vendégszeretet, melyben részem volt, lehetővé tette számomra, hogy egy követségi attasé félhivatalos

minőségében léphessek föl a perzsa fővárosban. Az előkelő világ ajtai megnyíltak számomra, bemutatnak a királynak is, a mikor pedig útnak voltam indulandó déli Perzsiába, a perzsa kormány ellátott az itt következő menedéklevéllal:

«A dicső fővárostól le egészen Sirázig ezennel tudtul adatik az állam minden hivatalnokának, hogy nagytekintetű és nemes *Besid efendi*, az ottomán kormány alattvalója, ki utazó szándékkal jött ez országba, Farsz tartományába tart. A két birodalom közt fennálló barátságos viszony, de nem kevésbé a moszlim vallás közössége által parancsolt egyetértés következtében utasításul adatik ama vidékek minden hivatalnokának, hogy az említett utazót tiszteletben és becsülésben részesítse, utazása közben és az állomásokon minden bántódástól óvja és mindennemű alkalmatlanságtól megkímélje.»

Teherán, 1279 Száfár 24-ikén. *Mirza Szaid khán*
külügyminiszter.

Tekintve a csekély figyelmet, melyben a vidéken a legfőbb kormányzati parancsokat is részesítették, nem voltam túlságos bizalommal e menedéklevéllhez. Nem óvott meg az mástól, mint a netalánvaló gyanúsításoktól.

Mindamellet Izpahánban és Sirázban való látogatásom közben mint hivatalos védelem alatt álló sztambul efendi sokkal jobban megismerkedhettem a perzsa földdel és lakóival, mint bármely más európai ember annaelőtte. Különös érdekű volt reám nézve az az idő, melyet az *Imám Dsumának*, Izpahán akkori főpapjának

házánál töltöttem; valóságos rejtély voltam a szemében s ő hiába igyekezett keresztüllátni inkognitómon. Ez a ravasz, rendkívül ügyes és rendkívüli befolyásnak örvendő szent mindenáron át akart téríteni a síita vallásra. Vitaestéket rendezett, melyeken vallástudományuk minden retyemutyáját a fejemhez vagdosták a tudós síita akhondok (papok) és molláhk, belemélyedtek a síita hitelvek és szertartások egyedül helyes voltának szörszálhasogató bizonyítgatásába, az érvek egész dandárát mozgósították az első khalifák (Abubekr, Oszmán és Omár) bitorló voltának és Ali kétségbevonhatatlan utódlási jogának bebizonyítására. Minthogy én sűrűn voltam tanúja az ellenkező, tudniillik a szunnita tábor eféle vitáinak, nem esett nagyon nehezemre, hogy helyel-közzel egy-egy nyomós ellenokot vessek a vitakozásba; de ha erősen a sarokba szorítva, adós maradtam a felelettel, valósággal ujongtak az ellenfeleim és azt hitték, hogy bennem, az áruhába bújt európaiban, már is *legyőzték* az egész szunnítaságot. Milyen borzadály fogta volna el a szegény bolondokat, ha csak sejtik is, hogy *frengeivel* vagyis nedsisz-szel (tisztátalannal) érintkeztek és szennyezték be magukat s hozzá még olyan emberrel bocsátkoztak hiú vitatkozásba, ki esküdt ellensége minden pozitív vallásnak! Az alsóbb néposztályokkal való érintkezésem közben természetesen nem folytak le ily simán az eféle vitatkozások. A hosszú karavánútakon való lovaglásaim közben, a pihenő, az evés, az ivás idején, sehol sem voltam védve a tolakodó kérdésektől és kihívásoktól. Még a hideg éjszakában is, midőn lassan lépdelő szamaram hátán mély fáradtságomban álomba merültem, még akkor is megesezt akárhányszor, hogy kíméletlenül felráztak és a következő

megjegyzéssel támadtak reám: — Mit gondolsz, hogy nem lett volna bitorló az az Omár nevezetű rühes kutyta, a pokolnak az az undok háziállatja, az a bűdös féreg? Felelj, efendi, mert bizony mondom, nagy kedvet érzek magamban, hogy menten a pokol fenekére kergesselek a te piszkos védőszentedhez!

Tizenhárom évszáz múlt el azóta, hogy a vallás mezebe öltözött uralkodásvágy és hiúság megkezdette népeket szétválasztó harcát, mely azóta tengerét ontotta a vérnek és hegyekkel felérő tömegét halmozta fel a romoknak és omladványoknak, és most bele erőltetnek e küzdelembe engem, ártatlan vándort, Voltaire és Strauss Dávid hívét és oldaldöfésekkel riasztanak fel miatta üdítő szendergésemből. Nem borzasztóság ez?!

Bizony mondom, drágán fizettem meg az élvezetet, a melyet déli Perzsia látása szerzett nekem sok ezer éves pompás emlékeivel, Hafiz és Szádi sírjával. Perzsiáról írott könyvemben tizedrészét sem mondtam el talán szenvedéseimnek és nélkülözéseimnek, de azért véghetetlen örömet leltem élményeimben és túláraszlotta érzéseimet és ábránda ringatott déli Perzsia szép nyelvjárásának minden hangja és minden pillantásom, mely a régi Irán fénykorának régiségeire esett. Örökre felejthetetlen számomra a perez, midőn holdfényes éjszakán Perzepolisz romjai közé értem, hol órák hosszúig álltam néma csodálkozással a hajdani műveltség gigászi emlékei közt, az esték, melyeket műveltlelkű perzsák társaságában, gyöngyöző serleggel a kezemben, dal és zene hangjai mellett töltöttem Hafiz sírjánál, és a kegyetes órák Szádi mauzóleumában!

E páratlan lelki gyönyörűségek mellett rendkívüli módon megacézozott testemet bámulatosan rugékonnyá

tette Sirázba és onnan vissza, Teheránba való utazásom. Minden baj nélkül daczoltam széllal és esővel, hőséggel és fagygyal; olyan jól aludtam a nyeregben, hogy a puha ágyban sem különben; jártam hegyen és völgyön át minden elképzelhető háttas állaton, sőt kedvemem leltem a lovasbravúrokban is, melyek, ha bénaságomra gondolok, ma is hihetetlennek tünnek előttem. Felkaptam a vágató lóra, olyan ügyesen kapaszkodtam fel a magas megrakott öszvérekre és tevékre, mintha kötélánczosok körében nevelkedtem volna fel és a legdurvább íczkók között is olyan biztosságban éreztem magam, mintha világeletemben rablók és útonállók közt forogtam volna. Ily körülmények közt nincs mit csodálni rajta, hogy visszatérve déli Perzsiából, megmaradtam amaz elhatározásom mellett, hogy bármi történjék, elmegyek Bokharába, ha Heraton és a turkomán sivatagon át kell is megtennem ez utat, és, hogy siket füleknak szólott és hatástalanul pattant le rólam teheránbeli európai és török barátaim minden figyelmeztetése, rábeszélése és elriasztó szándéka. Gondoltam magamban: mi baj eshetik velem más, mint a mit eddigi vándorlásaim közben is megértem és megpróbáltam? A szégyény efendi szerepét, melyben utamra keltem, már rég levettem és, magamnak is észrevétlenül, a kóborló dervis szerepét öltöttem magamra, mert dervisnek mondja magát a minden földi czéloktól és útaktól idegen keleti ember, kit vándorló kedve és kalandvágya a messzeségbe úz s kinek a vallás csak czégér és semmi egyéb. Már most nem mindegy-e az, ha dervis létemre Perzsiában koldulom kenyeremet és nappal rongyosan kóborolva, éjszaka pedig a tekke-ben (kolostorban) himnusokat zengve töltöm időmet, vagy pedig ha

Középázsiaiban cselekszem ugyanezt? Ellenkezőleg, gondoltam magamban, az iszlám világnak ez utóbb említett részében, a hol oszmanli létemre könnyebben mozoghatok és jobban boldogulhatok a szunniták és törökök közt, bizonyára még szerencsésebb napok várnak reám, és szenvedés, csúfság s gyalázat helyett csak megbecsülésben és dús vendégszeretben lesz részem. Oly erősen bíztam szándékom sikerében, hogy valósággal vágyakozni kezdettem Középázsiaiba. Rendkívül érdekes volt a megítélés, melyben elhatározásomat Teherán európai lakói részesítették és az, hogy milyen általános volt rólam a nézet, hogy végzetes agyrem rabja vagyok, hogy sejtelmem sincs a reám néző veszedelmekről és hogy menthetetlenül romlásomba rohanok. Élénk emlékezetben volt még akkor Conolly és Stoddard angol tisztok tragikus vége, kik vértanúhálált szenvedtek Bokharában. Monsieur de Blocqueville nem régiben tért vissza turkomán fogságából s még mindenkinek fülében csengettek a teke-k között töltött borzalmas rabságának részletei. Emlegették captain Wyburn, egy angol tiszt, rejtelmes halálát, ki nyomtalanul eltűnt a turkomán sivatagban; egyéb képzelt borzalmakat is fűztek ez esethez és nincs rajta mit csodálkozni, hogy mindenki igyekezett eltéríteni szándékomtól és a legrikítóbb színekben festette le a moszlim fanatizmus legfőbb fészkeiben való utazás borzalmait. Nevezetes a dologban, hogy legkevésbé az angol követségen levő barátaim igyekeztek bátorságomat szegni és Th. R. úr, Burnes és dr. Wolff útleírásaira való utalással, nem hallgatta el azt a nézetét, hogy kedvező kilátásaim vannak a sikerre. Franciaország követe, Gobineau gróf, a ki író és keleti kutató volt

maga is, nem sok reménységgel biztatott, a sikerem nem is lett volna kedve szerint való, mert el volt telve irigységgel és haraggal. De legnagyobb volt a kedvetlenség a török követségen, melynek a porta hivatalbeli urai részéről a legmelegebben be voltam ajánlva és a hol tervem valóban aggodalmat keltett.

Perzsiának egyébként szívesen mondtam isten-hozzádot, mert mi örömöm telhetett volna az Irán földjén való hosszabb tartózkodásban és mivel elégíthette volna ki irodalmi hiúságomat ez akkor már túlon túl ismert ország politikai és társadalmi viszonyainak leírása? Igaz ugyan, hogy akkor még nem jelentek meg dr. Polák és lord Curzon of Keddlestone tanulságos és klasszikus művei, de nekem merő lehetetlenség lett volna új dolgokat írni Perzsiáról. Az országgal és népével való közvetlen érintkezésem közben legfőleg a kormány és a társadalom erősebben kidomborodó keleties karaktere lepett meg és az, a mit szememmel láttam, megerősített abban a meggyőződésemben, hogy Perzsia legalább száz évvel hátrább van, mint Törökország és hogy népének erősebb szellemi képességei mellett is, bajosabban fog kigázolni az ázsiai gondolkodás ingoványából, mint amaz. A Nyugatról és műveltségéről az időtájt vajmi bizonytalan fogalma volt Perzsiában az embereknek. Naszreddin sah, az ifjú király, udvari orvosai: Cloquet, Polák és Tholozan befolyása következtében sok tekintetben hajlott nyugati műveltségünkhöz és tőle telhetőleg azon volt, hogy az új irányba terelje környezetét is. De a keleti ember rideg konzervatizmusa, és hozzá még a perzsák nemzeti büszkesége és mód nélkül való hiúsága, mely úntalanul a szaszanidák korszakán és II. Abbasz sah fénykorán

merengve, lekicsinyelte, sőt kaczagta az európai civilizáció diadalait, útját állta minden egészséges és erőteljes elhatározásnak. A kormányzat legfőbb köreiből is ritkaságszámba ment, ha valaki tudott francziául. *Mirza Szaid* khán, az akkori külügyminiszter, ki régi szabású, igazi ősz-perzsa volt, gyakori érintkezésünk közben sokszor adta különösen mulattató jeleit tudatlanságának és megátalkodottságának. Merőben tájékozatlan volt Európa földrajzának és történetének még az elemeiben is és akármit mondtam neki egy-némely európai állam nagyságáról és hatalmáról, ő azt mind semmiségnek tartotta és azt vetette ellene: — Ha Európa csakugyan olyan nagy, miért akar a Perzsiával való kereskedésen meggazdagodni és miért tolakszik hozzánk? — *Mirza Jahja* khán, a király első hadsegéde, ki tudott francziául és Európátott ember létére némiképen tájékozva volt a világ dolgairól, hangosan fel szokott kacagni a miniszter tudatlanságán, de a Nyugatnak ő is csak egy-némely érdemét ismerte el és egyáltalán mindig a perzsa nép nagyobb szellemi képessége és észbeli tehetsége mellett tört lándzsát. A tudósokkal és írókkal meg épen nem mentem semmire. Utalva csakugyan szép régi irodalmukra, költői elragadtatásukban hasonlíthatatlanul szebbnek, sőt utolérhetetlennek tartották a kelet gondolatvilágát s különösen büszkék voltak a bölcselőikre. — Ha csakugyan olyan nagyok és annyira különbek a ti gondolkodóitok, miért fordítjátok le a mi Szadinkat, Hafizunkat és Khejjamunkat? Mi egyáltalán nem törjük magunkat a ti klasszikusaitokért, — ilyen beszédöket hallottam akárhányszor. Ez emberek boldogok voltak az ő perzsa mikrokozmoszukban és különösen feledhetle-

nek nekem azok az órák, melyeket az akhondokkal (tudósokkal) való vitatkozásban töltöttem. E nagyturbános papok főképen a vallás dolgaiban való szabadelvű fel fogásukkal tűntek fel nekem, mert minden vakbuzgóság nélkül, tisztán történelmi nézőpontról beszéltek Mohammedről és vallásáról s úgy látszott, egyáltalán nem ütköztek meg a legmerészebb föltevéseken és ellenvetéseken sem, — a mivel őszinte csodálkozásba ejtettek. mert Törökország és Középázsia szunnita világában istenkáromlásnak tekintették és megtorolták volna az eféle vitatkozást.

Ebből a szempontból rendkívül érdekesnek tartotam a perzsa életet s ha nem foglalkozom szünetlenül a továbbutazás gondolatával, inkognitóm előnyeit talán jobban kiaknázhatom az egyes keleti népeket illető összehasonlító tanulmányaim javára. De engem, mint már említettem, föltartóztathatatlantul űzött előre a vágy és e felindult lelki állapotomban esett meg az, hogy a török követségen történetesen ismeretségre keveredtem egynehány Mekkából Középázsziába hazatérő tatár zarándokkal. Könnyű elképzelni ennél fogva, hogy milyen mély megdöbbenés fogta el a török követség jólelkű tagjait, midőn tudokra adtam elhatározásomat, hogy e borzasztó külsejű, félig kiéhezett, rongyos, szeny nyel és sebekkel borított testű és örülten fanatikus emberekhez szegődöm további utazásomban. *Hajdár efendi*, a követ, ki áldott jólelkű és a vallás dolgaiban rendkívül türelmes úr volt, nem tudta, hova legyen ijedtében. Megfenyegetett, hogy erőszakkal is visszatart, de mikor látta, hogy megátalkodottságomon hajótörést szenved minden kérése és figyelmeztetése, elkövetett minden tőle telhetőt, hogy enyhítse életem

Perzsepoliszi Baróknak
október 2-án 1862

Méltóságos Dáris U.

Kezeltmes Tisztogatónak!

Daruis áltérőglenem a négy évtizedes
munkában utol; és pedig a fekete
köböl épüléit kerestem nagy Jelen
nagy kegyelmességével néki részben
Hajnalutakadhatól fogva mint egyfeltevé
váltott a karavánimék De. szörnyet
kem nemem szemem amattól. be. p. p.
a keltek mint karamerem és emletem
minden Eprene találtam. és szem az éle
v. adu feliratok, a találtam minden egyes
felirataival, az utolsó 2. először mátkor
jóesőre folytatást, min a utolsó. éle.
völgy István 1839. - bukkanon Daruis,
nemzetem, s annak része. Ön méltóságos U.
és Kezeltmes Tisztogatónak. erkölc. j. u. -
Daruis hajdani dírtakában, e listára, e ha
ön. emlékeket a léte ottkorosan így is

LEVÉL ÉÖTVÖS JÓZSEF BÁRÓNAK.

Perzsepoliszi romjai külső.

megamat - ~~to~~ Abjellonénék nemes ha
 sine, engedelmű khat hogy nekiny perer
 re Harimka. belekintarossak, hogy két
 boragabrad meymen Hassan, moocenmt
 • ar örömlét öröklét feltépletten oróba
 sem tudul megfelythegni azon nemozsivi
 megvöl. nélkül, in a nekem palusi
 zsidó tanító erék ~~ment~~ ^{nyelze} lathom
 sok kőrüncet mondanih innak
 De nemere a kellem lizát elárnyja,
 a két devisitars, ki azt hiszi, hogy kin-
 vet kezem jöttem ide, meri gyamuskodag
 - megnyugtalusotul utmondom, hogy
 egy or volynon int persu verset fondt kol
 - fondtom is rivim engüllatát és átkon
 Kőrönöm. Kőrönöm Dásólt, 'Az Votem
 iltesse sul évalakij Haram kóDopigéi
 ma

Kőrönöm Dásólt
 Nürnberg
 a hely megmondattása a szent csarokkálak kurallem
 1873. 7. 11.

veszedelmét. Maga elé hívta a kolduló karaván vezetőit, megajándékozta őket gazdagon, leikökre kötötte biztonságomat és formaszerű útlevelet állított ki számomra nevének aláírásával és hivatalos pecsétjével e névre: *Hadsi Mehemed Resid efendi*. Minthogy Mekkában sohasem jártam és ennek következtében a *hadsi* (zarándok) nevet jogtalanul viseltem, e hivatalos hazugság mindenestre különböző megítélés alá eshetik. De ez a hazugság nekem megmentette az életemet s csak is ez tette lehetségessé vállalkozásom sikerét, mert inkognitóban való utazásom válságos pillanataiban bizonyító erővel szólt mellettem és célomhoz segített ez az útlevél. A turkománok, kik az oszmánlit testvérüknek tekintik, különös kegyelettel hódoltak ennek a *Tugrával* (a szultánok kézjegyéül) ellátott könyomatú okiratnak és a puszták egyszerű fiai messze távolból jöttek hozzám, hogy szent mosakodásuk után homlokukra szoríthassák a Tugrát. Khivában és Bokharában még több figyelemmel voltak e régtők isnjert hivatalos jelre és egyedül ez az útlevél volt döntő Hatással olyankor, midőn kétségek merültek fel ellenemben.

Ha valaki felvetné a kérdést: a türelemnek és a nemességnek mely érzelmei indították reá a szultán mohammedán tisztviselőjét és képviselőjét, hogy muszulmánoknak és zarándoknak láttasson egy szabadgondolkodó európai embert, bizonyára nem akadna senki, a ki rosszalná a megtévesztésnek ezt a cselekedetét. Az emberszerető és keresztény Európa hivatalnokai bajosan lett volna ilyen nagylelkű egy mohammedánussal szemben! Hajdár efendi egyébként régi, őszinte barátja volt nemzetünknek. Ő volt az, ki Sumlában nagy díszszel fogadta Kossuthot, midőn a magyar emigráció élén

menekültségének e helyére érkezett. Volt idő, hogy meg akart tanulni magyarul is. De a magyar leczkékhez persze nem volt elég a magyar-szimpátia és Hajdár efendi nem is vitte sokra nyelvünk ismeretében. Tőlem megtanult még is egy magyar verset, melynek utóbb nevezetes módon vette hasznát. Hajdár efendi 1864-ben diplomáciai küldetésben Indiába, majd Tuniszba került és onnan, már mint Hajdár pasa, Bécsbe ment követnek. Ott meg is házasodott, magyar lányt vett feleségül s joviális lényével rövid időn kedvelt embere lett a bécsi előkelő társaságnak, de magának Ferencz József királynak is. Megegett egyszer, hogy valami udvari alkalommal beszédet mondott Hajdár pasa. A királynak tetszett ékes francziasága és dicsérő megjegyzést tett nyelvtáalentumáról. Büszke szerénységgel felelte a pasa, hogy meglehetősen sok idegen nyelvet tud, a többi közt tud németül, arabúi és perzsául, sőt kevésbé magyarul is. A királyt ez meglepte és kíváncsi volt a magyar beszédére. Hajdár pasa nem kérette magát és szép folyékonyssággal elszavalta a Teheránban tanult magyar verset, mely úgy kezdődik, hogy: «Mégis hunczut a német.» Óriási elhülés támadt erre az udvari társaságban, de a király nagyon jól mulatott a pasa magyar tudományán. Az esetnek az volt a titka, hogy Hajdár efendit én jól megtanítottam ugyan a magyar versre, csak az értelmét felejtettem el neki megmondani.

Hajdár efendi mellett az osztrák születésű Bimsenstein dr., a teheráni követség orvosa személyében leltem résztvevő lélekre, mely számos jelét adta sorsom iránt való különös érdeklődésének. Mikor látta, hogy az ő atyai tanácsai sincsenek rám semmi hatással és hogy nem riaszt vissza a reám váró szörnyű halál képe,

gyógyszertárába szőlított és három pilulát adott át e szókkal: — Fogadja e strichnin pilulákat; azért adom, hogy megmentsem önt a lassú kínhaláltól. Ha látni fogja, hogy már készülnek reá, hogy halálra gyötörjék a kínozóeszközökkel s ha kétségtelenné válik előtte, hogy a reménynek minden sugara eltűnt, vegye be ezeket a pilulákat és sokkal rövidebb lesz haldoklása. — Sírva adta át a jó ember a három végzetes kis golyót, melyeket gondosan elrejtettem dsübbe-m (köntösöm) vattabélésébe; és valóban, menekülésem reményhorgonyai voltak e golyócskák s egyetlen vigasztalóim, midőn a veszedelem pillanataiban megtapogattam őket és ujjam hegyével megéreztem a vattában kemény emelkedésüket. Értéktárgyaim közül csak egy ezüst órát vittem magammal, melynek számlapja *kiblenumá*-vá, azaz kompaszszá, vagy helyesebben szólva, iránytűvé volt átalakítva s mely arra szolgált, hogy megállapíthassam vele Mekka és Medina fekvését. Néhány aranyat is rejtettem cipőm talpa és bélése közé, melyet egész utazásomban csak két ízben kellett felbontanom. «Vacuus cantabit coram latrone viator.» Útitársaim vagy más rablólovagok kapzsisága ellen e szerint biztosítva voltam és mert szándékosan ócska, viseltes ruhát öltöttem és külsőmet illetőleg minden tekintetben igyekeztem legszegényebb útitársaim külsejéhez alkalmazkodni, nyugodt lélekkel indulhattam kalandos utamra és hátam mögött, hagyva Teheránt, utolsó állomáshelyét a nyugoti emlékeknek, a Kaspi tenger partja felé irányozhattam lépteimet. De előbb, márczius 20-án, megírtam még búcsúzó levelemet Eötvös József báróhoz, az Akadémia másodelnökéhez. Megköszönve az Akadémia 43 aranyból álló segélyét, csak az töltött el fájdalommal, hogy

minden sor írás nélkül kaptam. Nem is hallgattam el ezt nemes pártfogóm előtt. «Nem akarom tagadni — mondtam levelemben — miszerint a helyzetem nagyon megszorult vala, de tessék elhinni, hogy K. Uram néhány sora mégis egyértékű lett volna előttem e váratlan segélylyel. Fájjalom, hogy nem méltattam e kitüntetésre és hogy egy arab példabeszéd: *El ihszan bil ilmam* — («Csak a tökéletes kegy a valódi kegy») ez egyszer nem teljesülhetett rajtam.» — E leveletem az 1863 jun. 8-iki ülésen olvasta fel az Akadémia nyelv- és széptudományi osztályának ülésén a titoknok. Az érdemleges része ez volt:

Bár mily kicsiny az Akadémiának nagylelkűleg nyújtott segélye hosszú utamhoz képest, mégis végtelen nagy köszönettel tartozom, mert azzal új erőt kaptam czélom felé új hévvel küzdhetni. Ő exc. Hajder effendi szíves meghívása elől, hogy vele Sztambulba menjek, köszönettel kitérve, már három hét múlva Meshednek tartok, hol a tovább-utazás lehetőségét közelebről szemlélve, ha csak őszintén fenyegető, kikenilhetlen veszélyt nem látok, vágyaim Mekkájába, Számarkandba megyek. A mennyire itt a körülményeket ismerem, a legnagyobb baj mindig csak az emberrabló türkmének, kik azóta, hogy Mr. Blocqueville perssa-francia tisztért 12,000 aranyat kaptak, az európai színezetű embert mohón lesik. Én rongyos dervis öltönyömben, szunnita (tehát hitsorsosuk) jellememben nem igen tartanék tőlük, ha a persa kormány, mely bennem, a török követség vendégszeretetéből ítélve, török ügynököt sejdít, el nem árul stb. Én nagy váltságdíjt hazámtól nem remélhetvén, sorsom örök fogság lenne. A még tehető szolgálatot te-

kintve tehát, nem akarok örülteként a vész karjaiba rohanni, mert a tovább nem utazhatás esetében is Meshedhen annyit nyerek, hogy: 1-ször a kívánt török szó-járásokat az ott megforduló nomádoktól tanulhatom; 2-szor Tatarhonn közvetlen szomszédságában igen érdekes kéziratokat másolhatok. Hazámba visszatérve most, utam eredményéül főleg Perzsiát illető munkálataimat mutathatnám föl, mi honi irodalmunkban némi hézagot pótolna ugyan, de korántsem felelne meg azon követeléseknek, melyekkel nyelvészetünknek és saját magunknak, eddigi eljárásom után, tartozom. Ha a magyar nyelv sajátunk nem volna, még akkor is igazolhatnám lépésemet, Anglia és Franciaországnak a rég elavult nyelvek költséges kutatására mutatva. Mit Layard, Rawlinson, Loftus és mások Babylon, Ninive, Khorszabad, Varka és Susából roppant költségen napfényre hoztak, se a régi angol-szászok, se Ossian hősei történetére egy parányi világosságot sem vet. És mi az ősi történetünket oly nagyban érdeklő nyelvészeti kérdést, mivel forrása a mindennapiasság körén túl esik, kalandszerű elmefuttatásnak neveznök? Nem, engem csak a röghöz kötött ember kárhoztathat, ki nem tudja, hogy azon nemzetnek, ki múltját ismerni és megbecsülni nem akarja, a jövőre érdeme nincsen és jövője nem is lesz. Midőn e soraim kézbejutnak, én már meshedi utamon ballagok, mely városból a török követség útján nemes jóltevőmet hogylétemről tudósítom. így a szultán nevezett hatósága késznek nyilatkozik gyors felelettel szolgálni, valahányszor az Akadémia e cím alatt: »*Monsieur Ismael Efendi premier secrétaire de la Légation Ottomane a Teherán* hozzá fordul.«

Levelemhez egy sebtében czeruzával teleírt papírlap volt még hozzá mellékelve. Közvetlenül indulásom előtt írtam e sorokat, melyek döntő fordulatát jelentették vállalkozásomnak:

«Még egyszer feltöröm a levelet. Egy kasgári, khinai műszülman társaság, mely Mekkából Khíván és Bokharán át messze hazájának tart, s melylyel a követségen ismerkedtem meg, meghí, hogy vele a Káspi tenger részéről a pusztán át tegyem meg az utat. Beleegyeztem. Már holnap a legszorosabb dervis-inkognitóban elindulok, tiszta koldus minőségben. Ha ez utam, melyen semmi európai elődöm nincsen, sikerül; ha el nem árultatom, nevet szerzek az Akadémiának és magamnak az egész Európa előtt. Éljen édes hazánk! *Vámbéry.*»

Ha most, életem alkonyatán, midőn a szenvedély heve már ellobbanj szívem kihűlt és fejem kezd jéghideggé válni, ha most visszagondolok ifjúkorom ez örületes csínyjére, természetes, hogy nyaktörő és az ép emberi ész által semmiképen sem igazolható lépésnek kell jellemeznem ez egész vállalkozásomat. Mindenestre kétségtelen, hogy elhatározásom keletkezésében és megvalósításában nem fakadt a számítás és a megfontolás forrásából, hanem inkább ugrás volt a sötéttségbe és roham a bizonytalanságba. Mert elfelejtettem megfontolni azt, hogy testi erőm nem merül-e ki a szokatlan küzdelemben és hogy béna lábammal képes lesz-e gyalogszerrel megtenni a nagy utakat? Nem vettem számba eléggé a középázsiai kényurak bizalmatlanságát sem és megfeledkeztem különösen arról, hogy Bokhara fészke nem csak a legvakbuzgóbb fanatizmus-

nak, hanem a világ legálmokabb gazembereinek is. Nem sejtettem, hogy éjjel és nappal temérdek kém, hírvivő és szolgálatkész zsoldos vesz majd körül és a pusztaságban ép úgy, mint a bazároknak, az utakon, a mecsetekben és a klastromokban lesni és fürkészni fogja minden szavamot és mozdulatomat. Semmi esetre sem gondoltam reá, hogy arczom európaias vonásai a tiszta ural-altáji néptömegek és a hamisítatlan iráni típusok közepette rögtön szembe fog tűnni idegenszerűségével és állandó kérdőjel gyanánt fog kísérni; s a legkevésbé forgathattam eszemben azt, hogy kémlelő szemek igyekeznek majd átlátni inkognitómon, daczára nyelvem gyakorlottságának, daczára edzett idegrendszeremnek és daczára az iszlám szokásaiban és erkölcsiben való minden otthonosságomnak. A legkevésbé sem gondoltam a bokharabéliek ördögi ravaszágára és fortélyosságára és a khivai özbég udvar megdöböntő durvaságára. Hogyan is gondolhattam volna reá, mikor az iszlám-világ többi részétől évszázadok óta elszigetelt országok és népek a Nyugatnak akkor teljesen ismeretlenek voltak és régi, jórészt teljesen őseredeti kultúra és tudatlanság állapotában élvén, semmi közöségben sem állottak a nekem ismeretes törökök, perzsák, kurdok és arabok szokásaival? Minden léptemmel, a mely e különös világban előbbre vitt, nőttön-nőtt csodálkozásom, meglepődésem, de egyben félelmem is. Átláttam, hogy merőben idegen és ismeretlen gondolkörbe tévedtem, hogy eddigi tapasztalataimmal bajosan fogok itt boldogulni, és hogy e szerint össze kell szednem minden erőmet, hogy megmenekülhessek a veszelemtől.

Inkognitómát e szerint csak nagy lelki küzdelemnek

szokatlan testi erőfeszítéssel való egyesítésével őrizhettem meg szerencsésen. Az előbbit illetőleg vándorlásom egész ideje alatt nem volt szabad helyt adnom bármily elernyedésnek és nappal ép úgy, mint éjszaka, álomban vagy ébrenlétben, egyedül vagy társaságban, ügyelnem kellett szerepemre, mindig résen kellett állnom és a legkisebb hiba vagy mulasztás által sem volt szabad gyanút ébresztenem, vagy magam elárulnom. Jobára éjnek idején, midőn körülöttem már mindenki elaludt, gyakorolnom kellett magam bizonyos arczfintorgásokban, szemem és fejem elforgatásában; igyekeztem utánozni a napközben útitársaimon megfigyelt taglejtéseket és oly nagyra viheti az ember a mások modorának és szokásának elsajátításában, hogy alig két hónap elmúltával viseletben, modorban és beszédmódban hűséges mása lettem hadsitársaimnak és egyes turkománok igazi khokádinak vagy kasgárinak tartottak. E megtevesztésben jelentékeny része volt szegényes és piszkos külsőmnnek is. Arczom redőiben és bőröm folytonossághiányaiban meggyülekezett a homok és a szenny, valóságos kérget vonva föléje, melyet a szent mosakodások nem vihettek le róla már azért sem, mert a pusztaságban a víz gyakori hiánya miatt a *iejemmum*-hoz, vagyis a homokkal való mosakodáshoz kellett folyamodnom. Szakállam kusza és bozontos lett, szemem tüzeesebben és vadabbul forgott és járásom — esetlen, formátlan ruhám, de tán a gyakori és hosszas lovaglás miatt is — olyan nehézkesé, lomhává és ingataggá vált, mintha ifjú koromtól fogva mongol vagy török bandák közt éltem volna napjaimat. Nem titkolom, nem is titkolhatom, hogy eleinte nagyon nehezemre esett és óriási önuralmamba került viselni e testi megerőlteté-

seimet. Rizst enni, mely a zsír hiánya miatt faggyúval van föleresztve, hozzá olyan tálból, melyben piszkos, sebes tatárkezek vájknak, bizonyára nem tartozik a világ legkívánatosabb dolgai közé; és ép oly kevésbé lehet az élet kellemetességei közé számítani azt, ha az ember szűk helyen alvó koldusok tömegébe kénytelen befurakodni és ott tölteni az éjszakát. E dolgoknak egyike ép oly kellemetlen, mint másika s ha ily kényyszerhelyzetben nem kevésbé súlyos ifjúkori szenvedéseim és nélkülözéseim emlékében kerestem vigasztalást, a párhuzam, melyet e kettő között vontam, mégis arra a következtetésre vezetett, hogy az európai koldus még mindig jobb helyzetben van sorsának középázsiai osztályosánál, mert az éhség, a szomjúság és a férgek csapásai nem léphetnek fel a Nyugaton olyan rettentő erővel, mint Turkesztánban.

Leírhatatlan az, hogy mennyit kellett szenvednem ez utóbb említett, rendkívül tolakodó és Középázsiaiban ijesztő szaporaságú állatkáktól és bármilyen utálatos is ez a csapás, nem állhatom meg, hogy meg ne említsem, mily módon szabadultam meg tőlük, ha csak rövid időre is. A dervisek a vadászást e férgekre nem csak a toiletlehez tartozónak, hanem a gyönyörűség egy nemének tekintették, melyre különösen ebéd után szakítottak időt. Eleinte elég volt ölö és védelmi fegyvernek a hüvelykujjam körme is e tolakodó vendégek ellen s mindenesetre rendkívül fura volt látni a szorgos keresésben elmerült embercsoportokat. A tisztálkodás második stádiuma az volt, hogy az izzó parázs fölé tartottuk ruhánkat; e közben az állatkák, elkábulva a melegségben, a tűzbe hullottak és sajátságos serczegés közben kimúltak tűzhalállal. Ez *autó da fé* hiányában

az ember meghintette homokkal a ruháját s midőn kitétte a nap égető sugarainak, a pediculinák kénytelenek voltak az alsó hűvös rétegből a felső melegebb rétegre menekülni, akkor aztán könnyű szerrel lerázhatta őket az ember. Ha sem tűz, sem homok nem állott rendelkezésre, az ember letette ruháját egy hangyaboly közelébe és átengedte az alkalmatlan férgeket a hangyák kényének, a melyek minden irányból megkezdették a támadást és elhurczolták rágóikban az apró fenevadakat. Érdemes megemlíteni, hogy télen még jobban szenvedtünk miattok, mint nyár idején, mert a mikor Herat és Meshed közt való útamban összekuporodva egy helyre húztam meg magamat, a meleget kereső állatkák arra a helyre gyülekeztek mind, a melyen legnagyobb volt a testem melegsége és alig hogy a jobb oldalamról a bal oldalamra fordultam, a borzasztó vendégek valóságos népvándorlásra keltek és ismét megszállották a melegebb testrészeket. Bizony csak most értettem meg igazán, hogy a zsidók szentírása miért helyezte a vér után mindjárt a második helyre a tetvet az isten tíz csapása közt! E csapás mellett sokat szenvedtem az utazás sok fáradalma miatt is. Mindekelőtt a borzasztó hőség miatt a Balkán hegységtől a khivai oázisiba való megérkeztemig, hol a hőmérő májusban, mint utóbb Markusov ezredes jelentéséből megtudtam, 50, sőt 52°-ot mutat Reaumur szerint s a hol ráadásul még hihetetlen kínokat szerez az utasnak az iható víz hiánya. Az ember úgyszólván tüzet szí a tüdejébe, a bőre szemlátomást kicserződik és a szeme szinte belevakúl a levegő rezgésébe. Reggel 8 órától délután 3—4 óráig azt hittem, hogy fűtött kemenczében vagyok és ínég nagyobb ez a kín, ha az ember keresztbe

vetett lábbal, az alig fél méter széles kosárban (kedseve) kénytelen ülni az izzadságtól és sebektől rossz szagú teve hátán. Közben, ha az állat nem tudott már tovább menni a mély homokban, kénytelen voltam leszállni és gyalogszerrel tenni meg mellette hosszú utakat. Lábam bénasága miatt ilyenkor jobb kezemmel *fokosomra* kellett támaszkodnom* és e gyalogló útaim közben egyszer úgy megdagadt a jobb karom, hogy napokon át pokoli kínokat szenvedtem miatta. De nem tekintve e

* Úgy van, dervis ruhámban magyar fokossal jártam be Középáziát. Pár szóval elmondom a történetét is e fokosnak. Sárga rézből Jeruzsálemben öntetté számomra a magyar szabadságharcz egykori katonája, a török földre menekült *Körtvélyessy*, ki utóbb török nőt vett feleségül és beállt tisztnak a török hadseregbe Ali bey névvel. Hogy Középáziába készülő, Szilágyi Dánieltől hallotta Konstantinápolyban s utóbb, Jeruzsálemben lévén épen helyőrségen, Kiamil pasa akkori helytartó (volt tanítványom s Atif bey veje) Konstantinápolyba rendelt szolgájával küldötte el számomra — szerencsekívánataival együtt — a fokost, melynek nyelét is maga faragta. Körtvélyessy-Ali bey utolsó helyőrsége Mekkában volt. Ott is érte utói a halál.

A fokossal együtt e könyv külön mellékletén látható tárgyak közül a legemlékezetesebb reám nézve a *tatár bőrkulacs*, melyről tudják utazási könyvem olvasói, hogy a Khalata-sivaglagban életem megmentője volt. E kulacsot Khivában vettem, elég olcsó áron. A tatár kereskedő pénzt nem akart elfogadni a jámbor dervistől s azt mondotta, hogy inkább accljak érte egy áldást. Megadtam készségesen.

A képen látható *tatár korbács* (kamcsi) is hűséges kísérőm volt utamon s nem kevésbé a sokszíjjú *kosbág* (kos = köz, bág = békó, tehát kosbág = közbékó, vagy közkötő), melyet rövidség okáért talár *nécessairenek* lehetne mondani. A tatárok az övükre fűzve hordják a kosbágot s egyes szíjjaira kötözik a kezök ügyébe való kisebb tárgyakat, mint teszem a csiholó vasat, a tűzkövet stb. Ilyen kosbágot viselhetek oldalukon Batu khán tatárjai is IV. Béla idejében. Én Bokharában vettem kosbágot.

kellemtlenségeket általános hogylétem kitűnő volt mi annál inkább csodálkozásba ejtett mert a félig nyers kenyér, melyet a pusztán sütöttünk, erősen össze volt keveredve homokkal: és még sem terheltük meg vele a gyomrunkat. Ilyen nagy és hatalmas varázsa van a szabad ég alatt való állandó tartózkodásnak és a kalandos vállalkozás közben érzett lelki felindultságnak!

De még mindig sokkal könnyebben beletörődtem a testi szenvedésekbe, mint a minden érzékemet és idegerőmet lefoglaló lelki küzdelmekbe. A gyanú egy nemének vettem már a legbizalmasabb barátaim körében esett minden, ha még oly ártatlan pillantást, minden intést és tagmozdulatot s titkos célzást láttam bennök átlátszó inkognitómra. Ilyenkor megfeszítettem minden erőmet, hogy vidám arczkifejezéssel, vagy valami pajzánossággal leplezzem el aggodalmamat és legtöbb esetben valóban sikerült is más, jobbára közömbös tárgyra fordítanom a beszélgetést, noha a gyanútlan emberek, mint később meggyőződtem, eszökben sem forgatták, hogy leleplezzenek, mert merőben tájékozatlanok lévén az európai dolgokban, sohasem vonták kétségbe efendi voltomat. Szerencse, hogy az ily óvatossági rendszabályokra csak a városokban, nevezetesen Bokharában és Szamarkandbanvaló tartózkodásom idején volt szükség, de merőben fölösleges volt az egyszerű falusi nép és a nomádok közt, mert ez utóbbiak soha színét sem látták európai embernek. Az a siker, melylyel a természetnek eme vad, de alapjában véve egyszerű gyermekei közt végig játszottam inkognitó-szerepemet, néha löl is hevítette képzelődésemet a netovábbig. Emlékezem például egy eszeveszett gondolatomra, melynek kivihető voltát akkor nem is tartottam olyan természetfölöttinek,

a mely azonban most nevetségesnek tűnhetik mindenkinek, még magamnak is. A Görgen táján és az Etrekben lakó turkománok közt az idegen Rum (nyugat) felől érkezett szent férfiú tiszteletének és tekintélyének tetőpontján állottam; özlött hozzám a nép fiatalja és öregje, hogy kikérje áldásomat és betegséget gyógyító szent lehelletemet, a mikor élém állott egy fehérszakállú aggastyán, ki valósággal az emberrablásba és gyilkosságba öszült bele, és nagyon komolyan így szólt hozzám: — Seikhim (sejkhem)! Mondd, mint vélekednél arról, ha egy nagyobb alaman (rablóbanda) élére állnál s a te szent és áldáshozó vezetéssel nagyobb szabású támadásra vállalkoznánk az eretnek síiták (perzsák) országába? Ötezer lándzsáról kezességet vállalnék. Erős vitézek és tűzvérű lovak nagyot művelhetnének Allah segítségével, ha támogatnál bennünket egy fatihával (imádsággal). — És most bizonyára azt hiszi a tisztelt olvasó, hogy érdeme szerint csak tréfával ütöttem el ezt az ajánlatot. Korántsem! mert a vén turkomán farkas szavait nem tartottam merő képtelenségnek és mindössze ha némi aggodalmat kelteitek bennem. Tudniillik számításba vettem a perzsa hadsereg példa nélkül álló fejtelenségét és gyávaságát és mert nagyon is jól ismertem a turkománok őrült erőszakosságát, rablótermészetét és elszántságát s tudtam, hogy egyetlen egy turkomán képes tíz perzsát is rablánczra fűzni, agyamban megvillant ez a gondolat: Hopp, mi volna, ha ilyen regényes csínyre vállalkoznál? Sahrud felől egészen nyitva áll a perzsa határ és ötezer lurkomán könnyű szerrel fölvehetne a harczot tízezer, sőt még több perzsával is. Honnan vesz hamarosan ennyi katonát a perzsa sah? Teheránban találnék egy-

néhány kalandos olasz és francia tisztet, a kik talán hozzám csatlakoznának. Minden esetre szerencsésen beüthetne támadásom a főváros ellen és nincs benne semmi lehetetlenség, hogy, ha csak egynehány napra is, a perzsa trón birtokába jutnék. Hogy ötezer turkomán csak nagy bajjal volna a fegyelem lánczában tartható és hogy sikerem, az európai politikára való tekintettel, a legjobb esetben is csak pünkösdi királyság volna, — arra gondolni nem akartam. Annyira benne voltam akkor a körülöttem lévő középkorias világ párázatában és fölhevült képzelődésem oly messzire kalandozott el a múlt idők mezőségein!

A hol inkognitómnak olyan emberekkel szemben kellett megállnia a tűzpróbát, kik Indiában és Törökországban való járásuk-kelésük közben találkoztak európaiakkal is, természetesen kemény csatákat kellett vívnom és valóban nagy veszedelemben forogtam. Ezekben a körökben nem találkoztam azzal az alázatos tisztelettel és bámulattal, mely az idegen férfit és a szent hadsít megilleti, hanem inkább a fürkészőbb kérdésekkel nemzetiségemet, utazásom célját illetőleg s a legügyesebb és legékesebben szóló feleleteim sem voltak képesek leszerelni a gyanakvást és eloszlatni a kételkedést. Ebben a tekintetben felejthetetlen az a kalandom, a melybe khivai utazásom közben az afgánokkal keveredtem. Az 1840-iki brit okkupáció idején az angol büntető bíróság elől megszökött kandahárbeli, ki előbb a Kaspi-tenger mellett levő afgán telepen tartózkodott és utóbb több éven át Khivában kóborolt, erősen állt a mellett a véleménye mellett, hogy bármennyire otthonos vagyok a nyelvekben és az iszlám dolgaiban, mégis álruhába bújt európai és következés-

képen veszedelmes kém vagyok. Kezdetben a lehető legudvariasabb és legelőzékenyebb módon bántam vele, hízelegtem minden tőlem telhető módon a hiúságának, de nem voltam képes lefegyverezni a gonosztevőt és egy este csak hallottam, a hogy egészen mellettem így szólt a kerván basinak (a karaván fejének): — Fejemet teszem rá, hogy ez az ember frengi, sőt hogy talán orosz kém, a ki fel fogja írni ólom tollával minden hegyünket és völgyünket, minden patakunkat és forrásunkat, hogy az oroszok majdan vezető nélkül jöhessenek országunkba és benneteket gyermeketekkel és nyájakokkal együtt elraboljanak. De Khivában, hála a khán gondviselésének, készen várja a kánpad és az izzó vas tüzén elválí majd, hogy miféle érczből van ökelme. — Az ilyen szeretetreméltó beszédet az arcz izmainak minden moccanása nélkül és különösen a lélek leghatalmasabb tükrének, a szemnek minden villanása nélkül megállni, valóban nem kicsiny dolog. Megőriztem hideg egykedvűségemet még a későbbi, ehhez hasonló jelenetek közben is. De egy este, midőn ez az afgán a pusztán való átvonulásunk közben, ópiumpipáját szíva, nyugodtan olt ült előttem éjjeli fekvőhelyén és a szemem a vízi pipa fölött izzó parázs fényénél összetalálkozott az ő mámorban úszó pillantásával, nekem a következő pokoli gondolat lopódzott a lelkembe: — Hogyan lenne, ha ennek az embernek, ki vesztetre tör, beledobnám egyik strichnin pilulát a csészéjébe, a melyből épen most szürcsöli a teáját? Ezen a módon megmenekülnék tőle s elérhetném tudományos célomat.— A gondolat mindenesetre borzasztó volt, Arain Jenőre emlékeztető, Bulwer regényében. Kivettem a pilulát ruhám béléséből s egy darabig ott

tartottam az ujjam közt, egészen közel a csészéjéhez. Az éjszaka halálos csöndje és ez ember ópiummámora kedvezni látszott ördögi szándékomnak; de midőn szemem, az érzések tusája közben szétnézve, az ég fényes világosságú boltozatára esett, lelkemet hirtelen megragadta a csillagtábor búbajos ragyogása, a fölkelő hold első sugarai a szememre estek, megálltam, elszégyeltem magam a művelt emberhez nem méltó gondolkodáson és a végzetes pilulát gyorsan elrejtettem ismét dervis ruhám belésébe.

Az idő és veszedelmes szerepem folytonossága sok tekintetben megkönnyítette még is feladatomat és sok mindent elviselhetővé tett számomra a megszokás. Képes voltam pusztá gyakorlatból mozdulatlanul ülni, mint a kőszobor és legfőlebb, ha, mintegy imát morzsolva, csak az ajkam mozgott, míg a megfigyelésemre kiküldött bokharai kémek egészen fesztelenül gyanúsították inkognitómat és vitába elegyedtek nemzeti-ségem és vallásom talányáról. De én régtől fogva nem tartottam már attól a veszedelemtől, hogy elpirulok, vagy elhalaványúlok, vagy hogy szememmel elárulom belső háborgásomat. Olyannyira beleéltem magam a dervis egyéniségébe, hogy idő múltával merőben önkéntelenül mutatkoztak meg rajtam a dervis szent életével összefüggő kedélyhullámzások. Mikor útitársaim a kő-, vagy a pálczaorákulomhoz folyamodtak, hogy megtudják, mi vége lesz a Khalata-sivatagon veszedelmes utazásunknak, én is ép olyan kíváncsian néztem a földre és ép olyan szorongó aggodalommal lestem a kavicsok, vagy a pálczikák helyzetét, mint a babonahit kábultságában élő bennszülöttek. Sőt nekem a jövődőbe látásnak még nagyobb erejét tulajdonították, mint

EMLÉKTÁRGYAK VÁMBÉRY KÖZÉPÁZSIAI UTAZÁSÁBÓL.

(L. a jegyzetet a 203. oldalon.)

A kamcsi — A fokos. — A kosbag. — A tatár bőrkulacs.

minden többi társunknak és feszült érdeklődéssel hallgatták magyarázataimat. Midőn megérkeztünk Bokharába, Bahaeddin, a középázsiai szent sirjához és elvégeztük mellette a megszokott imádságokat, reggel nyolcz órától késő estig kibírtam e szent gyakorlatokat, csak úgy, mint bármelyik útitársam. Ép úgy imádkoztam és kiáltottam föl vadul, zokogtam és őrzöngtem szent megsemmisüléssel, mint bármelyik közülök és még ma is csodálkozva kérdelem magamban, hogy honnan vettem a könyűknek azt a szünetlen záporát, melyet szemeim ontottak és minden legkisebb megindultság, vagy belső meghatottság nélkül hogyan vehettem részt e komédiában órák hosszáig. Szívesen elismerem, hogy a természet a mímelés jelentékeny művészetével ajándékozott meg,— a miért utóbb III. Napoleon is feldicsért velem folytatott beszélgetésében — mert a tettetést kora ifjúságomtól fogva megtanultam az emberek gyöngéi és ostobaságai miatt és, hogy célomat érjem, kezdettől fogva váltakozva kellett viselnem a zsidó, a keresztény, a szunnita és a síita álarczát, noha lelkem mélyében kárhoztattam minden pozitív vallást. Mind a mellett azt hiszem, hogy az erőt mindehhez nem ez egyéni tulajdonságaimból, hanem inkább az önfentartás ösztönéből és a nem szűnő életveszedelem érzetéből merítettem: ezek segítettek veszedelmes kalandom véghezvitelében. Minden esetre szörnyű fenevad a halálfélelem; egyre a fogát csattogatva vigyorog reánk és ha idő múltával meg is szokja az ember, a mennyiben érzéketlenné lesz iránta és föl sem veszi, mégis csak hat reánk szünetlenül és ha erős idegrendszer támogatja, átsegítheti az embert minden viszontagságon.

Messzire vinne, ha sorra el akarnám itt mondani

inkognitómnak azokat a jobbára érdekesítő és válságos pillanatait, a melyekről csak töredékek jelentek meg előbbi könyveimben és írásaimban. Hogy útleírásaimban nagyon is röviden és velősen emlékeztem meg életemről, azt mindjárt kezdettől fogva szememre lobbantották komoly bírálóim. A tudós Jules Mohi például így ír a *Journal Asiatiqueben* (1865 márczius-áprilisi szám 371. oldal): «M. Vámbéry est un voyageur singulièrement modeste, qui ne raconte de ses aventures, que ce qui est indispensable á son histoire, et l'impression que donne son ouvrage est, qu'il ne raconte pas tout ce qui lui arrive.» *Vázlatok Középázsziából* című könyvemben pótoltam ugyan egyet és mást, de a teljességnek még sok a hiánya. Az önéletrajzi följegyzések kerete is szűk volna hozzá. Öndicsőítésbe és személyem túlbecsülésébe kellene esnem. Ha még is megemlékeztem több részletről, csak azért tettem, hogy egyes okok és következtetések megjelölésével ellensúlyozzam azt az ámulatot és csodálkozást, a melyet inkognitó-utazásom Európában keltett s mely még jóakarató bírálóimat is kételkedővé tette rendkívüli, a vérbeli európai ember szemében szinte érthetetlen élményeimben. De a ki elolvasta gyermek- és ifjúkorom történetét, a ki tudja, hogy 18 éves koromig csak nagyritkán laktam jól, szegényes ruhában jártam és küzdöttem a nyomorúság minden nemével, az nem talál csodálni valót kalandjaimban. Fájdalom, elég korán kénytelen voltam belső meggyőződéseim ellenére cselekedni és a vallási, társadalmi és politikai viszonyok sokszor készítették reá, hogy gyakoroljam magam az alakoskodásban, mert kitűzött ezélmény csak így érhettem el. Semmi sem természetesebb, mint az, hogy Középázsziában is képes voltam föl-

venni és szerencsésen végigküzdeni harcot a szűkséggel, a nyomorúsággal és az emberi ész mindennemű megtévelyedésével. Bizonyos, hogy nem volt előttem európai ember, ki megpróbálta volna, hogy a kolduló barát mezét öltse magára; mert Burckhard, Burton és Snouck Hugronje Mekkában, Wolf és Burnes Bokharában és Conolly a turkomán sivatagon a kellő eszközökkel gazdagon ellátott ázsiai úr szerepében vagy hivatalos ruhájokban tették meg utazásukat. Csak kevesen tették ki magokat oly fáradalmaknak, mint én, de kollegáim közül kevesen, sőt talán egy sem járta végig gyermekkorában az életnek olyan szigorú iskoláját, mint én. Ezt tessék figyelembe venni és megszűnik rögtön mindaz a meglepődés és mindaz a csodálkozás, melylyel a nyugaton középázsiai kalandom hírét fogadták s a mely még mindig irányt szab e kalandom megítélésében. Sohasem szenvedhettem a tudósok és írók ismeretes szerénységét, mert a hazugság mezébe bűjtatott erény utálatot keltő. Most is csak a teljes őszinteség szól belőlem, midőn kijelentem, hogy nem volt semmi rendkívüliség az én középázsiai kalandomban, mert az egész csak hatványozott mértékben való folytatása volt Törökországban és Perzsiában átélt korábbi élményeimnek, ezek meg formájok és jellemök szerint ama tapasztalásaim és küzdelmeim mellé sorakoznak, melyekben mint zsidó fiúnak, mint koldusdiáknak és mint házi tanítónak bőven volt részem. Sokszor kérdezték tőlem: hogyan viselhettem el az örökös félelmet és halálos aggodalmaimat és hogy nem szállott-e meg néha a gondolat, hogy biztos romlásom órája immár bekövetkezett? E kérdésre válaszom ez: Nem! A halálos veszedelem gondolatához ép úgy hozzá szokhatik az ember, mint

minden más érzéshez és alkalmatlan csakis akkor volt nekem ez a gondolat, midőn a nagyon is váratlanul jelentkező válság nem hagyott rá időt, hogy a menekülés módján gondolkozhassam. Ilyen volt az az eset, midőn közel voltam hozzá, hogy szomjan pusztuljak a Khalata-sivatagon és a nagyfokú láz kínjában már elájultam. Ilyen volt az is, midőn Szamarkandban, az emírnél való kihallgatásom előtt, az udvari poroszlók egyike megtapogatta a nyakamat és így szólt a czimborájához: — ma felejtettem otthon a nagy késemet, — a mi egyébként lehetett merőben véletlenül tett megjegyzése is. A többi, ha még oly válságos pillanatban is, meg tudtam őrizni egykedvűségemet, sőt lelkem vidámságát is; mert az ifjúkor életkedve ritkán engedi erőre kapni a kétségbeesést, olyan tárházat rejt magában a bizalomnak, melynek kincseit csak a betegség vagy az aggkor képes elfogyasztani.

VISSZATÉRÉSEM EURÓPÁBA.

Éltető vágy és e legjobban éltető eszköz hiányában megbénul csakhamar a tetterő is. Midőn a bokharai emírrrel való veszedelmes kalandomból szerencsésen megmenekültem és útítársaim átadtak egy Mekkába tartó másik zarándokcsapatnak, lelkemben először éreztem a szerencsés megmenekülés örömét, mely nőttön-nőtt, a hogy hátam mögött tudtam Szamarkandot és közelebb jutottam Ázsia délnyugati tájaihoz. Megmenekülésről szólok, holott visszatérő utamban, a mindenhol felébredt gyanakvás következtében, a legkevésbé sem lett kisebb a veszedelem, a nyomorúságom pedig a szigorú évszak közeledtével és új útítársaim érezhetően hideg magtartása miatt jelentékenyen megnövekedett. Szenvedéseim poharának csak ekkor értem keserű aljához. Csak most következtek legkeservesebb és legkínosabb pillanatai egész utazásomnak. Mert, hogy minő éhséget, hideget és fáradságot kellett túrnöm Szamarkandtól Meshedig, toll azt leírni nem képes, az európai olvasó pedig, olvasva, szinte hihetetlennek tartaná.

A nép, mely az Oxustól Heratig vivő út környékét lakja, műveltségének fokára nézve úgyszólván középhelyen áll a moszlim-fanatikus bokharióták és a félig, vagy egészen nomád, bizonyos tekintetben még az ősi kezdetlegesség állapotában élő középpázsiai nép között. E nép sokat szenved egyrésztől a kormány zsarnoki önkénye, másrésztől a puszta lakóinak féktelensége és rabló természete miatt. A nyomasztó nagy szegénység és a nyomorúság minden változata kiirtotta e népből az emberiesség és a vallás minden érzelmét, és ha itt-ott vet is egy-egy obolust az átvonuló zarándokoknak, nem jámborságból, teszi, hanem inkább csak a vendégszeretet ősi szokásából. Semmire sem mehettem itt

üveggyöngyeimmal, talizmánjaimmal, áldásaimmal és egyéb szemfényvesztéssel. Meglátszott ez embereken, hogy szívesen lettek volna jó emberek, de nem lehettek azzá és helyzetem, teljes pénztelenségemben, szinte a kétségbeesés karjaiba döntött. Pozsonyi koplálásom órái és üres gyomrom szenvedései a Három-dobutczai szegényes lakásban mivé is törpültek szemben azzal a nyomorúsággal és elhagyottsággal, melyet az Oxustól délnek vivő útaimon éreztem? A részvét egyetlen jóleső mozzanatát, mely amaz időből az emlékezetemben maradt, abban a bánásmódban leltem, a melyben *Rahmet Bi*, a bokharai emír kamarása és utóbb minisztere részesített az Oxus partján levő Kerkiben, mely azóta már az oroszok birtokába esett. Ez a férfi, a kiről később még szólni fogok, úgy látszik, átlátott inkognitómon és egy darabig küzdött magával: eláruljon-e, vagy inkább jó szívének sugallatára hallgasson? Hogyan és miért győzött benne ez az utóbbi érzelem, máig sem tudom megfejteni. Mindenesetre az ő megnyugtató felvilágosításai oszlatták el a határ őrzésére hivatott kerkii helytartó gyanúját és tették számomra lehetővé, hogy szabadon folytathattam utamat. Ha nem tévedek, a költészet múzsája tette őt hajlandóvá e jószívűsége, mert Rahmet Bi néhanapján perzsa verseket írogatott és el volt ragadtatva, midőn látta, hogy költeményei megnyerték tetszésemet.

A harcziás, rabló természetű és vadul fanatikus afgánok közt nem leltem párját a Rahmet Bihez hasonló embereknek. Ő maga nemcsak, hogy szembetűnő barátsággal bánt velem Kerkiben, hol küldetésben volt az erszári turkománok között, hanem további védelmeim érdekében ellátott még a következő, Középszia perzsa

nyelvjárása szerint megírt kísérő levelével is, melyet furcsasága okáért itt közlök eredetiben és fordításban:

Az eredeti.

»Maalum bude based ki darendei khatt duagui dsenabi aali Hadsi Molla Abdurresid rumi ez berai ziareti buzurgani Bokharai serif ve Szamarkand firdusz manend amede, buzurganra zialet numude, dsenabi aalira dua kerde baz bevatani khod mirefte est. Ez dsenab Emir ul Muminim ve imám ul Muszlimim nisan mubarek der deszt daste észt. Baed ki der rali ve reszté bahadsi mezkur kési mudakhele nenumude her kudam muvaíiki hal izaz ve ikrám hadsi mezkurra bedsa arend. Nuviste be sehr Szafar 1280 (1863).

A fordítás.

Szolgáljon tudomására mindenkinek, hogy ez írás előmutatója, a Törökországból való nagyérdemű Hadsi Abdur Resid, azzal a szándékkal jött közibénk, hogy a nemes Bokharában és a paradicsomhoz hasonlatos Szamarkandban levő szent sírokhoz zárandokoljon. Minekutána zárandoklását a szentek sírjánál elvégezte és ő fenségének (az emírnek) bemutatta hódolatát most visszatér hazájába. Minthogy birtokában van egy írásnak (útlevélnek), melyet Ő Felsége, az igazhívők fejedelme és minden moszlimok imámja (a szultán) adott ki számára, illő dolog, hogy az említett hadsit senki utazása és pihenő állomásai közben ne háborgassa és hogy a lehetőséghez képest mindenki tisztelettel és megbecsüléssel viseltessék irányában. Kelt 1280 Száfár havában.

Bokhara földjén e szerint biztosságban voltam és nem kevésbé a Maimene-n át az afgán határig vivő úton is. De túl e határon Árgus szemek kísérték folyton lépteimet és óriási fáradoalmak vártak reám.

Heratban való többheti tartózkodásom alatt a pusztaságon háltam a kellemetlenül hideg őszi éjszakákon és a szó legigazibb értelmében koldulással tettem szert sovány táplálékomra a fanatikus siíták, vagy a zsigori afgánok közt, kik kenyér helyett akárhányszor csak szidalommal tartottak s mivel abban a gyanúban álltam köztük, hogy frengi vagyok, oldaldöfésekkel traktáltak,

AZ UTOLSÓ HÁROM PÉNZDARAB,
melyet Vámbéry, kolduló dervis szerepében, Karéiban kapott.

vagy halállal fenyegettek. Most is elfog a borzadály, mikor arra az utálatos táplálékra emlékezem, melyen akkor éltem s ha eszembe jut, milyen bűz pillantásokkal méregettek ezek az emberek engem, kit az ifjú emir parancsa szerint nem volt szabad megbántaniok, de kit még is lelkök mélyéből gyűlöltek. Ha visszagondolok az India északi részén még manapság is gyakori *gházitámadásokra*, melyekben egy-egy fanatikus afgán meggyilkolja a gyanútlan angolt, csak azért, hogy egy kaír vére árán a paradicsomba juthasson, — nem mondhatok mást, mint azt, hogy valóságos csoda volt megmenekülésem. Minden afgán, ki elment a czellám előtt, haragtól izzó pillantásokat vetett reám. Valósággal erény-

számba ment volna közöttük, ha valaki agyonlő, de haragjuk azért még sem fajult soha tettelegességgé.

Ez a rejtett düh leghevesebben Heratból Meshedbe való utazásom közben tört ki ellenem, a hol a kőszívű afgánok meleg bundájokba húzódva, gyönyörűséggel nézték, a hogy éhezve és vaczogó foggal, könnyű ruhában, takaró nélkül töltöttem az éjszakákat a fagyasztó hidegségben. Hogy nem pusztultam el e rendkívüli szenvedések és nélkülözések közepette, sőt, hogy éhezve és fázva bár, mindig megőriztem jókedvemet, azt egyesegyedül annak a boldog örömnök köszönhettem, hogy kalandjaimnak immár vége szakad, mert úgy reméltem, hogy a mint a perzsa határra érek, biztosságban leszek minden veszedelemtől.

Olyan erősen és ellenállhatatlanul hatott reám e tudat varázsa, hogy Meshedbe érkeztem után és Khoraszán tartományon át vivő hosszadalmas utazásom közben is napokig valóságos mámorában éltem az örömnök és minél távolabb éreztem magam az elmúlt veszedelmek rémétől, azaz minél közelebb jutottam Teheránhoz, a hol az első európai kolóniára voltam találandó, annál erősebben vert szívem és képzeletem rózsaszínű egén annál szédítőbb tánczra keltek jövőm képének káprázatos alakjai. Hogy e boldog felindultságom megfelelő arányban áll-e véget ért kalandom tényleges eredményeivel, és hogy munkám méltó-e az elismerésre, e kérdés eldöntéséhez eleinte nem volt meg a józan Ítéletem. Beértem azzal a gondolattal, hogy én voltam az első európai ember, ki a Kaspi tenger déli partjáról a hirkániai sivatagon át Khivába, onnan a Khalata-sivatagon át Bokharába, e városból pedig Herátba jutott. Tudtam, hogy Európa tudományos köreinek ismeretlen

a keleti török nyelvnek az az anyaga és ismeretlenek azok a kéziratok, melyeket összegyűjtöttem s melyek engem a turkológia terén felfedezővé és specialistává fognak avatni; és végezetül nem voltam csekély véleménynyel utazásom módjáról, mert bíztam benne, hogy a közvetlen érintkezés, melyben belső Ázsiának mindaddig csak fogyatékosan ismert törzseivel álltam, okvetlenül nagy értékűvé teszi utazásom néprajzi eredményeit. És valóban, ha czéhbeli filológus és hivatásos nyelvbűvár vagyok, nem is kötik le érdeklődésemet olyan nagy mértékben a kereskedelem és az ipar, a politika és a föld- meg a néprajz kérdései s nem válik belőlem Ázsiának az a gyakorlati ismerője, ki érdeklődött minden iránt, a mi belső Ázsiára vonatkozott és föntartotta benső kapcsolatát a messze földön élő népek sorsának alakulásával. Ha eszembe jutott volna, hogy hiányos készültségem miatt oly véghetetlenül sokat hanyagoltam és mulasztottam el, hogy például fogalmam sem volt a geológiáról és földrajzi felvételre képtelen voltam (a mi egyébként merő lehetlenség lett volna, mert csak egy kis darab czeruzát vittem magammal a köntösöm bélésébe rejtve), hogy a földleírásnak és a természettudományoknak egyáltalán csak bizonytalan és kétséges szolgálatára lehettem képes, okvetlenül jelentékenyen kevesebbet mutatott volna örömeim fokmérője. De az eféle gondolatok természetesen elkerültek örömeim véghetlenségében és harminczegy éves földi létem ideje óta először éreztem, hogy az igazi siker aranyos gyümölcse és a nagy munka édes jutalma int felém a messzeségből s ejt könnyen érthető elragadtatásba. Szünetlen újongás és örömmámor kísért Meshedből Teheránba vivő hosszú téli utamon, a melyen

két hátas ló állott rendelkezésemre, mert Husszam esz Szaltana herczeg, Meshed kormányzója, bőségesen ellátott az utazás minden kellékével. Özbég kísérom, a ki Khivából jött velem és hű társam volt minden örömben és bánatomban, nem kis mértékben volt elcsodálkozva kedvemnek ezen a változásán. Órák hosszaiig nem fogytam ki a kedvelt operák dalaiból és áriáiból, melyeket a jó fiú a nyugati iszlámság szent himnuszainak tartott és ennél fogva nem kis mértékben örvendezett rajta, hogy ilyen mély vallásosság vett erőt a nyugati dervisen. A mikor tehát én operai dallamokat dúdoltam, ő kíséret gyanánt moszlim dicsérő énekeket és szent himnuszokat zengett különös orrhangján. Nevezetes egy duett volt az; gondolom is, hogy emberi fül addig nem igen hallott még hozzája hasonlót. Efélék voltak az okai annak, hogy tréfálkozva tettem meg a lóháton négy hétig tartó és a legedzettebb utast is megviselő utazást Meshedtől Teheránig, és hogy testben ugyan megfogyva, sőt a felismerhetetlenségig eltorzult arczczal, de ritka épségben és emelkedett lélekállapotban vonultam be Perzsia fővárosába.

Ha az a barátságos és szeretetteljes fogadtatás, melyben Dolmage ezredes úr részesített, már Meshedben meggyőzött róla, hogy Ázsiában semmiféle válaszfal el nem különíti egymástól az európaiakat és hogy örömben és bánatban közös kapcsolata fűzi össze őket egymással a napnyugati testvériességnek, a perzsa fővárosba való megérkezésem alkalmával még teljesebb meggyőződést szerezhettem a közösségnek erről a kapcsolataról. A hír, hogy szerencsésen megmenekültem a középpázsiai zsarnokok kezétől, egyforma örömmézzel töltötte el az egész európai kolóniát. Öreg és fiatal,

gazdag és szegény, előkelő diplomata és szerény kézműves, valahány európai ember csak volt Teheránban, mind látni és ünnepelni akart és csak kevesen tudtak uralkodni meghatottságukon és nem rejthették el könyeiket, midőn borzasztóan elváltozva és lefogyva látták viszont azt a jókedvű magyar embert, kit duzzadó egészségben láttak útjára kelni. A turkomán sivatagból a török követségnek írt levelem révén már volt tudomásuk arról, hogy szerencsésen megérkeztem e veszedelmes rablófészekbe. De azóta nem hallottak rólam hírt és nincs mit csodálkozni rajta, hogy a legkalandosabb hírek keltek szárnyra és keltek hitelt a perzsa fővárosban fogságomról, kivégzésemről és szomorú végemről. Középázsiai zarándokok, a kik csekélységemet összevetéztették a megérkeztem előtt fogságba vetett olasz selyemkereskedőkkel, még hajmeresztő részleteket is beszéltek a kínzásokról, melyekkel kivégeztek. Némelyek látták, a mikor fölakasztottak a lábamnál fogva, mások jelen voltak, midőn a czitadella tornyáról a mélységbe dobtak, ismét mások a maguk szemével látták, hogy a bakó fölnégyeét és tagjaimat az ebek martalékául vetette. Minthogy Bokhara a legsötétebb barbárság és kegyetlenség fészekének hírében állott, a teheránbeli európaiak könnyen hitelt adtak ez elbeszéléseknek. De a hogy most nagy viszontagságaim látható jeleivel, ámde ép bőrrrel tértem vissza és arczomról le lehetett olvasni rendkívüli élményeimet, annál melegebbek és őszintébbek voltak a rokonézés jelei, a melyekkel elhalmoztak. Az emberek szinte versenyre keltek egymással, hogy valami módon kitüntessenek és bizonyosságát adják szívességüknek. Az egyes követségek díszbédet adtak tiszteletemre. *Sir Charles Alison*, az angol

kövei, felszólított, hogy készítsek jelentést utazásaimról és hivatalos ajánló leveleket adott lord Palmerslonhoz, lord Strangfordhoz, Sir Justin Shellhez, Sir H. Rawlinsonhoz és London több más előkelő politikúshoz és tudósához. E levelek nagy hasznomra voltak és a legnagyobb befolyást gyakorolták pályám későbbi alakulására. *Giers úr*, Oroszországnak akkor teheráni

* E jelentést, s egy másikat az imént említett olasz selyemkereskedők sorsáról és Wyburd, Conolly és Stoddard gyászos esetéről rövid időn el is készítettem és a követ elé terjesztettem. Csak ez utóbbi áll rendelkezésemre s így szól magyar fordításban:

Teherán, 1864. jan. 29.

Exczellenziád! — Van szerencsém a következőkben Exczellenziád elé terjeszteni az említett felvilágosításokat arról a két boldogtalan emberről, kiket a bokharai emír parancsára börtönbe vetettek.

Július közepe tájt érkeztem Bokharába. Megérkezésem után két nappal azt halottam, hogy két olasz embert, ki Orenburgból jött állítólag nagyobb mennyiségű selyem vásárlása végett, elfogatta az emír első vezére, ki abban az időben a kbokandi síkságon volt. Különféle álhírek, melyeket a rosszhiszemű kormány terjesztett, azt újságolták, hogy a frengi-k magukkal hoztak tizenöt láda gyémántvízzel megnedvesített teát, hogy ezzel a méreggel megöljék a szent város lakosságát (a közép-ázsiai nép babonája t. i. méregnek tartja a gyémántporral kevert vizet; fényes a gyémánt, — úgymond — kápráztatja a szemet, de pora a leggyilkolóbb méreg); egy másik azt hirtelte, hogy az éjjelt nappala és a nappalt éjszakává tették, míg egy harmadik azt beszélt, hogy angol kémek, és hogy az orosz kormány adta azt a tanácsot, hogy fogják el őket.

Hahmat Bi, az említett vezér, írt az emirnek és további felvilágosítást kért. Azt a választ kapta, hogy kobozzák el azt a tizenegyezer tilla-t (a «tilla» egy fél arany), a melyet magukkal hoztak és ugyanakkor fogják el azt a négy nogai mohammedánt (orosz alattvalókat), a kik kísérték őket. Egy ideig még folytak a tárgyalások. Az emír fermánja értelmében pénzüket és minden holmijokat a Redseb karavánszeráj-ból, a hol előbb

VÁMBÉRY ARCZKÉPE.

*Készült Teheránban, 1864 január havában, néhány nappal
Középáziából való megérkezése után.*

M. Carlian perzsa kir. udv. fotográfus felvétele

telhetetlennek tartom azt, hogy szigorúan autokratikus viszonyok közt éljek és működjem, a diplomata urak úgy vélték, hogy még nagyon is naiv és hogy még mindig ábrándozó vagyok minden megpróbáltatásom ellenére.

Teherán bizony fontos elhatározásaimnak lőn kiinduló pontjává; mert ha akkor hajlok az oroszok rábeszélésére, ki tudja, minő állást foglalok el ma Turkesztán kormányzatában? De hát természetesen nem is lehetett róla szó, hogy Északnak forduljak, mert a csár birodalmának minden kincse és minden fénye sem

inkognitóm határozottan tiltotta, hogy kérdezősködjem valamely frengi vagy keresztény ember sorsáról. Fülelem azonban mindig nyitva volt, hogy híreket halljon hitsorsosaimról. És titokban folytatott nyomozásom közben történt, hogy tudomást szereztem egy boldogtalan emberről, egy órásról, ki több esztendeig élt Bokharában s kit Naszrullah emír parancsára megölték. Épen úgy értesültem egy fiatal angol ember sorsáról, ki vagy huszonnégy éves volt. Bagdadból Heraton át Bokharába jött, onnan Szamarkandon át Khokandba ment, ott pedig (tizenkét évvel ezelőtt) megölték Mehemed khán parancsára, a ki abban az időben háborúba keveredett Khinával. Egy khokandi ember, a ki ismerte őt elfogatása előtt, elmondotta nekem, hogy a fiatal frengi nagyon csinos külsejű és rendkívül ügyes ember volt, a ki Khokandból Kasgárba (a khinai tatár földre) akart menni. Ez a szándéka keltette azt a gyanút, hogy fegyvert akar szállítani a khinai tatárság kormányzójának és ez lett halálának okozója.

A mi *Conolly* és *Sloddard* sajnálatos halálát illeti, fájdalom, semmiféle jelentősebb adattal nem járulhatok azokhoz, melyeket megboldogult Wolf József dr. terjesztett az angol közönség elé. Ennek a két mártírnak papírjai és más holmija Abdul Szamed khánnak, egy perzsa származású embernek és az elhalt emír szerdar-i-kull-jának (főparancsnokának) birtokába kerültek és e liszt kivégzése után, mely néhány évvel ezelőtt történt, e relikviákat a szamarkandi defter-khanebe (levéltárba) vitték. így beszéltek nekem, de nem győződtem meg róla.

lett volna elég arra, hogy elnyomja bennem azt az idegenkedést, melyet gyermekkoromtól fogva éreztem nemzeti törekvéseink eltiprói s az önkényuralom és a féktelen abszolutizmus e megtestesülése ellen. Annál készségesebben fogadtam el az angolok ajánlásait, mert régtől fogva megszerettem már e népet fenséges irodalmáért és szabadságérzetéért és mert hozzá Keleten is őket tartottam a Nyugat egyetlen méltó képviselőinek. így hát egészen természetes, hogy már Teheránban tisztában voltam Európában teendő lépéseimmel és Londont tekintettem Nyugatra való utazásom végcéljának.

Majdnem három hónapig pihentem ki Teherán európai társaságában középázsiai vándorutam fáradalmaival. Friss emlékezetemből kiegészítettem az útközben titkon, kis papírdarabokra, arabs betűvel, de, hogy minden gyanú ellen védve legyek, magyar nyelven, czeruzával írt följegyzéseimet; sőt elkészültem már utazási

شهدى مصر بالايك نورون يك چتورنا يك روم
 ۲- تورت تورون يوبئر دورت قوپولا يك تاپ لا قاسم
 روصوقات تلمسا نم سابر سيموم فای اوتونک ازديق
 قومپاس قورقماردى -

Azaz: *Meshedi Miszr* (állomás a nagy pusztában) balra egy torony, egy csatorna és egy rom — két ledőlő torony, jobbra dőrt (négy) kupola — egynapi lakás — Romokat temasa (nézni) nem szabad — szívem fáj — utunk azdik (eltévedtünk) — kompasz megmentett.

EGY LAP VÁMBÉRYNAK A PUSZTÁBAN ARAB BKTŰVEL, DE JÓRÉSzt
 MAGYARUL ÍRT FELJEGYZÉSEIBŐL.

Iratott Karsiban, már viszatérőben Szamarkandból.

művem vázlatával is, s elhatároztam, hogy Angliában adom ki legelőbb e könyvemet. Pompás légvárat építettem magamnak és valósággal dúskáltam jövőm képének színpompájában, bár halovány fogalmam sem volt a reális alapon nyugvó életpályáról. Egyelőre beértem azzal a tudattal, hogy olyan részeivel és pontjaival ismerkedtem meg Ázsia világának, melyeket európai ember előttem még nem látott. De arról, hogy hol és miképpen fogom értékesíteni e fölfedező utam eredményeit, a siker örömmámorában egyáltalán nem gondolkoztam. Nem is gondolkozhattam volna; először azért, mert nem voltam tisztában a módjával tapasztalataim értékesítésének, másodsor azért, mert még kétségeim voltak a sikerhez nélkülözhetetlen tollfoghatóságomban és harmadszor azért, mert haboztam, hogy voltaképpen mely nyelven írjak legelőbb.

A lelkeket vívó reménységek zavarából csakis az az egyedül biztos és boldogító érzés vált ki határozottan, hogy szerencsés felfedező utam hírt és dicsőséget szerez nevemnek Európában és hogy végre lesz életpályám; de arról, hogy milyen természetű lesz ez a pálya, nem volt fogalmam egyáltalán. Nem is igen vettem rá ügyet és csak az volt minden törekvésem, hogy minél gyorsabban visszatérhessek Európába és legelőbb otthon, a Magyar Tudományos Akadémiában léphessek föl, azután pedig Európa közönsége elé terjeszthessem jelentésemet vándorlásaimról.

Még Teheránban, friss benyomásaim alatt megírtam és útnak indítottam jelentésemet az Akadémiának. Az első fogalmazását féltékenyen őrzöm azóta ázsiai utam emlékei közt s az emlékezésnek szánt e művemben itt közlöm főrészét a maga eredeti formájában:

«Sirazból 1863 január 10-ikén visszatértem Teheránba. Itt azon kellemetlen hírt vevém, hogy a középázsiai bonyadalmak, nemcsak hogy nem csillapodtak, hanem még nagyobb hévvel folyva az előbbi veszélyes közlekedést végkép megszakították. Lelkem csüggedni kezdett, részint a hatalmas akadály miatt, részint azért is, mert a hazából hozott útiköltség tisztán elfogyott. Ugyan ekkor vala, hogy arról tudósítatom, miszerint a tek. Akadémia oly kegyes vala segélyzésre 43 aranyat küldeni minden további meghagyás nélkül, vájjon ez összeget visszajöveletemre vagy tovább utazásomra fordítsam. Ilyképen teendőimnek saját ura lévén, nekem életkérdéssé vált középázsiai utam forró kívánsága új tüzet lobbantott föl lelkemben és minden út elzárás, minden baráti lebeszélés daczára mennem kellett, mert menni akartam. Ily lelki tusában mintegy 3 hétig valék, midőn egyszer egy khinai tatár khokandi és más középázsiai emberekből álló zarándokkoldus (Hadsi) társaság Mekkából Teheránba érkezek, hogy innét éjszakkak tartva, a Kaspi-tengeren át hazájukba térjenek. E társaság feje tisztelkedésre és egy kis baj orvoslására a török követségnél jelentkezett és nekem esetleges ismerkedésre alkalmat nyújtva azon ötlettel együtt, hátha ezek kíséretében utamat megtenném. Ő Excell. a követ és hivatalnokai tervemet örülségnek tekintették, attól tartván, nehogy ezen vad kinézésű, rongyokba öltözött tatárok, kiket mentoraimnak fogadtam, még Középázsia földjére érkeztem előtt útban maguk meggyilkolnak. Igaz, magam is először féltem, de tervem valósítására ennél noha merész, de czélszerűbb eszközt nem találva, a nemes jótevőm atyai tanácsát megvetni kénytelen, az utazást hamar és leg-

nagyobb titokban elhatározám, roppant szerencsének nézve, hogy útitársaim szájából az alig ismert khinaitátár török szójárást tanulmányozhatom. A török követ az elszántságom láttára legalább a lehetséges biztosítás kedvéért hivatalosan ezen koldusok kezébe adott és a Koránra őket megesküdtetve, könyvelt szemekkel engemet útra indított. Magából értetődik, hogy üdvösségi szempontból, ruhám, helyzetem és életmődorom a társaiméihez idomítani akarván, a legnyomorultabb rongydarabokkal testemet fődve, mindenféle lepel nélkül a szabadon hálva, oly éltet kellett viselnem, a miről minden legszegényebb eredetem daczára, ezelőtt soha sem álmodtam, mi eleinte visszariasztott, lesz-e elég testi erőm, ezen nélkülözéseket egész utam hosszában, hol majd természeti és éghajlati viszontagságok is hozzájárulandanak, eltűrhetni? ...

«Ily előkészületek, ily rendszabályokkal 1863 Mart. 28. Teheránból elindultunk és 10 nap alatt Mazendrán hegyei és erdőin át a Kaspi-tenger partjára értünk. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ezen kis időhatár is elég vala arról meggyőzni, miszerint útitársaim testi lelki barátaim, kik minden mongol vad arczvonásuk daczára a rongyfedte mocskos kebel alatt nemes szivet rejlenek, kik a koldusi álarczot nem nyomorúság, hanem a nehéz utak bizonytalansága parancsolta szükségből vevék magukra és kik áljellememről mitsein sejtve, mint valódi *oszmánli török dervisi*, ha tőlük kitelik, minden veszélyből megmentenek. Lelkem tehát nyugodtabb vala és csak kevés szorongatottsággal a perzsa parttól, mint Hazám és világom legszélsőbb határvétől búcsúzva, egy türkmén tengeri rabló sajkáján Középázsia földjének tartottunk. A Kaspi-tenger keleti partján legelső

állomásom-, miután az Asuradannál czirkáló orosz őrhajók nekem halálos szeméből a Magyarok Istene megmentett, a Jomut Türkmen fajnak Göműstepe nevű táborzata vala, hol 20 napig igen szívesen látott vendégképen, valamint ezen úgy a Göklen fajnak törzseit bebarangolva, Nagy Sándor félig ismert bástyáján kívül más eddig ismeretlen görög régiségeket láttam.*

* Innen írtam második levelemet a teheráni török követ-séghez, melynek orvosa, *Bimsenslein* Mukhlisz dr., ekkor írta Eötvös József bárónak (francia nyelven) azt a levelet, mely Eötvös báró szívességéből később birtokomba jutott és magyarul így szól:

TÖRÖKORSZÁG

EGÉSZSÉGÜGYI ORVOSA

Teherán, 1863. aug.

Báró úr! — Vonatközással Vámbéry úr Resid efendi), a tiszteletreméltó akadémikus és az én barátom utazására, megbízásom van rá, hogy közöljem Önnel a következőket:

Ellentétben azzal, a mit ő a Magyar Akadémiához czjzmett legutóbbi jelentésében bejelentett, Vámbéry úr Teheránból f. é. márczius 24-ikén egyenesen Khivába utazott el, a honnan Bokharába és Szamarkandba fog menni. Ez utazást dervisként öltözve s egy csapat bokharai zarándok társaságában teszi, a kik Mekkából visszajövet hazájukba térnek vissza.

A teheráni ottomán követség, melyhez tartozni szerencsém van, már két levelet kapott, a melyek egyikét ez a rettenthetetlen utazó Zil-Kadé 20. Gömis-Tépé a Kaspi-tenger partján keltezt, a másikat a turkomán Jomut sivatagból, Khivatól 20 napi járóföldre. E levelekből merítjük, hogy Vámbéry úr e pillanatban Bokharában vagy Szamarkandban lehet s hogy miután néhány hónapon át ez utóbbi városban tartózkodott, a Heráton és Mesheden átvivő utat követve fog visszatérni Teheránba.

Tartózkodnom kell attól, hogy kifejtsem az okokat, a melyek Vámbéry urat rábírták arra, hogy útitervét megváltoztassa, hogy Bokharába menjen s nem Meshedbe, mint a hogy jelentette; csak arra szorítkozom, hogy megmondjam Önnek, báró

Különösen váromok és régi templom vízvezetékét és korgánokat és miután a nevezetes fajok nyelve, szókása és költészetéről a *lehetséges* ismereteket megszerzem, egy hádsi társammal együtt egy tevét olcsón vásároltam és kis koldus karavánunkkal a nagy Hirkániai pusztának tartottam. Valamint helytelennek látom a tek. Akadémia figyelmét a türkmének közti tartózkodásomról, mi fölötté érdekes vala, továbbra igénybe venni, úgy ezen a földkerekség legbájosabb, legveszélyesebb pusztai útjának részleteitől is megkímélem. Hogy szenvedtem és mennyit az éhség, szomjúság, nap és szél hevétől meztelen koldus minőségemben, azt a

úr, hogy az ottomán követség, mely sietett oltalma alá venni az Önök tudós utazóját, szükségesnek tartja, óvatosság okából, az ő utazását titokban tartani s egyébként azt kívánja, hogy ne válják még ismertté Európában sem, attól tartva, hogy az orosz ügynökök, a kik mindenütt politikai misszionáriusokat látnak, elrontják a sikert.

Bízva abban a tudásban és személyes tulajdonságokban, a melyek Vámbéry urat kiválónak teszik, reméljük, hogy sikerrel végzi majd el veszedelemteljes vállalkozását, a melyet a szomorú emlékezetű Conolly életével fizetett meg. Akkor majd az ő feladata lesz, hogy több részletet közöljön Önnel Teheránból való elutazásáról, a mely nincs híján az érdekességnek. A legmélyebb tisztelettel a báró úr

alázatos szolgálja
Dr. Bimsenstein Mukhliaz.

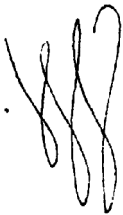
Két levelem, melyekre Bimsenstein dr. hivatkozik, itt közlöm magyar fordításban, megjegyezve, hogy a második faksimilében is látható e könyv mellékletei közt.

Az első levél Hajdár efendihez, a teheráni ottomán követhez: — «Kegyelmes Uram! Az az ember, ki a pusztában írt ez alázatos leveletem átadja, egyike a nemes bokhara lakóinak. úgy látszik, vagy egynehány piasztert vagy egy ajánló levelet

بہنہ شکر

د. حفیظہ مجتبیٰ، محبت چغتائی، جلال آباد، وزیر خزانہ، دولت علیہ، علاقہ

پرستہ

1981/12/10/10/10/10

سازد تلو افندم ولی نهنت بوسه

اوج هفته اقامت ایله بیکم

بصید دوشدوغم برلرم قکا

مطرح سنیلری اولدیم

تصدده دهه طولای جهام

تصدیح ایله بیکم اول ش

فانیا جام برورک ک

برایم صاحب شهرت

تصحب ایده بر پایم

قبول اینسی مضر اولمز

جده سنه خلوصد محصور

تصدیه جزات ایله بیکم

Hazám, azt a nyugoti világ csak akkor tudja meg, ha az angol kabinet százezreivel rendelkező Conolly Sándor elődöm, ki Bokharában tervéért vértanúskodott, emlékiratait kézbe veszik. Nekem a legszélőbb percekben azon édes vigaszom vala, hogy kedves Hazám napszámosa fényes polczán állok; azon édes öntudat, hogy halál, vagy siker koczkáját oly célért vetettem, mely a világ legnemesbike; azon buzdítás, hogy ily játék tisztelete csak milliók közül egyet szerencsétet. ^Huszonkét napi utazás után, melyben két társunk és négy teve áldozatul estek, az Oxus-folyó egyik messze karja partján levő művelt telekre és öt nap múlva Khiva

akar. E napokban Khandsan bég előkelő turkomán és az én derék házigazdám körüívezetett a puszta leghíresebb bégjeinek és khánjainak sátraiban és mindenütt rendkívüli tisztelet középpontja voltam. Alázatos szolgád *Rasid.*»

*A második levél ugyanahhoz: — «Kegyelmes Uram, végtelenül nagy jóltevőm! A turkomán pusztától, hol három hétig laktam, ma búcsúztam el és mielőtt tevére ülnek, kedves kötelességemnek tartom, hogy néhány sort írjak Neked, ki ez idegen és magyar hazámtól távol eső vidéken egyetlen jóltevőm és menedékem vagy. Elöttem van egy irtózatos puszta, hol húsz nap és húsz éjje⁴ számtalan veszedelem közt vezet át utam a világszerte híres és rengeteg homoktengeren. Különböző kérésekkel alkalmatlankodom. Először is kérlek, hogy ne felejts el engem és eddig matatott kegyességedből ki ne vess; másodsor tudodra akarom adni, hogy a turkomán törzsfő, kinek házában laktam, fájának kimagasló egyéne s az ottomán nemzetnek igazi barátja és tisztelője, közbenjáróssal menedéklevelet akar a követségől kieszközölni, a mit neki meg lehet adni, mert megbízható ember. Harmadszor azt kérném, hogy Nazim beynek és Mukhlisz efendinek add át üdvözetemet. Egészségem egészen tökéletes és ha Allah úgy akarja, Khivából megint írok. Zilkade hó 12-én 1280. (1863. apr. 20.) *Resid.*»*

Kharczin (a régi Khovarasmia) fővárosába ériünk. Ennek uralkodója *Szeid Bátor Mehemmed Khan* török utilevelem felmutatása és Hadszi társaim, kik itt nagy tiszteletben részesültek, kimondására szíves vendégeként fogadott és nagyon bámult, hogy 30 aranyból álló ajándékát dervisi következetességből vissza utasítva, inkább azon engedelemért könyörögtem, kényem szerint szabadon kóboroghatni. Beleegyezése folytán Khivából északnyugatra eső Aral-tó és annak déli partján lakó fajokra egy futó pillanatot vethettem és miután ismét Khivába útitársaim körébe léptem, már ők a bokharai útra való előkészületeket téve az indulásra csak jövetelelmet várták vala. A Khan minden lebeszélése daczára, hogy a bokharai emir egy gyanuskodó rossz ember, ki a vendégszeretet szent törvényét annyiszor lábbal tiporta, én inkább a barátim félelemhárító szavaira hallgatók és az Oxuson Khankánál átkelve, a nevezett folyó bal partjáról Bokharának tartottam.

»*Julius*. Az időtáj Moharrem hó eleje vala. Kis karavánunk a roppant forróságban baljára a nagy homok pusztát ugyan, de jobbra az enyhítő édes vizű Oxust bírta, az élelemszerünk az árpaliszt mellett rizsszel is megszaporodott és egyébként lassan-lassan ballagva már azon reményben valánk, hogy hat nap múlva a híres nagy Bokharába érünk, midőn egy este egy meztelen szökevényre bukkanván, azon rémhírel lépetünk meg, hogy a Teke türkmén faj egy száguldozó csapatja (csapao) a Kirgizek ellen az Oxus túlsó részéről átkelt és öt lovától, lisztjétől, mindenétől megfosztá. «Az Istenért forduljatok meg, monda a szökevény, mert hajnal felé útjokba estek, az ádáz Teke hádsiságtok v. szentség-

teket nem tekinti, ő tevéitek és tiszteiteket elviszi és ti éhen vesztek a pusztában.» Ez halálcsapás vala kis karavánunkra nézve és félórai tanácskodás után abba egyeztek, hogy az én kompaszom és az ő csillagismetükbe bízván, az éjszak-keletre a khalatai homokságba magunkat vetjük. A homok itt olyan laza, hogy a tevék térdig elsüllyednek, a Teke lovas nem üldözhet bennünket, mert nincs ló a világon, mely egy félórai utat itt megtehetne. Rögton a terv kiviteléhez léptek és a karavánunk megfordult. A fordulatnál szíveim valóban remegni kezdett. Tevém minden gyeplőrántás daczára mindig az Oxusra tekintett, én is csak nehezen búcsúztam annak a Dunánkhöz hasonló habjaitól és a pusztai nap vérpiros hajnalszakadtakor csak vékony ezüst fonalként olykor-olykor tündökölt könnytelt szememben.

Hat napig bujdostunk ezen rettenetes hegyeit és völgyeit órákban változtató homok tengerben, hol az út nyomait csak tevék és emberek csontvázai jelölik és melyekre bukkanni a mint magától értelődik, karavánunkban mindég nagy szerencsének tartatott. Az ég azonban nem sokára megmentett és midőn nyolcz nap múlva a szörnyű pusztaság végződött, kétórányi távolságból Bokhara városa tompa idomtalan tornyai látszottak.

Íme tekintetes Akadémia ez rövid vázlata azon készületek, azon veszélyek és fáradságoknak, melyek Bokhara, Középázsia fővárosa, több európai elődöm kínpadja és sírja kapujához vezettek. Igen keserű munka, melyre ilyen jutalom vár! Lelkemnek elegendő oka vala csüggedésre, de a sors úgy intézkedett, hogy az útítársaim, kiknek eleinte gyilkát féltem mindég, itt is őrangyalként oltalmukba vettek és valahányszor

európai arczvonásom, melyeket elrejtteni nem tudtam. melyek annyi tatár arc között feltűntek, egyik vagy másik helyen gyanút költve életemet veszélyeztették, mindannyiszor kedves útítársaim bátran előálltak erős esküvel bizonyítandók, hogy én egy valódi és igazi török dervis vagyok, kit ők a Nagy Szultán követje kezéből kaptak és kiért mint kedves vendégükért halni is tudnának. Hogy Mekkából jövő szenteskedő társaim e szavai Bokharában üresen el nem hangzottak, az magától értetődik. Az Emír főtisztje (mert ő maga hadjáraton vala), európai lételemről egy cseppet kételkedett, de a Szultán pecsétjével ellátott utilevél, ily baráti hűség és török nyelvem szerencsés hajlékonysága minden ellenem való nyilvános föllépését meggátálák. Bokharában három hétig időztem s miután a látni valót megszemlélve a város tudományossága és könyvtáirairól kiérő fogalmat szereztem, a khivai tatárság felé tartó barátaimmal Szamarkandba mentem.

«Szamarkand, az emírség harmadrendű városa, miután Bokharából szabadon menekültem, rám nézve már veszélyes nem vala, tíz napig szabadon is mulattam benne az Európában túlbecsült régiségeket tanulmányozva s már a visszatérésemről gondolkoztam, midőn az Emirnek a khokandi hadjáratból visszajövele az utoUó s tán legnagyobb veszélylyel fenyegetett. Én a zsarnok elől ugyan megmenekülhettem volna, de ezt káros rendszabálynak tekintettem. Maradtam tehát Timur fővárosában, míg a fejedelem kétszeri kihallgatásán színlelt barátsága álarcza alatti gonosz tervéről meggyőződött és a nélkül, hogy a zsarnok búcsúját vártam volna Szamarkandból elosonva nyugatra vissza utamat kezdem. E percztől fogva szemem a kedves nyugat, új életem for-

rása, az édes Hazám felé fordul, de szívem még nem mert örülni, mert először kedves barátaimtól is, kik innét messze keleti hazájokba siettek, elváltam — ők valódi bajtársaim valának, kiknek hűségének éltemet köszönöm és örökké szent lesz előttem emiékök. Mert annyi barbárságban egyedül magamra hagyatva, még negyven állomásnyi utat meg kell tennem, hogy menekülésem kikötőjének tartott Perzsia keleti határát elérjem. Igaz, a tatár szójárás és szokások elsajátítása nagy segítségemre voltak, de bezzeg zokon esett a sok gyanuskodó kérdésekre megfelelni, dervis létemről bizonyítást adni, barátaim nélkül, kikre azelőtt mindig hivatkozhattam. Az ég úgy akarta, hogy a nehézségeken is szerencsésen túlmenve, barátaim és minden utolsó fillértől megfosztva, a koldusbotomra a szó teljes értelmében támaszkodva, utamat folytathassam. Szamarkandtól a pusztán Kerkinnek tartottam, mely várnál az Oxuson átkeltem és a herati karavánnal Andkhaj Memene és Bála Murgábon át Herátba utaztam, honnét sok szenvedés után Meshedbe érkezve, méltóságos báró Eötvös József úr és én kegyelmes uramnak ujonszületésem hírt tartalmazó leveletem címeztem.»

A kedvező időjárás beálltával odahagytam a perzsa fővárost, azzal a szándékkal, hogy ugyanazon az úton, a melyen odajöttem, tudniillik Tebrizen és Erzerumon át Trebizondba megyek. A milyen félelemmel, aggodalommal és bizonytalansággal volt teli odautazásom, ép olyan gyönyörűségessé s a legfényesebb reménysegekkel teljessé alakúit visszatérésem a Fekete-tenger partjaira. Gyors napijáratokban röptem át az egyes állomásokon. Az utazásban megedzett testemnek való-

ságos gyermekjáték volt a régebben fáradalmas út, kellemes sétalovaglás csupán, mely valóságos diadalmenetté alakúit a meleg fogadtatás következtében, a melyben európai barátaim Tebrizben részesítettek. Forró ölelések, vendégségek, ünneplés és csodálat követte egymást bátor vállalkozásom sikere miatt; svájeziak, francziák, németek, angolok és olaszok, mindenki büszke volt reá, hogy egy béalábú európai ember megállta helyét az emberrabló turkománok közt és a vadul fanatikus Középázsiaiban s az ó-világ ez eddig elzárt részét közelebb hozta felfedezései által a Nyugat világához. Azon a fent közlött jelentésen kívül, a melyet utazásomról Teheránból a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének küldöttem, a diplomáciai képviselők részéről is mentek hivatalos jelentések az illető kormányokhoz, azonkívül pedig számos tudósítás az európai sajtó orgánumaihoz. Sikerűit vállalkozásom híre e szerint megelőzte jöttömet s midőn Konstantinápolyba érkeve, bemutatkoztam *Prokesch-Oslen* grófnak, az osztrák internuncziusnak és *Aali pasa* nagyvezérnek, úgy láttam, hogy már teljesen tájékozva vannak utazásomról és a meleg fogadtatás, melyben részesítettek, kétségtelen jelét adta az élénk érdeklődésnek, melyet Középázsia addig zelárt tájai iránt éreztek. Konstantinápolyban várt már végtelen öröömre *Eötvös* József báró itt következé levele is:

Pest, 20/4 1864.

« *Tisztelt barátom!* — Ide mellékelve küldöm a gőzhajózási jegyet, melyet a gőzhajózási társulat Kegyed számára kiadott. Nem szükség mondanom, mennyi örömmel értesültem szerencsés megérkezéséről Teheránban s mennyi érdeklődéssel várjuk valamennyien vissza-

jöttét. Valamint az erély, melyet Ön utazásánál kifejtett, úgy fáradalmainak tudományos eredményei, melyeket leveleiben ígér, csak igazolni fogják véleményemet, melyben Ön iránt mindig voltam. Fogadja addig is, míg azt személyesen tehetem, való tisztelettem s rokonszenvem kifejezését, melylyel vagyok őszinte barátja

Eötvös.»

Csak néhány óra hosszáig időztem Konstantinápolyban, a melyet az igazi európaiság képviselőjének, sőt a nyugati műveltség netovábbjának színében láttam, ekkor azután egy Lloyd-gőzösön Küsztendse és Csernavoda irányában, majd a Dunán, Pestre utaztam, hová 1864 május havának első felében szerencsésen meg is érkeztem.

Meg se próbálom leírni azt a benyomást, melyet édes hazám viszontlátása keltett lelkemben. Gyöngé is volna hozzá a toll, hogy tolmácsa lehessen annak a meghatottságnak, melylyel amaz ország földjére léptem, melynek östörténete első sorban ösztönzött veszedelmes vándorutamra s a melynek nemzeti kezdetei, mint említettem, már ifjú koromban életre keltették bennem azt az érdeklődést, melynek kielégítése végett mondhatatlan veszedelmekkel és nélkülözésekkel járó utazásomra vállalkoztam. E viszontagságoknak most szerencsésen a végére jutottam. Midőn a Lánchíd mellett a pesti kikötő partjára léptem és tatárommal, khivai utazásom ez élő tanújával, a közeli Európa-szállóba siettem, azt hittem, nem bírok örömmel. Nem is gondoltam reá, hogy a milyen egyedül és elhagyottan keltem utamra évekkal ezelőtt, ép olyan magamban és észrevétlenül térek most haza is. Évek múlva, midőn

jelen voltam azon a fogadtatáson, melyben Livingstone-t, Speke-t és Grant-ot, Palgrave-t, Burton-t és különösen Stanley-t részesítették Londonban: azon a fogadtatáson, melyben részt vett egy egész nemzet; melynek rendkívüli eseményére hetekkel sőt hónapokkal előre hívta fel a figyelmet a sajtó, és külön vonatok mentek elébe a nemzeti hősként ünnevelt utazónak; midőn láttam, hogy milyen fényes megbecsüléssel fogadták még Bécsben is — hol az utazókat épen nem szokták a nap hősenek tekinteni — Payert és Weyprechtet: lelkemnek annál fájóbban esett egészen figyelmen kívül hagyott megérkezésem szomorú pillanata és honfitársaim bántó közömbössége. Senki sem keresett fel, senki sem vett rólam tudomást, egyetlen hűséges jóakarómon, Eötvös József bárón kívül. Midőn megérkeztem, nyomban hírt küldöttem hozzá magamról és megkaptam azonnal sietve írt válaszát:

«29/5

«E perczben veszem sorait, örömmel értesültem megérkezéséről s még inkább fogok örülni, ha mentül elébb találkozunk, ha tehát foglalatoságai engedik, jöjjön hozzám holnap reggel, ha lehet fél tíz óra előtt — fél nyolczkor már találhat — mert később embereket várok s szeretném, ha legalább egy fél óráig háborgatás nélkül szólhatnánk egymással. Őszinte tisztelettel, lekötelezettje
Eötvös.»

Úgy látszott, hogy az Akadémia körében, a melynek pedig kiküldöttje voltam, minél kevesebb érdeklődést keltett szerencsés végű vállalkozásom, mert midőn a legközelebbi hétfői ülésen az Akadémia termébe léptem, csak Szalay László, az Akadémia fenkölt szellemű

شوع عوت اول کن نجا بالاه حامی بلار و شیخ
 کله دیر جوو باشی بوزوم بونندده عوت من
 رفاسده و داع بورت کربا و تلیقریلش اولار
 شیخ ایلراندی عحابیب آنا و ایله بر عی
 حامی بلار ر شیخ واصوا اولور کبیر تانا
 اغلاسر و داع

Magyarul: A visszatérés kezdete. Hadszi Hilal és a seikh nem jött el. Sok basibozuk Khokandból visszatér. — Társaimtól búcsúzom, nagy sírás és szívszakadás közt. — Végre Hadszi Bilal és a seikh is megérkezik, a búcsúzás sírása megújul.

A MENEKÜLÉS SZAMÁRRANDBÓL.

Egy lap Vámbérynak Középzásziában titkon írt feljegyzéseiből.

Kelt Szamarkandban.

és nagy műveltségű titkára és Eötvös báró, az én nagylelkű pártfogóm fogadtak meleg öleléssel, ezzel adva jelét szerencsés menekülésemen érzett belső örömüknek, és egyébként is vigasztalni igyekeztek a részvétlenség miatt, mely mindenütt nyomon kísért. Magyarország az osztrák önkényuralom szomorú korszakát élte akkor. A nemzet az abszolutizmus bilincseiben nyögött, közéletnek és társadalmi szellemnek nem volt nyoma sehol, minden reménykedés, várakozás és epedés csak a nemzeti kormányzat visszaszerzését és az Ausztriával való kibékülést áhította; és habár Ázsia a magyar őstörténet szempontjából nem is volt minden érdekesség nélkül való, nagyon csekély, vagy semminemű mélyebb hatást nem kelthettek az akkori Magyarországon a földes néprajzi kutatások és az ó-világ addig merőben ismeretlen részeinek felújulása. A kinek kenyérre van szüksége, nem keresi az ínycsiklandozó édességeket s a politikai léte és jövője miatt aggódó nemzetnek rossz néven ki vehetné, ha minden gondolata és minden törekvése első sorban alkotmányos jogainak visszaszerzése és nemzeti önállósága felé fordul és ha a művelődés és a felvilágosodottság terén az általános tudományosság alapvető elemeire, nem pedig a messze világrészek föld- és néprajzi fölfedezéseire veti figyelmét? Magyarország kultúrélete Középáziából való visszatérésem idejében munkásságának és alkotásának kezdőfokán állott és az Akadémiának, az önkényuralom Árgus-szemeitől leginkább megkímélt nemzeti intézménynek, inkább politikai és nemzeti, mint objektív, közhasznú és tudományos színezete volt. A társadalom is, mely alkotmányos jogainak helyreállítására vágyakozott, természetesen sokkal kevésbé érdeklődött az

Oxus tájai és e tájak népe iránt, mint a tudományban haladottabb Nyugat szerencsésebb nemzetei. Hiszen Németországban, a szigorúan tudományos élet hazájában is sokkal csekélyebb érdeklődést keltett utazásom, mint Angliában és Oroszországban, hol a kormányok figyelmét részint politikai, részint gazdasági érdekek fordították e tájakra és nélkülözhetetlenné tették ez addig hozzáférhetetlen országok behatóbb ismeretét.

Mint említettem, az igazságosság és a méltányosság álláspontjáról nézve és tekintetbe véve a politika napi kérdéseinek mindent lefoglaló érdekét, talán kevés, vagy semmi okom sem lett volna reá, hogy panaszszal említsem az utazásommal szemben tanúsított hidegséget, vagy hogy közömbösséget, avagy érdemeimnek szándékos el nem ismerését lássam benne. De a heves lelkitusák olyan pillanataiban, és# hatása alatt állva megduzzadt önérzetemnek, melyet a Perzsiában és Törökországban élő európai kolóniák részéről visszatérő utamban tapasztalt megbecsülés növelt nagyra, nem csoda, hogy a szenvedély felkorbácsolt hullámai csakhamar elhallgattatták bennem a nyugodt Ítéletet és lelkem erős lehangoltság rabságába esett. Pesti tartózkodásom első napjai is keserves csalódást szereztek már nekem. Azt gondoltam magamban: — Ez hát a jutalma mérhetetlen fáradalmaimnak és szenvedéseimnek, és ilyen hálát érdemeltem a nemzettől, melyért^ hogy felderítsem eredetét, kockára tettem életemet; és ez legyen az elismerés az Akadémia részéről, melynek, úgy reméltem, hasznára leszek tudományos utazásom eredményeivel? — Megsértett hiúságom hatása alatt állva, kínosan eselt ilyenén fölédre az álomból, melyben hazautazásom egész folyamán ringatóz-

tam. Reményeimnek ez a semmivé válása — holott e remények éltettek és öntöttek belém bátorságot a legnagyobb nélkülözések és halálos veszedelmek közepette — legborzasztóbb percze volt életemnek. Órák hosszáig tépelődtem Európa-szállóbeli magányos szobámban e fájó csalódásomon; nem hittem és nem hittem valóságában s a megbántott lelkeimen ejtett sebnél annival fájdalmasabb volt, mert íme, győzedelmeskedve életharczom egyik legnehezebb fordulátán, ott voltam megint, a hol annak előtte voltam, azaz nem tudtam még mindig, hogy mihez fogjak és mit tegyek jövőm megállapítása érdekében.

Némelyek azt ajánlották, hogy lépjek újra félbenmaradt konstantinápolyi hivatalnokpályámra, mások viszont úgy vélték, hogy a pesti egyetem keleti tanszékére kellene pályáznom, a mit annál inkább meg kellene tennem, mert a keleti nyelveknek az előtt is volt már tanítója egyetemünkön, elhunyt mesterem, Repiczky János személyében. Az elsőnek említett terv megvalósítására nem volt sok kedvem, mert a Kelet a kiállott viszontagságok után nem vonzott többé és látva az ázsiai világ állandó hanyatlását, annál nagyobb szenvedélyvel csüngtem a Nyugat hatalmasan pezsgő, tetterős életnyilvánulásain. A tanári állásra már nagyobb volt a hajlandóságom, mert mindenek előtt nyugalomra vágyakoztam és mert reméltem, hogy általa megszerzem magamnak azt a nyugalmat, melyre szükségem lesz, hogy feldolgozhassam utazásom nyelvi és néprajzi eredményeit. De fájdalom, sok nehézség állta útját, hogy a keleti nyelvek egyetemi tanszékét elnyerhessem, mert Magyarországot akkor még Bécsből kormányozták és nem igen remélhettem, hogy jóbarátokat és pártfogókat

leljek a közigazgatásnak ebben a középpontjában én, ki Keleten létem alatt bizalmas összeköttetésben álltam a magyar emigrációval s kit ennek következtében soha semmi sem húzott Ausztriához. Én hát e két tervnek egyikétől sem voltam valami nagyon elragadtatva s mert Teheránban lakó angol barátaim azt tanácsolták volt, hogy Londonban adjam ki utazási művemet s e végből fölös módon elláttak a brit világváros különböző állásban és rangban levő férfiaihoz szóló ajánló levelekkel, könnyen szántam rá magam, hogy kimegyek Angliába és az ázsiai utazások leghivatottabb fóruma, a londoni földrajzi társaság előtt lépek fel utazásom eredményeivel. úgy lehet, az is hozzájárult ez elhatározásomhoz, hogy négyheti pihenésem után újra felébredt bennem az utazás kedve és hogy akkori helyzetem reménytelenségében új életre kelt vágyam a kalandos élet valószínűségeire. Röviden szólva, elhatároztam, hogy minél előbb kezembe ragadom ismét a vándorbotot s a keleti élmények mezejéről bele vetem magam a Nyugat életküzdelmének # kellő közepébe. Igen ám, de könnyebb azt kimondani, mint megtenni, inert míg a keleti utazáshoz elég a nyelvek és a szokások ismerete, a pénz meg néha inkább veszedelmére, mint hasznára válik az embernek, nyugaton a dolog ép ellenkezőleg áll. Mivel pedig üres zsebbel érkeztem Pestre, nagy fejtörésembe került és csalódásomat még keserűbbé tette a kérdés, hogy honnan kerítsem elő a londoni utazás költségét. Hiába fordultam egy kis kölcsönért azokhoz, kiket barátaimnak hittem; hiába Ígértem, hogy négyszeresét adom vissza a kért összegnek, hiába utaltam reá, hogy a művelt Nyugaton való fellépésem hasznára lesz a nemzetnek —

süket füleknek beszéltem és a hidegség, melylyel kalandjaim szóbeli elbeszélését fogadták, némelyekben, sajnos, kétségeket is támasztott ellenemben. A tudatlanság a gyanúsítás szülőanyja és mert sokan délibábosnak és túlzottnak vélték élményeimet, senki sem merte a pénzt reám bizoni s elhagyottabban és tehetlenebbül álltam hazámban, mint Középázsia vad pusztaságain.

Hála nemes jóakaróm, Eötvös József báró fáradozásainak, végre rá lehetett bírni Dessewfly Emil grófot, az Akadémia elnökét, hogy adott néhány száz forintnyi előleget a tudós társaság könyvtári alapjából. Kétségtelenül segítség volt ez végső szükségemben, csak ne történt volna meg az, hogy a gyámolító kéz, mely felém nyúlt, koromsötét nyomokat hagyott, melyek örök időre elcsúfították a jótett emlékét. Tudniillik megkaptam ugyan a pénzt, de csak azzal a feltétellel, hogy biztosítéku leteszem az elnöknel keleti kézirataimat, utazásom e legértékesebb zsákmányait. És bármilyen dicséretes volt is e gondosság és kötelességtudás az Akadémia vagyonát féltő buzgó és nemes elnök részéről, reám nézve mélyen sértő és bántó volt ez az eset. Midőn kézirataimmal telt iszákomat a gróf lakására vittem, ellenállhatatlanul erőt vettek rajtam e gondolatok: — Tehát nem hisznek bennem. Csavargónak néznek, kinél, mert nincs benne becsületérzés, veszélyben az Akadémia pénze, talán vissza sem fizeti soha. Én tőlem, ki úgy küzdöttem és szenvedtem az Akadémia céljaiért, mint előttem kevesen, ki búvárlataim eredményével ki akarom vinni az irodalom világpia czára nemzetem szellemi törekvéseit és az európai közös kultúrtörekvések munkatársa gyanánt akarom bemutatni az e tekintetben

még kevésbé ismert Magyarországot, — tőlem, a fanatikus rajongótól és ábrándozótól, zálogot kérnek most egynehány nyomorult forint miatt! — Ez nagyon is erős volt, nagyon is mélyen megbántott és ez ejtette az első mély sebet tüzesen hazafias szívemen.

Könnyű hát elképzelni, hogy milyen lélekállapotban hagytam el azt a várost, melybe éveken át oly mélyen vágyakoztam; s ha nem mosolyog reám a Londonban várható elismerés reménysugara, még borzasztóbb lelt volna csalódásom. Azt kérdezem már most a szíves olvasótól: hogyan ne jutottam volna ily körülmények közt arra a gondolatra, hogy mindezt a megalázást és gyanúsítást, mindezt a borzasztó félreismerést és a fáradalmas munkának mindezt a szántsándékos semmibevevését nem tulajdoníthatom másnak, mint egyesegyedül homályos eredetemnek és zsidó származásom baljóslatú csillagának? Lehet, hogy tévedésből fakad a föltevés, melyből kiindultam, mert az hiszem, hogy igazi magyar és keresztény származású kutató sem tarthatott volna számot kedvezőbb fogadtatásra Magyarország akkori szellemi elernyedtségében. De a kínos gyanú mégis csak bele vette magát lelkembe és nehéz volt onnan kiirtani.

A zálogra kapott szerény pénzecskével tehát mihamarább útra keltem és Pestről Londonba vivő úton, szerencsére, számos bizonyítékát nyertem a jövő kedvezőbb kialakulásának. Már Bécsben észrevettem az újságok reám vonatkozó közleményeiből, hogy utazásom jelentékeny érdeklődést keltett, mert míg otthon akadtak, és pedig éppen az akadémiai körökben, irigy és szűkeblű emberek, kik a megérkezésemet követő napon gúnyos közléseket tettek rólam a napi lapokban és a többi közt például a szememre vetették azt, hogy a fejemen

fönntartott fezzel léptem az Akadémia termébe, — holott a nehéz turbánhoz szokott fejemet csak fokról-fokra szoktathattam újra a könnyebb fejviselethez — a külföldi újságokban lelkes dicséretemet olvastam, sőt elvéve fölöttébb meleg részvétet is láttam sorsom iránt. A hogy közelebb és közelebb jutottam a Nyugathoz, mind gyakoribbá váltak e bizonyítékok. Kölnben már meginterviewoltattott a *Kölnische Zeitung* s mikor Dowerben vonatra szálltam és a kupéban szót ejtettem londoni utazásom céljairól angol útitársamnak, a véletlen mindjárt egy olyan ismeretségre kevert, mely mai napig is talányszerű előttem. A kocsiban ülő közvetetten szomszédom, egy *Smith* nevű úr, ezt a nevet olvastam a névjegyén, oly annyira pártolásába fogadott, hogy a mikor megérkeztem az óriási világvárosba, maga szállásolt el a Hotel-Victoriában, pompás szobát nyitattott számomra, este és másnap megvendégelt fejedelmi vendégszeretettel, magánlakást bérelt számomra és, mint utóbb megtudtam, még az első hónapra eső bért is előre kifizette helyettem. Mikor új szállásomon elhelyezkedtem, a derék férfiú eltávozott, de hogy ki lehetett ez a *Smith* úr, annak mai napig sem juthattam nyomára. Soha az életben többé nem mutatkozott előttem és csak föltevés alapján gyanítom, hogy a napi lapokból értesülve jöttömről, e nemes emberbarát bizonyos sejtelmével birt a reám váró szerepnek és a menynyire tőle tellett, ő akarta megtenni nekem az első baráti szolgálatot. Bizony baráti szolgálat volt is az, mert máig sem tudnám megmondani, hogy szerény módommal mihez is foghattam volna az angol Babelben és hogy, teljesen ismeretlenül, miképen is lelhettem volna helyem a Nyugat világában.

Mikor már némiképen otthonossá váltam a brit metropolis nyugoti részén, kézhez adtam ajánló leveleimet. *Sir Roderiek Marchison*, a királyi földrajzi társaság elnöke; *Sir Henry Rawlinson*, a közép-ázsiai kérdések legnagyobb tekintélye; *Sir Henry A. Layard*, a külügyminisztérium másodállamtitkára; *Sir Justin Sheil*, a volt teheráni követ és last but not least *Lord Strangford*, a moszlim Kelet nagy ismerője, a legmelegebb módon fogadtak valamennyien, kérdéseket tettek hozzám utazásom részleteiről és a közép-ázsiai állapotokról. Örülve a hozzám intézett szakszerű kérdéseken, nem kis mértékben csodálkoztam rajta, hogy az angol szertartásosság jéghidegsége helyett mindenhol élénk részvételt és képmutatás nélkül való őszinte rokonérzést leltem. Nyomban tisztán állt előttem, hogy itt elememre találtam és hogy megeltem úti tapasztalataim értékesítésének egyetlen és legjobb piacát. De hogyan is lehetett volna másképp? Angolország, a föld egész kerekességén elszórt gyarmataival, világra szóló kereskedelmével és a föld legerjettebb zugában történő események iránt érzett élénk érdeklődésével a nagy világeszmék egyetlen országa e földön és az is marad minden időben. A föld- és néprajzi tudomány művelése itt szoros kapcsolatban áll a nép gazdasági, politikai és nemzeti vonatkozásaival és mert a széles és nagyszerű látókörről mellett minden kicsinyes nemzeti féltékenykedést legyőzött a gyakorlati haszonra való törekvés, csak természetes, hogy nagyon kevés ügyet vetnek itt a felfedező utas eredetére és hovátartózkodására s annak a francziának, németnek vagy magyarnak, ki a föld- és a néprajzot gazdagította, szívesen elfelejtik a «foreigners» Angliában egyébként nem igen kedvelt minőségét. Ezt

VÁMBÉRY DERVIS-RUHÁJÁBAN.
1864-ben, Londonba érkezete után készült felvétel.

a megfigyelést Angliában való tartózkodásomnak már első napjaiban megtehettem és később természetesen annál meglepőbb és reám nézve annál jólesőbb módon érvényesült az angol népjellemnek ez a kitűnő vonása. Nem szólva egy csekély és inkább tréfás, mint komoly epizódról, a legkisebb zavaró hang kellemetlenségét sem éreztem a részemül jutott fogadtatásban. Minthogy arcomnak erősen barna színe és még inkább a perzsa és a török nyelvben való törülmetszett, minden idegenszerűség nélkül való társalgásom sokakban kétséget támasztott európai vagy is magyar származásomban, a Kelet némely ismerői kezdetben álruhába bújt ázsziainak tartottak és egyideig tartózkodón is viselkedtek velem szemben; de midőn Kmetty tábornok, az időtájt Londonban lakó honfitársam, ki ismert Konstantinápolyból, kellő megnyugtatóssal szolgált a kételkedőknek, annál nagyobbra nőtt csodálkozásuk és két héttel a Themse partjára való megérkezésem után egész seregét számláltam már barátaimnak és ismerőseimnek, kik szóban és Írásban terjesztették híremet, sőt az egykori dervist váratlanul hírneves és divatos emberévé tették a londoni társaságnak.

Ez az epizód nincs minden mulatságos elemek nélkül és bizonyoságul szolgál arra, hogy a született nyelvel, vagy igazabban: beszélő talentum megtévesztheti az idegen országok és emberek legalaposabb ismerőit is. Ázsiában töröknek, perzsának és középázsziainak tartottak és csak nagy ritkán gyanúsítottak európai származással. Itthon Európában meg azt hitték, hogy titkos perzsát, vagy oszmánlit fedeznek föl bennem. Valóban nevezetes játéka az ethnikai sokoldalúságnak!

Első föllépésem sikerét természetesen az az elő-

adásom tetőzte be, a melyet a legválogatottabb körök-
 ből álló nagy közönség előtt a Royal Geographical
 Society égisze alatt a Burlington House-ban tartottam.
 Itt mondtam első angol beszédemet; minden esetre
 erősen felöltő idegenszerű kiejtéssel, a hogy másnap a
Times írta, de folyékonyan beszéltem egy óra hosszáig
 és tökéletesen megértettek. Ez estétől datálódik a nagy-
 közönség által elfogadott «Explorert («felfedező utazó»)
 című és e minőségem következtében lényeges válto-
 zás történt anyagi viszonyaimban is, mert a helyett,
 hogy magamnak kellett volna kiadót keresnem, a ki-
 adók most már valósággal elhalmoztak mindenféle aján-
 lataikkal. A könyvkiadás dolgaiban való teljes járatlan-
 ságomban rászorultam a baráti tanácsra és lord Strang-
 ford volt is olyan szíves, hogy támogatott e fontos kérdés-
 ben, a mennyiben elkísért *John Murray*-hoz, kit joggal
 mondtak a kiadók fejedelmének, és rövid beszélgetés
 után rendbe hozta közöttünk az egész ügyletet. A szer-
 ződés egyszerű levélből állott, a melylyel tudtomra ad-
 ták, hogy a nyomtatás költségének levonása után mar-
 radó tiszta haszon fele része engem illet, ki fentarthatom
 magamnak a jogot, hogy az első kiadás elkelte után új
 megállapodásra léphessek. Mindenesetre egyike volt ez
 a lehető legrosszabb föltételeknek, de nekem, úgy vélte
 a nemes lord Strangford, nem az összeg kisebb vagy
 nagyobb volta a fődolog, hanem a társaságba való be-
 vezetésem és a társadalmi helyzet; és mert Murray, ő
 lévén a «Prince of the Publishers», csak a fashionable
 világ szellemi termékeit szokta közreadni, másnemű
 használ fogom látni a vele való összeköttetésnek, tudni-
 illik ez összeköttetés jó beajánlás lesz számomra az
 előkelő társaságba. Angliában, a szigorú formák és kül-

sőségek hazájában, nagyon helyes is volt ez a felfogás. Az Albemarle Street-en levő kiadóboltot, mert Murray-nak ott volt a könyvkereskedése, melylyel akkoriban a királynő is összeköttetésben állott elhunyt férjének emlékiratai miatt, Lord Derby pedig a Homérosz-fordítása révén, tényleg a legfőbb irodalmi fórumnak tekintették, mely egyben tökéletes gentlemanné is avatta a szerzőt, bár mindenestre a nélkül, hogy az anyagiakkal is kellőképpen fölszerelte volna hozzá. Midőn megkötöttük az üzletet és Murray így szólt hozzám: — «You can draw upon me» — vagyis váltót forgathat üzletházamra, ha pénzre lesz szüksége, — nekem úgy tetszett, hogy koldusból gazdag emberré váltam egy csapásra. Nyomban igénybe is vettem az ajánlatot ötven font sterling erejéig, melyet később követtek más összegek is és pénzügyi helyzetemnek ez a hirtelen átalakulása alighanem a fejembe száll, ha barátaim még jókor figyelmessé nem tesznek reá, hogy csalóka reményekben ringatódzom, és értésemre nem adják, hogy a kiadó ajánlata nem egyéb pusztá udvariasságnál, a melynek meg vannak a maga határai s hogy csak az első leszámolás után lehetek majd tisztában tartozásom és követelésem mérlegével.

De örömem mámorában nem sokat bajlódtam akkor e fontos kérdéssel. A kit felkaptak már egyszer a londoni High-life dagadó hullámai, ki részt vett a Dinneknek és Lunch-oknak végnélkül való lakmározásain, a Home-Partykon, bálokon és az eféléken, melyekbe az úgynevezett «Season»-ban okvetetlenül belevonják a társaság «arszlán»-ját, könnyen megértheti, hogy milyen kevés érkezése marad ilyenkor az embernek és hogy a milliomosokkal való örökös együttlétben milyen köny-

nyen esik az ember abba a hiedelembé, hogy a kiapadhatatlan jóllét forrásánál van ő maga is. Napról-napra elárasztott a posta a Lunch- vagy Dinner-partyk-ra. a futtatásokra, a vadászkirándulásokra, a pompás Country-house-okban való vendégségre és minden elképzelhető szórakozásra és multságokra szóló meghívók tömegével. Tizedrészét is alig ismertem azoknak, kik felajánlották vendégszeretetőket. Jóbarát és régi ismerős gyanánt fogadtak mindenütt és valósággal elhalmoztak minden nemével a kitüntetésnek. Az egyik kidicsért a másik előtt és a «Fashioni» (divat) drákói törvénye kötelességévé tette mindenkinek, hogy ünnepelje az idegent, ki Angliában teszi közzé legelőbb és Anglia javára akarja kamatoztatni veszedelmes utazásának eredményeit, és a maga részéről is éreztesse vele a nemzet háláját. Nem kételkedem benne, hogy e mozgalom indítékaiban előkelő része volt a Heroworshiping (a hősök tisztelete) angol divatjának, de talán a «Snobbism»-nak, vagyis a nagyok, a gazdagok, az előkelők és a műveltek majmolásának is, mert sokaknak igen halovány fogalmaik voltak a messze Középázsziáról. De én nem fogadhattam közömbösen a szellemi törekvésért és küzdésért való elismerés emez önkénytelen megnyilatkozását és csodálkoznom kellett rajta még olyan esetekben is, midőn szemet szúrt a gyakorlati hasznot néző spekuláció, mely a háttérben állt. Midőn láttam, hogy milyen tisztelet köszönti az Afrikából akkor másodízben hazatérő *Livingstone-t*, hogy mint kelnek versenyre egymással a névtelen meczenások abban, hogy jelentékeny összegeket bocsássanak rendelkezésére és mennyi elnézéssel túrték furcsa bogarait és szeszélyeit; midőn láttam, hogy milyen szerepet vitt a társaságban egy *Burton*, egy

Speke, egy *Grant*, egy *Du Chaillu* és egy *Kirk*, és ennek következtében arra a meggyőződésre jutottam, hogy ezeket az ünnepeket «Traveller»-ekkel nem tudományukért, hanem férfias jellemükért, személyes bátorságukért és vállalkozó szellemükért csodálják, tüntetik ki és jutalmazták, azonnal tisztába jöttem a brit nép kiválóan gyakorlatias irányával és megoldva állt előttem a talány, hogy a kis Albion hogyan tett szert hatalmára és nagyságára, gazdagságára és a föld kerekességét átölelő birtokaira. Igen, a «Traveller» sokkal nagyobb tekintélyben áll az angolok előtt, mint a legnagyobb tudós és művész a szárazföldön. Messze országokat és világrészeket látott és tudja, hogy honnan lehet beszerezni a legolcsóbb nyersterményeket és hol lehet a legelőnyösebben elhelyezni a honi sziget ipari termékeit. Utat nyit a hittérítőnek és a kereskedőnek és a nyomukban járó szenvedelmes vadásznak is; és valamint hozzá járult a múltban Anglia nagyságának megalapításához egy *Drake*, egy *Raleigh* és *Cook* tetteire, azonképen manapság meg az epigonok buzgalmától és kalandvágyától remélik és várják az ország politikai és gazdasági érdekszférájának kiterjesztését.

Ha futó pillantást vetünk Angliának a földgömb különböző részein tett legújabb hódításaira, okvetetlenül igazoltnak látjuk a nemzeti szokás és felfogás e fölöttébb egészséges irányzatát. Londonban való fellépésem idején láttam rendkívüli fényvel ünnepelni *Stewart* urat, az ausztráliai pusztaságok bátor kutatóját, ki nagy fáradalmi következtében, valósággal romja volt önmagának. Ausztráliának alig volt akkor több egy millió lakójánál, holott napjainkban már négy-öt milliányi tömege van az ott letelepült angoloknak. Nőttön-nőtt a

kutatók, hittérítők és gyarmatosok száma és az anva-földtől ez immár szinte független gyarmatnak jelentékeny szerepe van a brit világhatalomban. És így áll a dolog Afrikára nézve is. A hatvanas évek elején nagy nemzeti eseménynek tekintették Livingstone, valamint később Du Chaillu, Burton, Speke, Grant, Baker stb. afrikai utazásait, melyeknek jelentősége iránt érdeklődést mutattak nemcsak politikusok és a kereskedők, hanem egyszerű munkások és kézművesek is. És most, alig félszáz év múltán, angol lobogó leng a sötét világrész legkülönbözőbb, de legértékesebb részein. Vasutak szelik át a partvidékeket; Szudánba, Ugandába, Buluvájóba és más országokba bevonul brit köntösből a Nyugat művelődése és a legutóbbi délafrikai háború idején az egész nemzet, gyarmataival együtt, olyan buzgalmának és hazafiasságának adta jelét az afrikai brit hatalmi állás érdekében, mintha London vagy Birmingham védelméről lett volna szó. A ki érdeme szerint méltányolja az idegen országok fölfedezése iránt való mély nemzeti érdeklődést, nem csodálkozhatok Anglia politikai nagyságán és egyáltalán nem lehet kivetni valót a tiszteleten, melylyel ott az utazót fogadják. Ily körülmények közt nem állhat meg az angoloknak ez a közmondása: «Trade follows the flag» (a kereskedelem nyomon követi a lobogót), mert elől jár a fölfedező, utána megy a hittérítő és csak azután jelentkezik a kereskedő és végezetül, a zárójelenet középpontján, a lobogó!

Az én utazásomhoz természetesen nem fűződhetek efelé várakozások. Nálam a fősúlyt azokra a hírekre vetették, melyeket Khivából, Bokharából és Heratból és főképen Oroszországnak Ázsia déli részei felé irányuló

és Középázsia teljes elszigeteltsége következtében eddig figyelmen kívül maradt titkos mozgalmairól hoztam s a melyekre a politikai körök rendkívül kíváncsiak voltak már azért is, mert kalandos és bizonytalan hírek keltek szárnyra az északi kolosszusnak a Jaxartes irányában való előrenyomulásáról. Fellépésemnek ennél fogva politikai jelentősége volt, s ha ehhez még hozzáteszem, hogy utazásom különös módja, nevezetesen dervis-szerepem ép annyira feltűnt az idegizgató sportban kedvöket lelő angoloknak, mint a hogyan megcsodálták a különböző európai és ázsiai nyelvekben való otthonosságomat, némiképen érthetővé válhatik az a rendkívüli fogadtatás, mely részemül jutott. Semmi sem érthetőbb, mint az, hogy a gyors színváltozás Londonban való tartózkodásom elején valósággal elkábított és merőben új, álmaimban sem ismert világot tárt föl előttem. Napokig küzdöttem, míg képes voltam felölnem az európai s hozzá még angol életmódot és szokásokat. Egyszerűen kínos és gyötrelmes a különbség az ázsiai országok szabad életmódja közt, a hol élelem, ruházkodás dolgában és az emberekkel való érintkezés közben csak annyi kényszert vesz magára az ember, a mennyit jónak lát, és az angol társadalmi élet szokásaihoz és szabályaihoz való, mindig szigorúan megkövetelt alkalmazkodás között. Az ember sokszor a legkényelmetlenebb és legnevetségesebb helyzetbe jut és igaza volt a jó Livingstone-nak, midőn egy ízben azt mondotta nekem: — Milyen boldogan éltem Afrikában; milyen szép a szabadság a póre barbárság közepette is, ha szembe állítja az ember a mi elpuhult társadalmunk zsarnoki etikettjével!

Engem is nem egyszer bántottak eféle gondolatok;

én is gyakran vágytam vissza vándorló utam fesztelen életmódjához és változatos eseményei közzé, de mindez csak múltó hatása volt pillanatnyi benyomásaimnak. Reám egészen másképen hatottak a legfelsőbb rendű és a legalacsonyabb kultúra ellentétei, mert lelkem mélyén hazámnak a két szélsőség közé eső műveltségi fokához ragaszkodtam; hazámhoz, melyben, úgy reméltem, minden megbántás után is csendesebb kikötőmre akadok, mint a nyugati munkálkodás zajos és pihenést nem ismerő középpontjában. Ilyen az ember. *Non datur saltus is natura* —de még kevésbé van ugrás a kultúrában, s minden lelkesedésünk és csodálatunk mellett is sok időbe tart, míg el tudunk szakadni hagyományainktól.

LONDONBÓL BUDAPESTRE.

VII. FEJEZET.

LONDONBÓL BUDAPESTRE.

Sokszor kérdezték tőlem: hogyan lehet az, hogy az után a sok keserű csalódás után, mely Ázsiából való visszatérésem után hazámban ért és azután a fényes fogadtatás után, mely Angliában részeműi jutott, még is Magyarországot választottam állandó lakóhelyemül. Sokan ütköztek meg azon az elhatározásomon is, hogy az irodalmi munkálkodás nyugalmas pályájára léptem, holott a gyakorlati pályán talán jobban és egyéniségemnek inkább megfelelő módon értékesíthettem volna a Kelet népeivel egy éven át folytatott belső érintkezésem tapasztalásait. Hát e kérdéseket minden esetre már Londonban is felvetették előttem, de akkor, még közvetlen hatása alatt állva a szenvedélynek és a honvágynak, magam sem tudtam még helytálló választ adni rájuk. Ámde most, midőn szememről a káprázatok fátyola lehullott s midőn száraz és józan Ítélet foglalta el helyét az egykori ábrándnak és lelkesedésnek, most már tisztán látom okait ez elhatározásomnak. Látom, hogy nem tehettem másképp; hogy e lépésem egyrésztől kapcsolatban volt egyéni hajlandóságaimmal, felfogással és világnézetemmel, másrésztől pedig

egyenes következése volt születésem körülményeinek, nevelésemnek és a Magyarországon akkor még uralkodó nézeteknek, s hogy ennek következtében semmi okom sem lehet nem is szabad, hogy legyen a megbánásra.

Mindenek előtt ki kell jelentenem, hogy Angliában, minden zajos és fényes fogadtatásom és minden ünneplésem mellett sem tettek semmiféle részről bárminő reális, jövőmet illető, határozott ajánlatot és senki sem mutatta legcsekélyebb szándékát sem annak, hogy gyakorlati tapasztalataimat az állam, vagy magántársaságok javára igénybe vegye. Emlékiratom, melyet a brit követ felszólítására már Teheránban írtam meg a közép-ázsiai helyzetről, tényleg kezéhez jutott Lord Palmerston-nak, az akkori miniszterelnöknek. Az ősz államférfiú nagyon szívesen fogadott, gyakori vendége is voltam házának és sűrűn étkeztem vele együtt Carlton House Terrace-ban egy bizonyos Tomiin úrnál, vagy a 16. Belgrave Squareon Sir Roderich Murchison-nál. Kezdésére meghívtak különböző más előkelő házakhoz is, mert a vidámságra hajló öreg úr különös kedvét lelte élénk társalgásban és Ázsiából hozott anekdotáimban, melyekkel ebéd végeztével, a hölgyek visszavonulása után szoktam előhozakodni. A teheráni angol követségnek a diplomácia körében híres fehér szamarról mondott történeteim és a perzsák, valamint a közép-ázsiai khánságok udvari életének mulatságos epizódjai a komoly hangulatok perceiben is nagy hatással voltak a lord nevető idegeire és szájról-szájra jártak a Westend egész fashionable társaságában. De, mint már említettem, végre is csak a «*lively foreigner*»-t (az életrevaló idegent), a merész és a nyelvekben jártas

utazót látták bennem s ha már néhanapján érdeklődtek is jövőm iránt, jobbára csak azt kérdezték tőlem, hogy melyek volnának legközelebbi útiterveim és mikor kelek újabb fölfedezésekre. Uramisten, én, ki tíz éves koromtól fogva, tehát huszonnégy esztendő óta folyton útban vagyok; ki oly kemény tusákat vívtam a sorssal és olyan véghetetlenül sokat szenvedtem; most, midőn életemben először jutottam zöldágra és midőn, mint hittem, valamelyes sikerre is tettem szert, én most újra belevessem magam az életküzdelem háborgó tengerébe? Nem teszem meg, gondoltam magamban. Harminckét éves vagyok és nem volt még részem a nyugalmas és békés élet örömeinek egyetlen pillanatában sem és nem gyűjtöttem még annyi vagyont sem, hogy saját ágyamban pihenhessek és a magam asztalánál dolgozhassam kedvem szerint. Egyszer már, gondoltam magamban, végét kell szakítani ennek a bizonytalan és nyughatatlan életmódnak. Fáradtnak, nagyon fáradtnak éreztem magam és a nyugalmas élet vágya természet-szerűen leszerelt bennem minden messze és nagyobb célokra törő becsvágyat és csirájában megölt minden tervet, mely életpályámat, úgy lehet, sokkal fényesebbé tette volna, de sokkal boldogabbá, mint a milyenné később alakúit, semmi esetre sem.

A szíves olvasó, ki ismeri már gyermekkorom küzdelmét és vergődését, ki nyomon követett ifjú korom tövises útjain és ismer mint házitanítót és mint autodidaktát, minden bizonynyal szememre veti csüggettségemet és megró kietartásom és állhatatosságom hiánya miatt. Meglehet, hogy figyelmen kívül hagytam anyámnak ezt az aranymondását: — Az ember az éjszaka első felében tegye rendbe az ágyát, hogy jól alhassék a má-

sik felében. — Csüggeteg voltam, de elhatározásomat, bármennyire meg is érdemli a gáncsot, természetszerű következése gyanánt kell tekinteni a korán kezdett és soká tartó életküzdelemnek. Az ember nincs vasból megalkotva, a nagyon is hosszas feszültségre elernyedés következik okvetetlenül s mert életem első szép fele vége felé hajlott, jellememből kiveszett a régebbi nagy akaraterő. Becsvágyam szárnyai sokkal gyöngébbek voltak, semhogy ragyogóbb eszményeket tűzhettem volna magam elé s beértem azzal a kilátással, hogy szerény tanári állást kapok a budapesti egyetemen és valami szegényesen csak megélek belőle.

Angolországban, hol a harmincz éves kor elején életküzdelmének úgyszólván első korszakát éli az ember s az energia épen csak kezdi bontani szárnyát, sokan helytelenítették és gáncsolták nyugalomvágyamat. Londonban egyszer meglátogatott egy hatvan éves férfiú, ki meg akart tanulni perzsául, hogy pályát teremthessen magának Indiában, én pedig harminczkét éves koromban már be akartam fejezni gyakorlati életpályámat! Igen, óriási módon nagy különbség ez, de a ködös éjszak szülöttjének sokkal szívósabb és sokkal erősebb természete van, mint annak, ki Délen született. Szervezetem, korábbi szenvedésem és nélkülözéseim némiképen igazolták csüggetegségemet s engednem kellett, noha még csak felét értem el czélomnak.

Ily féle érzelmek vettek rajtam erőt londoni tartózkodásom első hónapjának vígságai közt. Csakhamar átláttam a körülöttem sugárzó fény káprázatán és mert hamarosan tisztán állt előttem, hogy a társadalom vezető embereivel és a nagy befolyású, hatalmas egyéniségekkel való személyes ismeretségem aligha juttat álláshoz

Angliában, azon voltam, hogy e helyzetemet legalább lépcsőnek használjam fel otthon keresett érvényesüléshez, mert úgy reméltem, hasznomra lesz az Angolországban szerzett elismerés otthon, a hol jó beajánlásnak szokták venni a külföld méltánylatát. Mindenekelőtt munkához láttam, hogy megírjam utazási művemet. E munkámban, melynek megírása alig tartott tovább, mint három hónapig, s mely élményeim közvetlen benyomása alatt készült, főképen kalandjaim száraz és cziczomatlan elmondására törekedtem. Történelmi és nyelvészeti részeket már azért sem szőhettem volna bele, mert keleti kézirataim zálogul Pesten maradtak és mert Angliában fölösleges megterhelésnek tekintenek mindent, a mi nincs vonatkozással az idegen országok politikai, gazdasági és kereskedelmi viszonyaira. Mikor *Travels in Central Asia* című könyvem első levonatai barátaim kezébe jutottak, sokan voltak ugyan, kik megrották előadásom rövid s tömör voltát, de írásmódom tetszett mindenkinek s midőn könyvem megjelent, a bírálatok és ismertetések oly pazarul szórták reám a dicséretet, hogy feltüzelt hiúságom könnyen tévedésbe ejt, ha nem tudom, hogy a vendégszeretet szól belőlük, melylyel tartozni véltek az irodalom terén Angliában fellépő idegennek. Magától értődik, hogy irodalmi zsen-gém nagyban hozzájárult népszerűségem fokozásához és ismeretségem körét az előkelő társaságon kívül, melybe félhivatalosan ajánlottak be Ázsiából, kiterjesztette Angolország tudományos, művészeti és üzleti életének valamennyi rétegére is. Annyi szabad időm sem volt, hogy lélekezethez juthassak. Most már kétszer annyi meghívót kaptam a postán, mint annak előtte, az autogramm-gyűjtők és a fotográfusok valósággal ostrom

alá fogtak és nincs benne túlzás, ha azt mondom, hogy hónapokon át vendégségben [költöttem el ebédemet s hogy napokkal és hetekkel előre meg volt állapítva, kinek mikor leszek vendége.

Az ünnepeltetésnek ez a gyönyörűsége egyrésztől ugyan költséges és fáradalmas volt, mert külsőmben és megjelenésemben nem volt szabad szem elől tévesztenem a *distinguished foreignert* («az előkelő idegent») megillető formákat, de általa másrésztől annyira megismerkedhettem a londoni társasággal és egyben a nyugati világ legelőbbkelőinek társadalmi életével és viszonyaival, hogy máskülönben aligha ismerkedhettem volna meg velők. Fiatalkoromban soha sem jártam messzebb nyugatra Ausztria határánál és csak az irodalom révén ismerkedtem meg Európa különböző országaival, melyekről ennél fogva csak elméleti ismereteim voltak. És most Ázsia közepéből, vagyis a régi műveltség és a szörnyű barbárság egyik szélsőségéből, beleestem a nyugati és új műveltség másik szélsőségébe s a milyen hatalmas benyomást tett rám az, a mit láttam és tapasztaltam, ép olyan érdekesnek találtam a két kultúra közt vont párhuzam eredményét. Legjobban az angol falusi házak gazdagsága, kényelme és fényűzése lepett meg, melylyel szemben valósággal nyomorúságos látvány Keletnek voltaképpen csak regékben és mondákban föllelhető pompája, s mely csodálatra készítetett engem, ki Fortuna asszonyt világeletemben csak messziről láthattam. Legnehezebben az angol nagyok lukullusi lakomáihoz és asztaluk díszéhez tudtam hozzászokni. Mindig csak eszembe jutott dervis-korom ideje, midőn összekoldult kegyelemkenyérből és a magamfőzte piláfból állítottam ki ebédjeimet, holott

most a fogások végeláthatatlan sorát kellett végig ennem és a legkülönbébb italokat kellett innom hozzája. A legfurcsábban olyankor éreztem magam, midőn arslánságomnak ebben az időszakában gyermekkorom nyomorúságára és koldusdiák korom idejére emlékeztem. Valóra vált előttem a koldus és királyfi története és e tekintetben felejthetetlen az az éjszakám, melyet Aumale herczeg Richmond közelében levő pompás falusi lakában töltöttem. Lord Clarendon-nal, az akkori külügyminiszterrel és Angolország más előkelőivel együtt voltam e ház vendége. Ebéd után a társaság a fényűzéssel berendezett dohányzó szobába vonult és éjfél körül mindenkit onnan vezetett a maga hálószobájába egy lakáj, két hatalmas ezüst karos gyertyatartót vive előtte. Midőn a hajporos parókájú, skarlátszín selyemruhába bújtatott szolga engem is elkísért az ágyasházamba, melyben fénylett és ragyogott minden a drágaságtól, és készült reá, hogy segítségemre legyen a vetkezésnél, elhárítottam a szívésséget és lelkem őszinteségével mondtam, hogy köszönöm, nem vagyok az eféléhez hozzászokva ... A szolga visszavonult. Én pedig nem tudtam levenni bámuló szemem a körülöttem áradozó pompáról. Ez a hálószoba tele volt drágasággal, a bútor roskadozott benne az ezüst edények és a műtárgyak alatt. Mikor fölvettem hímzett brokát takarómat és lefeküdtem a dagadó párnák közé, képzeletem visszaszállt húsz évvel; eszembe jutott a Háromdob-útczai négy ágyas szoba, hálópajtasommal, a szabólegénynyel. Elmerengve az emberi sors különös változatain és elmélkedésbe merülve akkori és mostani helyzetem nagy különbözőségén, nem tudtam a szemem lehunyni és majdnem féléjszakán át álmatlanul forog-

tam selymes ágyamban. Gyermekes és nevetséges volt ez az elmélkedés, mert hiszen csak vendégül időztem a körülöttem levő pompa fényében. De az ember nehezen szabadul meg a pillanat benyomásaitól és valahányszor ehhez hasonló helyzetbe jutottam, egyidőre mindig elmélkedővé tett a különbség a nyomorgó koldusdiák és az angol társadalom ünnepelelt arszlánja közt.

De a jóllétnél és a gazdagságnál még sokkal jobban megragadott az a szabadelvűség, mely a társadalmi érintkezés minden arisztokratikus formái mellett is elkerülhetetlenül szemébe tűnt a délkeleti európai embernek, hát még az olyannak, ki egyenesen Közép-ázsia tájairól érkezett első ízben a Themse partjára. Ki hazámban annak előtte önkénten csodálattal álltam meg egy-egy herceg, gróf vagy báró előtt s ki utóbb Ázsiában megsemmisüléssel s valóságos imádatlal kellett hogy tekintsek egy-egy pasára, khánra, vagy szerdárára, nem csekély bámulatba estem, látva, hogy a figyelemnek milyen csekély mértékével adóznak Anglia klubjaiban és még nyilvános helyiségeiben is egy-egy hercegnek, lordnak és baronetnek. Mikor első ízben fordultam meg az Athenaeum Club olvasótermében és fődött fejjel, a *Times-i* olvasva, ugyanegy asztalnál szemközt álltam lord Palmerstonnal, alig uralkodhattam magamon csodálkozásomban és szemem többször pihentetem «Mister Pam» erőteljes vonásain, mint a city-ujság hasábjain. Utóbb, a Cosmopolitan Club-ban, mely csak éjjél után nyílt meg és nem a legjobb hirnek örvendett az álszenteskedő körökben, bemutatlak az akkor még huszonhárom éves *walesi hercegnek* is. Látva a hatalmas Albion jövődő uralkodóját, a hogy ott ült egymagában a sodawaterje és brandyje mellett a nél-

kül, hogy a klub többi tagjai csak tudomást is vettek volna jelenlétéről, valóságos borzadály fogott el egy királyfival szemben tanúsított ily közömbösség miatt. Jómagam csak a legmélyebb hódolattal és elfogódottsággal közeledhettem az ifjú herceghez és Viktória királynő — nálunk, a szárazföldön sokszor igaztalanul megítélt — fiának páratlan kedvessége és igazi szívbeli jósága lehetett az oka, hogy bátorságot merítettem leülni melléje és beszélgetni vele félóra hosszáig. Azóta is többször és még jobban szemembe tűnt az egyéni szabadságnak és függetlenségnek ez a kiválóan angol jellemvonása és természetes, hogy meglepően hatott reám, ki a megalázkodó Ázsia és a szervilis keleti Európa viszonyaihoz voltam hozzászokva. Egyáltalán a lélekemelő és nevetséges, a nagyszerű és kicsinyes benyomások csodálatos keveréke hagyta emlékét lelkemben Angolországi tartózkodásom első hónapjaiban. A bámulat és a megvetés, a dicséret és a gúny érzelmei váltották egymást bennem szüntelenül s ha most fölvetem magamban a kérdést: mi is volt az, a mi akkor Angliában nekem visszatetszett és a mi kedvezőtlen bírálatra indított, úgy látom, hogy elsősorban az egymástól óriási távolságban levő két kultúrából eredő, nekem, a merőben idegennek tehát ellenszenves életszokások, melyekhez nehéz volt alkalmazkodnom s melyeket ennek következtében megvettem. Az etikett és a társadalmi szabályok kényszerzubbonya nem egy kék foltot ejt maguknak az angoloknak testén is, hogy ne ejtett volna hát a kontinens lakóján, ki hozzá ép akkor tért vissza Ázsia pusztaságairól? A hosszabb londoni tartózkodás gondolatától visszariasztott az a másik körülmény is, hogy kietlenül érintett, sőt egyenesen visszariasztott a

tömegnek az az örök sietsége, mohósága, versenyfutása, az a kétségbeesett tusa és küzdelem a dicsőségért s a gazdagságért és minden másodpercnek az a véghetetlen féltése és kiaknázása. Ha megálltam a Lombard Street, vagy a Cheapside sarkán, vagy ha szembe találkoztam a Ludgate Hill útján a veszettül tovaszáguldó emberekkel, úgy éreztem, mintha a démonok világába keveredtem volna. Midőn láttam: hogyan lökdösik egymást az emberek és hogy az omnibuszkocsis az emberélet veszedelmére milyen gyorsan kanyarodik be az utca sarkán, csak azért, hogy egynehány pennnyel több hasznot rakhasson zsebre, és hogy ez a létért való küzdelem milyen élesen és irgalmatlanul jelentkezik a társadalom minden rétegében és az emberi élet minden változatában: bennem felülkerekedett a keleties kényelem vágya és anélkül, hogy meghódoltam volna a Nirvána theóriájának, mégis nagyon erősnek és nagyon is anyagiásnak találtam ezt a hajszát és ezt az átabotát, mely a legnagyobb mértékben visszatetszett akkor még rajongó természetemnek. Valóban téves volt ez a fel fogásom, mert Angliát nagygyá épen ez a minden téren megmutatkozó egyénisége tette; ez a pihenést nem ismerő igyekezet és küzdés, ez a minden félelemnek, ingadozásnak és érzelgésnek megvetése azokban a pillanatokban, midőn a kitűzött eszmék megvalósításáról van szó. De sajnos, akkor még rabja voltam az ázsiaiságnak és ha utáltam is az ázsiai emberek renyhességét, nemtörődömségét és vak fanatizmusát, azért nem kevésbé érintett kellemetlenül itt mindeme dolgoknak merev ellentéte. S mivel kerestem az arany középutat, visszavágytam hazámba, a hol — e két világ mesgyéjén — úgy reméltem, meglelem boldogságomat.

Ha most, sok év elteltével, visszaidézem lelkem elé a londoni társaságról megmaradt személyes emlékezőseimet, a politikai, tudományos és művészeti élet akkor élt kiváló embereiben számos vonását lelem meg a néha — igaz, furcsaságában és külöнкödésében tet-szelgő — emberszeretetnek és a lelki nemességnek. Minden esetre oly vonások ezek, melyek szembetűnően kivesztek az újabb nemzedékekből. A brit világbirodalom óriás épülete akkor még épülőben volt, még nem bontották le állványait, egyes részei még befejezetlenek voltak; és mert a díszes alkotást a maga egészében látni még nem lehetett s ennél fogva még nem tehettem meg nagyszerűségének egységes benyomását, a nemzetben csekély nyomai mutatkoztak még az önérzet amaz újabban sokszor megrótt szertelenségének. Szívesen hallgattak ugyan, mikor Angliának a moszlim Keletre való hatalmas befolyásáról beszéltem, szemmel láthatóan örültek rajta, mikor fennen dicsértem Angliának Oroszország előtt való civilizátori előnyeit, de úgy látszott, nem hisznek a maguk szemének és nyilatkozataimat sokan pusztá udvariasságnak vették, melylyel háláját rója le a vendégszeretetért az ünnepelt *foreigner*. Az érdeklődés, melyet külföldi ember idegen ország iránt mutat, megütkezést szokott kelteni és különösen gyanús lehetett Angolországgal szemben gyakorolt jóakarató bírálatom. Munkáim tekintélyét csak egyes, később ismeretessé vált nyilatkozatok állapították meg, mint például *Hübner* báró nyilatkozatai Indiáról szóló útleírásaiban, vagy *Garcin de Tassy* tudós írásai az angol művelődésnek Hindosztánra gyakorolt befolyásáról.

Az akkori vezető államférfiak közt leginkább *lord*

Palmerston személyéhez vonzódtam. A francia könynyed modorával és a német alaposágával megáldott igazi brit férfiút ismertem meg benne; a politikust, ki óriási emlékező tehetségével teljesen otthonos volt a külügyek mérhetetlen területének legapróbb részleteiben, s a kinek pontos ítélete volt Törökország, Perzsia és India földjéről és népéről. Úgy tetszett, mintha fejében tartaná a Kelettel és Nyugattal váltott diplomáciai jegyzékek javarészét; s nekem különösen azok a tréfás megjegyzései tetszettek, melyeket beszélgetés közben, egy-egy bon-mot kapcsán ejtett bele a rendkívül komoly kérdésekbe. Asztalbontás után *Tomlin* úrnak az Athenaeum Clubhoz közel eső házánál, vagy *Sir Roderick Murchison*-nál a Belgrave Square-on, a hova gyakran hivatalos voltam én is, különösen fel szokott tűnni beszédességével. Ha megigazította a kis csokrot széles, fehér nyakkendőjén s a torkát köszörülte egy kisé, az ember számol tartott már valami tréfás ötletére; ha pedig nem voltak jelen hölgyek, olyan tárgyakra is kiterjedt a beszélgetés, melyekről egyébként nagyritkán esik szó az álszemérmes angol társaságban. Ilyenkor elő kellett állnom az egyes országok háremtörténeteivel és anekdotáival s minél vaskosabbak voltak ezek a históriák, annál jobbizúen kaczagott rajtuk a nemes, akkor már nagykorú miniszterelnök. De saabadon tálaltak fel ilyenkor egyéb útszéli dolgokat is. Egy este például arról folyt a beszéd, hogy a khinaiak és tatárok hogyan hallgattatják el az ordító szamarat. Elmondottam, hogy midőn a turkománok támadásától félve, neki vágtunk a Khalata sivatagnak, társaim, attól tartva, hogy szamaraink elárulnak bennünket ordításukkal, zsírral bekent hegyes czöveket

verték a fülesek hátulsó felébe, mitől aztán alaposan el is ment a kedvök az ordítástól. Lord Palmerston, a mellette ülő mr. Layard másodállamlitkárhoz fordulva megjegyezte: — úgy-e bár, Layard, az ilyen zsírral bekenet czövek sokszor tenne jó szolgálatot a parlamentben is? — Sokszor a leglényegesebb napikérdéseket szellőztették a társaságban és nekem, őszintén szólva, jól esett, hogy nem néztek bennem az idegent és megiszteltek bizalmukkal. Nem kevésbé jól bánt velem *lord Granville*, a későbbi külügyminiszter. Kissé tartózkodóbb volt ugyan, de áldott jó ember volt és kedvét lelte benne, ha asztalánál a saját nemzetük nyelvén beszélgettem a különböző országok követeivel. Nővére, *Mrs. James*, ki nagyon befolyásos hölgy volt a high life társaságában, a legkülönfélébb részokről küldette számomra a meghívókat és ő volt, a ki azt tanácsolta nekem, hogy állandóan telepedjem le Londonban. Ehhez hasonló biztatásban volt részem *Sir Juslin Sheil*, Anglia teheráni követe és felesége részéről is. Nagyon kiváló, jószívű emberpár volt; oktattak az előkelőség szabályaira: hogy miképen öltözködjem és hogyan viselkedjem az asztalnál, a szalonban és az utcán. Az angol szokások orthodoxiája ellen elkövetett vétségeimet sokan vették rossz néven s egyszer egy hölgy, meglátva az omnibusz tetején, a honnan legjobban végig lát az ember London tarka utczai sokadalmán, egészen komolyan így szólt hozzám: — Vigyázzon magára, uram, hogy valaki észre ne vegye odafönn, mert különben nem jelenhet meg gentleman módjára a társaságban. — Angliában azon fordul meg minden, hogy az embert fölveszik-e a társaságba. Szigorúan ítélik meg az embert a ruhája színéről és szabásáról. A *high life* hölgyei

elvárják, hogy a legjobb hírű boltból való legyen kalapunk, esernyőnk és sétapálcánk. Nagyon sok függ attól, hogy mely clubhoz tartozunk és természetesen attól is, hogy mely körökkel érintkezünk. Mikor így adhattam meg czimemet: «Athenaeum Club, Pall Mall, tekintélyem hőmérője tetemes emelkedést mutatott rögtön.

Könnyen érthető dolog, hogy nekem nem sok kedvem telt ezekben a semmiségekben. Kezdetől fogva az egyszerűséget és a fesztelen életmódot szerettem s idegenkedtem mindig a formaságoktól és a külsőségektől; de akkor alkalmazkodnom kellett a kényszerűséghez és jó arczot vágva a rossz játékhoz, ráadásul még meg is kellett köszönnöm nevelőimnek jószándékú tanácsaikat. Őszintén szólva, helylyel-közzel igen nemes lelkekkel találkoztam ez emberek társaságában. Tiszta emberieségből vonzódtak hozzám és sohasem felejttem el azt, hogy milyen kedvesen bántak velem. Különösen kiemelem sorukból a már előbb említett *lord Strangfordot*, a ragyogó tudományos tehetséggel megáldott és a moszlim Kelet földrajzában, történetében és nyelveiben rendkívül tájékozott férfiút. Évekig élt követségi titkár minőségében a Boszporus mellett és nemcsak az oszmán, perzsa és hindoszláni nyelveknek volt alapos ismerője, hanem az Európában akkor még merőben ismeretlen csagatáj nyelvnek és irodalomnak is. Egész részeket mondott el emlékezetből Nevai költeményeiből, otthonos volt Szádi, Firdúzi és Baki műveiben, akár csak mint Miltonban és Shakespeareben, a mellett pedig alaposan tájékozva volt a balkáni népek, valamint Közép-Ázsia és India egyes törzseinek néprajzi és politikai viszonyairól. Valóságos élő csodának tartottam ezt a lord Strangfordot. Ha megrázva hosszú-

szakállas ösztövért fejét, Ázsiáról kezdett beszélni és bíráltni kezdette lord Palmerston politikáját, szerettem volna följegyezni minden szavát, mert valóságos kincses bányája volt ő a Kelet ismeretének. Minden esetre feltűnő volt, hogy nem küldöttek ki angol követnek e férfiút valamelyik keleti udvarhoz. Lord Palmerstonnak gyakran szemére is vetették, hogy ő, a híres miniszterelnök, nem viseltetett jó indulattal ír földijéhez és ez az érzés vezette akárhányszor lord Strangford tollát is a *Pall Mall Gazette*, a *Salurday Review* és a *Quarterly Review* hasábjain. Lord Strangford nekem a legszívesebb jóakaróm volt azok közt a barátaim közt, kiket Angliában egyáltalán letem; sőt ennél is több volt, mert önzetlenül fogta pártomat és korai halála mély bánatot okozott lelkemnek. Agyszéllhűdésben halt meg s mint lady Strangford-tól hallottam, *Csagatáj nyelvtanulmányaim* olvasása közben, melyet hálám jeléül neki ajánlottam.

A nemes lord Strangford után említem *Mr. Spottiswoodeol*, a nagy matematikust, ki sűrűn hívott meg házához, valamint *Sir Alexander Gordont* Mayfairben, kinek nővére, Egyiptom e kiváló ismerője, különös módon érdeklődött utazásaim iránt. Szívesen látott vendége voltam *lord Houghtonnak*, úgy a városban a Brook Streeten, mint Yorkshire-ben lévő ferrybridgei falusi birtokán. A városi lakásán megtartott lunch-party-k néhanapján különösen érdekesek voltak. A háza, kinek nagy kedve tellett az éles ellentétekben, asztalánál összehozta a mohammedánok fanatikus barátjaképpen ismert lord Stanley of Alderley-t a nem kevésbé fanatikus protestánszal, dr. Wilberforce oxfordi püspökkel, kit közönségesen *Soapy Sam* néven emlegettek.

Voltak is olyankor heves csatározások Krisztus és Mohammed tanai közt; az ellenfelek egyáltalán nem bántak szőrmentén egymással és egymásra mért erős vágásaikkal ugyancsak mulattatták a társaságot. Még czifrább dolgok történtek lord Houghton falusi lakában. Itt kötöttem ismeretséget egyszeri látogatásom alkalmával oly híres férfiakkal, minők *lord Lytton*, Indiának utóbb alkirálya, *Algernon Scuinburn*, a költő, ki részleteket olvasott föl *Alalanta in Caleydon* című, akkor még befejezetlen költeményéből, mi a vézna ifjút valószínűs elragadtatásba vitte és last, but not least, az észak-afrikai küldetéséből ép akkor hazatért *Burton*, a későbbi *Sir Richard Burton*. Ő mézesheteit volt a geniális lord Houghton házában töltendő. A társaság, melyben különösen feltűnt nekem *Madame Mohi*, Jules Mohi, a híres orientalista felesége, épen *Burton*, a nagy utazó tiszteletére gyűlt össze és mert az ünnepelt a legkésőbbben érkezett, lord Houghton, a következő tréfát rendezte: Én kimentem a szalonból, mielőtt *Burton* megjelent volna ifjú hitvesével, az ajtó mögé álltam, és az volt a teendőm, hogy adandó jelre elmondjam, igazi moszlim átmenetekkel, a Korán első *szárúját*. Úgy tettem, a hogy megállapodtunk. *Burton* minden színt váltott meglepetésében és felugorva székéről, ezt kiáltotta: — That is Vambéry! — noha az előtt soha sem látott és hangomat soha sem hallotta. Később évekig tartó baráti viszonyban álltam e rendkívüli férfival, kit én határozottan a XIX. század legnagyobb utazójának tartok, mert a legalaposabb ismerője volt az egész moszlim Ázsiának, kitűnő arab tudós volt, felfedező utazásokat tett *Speke*-kel együtt Afrikában, borzalmas kalandokat élt át a dahoméi udvarnál, felkutatta

Észak- és Dél-Amerika ismeretlen vidékeit, irodalmi hírnevet is szerzett a *Luziáda* és az *Ezeregy éjszaka* fordításával; egyszóval, e rendkívül tehetséges, hazájában érdeme szerint soha sem méltányolt, furcsa szokásai miatt különösen feltűnő és gyakran félre is értett férfiú, elejétől fogva tárgya volt őszinte csodálatomnak. Barátaim közé számítottam kor- és szakbeli társát, *Gifford Palgraveot* is. Klasszikus műveltségű angol ember volt, előbb az anglikán, majd a katolikus egyház híve. Egy darabig a jezsuita rend kötelékében is állott, mint tanítója a beiruti misszió-iskolának, midőn pedig már egészen otthonossá vált az arabs nyelvben, felfedező útra indult a mindaddig ismeretlen Nedsd-be, a vohabiták fővárosába, kikről nem egy érdekes cs új dolgot mond el utazásáról írott könyvében. Klasszikus szónok lévén, választékos beszédével valósággal megígérte hallgatóit és a mi Spurgeon volt a templomban és Gladstone a parlamentben, az volt Palgrave a Földrajzi társaság felolvasó termében. Nagyon megszerettem volna e férfiút, de szemének örökös pislogásával mindig eszembe juttatta egykori jezsuita voltát. Különösen áldott szívű bajtársammal ismerkedtem meg *Livingstone Dávidban*, a nagy afrikai fölfedezőben, kitől nagyon jól esett az elismerés, melyet e megjegyzésébe foglalt: — Kár, hogy nem Afrikát választotta tevékenysége színhelyül!

Barátaim közé számítottam más utazókat is, köztük Speket, Grantot, Kirket és ha akkori irodalmi ismerőseimről is szólnék, első sorban *Dickens Károlyról* kellene megemlékeznem, kivel az Athenseum Clubban ismerkedtem meg s ki több ízben szólított fel, hogy vele egy asztalnál költsem el ebédemet. Dickens nem volt

valami kiválóan beszédes ember, de nagyon érdeklődött kalandjaim iránt s midőn egy ízben azzal a mentséggel köszöntem meg másnap estére szóló meghívását, hogy kiadómnál John Murraynál kell ebédelnem Wimbeldonban, megjegyezte: — Tehát az agyvelővárba megy? mert bizonyára tudja, — folytatta — hogy Murray háza nem téglából épült, hanem emberi agyvelőből. — A politikusok, művészek, színészek, bankárok, tábornokok közt, egy szóval a társadalom minden körében és rétegében is voltak barátaim, ismerőseim. Nem volt rá okom, hogy elhagyatottság, vagy elhanyagoltság miatt panaszkodjam. Más ember bizonyára jobban is érezte volna magát Londonban, mint én és jobban kiaknázta volna a maga javára a mindenki részéről tapasztalt előzékenységet. De én akkor még teljesen idegennek éreztem magam a Nyugat társaséletében. Bizonyos értelemben nem bontakoztam még ki az ázsiai gondolkodásmód rabságából és a modern kultúráért való minden lelkesedésem mellett is nehezen békültem meg e világnézet főfeltételeivel: a szakadatlan munkával, az örökös loholással és pihegéssel, az előretörtetés soha sem lan- kadó igyekezetével és a küzdelem hideg kíméletlenségével. Angliában való első tartózkodásom elszomorított és csüggetegé tett.

E lehangoltságomhoz hozzájárult a csalódás utazási művem anyagi sikerében s erre aztán hirtelen felébredtem a remélt jóllét álmaiból. Látva könyvemnek Európában és Amerikában való lelkes fogadtatását és olvasva a sajtó nagy dicséreteit, azt reméltem, hogy legalább is oly összeghez jutok az első kiadás elfogytával, mely biztosítja függetlenségemet. Az újságok óriási összegekről írtak, melyeket állítólag kiadómtól kaptam, vagy kapni

fogok, én tehát nem kevésbé voltam meglepődve, midőn az év végén kézhez kaptam az első leszámolást, mely szerint 500 font sterling jutott nekem a tiszta hasznóból; ez összegnek körülbelül egyharmad részét már ki is adtam Londonban s a szerény maradvány, mely az egykori dervisnek mindenesetre fölért egy kis vagyonnal, semmiképen sem lehetett elég a londoni high life viszonyaihoz szoktatott európainak, de még a saját otthonát megalapítani készülő írónak sem. A szép remények és nagy várankozások ábrándja szétfoszlott s miután megízleltem a Heszperidák aranyos gyümölcsét, szatiróban voltam ismét szerényen terített asztalomhoz, sőt talán a szegénységhez és a mindennapi falat kenyérért való küzdelemhez is. Húsz éves nehéz küzdés után ott álltam megint, a hol pályám kezdetén állottam, azzal a különbséggel, hogy most már volt hírem, nevem, a mi tőkének bizonyára tőke volt, de csak később hozhatta meg kamatait.

Legkevésbé sem csodálkozom tehát rajta, hogy e kétségbeesett helyzetemben a pesti professzorság szalmaszálához kapaszkodtam és a keleti nyelvek katedróját tekintetem a mentőcsónaknak életem még mindig viharos tengerén. Az otthoni hideg fogadtatás mindenesetre kijózanító hatással volt reám és kételkedővé tett benne, hogy e szerény célomat is elérhessem; de honvágyam és a nyugalom vágya legyőzte aggodalmaimat s kétségeimet, és hihetetlen könnyűséggel szakítva el magam a Themseparti világváros zajos és üres kitüntetéseitől, Pestre siettem, hogy angolországi diadalutam végeztével és a művelt Nyugat elismerésével koszorúzottan, honfitársaim elé álljak. Fogadtatásom ezúttal könnyen megérthető okok miatt egy kissé melegebb volt, de nem

sokkal fényesebb, mint a mikor hazatértem Ázsiából. A műveltség ifjúkorát élő kis népek dicséretben és gáncsban igen gyakran követik példáját a nagyobb, hatalmasabb és a műveltségben haladottabb nemzeteknek. Az emberek nagyobb társaságára is illik a mindennapi életben bevált mondás, mely arról szól, hogy az öregek példáját követik a fiatalok. Ez az utánzás, vagy mondjuk inkább: ez a visszhang teljesen érthető is, midőn oly tettek megítéléséről van szó, melyek távol esnek a szerény körben mozgó szellemi és nemzeti törekvésektől. Midőn visszatértem Angliából, nagyobb érdeklődés fogadott hazámban; de Magyarország osztrák fenhatóság alatt élt még mindig s hogy a professzorságot elnyerhessem, Bécsbe kellett utaznom a császárhoz audienciára. A felséges úr rendkívül kegyesen fogadott, tudakozódott utazásom részleteiről és azonnal teljesítette kérelmemet, megjegyezve, hogy sok viszontagságot álltam ki és valóban érdemet szereztem ez állásra. Csak az az egy ellentéte volt, hogy még Bécsben is kevesen adják magukat a keleti nyelvek tanulására és hogy Magyarországon bizonyára még kevesebb hallgatóra tarthatok számot. Megjegyzésemre, hogy «Ha nem lesznek hallgatóim, akkor magam fogok tanulni, mosolygott és kegyesen bocsátott el az audienciáról.

Örök hálával gondolok a nemes uralkodó jóindulatára, noha más részről már ez első fellépésem alkalmával éreznem kellett az osztrák bürokrácia töviseit és egyben az Ausztria felsőbb köreiből uralkodó közepkorias szellem, vagy talán még inkább örökletes tudatlanság és korlátoltság dohos illatát. A herceg főudvarmester, kinél jelentkezniem kellett, a londoni osztrák nagykövettől hozott ajánlásom daczára olyan hidegen

és lenézően fogadott, mintha lakájságért folyamodtam volna hozzá, s míg a Nyugaton fejedelmi személyek, utóbb még Napóleon császár is, kéznűjttással fogadtak és leültettek, az osztrák arisztokra tíz perczig hagyott állni, nyers hangon szólított meg s én azzal a benyomással távoztam szobájából, hogy az írástudó emberrel különben bánnának még Khivában és a turkománok közt is, mint az osztrák fővárosban.

Fájdalom! — és ez bántott legmélyebben — a társadalmi viszonyok itthon sem voltak különbek. Itt is sötét, áthatolhatatlan, undok alakok képével befestett kárpit gyanánt meredt elém az osztály- és valláskülönbség választófala és itt is utamat állta a vak előítélet szörnyetege. Az irodalmi törekvéseknek a Nyugaton és a Keleten való méltánylásában nőttön nőtt a különbség, a hogy a Themse partjától közelebb jutottam hazám földjéhez; mert bár a magyar közvélemény szívesen csatlakozott az Angliából és Franciaországból áthallatszó elismeréshez és szeretettel, sőt nemzeti büszkeséggel fogadta a külföld elismerésével hazatérő honfitársat, még is lehetetlen volt észre nem vennem a társadalom előkelőinek és az irányadó köröknek sértő hidegségét és tudatos tartózkodását. Sokaknak rontotta meg örömét és sokakban fojtotta el a méltánylás és az elismerés érzetét az, hogy annak a külföldön ünnevelt magyar embernek homályos a származása, családi összeköttetései egyáltalán nincsenek és hozzá még zsidónak is született. Katholikus egyházi részről ért az első bántalom, még pedig azért, mert protestáns lettem és nem katolikus. Mintha bizony alkuat nem tűrő szabad gondolkozásommal törődtem is volna bármilyen felekezetiességgel.

A császári kabinetrendelet értelmében én lettem

volna az első, ki nemkatholikus létere tanszéket kapott a pesti egyetemen. Hogy tehát a katolikus intézménynek hírlelt főiskolát szégyenbe ne tegyék egy úgynevezett protestáns, másszóval eretnek kinevezésével, megtagadták tőlem a «tanár» címét és ennek következtében három évig «tanító»i minőségében, évi ezer forintos fizetéssel működtem a pesti egyetemen. Vagyis olyan fizetéssel, a minő Angliában, a teljes ellátás értékét is beleszámítva a havi fizetésbe, kijár minden valamirevaló szárazdajkának is. Pénzügyi szempontból tehát itthon sem vált be fáradalmas és életveszélyes utazásom.

Hogy igazolhassák ezt a megalázásomat, bizonyos körök nagyon rajta voltak, hogy érdemeimet minden lehető módon kisebbítsék és leszállítsák. Bölcs és tudós emberek fizikai lehetetlenségnek minősítették azt, hogy béna lábammal megtehettem volna utazásomat a messze Keleten és kibírhattam volna az állítólag átélt veszedelmeket és fáradalmakat. — Hazudik az a zsidó. Henczeg és szélhámoskodik, mint minden hitsorsosa — mondották nem csak szóbeszéd közben, hanem nyomdafestéket is láttak eféle kinyilatkoztatások s midőn hivatalos bemutatkozásomon jártam az egyetem rektoránál, kiből püspök lett utóbb, a nagyérdemű férfiú a következő kedves megszólítással fogadott: — Ne higgye, hogy tájékozatlanok vagyunk kétes jelleméről. Tudjuk jól, hogy gyöngye lábom áll a keleti nyelvekkel s hogy a tanszékre való hivatottsága nagyon kétséges. De nem akarunk ellene szegülni ő felsége parancsának és ön csak e kényszerhelyzetnek köszönheti állását. — Ilyen szép fogadtatásban volt részem, miután elárasztottak tiszteletök jeleivel Paris és London tudós orientalistái és miután nemzetem szolgálatában megtettem egy oly utazást, mely

életveszedelem, nélkülözések és szenvedések dolgában kéjutazásnak minden bizonynyal nem volt mondható.

Mínthogy a műveltség alantasabb fokán álló kisebb társadalmi rétegek, különösen, ha gondolkozni nem szeretnek vagy nem is tudnak, ítéletökben jobbára az irányadó emberek nézeteihez szoktak alkalmazkodni, egészen természetesnek találom, hogy bizonyos köreink éveken át gyanakvó szemmel néztek reám és utazási művem szavahihetőségét — mely munkámat időközben a Kelet és Nyugat számos nemzete átültette nyelvére — kurtán-furcsán kétségesnek nyilvánították. Eféle okok hasonló viszonyok közt már máshol is jártak eféle következtetésekkel s ha az egész Ázsiával kereskedést üzö Velenczében is megszülethetett a «Marco Million» csúfneve, mért lett volna csodálatos az ilyen Magyarországon, hol, nem szólva a nemzeti őstörténelem vonatkozásairól, a távol Kelet dolgai senkit sem érdekeltek? Népünk milliói között talán csak egynehányan voltak olyanok, kik hallották híret Khivának és Bokharának s műveltségünk akkori viszonyai közt nem kelthettek különös csodálatot a felfedezők utazásai. Az önkényuralom jármában szenvedő és az alkotmány helyreállítására vágyó nemzet nem foglalkozott mással, mint *csak* a politikával s minthogy azt az egynehány tudóst, ki lelke mélyén meg volt győződve sikerűit vállalkozásom jelentőségéről, külföldön szerzett sikereim elvakították, az irigység fulánkja pedig megsebezte őket, helyzetem valóban kétségbeejtő volt és évekig kellett viselnem a félreismertetés legszomorúbb következményeit. Az őszinte méltánylat a ritka kivételek közé tartozott, de ezer szerencse, hogy néhanapján még is volt benne részem. Jóleső érzéssel tapasztaltam *Deák* Ferencz becsülését

s hallottam, hogy az öreg úr egy alkalommal, midőn rólam vitáztak, így szólt Szentiványihoz: — Hagyjátok Vámbéryt; az az ember messzebbre ért a másfél lábával, mint nagyon sokan a két lábukon. — *Jókai Mór* megszeretett és a szívébe zárt. Első találkozásunkról lebilincselő kedvességgel emlékezett meg *Kakas Márton levelei* közt* s azontúl is nagyra tartott. Egy újságnak az az ötlete támadt egyszer, hogy megkérdezte a köz-

* Nem vonhatom meg e könyvemtől a díszet s az olvasótól a gyönyörűséget, hogy ide ne iktassam Jókainak ezt a czikkét, mely az *Ústökös* 1864. december 10-iki számában jelent meg és szólt a következőképen:

VÁMBÉRY EGY ESTÉLYEN.

A kiadóm meghitt estélyre.

Azt mondja az alkorán: (az az, hogy nem az alkorán, hanem én mondom; benne vagyok már a török czitátumokban), hogy «jól esik az embernek a maga borát ihatni, de sokkal jobban esik a más borát ihatni; — ámde legeslegjobban esik a kiadója borát ihatni.» A mi a kiadó *sajtója* alól került ki, de még sem *hírlap*.

Aztán *Vámbéry* is ott lesz.

Az a magyar tudós, ki Középázsia rengeteg pusztáit bejárta, mint *kolduló dervis*, húsz darab hasonló szent koldus társaságában (mely koldus szerep *életű* felfogásában a magyar Akadémia segélyezése által is gyámolfttatott); s visszatérve aztán, úti tapasztalataiért egy angol kiadótól 20 ezer forint tiszteletdíjt kapott, hercezekkel, koronaörökösökkel együtt áldomásozott, rendjelet érdemelt ki; egyszóval megint egyike azoknak, a kik egy csomó dicsőséget koldultak össze a — nagy akadémia palotájú, kevés dohányú — jaj már minékünk, kopasz fejűnknek!

Szerencsére három szép asszony is volt a társaságban, azok aztán kikérdezték a messze földön járt utazót:

— Hogy jött ön arra az ötletre, hogy mint koldus, induljon útnak?

— Elődeim szerencsétlenségén okulva; abban az útnak két angolt megölték; egyiket egy *kullancscsal* tölt verembe vetették

élet nevezetes embereitől, melyek a legkedvesebb olvasmányai? Jókai ezzel az egy sor írással felelt, örömmre és megszegyenülésre: — A biblia, Shakespeare és Vámbéry! — Azok közt, kik ama szomorú napjaimat szeretetök és becsülésök jeleivel megédesítették, melegen emlékezem még *Dalmady Gyözőre*, ki Londonból való hazaérkeztemkor lelkesen ünnepelt s így kezdette a *Hazánk s a Külföldben* hozzám írt költeményét:

s ott hagyták, míg a férgek elemésztek. Az európaiat megölik ott, azért mert európai.

— Hát aztán milyen ruhája volt önnek?

— Ruhám? semmilyen. Hanem egy pár *nemezrongy*, varrás nélkül, a testen átvetve; a lyukain kidugtam a karjaimat, aztán egy nagy turbán harminczöt rőf szövetből, a fejemen körül csavargatva.

— Harminczöt rőf! Hisz az egy egész vég.

— Mahomed rendelése szerint minden igazhívó muzulmán tartozik a *halotti lepedőjét* magával hordani, még pedig a feje körül csavarva, s ennek hét rőtnek kell lenni. A nagyon kegyesek azonban háromszor hetet vesznek; a ki pedig igen *szent* hírbén akar állani, az *ötször hetet* hord a feje körül.

— Hogyan találták meg önök az utat abban a nagy pusztában? Bizony ott mértföldmutatók nincsenek; hanem a helyett jelölik az utat az elébb azon járt és elhullott emberek és teherhordó állatok *csontjai*. Minden karaván kötelezve van, az útban talált csontokat halomra hordani. Ezek az útba igazítók.

— Már én csak inkább gőzhajón utazom, a hol a csirke csontokon kívül mást nem kell összetakarítani. S mit ettek önök az úton?

— Lisztből csináltunk pogácsát. A hol este letelepedtünk, összegyűjtöttük a tevetrágyát, abból tüzet csináltunk, a pogácsát bele dugtuk. Ha hajnalig megsült, nagyon jó volt, ha nem sült meg, úgy is jó volt. Én egyébiránt nyolcz hónapig soha sem vacsoráltam, nehogy *álmomban beszélni* találjak s társaim megtudják, hogy idegen nyelven beszélek.

— Az igaz, szólt egy fiatal könyvárus, ha én későn vacsorálok, én is mindig idegen nyelven beszélek, hanem azt nem érti senki.

«Itthon vagy hát, szoríthatom kezed!
 Visszahozott nekünk a végezet.
 Ládd, a végzet sokkal jobb, mint magad:
 Helyrehozza mulasztásaidat.
 Kalandok és merények embere,
 Neveddel az egész világ tele;
 Addig üzted, kerested a halált,
 Hogy szemközt a halhatlanság talált!»

Sajnos, csak a kivételes és nemes lelkek hittek bennem. Midőn Törökországnak Magyarországra kinevezett első konzula Budapestre érkezett, minden oldalról azzal a kérdéssel ostromolták, hogy csakugyan igaz-e, hogy

— Isznak-e ott *bort*? ezt egy poéta kérdezte.

— Azt nem, hanem *kumiszt*. Ezt lótejéből, tevetejéből készítik, a mit bortömlőben addig lötyfölnék lóháton, míg megsavanyodik; aztán elteszik: van hat hónapos ó-kumisz is. Könyvemben látható a képen a kimérés módja. Az asszony, a ki a kumiszt árulja, lóháton ül, a tömlő a fején van, a tatár a ki inni akar, nyújtja neki a pénzt, a mennyi árút meg akar inni. Azzal hátra hajtja a derekát, eltátja a száját, a csaplárné megnyitja a tömlő csapját, s ereszt a torkába a magasról, a mennyt kívánt. Nincs rá eset, hogy a csaplárné eltévessze a férfi torkát, vagy az ivó eltévessze a szájába lőtt kumiszszugárt.

— Ittam belőle, de még a fülem czimpáját is hasogatta.

— Hát *theát* isznak-e ott?

— Az északon lakó népek igen.

— Rummal? tejjel? cukorral?

— Nem. *Sóval és fagygyúval*. (Nagyon jó lehet!)

— Szépek-e a *keleti asszonyok*?

— Képzelsen magának nagysád hölgyeket, kiknek arczszínét a vastag festéktől nem látni soha. S minthogy naponkint fésülködni restek, ha egyszer nagy mesterséggel be van fonva a hajjuk, akkor valami *mézgával*, mely közé fekete festék van keverve, egészen bemázolják a fejüket, úgy hogy azon valóságos *pánczél* támad. Most azután tessék azt a jázmin és hyacint illatot elképzelni, a miről az európai költők énekelnek keleti dalaikban, mikor az ilyen gyantakenetre a harminczkét fokú hő nap rá mosolyog.

tudok törökül, s midőn azt felelte, hogy úgy beszélek és úgy írok törökül, a hogy művelt oszmán egyáltalán csak képes, — az emberek nem tudtak hová lenni csodálkozásukban. Más alkalommal, midőn azt mondtam, hogy perzsául fogok beszélni Rawlinsonnal, egyik legjobb barátom és jóakaróm így szólt hozzám: — Minket, nem bánom, tarthat ilyen beszéddel, de vigyázzon, hogy másokkal ne igyekezzék efélet elhíttetni. — Néhány hét múlva Rawlinson született perzsának hitt engem, de idehaza mesebeszédnek tartották, hogy magyar tudós tudhatna perzsául is. Bizony, ilyen szomorúan alantas

— Hát *költők* vannak-e még keleten? — Ezt már egy rivális versíró szerette volna megtudni.

— Nagyon mesterséges költők. Egy negyvenlappos arab könyvből hoztam egy lapnyi leíratot, melyben ha a betűket *jobbról balra* olvassuk soronkint, találunk benne egy *szerelmes történetet*; ha ugyanazokat a betűket *alulról fölfelé* olvassuk jobbról, akkor az földleírás; ha pedig *balról olvassuk fölfelé*, akkor történetírás, s ez negyven lapon át folyik így.

— De már ezt magam is megpróbálom az *Üstökösben!* Egy szerelmes történet, mely rendesen olvasva, az, a mi, felfelé olvasva más valami, befelé olvasva pedig egészen más valami. Ilyen még nem volt! Ez is meglesz a jövő évben; — majd talán a nyáron.

Vámberynek igen élénk és szellemdús előadása van, hamis lelkesüléstől és szükségtelen kérkedéstől ment: hanem a mit elmond, az élénk képzelettel van előadva, hogy szinte szemmel láthatóvá tesz minden legendkívülibb helyzetet. A mohamedán megnyugvását, ki a pusztán szemközt rohanó porfelleg közeledtét nyugton várja, előre szegzett lándzsával: a melyik a másiktól azt kérdené, mi baj? elárulná vele, hogy idegen; míg húsz lépésnyi közelben kitűnik, hogy a közeledő tábor egy roppant Czebra csorda. A vadidegen népszokásokat, a vallási czerimóniákat, a nép között élve tanulta el, nem úgy, mint a kik a civilizált Európa tudósai közül hazánkön végig vasutazva csodás badarságokat összeírnak.

fokon álltunk akkor a tudományok dolgában Magyarországon.

Az olvasónak méltán feltűnhetik és most magam is csodálkozom rajta, hogy mélyen megbántott önérzetein és fájón megsebzett becsvágyam nem lázadt fel e mindenek felett szomorú helyzeten és hogy békén tűrtem az örökös sértegetést és gyanúsítást. Hát bizony sokáig érthetetlen volt magamnak is ez a rendkívüli jelenség egy oly minden ízében dicsvágyó és önérzetes ember jellemében, a minőnek akkor magamat ismertem. Magam is vádoltam magam a bátorság és határozottság hiánya miatt és örökös szégyenpír borítaná el arcomat, midőn e gyávaágomra emlékezem, ha nem szolgált volna mentségemül a létért való húsz éves küzdés nyomában járó teljes kimerültség és elernyedés enyhítő körülménye és ellenállhatatlan vágyam, hogy az élet nyugalmas révébe juthassak. Mit bántam én, hogy nem ismerik el otthon állítólagos érdemeimet, mikor a haladottabb Nyugaton munkám értékét annyira felülmúló elismerésben volt részem? Mit törődtem vetélytársaim és irigyeim kedvezőtlen bírálatával, mikor végre nyugalmas zugolyra leltem, mikor bebútorozhattam két szerény szobámat és boldogan azt mondhattam magamban: «Végre hát meglelted otthonodat és havi nyolczvan és egynehány forintos csekély, de biztos jövedelemmel végre megtelepedhetel és régi vágyad szerint zavartalan és békés irodalmi munkásságnak szentelheted magad.» A midőn kis lakásomat végképen berendezve, leültem ripszszel bevont kanapémra és először tartottam szemlét szobámon, gyermekes öröm fogott el, látva a sok apróságot, melyet mind a kényelmem kedvéért szereztem be s a melyet először mondhattam ma-

gaménak. Harminczhárom évig küzdöttem a létért a siralomnak e völgyében, míg elérhettem azt a végtelenül boldogító tudatot, hogy most már nem vagyok tehetetlen játékszere a sors szeszélyének, nem vagyok kényére kiszolgáltatva a kínos bizonytalanságnak, hanem nyugodtan és elégedetten közeledhetem kitűzött célomhoz és tapasztalataim feldolgozásával szolgálatára lehetek a világnak. Más, születésük körülményeinél fogva szerencsésebb halandók érthetetlenek, sőt nevetségesnek gondolhatják akkor érzett boldog elragadtatásomat; szememre vethetik, hogy korán vágytam a nyugalomra és hogy a kicsinyes eredmény nem volt méltó munkám fáradoalmához. De kit sorsa évekig hánytetett a háborgó tengeren, megőrül a szárazföld legkisebb és leghitványabb rögének is s a ki sohasem ismerte a bőséget és a gazdagságot, annak egy száraz, de biztos falat kenyér ép olyan fenségesen jól esik, mint a konyhaművészet legtökéletesebb remekei.

Ilyen érzelmekkel telepedtem meg a tanulmányaimtól, törekvéseimtől és életnézeteimtől idegen társadalom közepette és ezek az érzelmek voltak védőpajzsom az inkább tudatlanság, mint szándékos rosszindulat vezérelte bírálatok támadásai és bántalmi ellen. Valósággal tobzódtam új életpályám első heteinek és hónapjainak örömeiben. Friss munkakedv fűszerezte életemet; lelkem régi, elpusztíthatatlan derűje visszatért s ha mindennapos nyolcz-tíz óráig tartó munkám végeztével kimentem a szabad ég alá, azt hittem, hogy nincs én nálam boldogabb ember az egész világon. Az Angliában és Magyarországon tapasztalt bánásmód nagy különbözősége miatt lehetőleg kerültem a társas érintkezést, hogy kitérhessek útból a szükségtelen megbántásnak

Ennek következtében egyrésztől több érzésem volt a munkára, másrésztől pedig a külfölddel való sűrű levélváltásra indítva, kénytelen voltam irodalmi munkásságom súlypontját, valamint igyekeztem és törekvésem célpontját a külföldre helyezni. Eleinte rosszul esett ez a kénytelenség, de csakhamar megnyugvást leltem nemes jóakarómnak, Eötvös József bárónak abban a megjegyzésében, hogy Magyarország nem lehet alkalmas tere irodalmi tevékenységemnek és hogy nagyobb hasznára lehetek hazámnak, ha tollam alkotásait idegen nyelven bocsátom a világ piacára. Jobbára német és angol nyelven írtam, kiterjesztettem munkásságomat az ázsiai népek és országok gyakorlati és elméleti ismeretének legkülönfélébb ágaira és két év sem telt belé, hogy tollam a legkeresettebbek egyike volt Közép-ázsia, sőt az egész moszlim Kelet föld- és néprajzi, nyelvészeti, tudományos és politikai irodalmában. Mint-hogy irodalmi munkásságomról külön fejezetben fogok megemlékezni és önbírálatot gyakorolni, itt csak azt említem meg, hogy életemnek ebben a szakában ifjúkorom legmerészebb eszményeinek megvalósítására szenteltem magam és hogy voltaképpen csak most kezdtem élvezni igazán fiatalkori tanulmányaim gyümölcsét. Szótár segítségével nélkül olvastam a legkülönfélébb európai és ázsiai nyelveken és mert alkalmam volt a gyakorlatban is élni e nyelvek legtöbbjével, sokkal könnyebben bántam velök és írásban is hasznukat vehettem. Lassan-lassan kis kézi könyvtárat is alapíthattam szakművekből és mert sűrű levelezésben álltam a szakbeli társakkal és a Kelet ismeretének barátai-val, nem ütközött nehézségbe, hogy — bár tanulmányaim középpontjától távol — munkás életet folytathas-

VÁMBÉRY ÉS TATÁRJA.
A «Hazánk s a Külföld» 1864. évi folyamából,

sak a nyelvészet a néprajz és az újságírás terén. Helylyelközzel érezte magát a szellemi ösztönzés és a szakemberekkel való érintkezés hiánya. Különösen sokszor vágyakoztam nézetváltásra a Kelet ismerőivel, mert Pesten csak az ural-altáji összehasonlító nyelvészet néhány orthodox művelőjével érintkezhettem. De az ember könnyen lemond minden ösztönzésről, ha van benne tűz és lelkesedés és e jelmondatommal: *Nulla dice sine linea*, melyhez lelkiismeretesen tartottam magam mindig, végre mégis csak czéloat kellett érnem és át kellett gázolnom minden akadályon.

Szorgalmammal és kitartásommal, munkakedvemmél és komolysággal győzedelmeskedhettem minden nehézségen, csak az emberek megátalkodott butaságán és irigységtől epés természetén soha! Minél többet dolgoztam, hogy irodalmi tevékenységemmel fenntarthatam az utazásommal szerzett híretem, annál bőszültebben dúlt ellenem az irigység és annál erősebb kísérletek történtek arra, hogy lerontsák hitelemet és minden elképzelhető hibával és bűnnel vádoljanak. Keserűen panaszkodtam egyszer e miatt Eötvös bárónak s ez a nemes és okos ember így szólt hozzám: — Az ön utazásainak és tanulmányainak tere idegen tér ez országban és csak nem hiszi azt, hogy önmagát vádolja a társadalom tudatlansággal és értelmetlenséggel, mikor sokkal egyszerűbb és kényelmesebb a mód, hazugnak és csalónak kiáltani ki Önt, kit nem értenek meg. — Igen, ez volt az igazi képe helyzetemnek, de nekem azért mégis csak fájt a mellőzés, mely nyomon kísért. Életemnek abban a szakában, mikor jól esett volna gyermekes hiúságnak a nyilvános elismerés az Akadémia, vagy az akkor megalakult első alkotmányos kor-

mány részéről, sem az egyik, sem a másik nem mutatta legcsekélyebb jelét sem annak, hogy megjutalmazomra, vagy méltánylásomra egyáltalán hajlandó. Az Akadémia rendes tagjai közé csak Középzásziából való visszatérésem tizenkettedik évében ajánlottak, midőn már egész sora előzött meg a merőben jelentéktelen embereknek és midőn mellőztetésem végre már lehetetlen volt, holott előkelő származású, de minden érdem nélkül szűkölködő férfiakat megválasztottak tiszteleti tagnak, sőt bevették őket az igazgató tanácsba is. Az állami elismerést illetőleg, a mit mostani gondolkozással minden esetre nevetségesnek és helytelennek tartok, annak idejében még is feltűnt nekem, hogy a koronázási jubileum alkalmával, midőn számos magyar író és művész kapott kitüntetést, csekélységem még csak szóba sem került, holott másrésről úgy szoktak emlegetni, mint az egyetlen magyar embert, ki magyar tudást vitt ki a világ piaczára és a magyar Akadémia nevét igyekezett ismertté tenni a Nyugat világában. Sok más bizonyítékát sorolhatnám még el a szándékos mellőzésnek és semmibevevésnek; de mért untatnám tovább olvasóimat megsértett hiúságom kicsinyes okaival? Mindjobban meggyőződésemmé vált, hogy idegenné lettem hazámban, és mindjobban szembe kellett hogy tűnjék helyzetem ferdesége; nincs hát mit csodálni rajta, hogy egyre közömbösebbé vált előttem az a hely, melyre az előtt lelkem mélyéből vágyakoztam és hogy Angliába, az idegen országba vágytam inkább, a hol jobban megértettek és jobban méltányoltak s a hol tanulmányaim több érdeklődést, törekvéseim több figyelmet keltettek.

Semmi tehát nem természetesebb, mint az, hogy ily

körülmények közt külföldi utazásokkal és a kongeniális elemekkel való személyes érintkezésem által igyekeztem felderíteni és egyensúlyban tartani lelkemet. Ez okok húztak Németországba, Franciaországba, de leginkább Angliába. Németországban ismeretségbe jutottam kiváló orientalistákkal, kiknek ép oly mértékben csodáltam elméleti tudását, mint a milyen mértékben szemembe tűnt a gyakorlat terén való képtelenségük és félszegségük. Szelídlelkű, szerény és derék embereket ismertem meg bennök, kik barátságosan fogadtak, mert távol álltam klikkjeiktől, de mindig jelentősen rázták a fejüket, valahányszor áruló jelét adtam elméleteikben való járatlanságomnak, vagy értekezéseik, megjegyzéseik, glosszáik fogyatékos ismeretének. Figyelmesek voltak hozzám, de csakhamar észrevettem, hogy a tudósok czéhén kívül álló műkedvelőnek tartanak. Irodalmi munkásságomnak ez a megítélése teljesen igaztalan semmi esetre sem volt, mert mindig gyakorlati orientalista voltam s maradok. A theoretikus urak épen csak arról feledkeztek meg, hogy szobatudósnak minden bizonynyal bajos lett volna, dervis módjára járnai be az iszlám annyi országát és belső érintkezést keresve a néppel, szembe szállni minden viszontagsággal és minden veszedelemmel.

Franciaországban már valamivel jobban mentek dolgaim. A politikai helyzet itt már érezte szükségét az ázsiai viszonyok gyakorlati megismerésének s a Kelet ismeretének elméleti művelőin kívül mindig meglehetősen számmal akadtak Ázsiának gyakorlati francia ismerői, kik melegen üdvözöltek és a társaságukba befogadtak. Azok között, kikkel Parisban megismerkedhettem, első sorban említem III. Napóleont, ki inkább

a divat kedvéért, mint tudományos érdeklődésének ki-elégítése végett, a fogadtatás megtisztelésében részesített. Mikor Metternich herceg, az akkori osztrák követ kíséretében megjelentem a Tuillériákban és megpillantottam a császárt, ki a Pavillon d'Horloge előtt épen Krisztina spanyol királynőtől búcsúzkodott, szánandó benyomást tett reám e hitvány testű, petyhüdt képű és fehéresen fakó szemű férfiú. Még siralmasabban esett ki félóráig tartó beszélgetésünk eredménye. Szemmel láthatólag készülten várta látogatásomat, mert töméntelen írással borított asztalán ott láttam az utazási művem angol kiadásához mellékelt térképet. A szokásos szertartások után azonnal leültetett és beszélgetni kezdett velem Magyarországról. Arra a megjegyzésemre, hogy az Akadémia megbízásából utaztam be Közép-ázsia, a császár megjegyezte, hogy már sokszor és sok dicséretes dolgot hallott Magyarországról; mikor pedig némi felvilágosítással szolgáltam Magyarország szellemi törekvéseiről, a beszélgetést Középázsiaira fordította. Kezdetben inkább irodalmi szint igyekezett adni az egész beszélgetésnek, a mennyiben ép akkor megjelent *Jules Césarjával* kapcsolatban a parthusok néprajzi eredetéről kezdett beszélni. Csak lassankint tért át Középázsia politikai helyzetének tárgyalására és azal a kérdéssel fordult hozzám, hogy lord Palmerstonnak átadott emlékiratomban kiterjeszkedtem-e Középázsia és India gazdasági vonatkozásaira és hogy voltaképen miben látom az Angolországot fenyegető veszedelmet. Úgy látszik, fejtegetéseim nem feleltek megelőre megalkotott véleményének, mert igyekezett megcáfolni az angol érdekek veszedelmére vonatkozó nézetemet, a mennyiben utalt Angolországnak Indiában elfoglalt szí-

lárd helyzetére, mely fényesen bevált az 1857-iki szipoj lázadás alkalmával, holott Oroszország még csak kezdetén van középázsiai hódításainak. Mikor erre azt feleltem, hogy orosz részről nem annyira India meghódítására, mint inkább az angol fegyveres erő fenyegetésére gondolnak, hogy ez által megkössék kezét a Konstantinápolyt illető orosz tervek egyik főellenzójének, a császár úgy érezte magát, mint a kit sarokba szorítottak és így szólt: — Az eféle eshetőségtől meglehetősen messzire vagyunk és a keleti kérdésnek ezt a pontját illetőleg mindenesetre figyelembe veendő még más tényezők is. — A politikai vitatkozásról, mely szemmel láthatólag nem volt ínyére, a császár hirtelen ismét utazásomra terelte a beszélgetést és dicsérni kezdte kalandom vakmerőségét és a vállalkozásom alapjául szolgáló nagy nyelvbeli készségemet. Azt mondotta: — Nagy színjátzó képességének adta jelét és mindenesetre bámulatos, hogy gyöngye testével (bénaságomra célzott) képes volt elviselni annyi fáradsalmat.

Utóbb Mathilde hercegnő szalonjában is volt alkalmam találkozni a császárral, de kénytelen vagyok bevallani, hogy nyomát sem fedeztem fel benne annak a szellemi nagyságnak, melynek éveken át hallottam hírért. Tudott kedves és szeretetreméltó lenni, szófukarságával és arczának komolyságával adta a mély gondolkozót, de bágyadt szeme és mesterkélts beszédmódja csakhamar elárulta a kalandort, kit egy nagy név öröke és egy nemzet könnyelműsége rendkívüli állásba juttatott. Valamivel fürkészőbb elméjű és tájékozottabb férfiónak találtam miniszterét, *Drouyn de l'Huys* grófot, de párisi ismerőseim közt a legérdekesebb egyéniség

kétségtelenül a nagy *Gauizot* volt, kinek a Rue de Bacban, *Madame de Mohl* szalonjában mutattak be. Az öreg úr helvennyolcz éve daczára tele volt sziporkázó tüzzel és emlékezőtehetsége csodálatraméltó volt. Szemmel láthatólag akkor lelte bennem a legnagyobb kedvét, midőn élénk beszélgetésbe keveredtem a különböző európai és ázsiai nyelveken és nem sajnálta a fáradságot, hogy még minél több nemzetiséget küldjön a nyakamra, mert szeretett volna zavarba hozni. M. de Guizot pártul is fogott melegen, befolyása következtében meghívót kaptam a legkülönbözőbb szalonokba, de minden udvariasság sem volt képes tartós érdeklődést kelteni bennem a párisi társaság iránt. A beszélgetés főtárgyához, a szépirodalomhoz, a zenéhez és a plasztikai művészethez_r tudatlan ember létemre, nem szólhattam hozzá, a társadalmi érintkezés túlrinom szokásait utáltam, mert nem leltem semmi érdeklődést Ázsia iránt, nem úgy, mint a londoni körökben, melyeknek szertartásossága egyébként ép úgy ellenkezett ízlésemmel. Oly férfiak, mint *Barthélemy St. Hilaire*, *Garcin de Tassy*, *Pavel de Courteille* és még más szakbeli társaim, jelentékeny vonzóerőt gyakoroltak ugyan reám, de Franciaország nagyjában és egészében még is hidegen hagyott, mert nem találtam meg benne a nagy világpolgáriasi eszméket, a föld legtávolabb vidékein lakó emberiség mozgalmait iránt való érdeklődést s mert rögtön felismertem, hogy a nemzeti hiúság miatt itt nem egykönnyen boldogulhat az idegen. Egészen máskép állt a dolog túl a csatornán és minél sűrűbben fordultam meg az idők folyamán Angliában, annál otthonosabbnak éreztem magam és annál szorosabbra szövődtek ismeretségem kötelékei társadalmának különböző osztályaival. Londonból meghívtak a

középázsiai viszonyok egyik, vagy másik tárgyáról szóló felolvasásra a vidéki városokba is és ily módon élénk összeköttetésbe jutottam az ipari élet középpontjaival. Előadásaimban jobbra Középszázia amaz országairól szoltam, melyekben huzamosabb ideig tartózkodtam és szólnom kellett ez országok kereskedelméről, iparáról, nyers terményeiről, közlekedési viszonyairól és a gyakorlati életre vonatkozó egyéb megnyilatkozásairól. Némely helyen, mint például Birminghamben, felszólítottak, hogy hozzam magammal Középszázsiában vásárolt ruhámat hogy a gyárosok megismerkedhessenek a népviselet színével, kelméjével és divatjával s később hallottam is, hogy eféle angol gyártású szöveteket bizonyos idő múlva tényleg importáltak is Afganisztánon át Bokharába. Más helyeken meg kalandjaimról kellett szólnom, mindenesetre vonatkozással a föld- és néprajzi viszonyokra és még az úgynevezett kis városokban is mindig figyelmes, előadásom iránt érdeklődő hallgatóságra leltem. Érinteni szoktam utazási tapasztalataim politikai oldalát is, és minél jobban támadtam Oroszországot, annál nagyobb tetszést arattam. Közben elég mulatságos epizódjai is voltak ez előadásaimnak, melyeknek végeztével mindig kérdésekkel fordult hozzám a közönség. Például egyszer azt kérdezte tőlem D. úr, a nagy rovertudós, hogy nem szolgálhatnék-e neki egynehány középszáziai tetűvel, mert különös tanulmánya tárgyává tette e férgeket és épen nagyobb művet készülni kiadni róluk. Válaszomra, hogy Középszázsiában, sajnos, nagyon is szoros összeköttetésben álltam ez állatokkal, de most már, Istennek hála, meglehetősen lávol állok tőlük, a tudós azt kérdezte, hogy vájjon a tatár, kit magammal hoztam, nem bocsáthatna-e rendel-

kezésére egynehány specziest, mert gyűjteményében képviselve van a tetű minden fajtája, a kínai, a sziámi és a többi féle, csak épen a középázsiai hiányzik belőle végképen. Tagadó választ kellett adnom erre a kérdésére is, de a lelkes bogarász még mindig nem tárgított és azt mondotta, hogy elhelyezhetnék talán egy európai, illetőleg magyar tetvet a tatáron, mert érdekes volna megtudni, minő átalakulást lehetne ez esetben megfigyelni. Természetesen nem vállalkozhattam e tudományos szívességtételre sem, de még sokáig derültem D. úr esetén, ki némi idő múlva ki is adta két kötetben a pediculákról szóló munkáját.

Mindig buzdító hatással voltak reám angolországi felolvasásaim. 1868-tól fogva ily módon, rövid megszakításokkal, meglátogattam az Egyesült Királyság különböző városait. Bath, Birmingham, Leeds, Sheffield, Bradford, Leamington, Norvich, Kendal, York, Wakelield, Edinburgh, Belfast, Halifax, Glasgow, Dundee, Aberdeen, Newcastle-on-Tyne. Brighton, Cardiff és más városok egyszer, kétszer, sőt többször is sorra kerültek. Mindenhol részem volt a legtekintélyesebb és leggazdagabb polgár vendégszeretetében és a pillantás, melyet ily módon a brit nép társadalmi, vallási, erkölcsi és politikai viszonyaira, valamint uralkodó nézeteire és felfogásaira vettem, csak fokozta e rendkívüli nemzet iránt érzett bámulatomat és lelkesedésemet. Ha két évig megszakítás nélkül itthon voltam Magyarországon, már szükségét éreztem, — mint a francia mondja: »pour me retremper dans lesprit européen«— hogy elernyed idegeimet megedzendő és szabadságeszméimet felfrissítendő, útra keljek ismét Angliába. Mint a hogy a Keletről való hazatérésem közben nvom nvom után haladtam

előre a Nyugat élet-és gondolkozásmódjában, erkölcsiben és szokásaiban, míg Angliába érkezve, elértem a nyugati műveltség és gondolkozásmód tetőpontját, visszatértemben ép oly fokozatosan éreztem közelségemet a Kelethez, az ó-világ tévedéseihez, visszaéléseihez és babonáihoz. Évekig tettem ezt a kevéssé örvendetes megfigyelést. Mindannyiszor megújultak bennem az említett kellemetlen benyomások s ha még sem hallgattam arra a szívbeli hajlandóságomra, hogy állandóan megtelepedjem a lelkemnek inkább megfelelő nyugatias gondolkozás és törekvés középpontján, annak különböző és nyomós okai voltak. Mindenek előtt elkábított és kifárasztott a közvetlen érintkezés a művelt Nyugat eme tényezőivel. Beláttam, hogy ez a fáradhatatlanság, hogy ez az örök küzdés, ez az eszeveszett hajsza nélkülözhetetlen és elkerülhetetlen, ha célt akarok érni, de jobbnak láttam, hogy távoli nézője maradjak e nagyszerű színjátéknak és hogy csak néhanapján való látogatásaimmal gyűjtsek új erőt a küzdelemre. De más részről, bármilyen nagy volt az ellentét és az ellentmondás gondolkozásom módja és világnézete s a honfitársaim gondolkozásmódja és világnézete közt, sokkal jobban és sokkal mélyebben ragaszkodtam a hazám földjéhez, semhogy képes lettem volna megválni és végképen elszakadni annyi sok kedves honi szokásomtól. És végezetül, én mint magyar ember és mint a nemzeti östörténelem és nemzeti nyelv kutatója léptem a világ elé s ha most elhagyom hazámat, ez az eljárásom kétes világgosságot vetett volna emberi és írói jellememre. Sorosomnak az volt hát a rendelése, hogy maradjak, tűrjek békén s a lehetőséghez képest törődjem bele kellemetlen helyzetembe. Nehéz volt ez a küzdelem, ez az örö-

kös önmegtagadás és ez az örök inkognitó-élet, mely osztályrészemül jutott Európában ép úgy, mint Ázsiában. Itt is, ott is idegenszerű és hozzám nem való környezetben éltem s ha mégis képes voltam éveken át hozzá törődni e kénytelenséghez és némán viselni minden mentális injuriát, köszönöm ezt az édes munkának és különösen irodalmi munkásságomnak, mely feledtetett velem mindent s mely boldoggá lett.

Sokszor kérdezték tőlem, hogy mért nem vettem számat az itthon uralkodó irányzattal és hazafias okokból a nemzeti politika törekvéseihez csatlakozva, miért nem vettem részt az 1867-ben új életre kelt politikai mozgalmakban? A czélszerűség szempontjából és kiválóan gyakorlatias világnézetemre való tekintettel, csakugyan ajánlatos is lett volna belépnem a magyar parlamentbe. De visszatartott két, igen fontos ok ettől a lépéstől. *Először* nem volt meg a kellő készültségem e pályára. Soha sem tanultam magyar közjogot, azonkívül pedig sokkal kevésbé voltam tájékozva az ország politikai és gazdasági kérdéseiben, semhogy becsütségemnek megfelelő helyzetet vívhattam volna ki magamnak a magyar reálpolitikusok közt. *Másodszor*, ha le is győzöm ezt a nehézséget, még akkor is olyan akadályok állják utamat, melyek merőben lehetetlenné teszik számomra, hogy pályám kívánságom szerint alakulhasson. Magyarországon, de az európai szárazföld más országaiban is fontos szerepe van a közéletben a születésnek és a származásnak. E közmondás: *Boni viri vini que non quaeritur origo* csak szólásmód és semmi egyéb s ha az alkotmányos korszak elején élénken jelentkező szabadelvűség kedvezett volna is becsütségemnek, — a miben egyébként még tamás vagyok,

mert nálunk eddig még egyetlen zsidó származású polgár sem lett vezető államférfiúvá — lehet-e föltenni, hogy a bécsi legfelsőbb körök tűrtek volna bárminő betolakodást az ő ó-konzervatív irányzataikba? Nekem számot kellett vetnem e körülménnyel s mert becsvágyam nem tűrhetett fél munkát és korlátozottságot, inkább egészen elvonultam a politika küzdőteréről.

**INKOGNITÓ-UTAZÁSOM
EURÓPAI ÉS ÁZSIAI VISSZHANGJAI.**

VIII. FEJEZET.

INKOGNITÓ-UTAZÁSOM EURÓPAI ÉS ÁZSIAI VISSZHANGJAI.

Daczára minden bántalomnak, melyet túrnöm kellett, nagyon kellemesen folytak az Ázsiából való visszatértemre következő első évek a szép Budapesten. Örömem telt benne, ha a különböző európai és ázsiai nyelvek köntösében láthattam utazási könyveimet, néprajzi és politikai értekezéseimet és nem izgattak fel többé a bírálatnak néhanapján jelentkező kellemes vagy kellemetlen hangjai. Csak egy dolog érdekelt különösen: az, hogy milyen hatást keltenek a távol Keleten, vagyis Középáziában, az utazásaimról szóló jelentések, mert sejtettem, hogy szerencsésen véget ért inkognitóm híre Indián és Oroszországon át eljut a Zerefsan partjaira. Hogy nem tévedtem e föltevésemben, bizonyítékát adták az évek múltán ama tájakról jött híradások. Az első hírt Lankenau úr, egy orosz diplomata révén kaptam, kit Kauffmann tábornok, nemsokára az orosz fegyvereknek Szamarkandnál aratott győzelme után, alkudozás végett Bokharába küldött, a megleczkéztetett Mozaffar-Eddin emírhez. Lankenau úr állapította meg a Bokhara és Oroszország közt létrejött béke feltételeit, hosszasan időzött a Zerefsan mellékén levő khán-

ságban is, s mert tanúja volt az akkori eseményeknek, különösen pedig az 1869-ben legyőzött bokharai trónörökös (Kette-Töre) lázadásának, négy év múlva, midőn visszatért Németországba, elmondotta egynémely élményét a napilapokban. Ezek közül való az a cikk-sorozat is, mely 1872 június havában jelent meg a *Frankfurter Zeitungban* e címmel: *Rakhmed Inak — rajz Középáziából— H. v. Lankenau orosz eredetije után* — s mely második közleményében így szól:

«Az egész khánságban ő (t. i. Rakhmed Inak) volt az egyetlen ember, kit a vakmerő Vámbéry nem ejtett tévedésbe áluhájában. Ez utazó azt mondja, hogy a mikor bemutatkozott Rakhmednek, ki az emir távollétében akkor egész Bokhara kormányát vitte, nem nézhetett minden félelem és rettegés nélkül az éles-elméjű helytartó szeme közé, mert tudta, hogy vagy fölfedezte már titkát, vagy közel volt hozzá, hogy fölfedezze.»

«Midőn utóbb megkérdeztük egyszer Rakhmed Inaktól (későbbben szerzett címe volt ez), hogy emlékszik-e még arra a nagyon sötét képű és béna, zarándok úton lévő jámbor hadsira, ki mintegy öt évvel azelőtt Bokharába és Szamarkandba érkezett, mosolyogva felelte: — Ámbár évről-évre igen sokan zarándokolnak e szent helyekhez, mégis tudom, hogy kire gondolsz. Az a zarándok nagyon tudós egy hadsi volt, sokkal tudósabb, mint a többi bokharai bölcs együttvéve.»

És most megmondottuk neki, hogy ez a hadsi európai ember volt és megmutattuk neki Vámbéry könyvét, melyből lefordítottuk számára azt a részt, melyben a híres utazó Rakhmedről beszél.

«— Azzal én tisztában voltam — felelte Rakhmed, de tudtam azt is, hogy nem veszedelmes ember és nem akartam tönkre tenni oly tudós férfiút. Hiszen a molláhk maguk voltak a hibások, hogy nem vették észre, kit vettek maguk mellé útitársul; ki mondta nekik, hogy beszennyeztessék szemöket és agyvelejeket?»

Nos, ez a Rakhmed, vagy igazabban Rahmet, kiről én már előbb is említést tettem (lásd 217. oldal), úgy látszik, hogy rangban előbbre ment Középázsiaiból való távozásom óta, mert Lankenau Szadin, a bokharai khánáság egyik kerületének, bekje (helytartója) gyanánt említi. Természetesnek tartom, hogy még emlékezett csekélységemre, de kellő fentartással kell fogadni azt a megjegyzését, hogy moszlim tudományosságom miatt kímélte életemet. Nem mondom, hogy nem vettek sokan gyanúba, hiszen erre vall az is, hogy sokan akartak leleplezni; de le nem leplezett senki s ezt szerencsés nyelvbéli talentumomnak köszönhettem, mint a hogy Törökországban és Perzsiában sem tartottak soha európainak. Ha a bokharai urak felismertek volna, most bizonyára nem volnék abban a helyzetben, hogy megírhasam emlékezéseimet.

Évekkel utóbb, 1882-ben, újabb hírt kaptam középázsiai inkognilóm hatásáról és pedig Edmond *O'Donovan* úr, a *Daily News* levelezőjének munkája révén, ki 1879—1881-ben beutazta Középásziát és visszatérve Angliába, 1882-ben kiadta két kötetes művét e czimmel: *The Mérv Oasis: Travels and Advenlures East of the Caspian during the Years 1879—1881 including five months Residence among the Tekkes of Mérv.*

E könyv első kötetének 221. oldalán olvasható, a mint következik:

«Rendesen lakásomon szoktam maradni (a szerző a gömüstepei jomútok közt, a Görgen mellett való tartózkodását írja le, kik között én is megfordultam), jegyzeteket készítve, vagy beszélgetve azzal a sok látogatóval, ki előzőnlötte Durdi sátor-csoportját. Ugyanaz a hely volt ez, hol Vámbéry lakott. Bár neki egyidőre sikerült, hogy elpalástolja európai voltát, utóbb a benlakók mégis megtudták igazi kilétét, kétségtelenül az asuradai hajóállomás oroszaitól. A híres magyarról beszélt nekem egy Kan Dsan Kelte nevű ember, Kocsaknak, a volt házigazdájának fia. Ez úgy írta le az utazót, hogy hasonlított Timur Lénkre, a híres középzásiai hódítóra, tudniillik egy kissé béna volt. Vámbéry kilétének híre természetesen csak bizonyos idővel a jomútoktól való távozása után terjedt el, mert máskülönben alighanem elbántak volna vele és bizonyára nem engedték volna meg neki, hogy el-távozzék. De legfurcsább e dologban az, hogy arra a kérdésemre, vájjon mikor érkezett Vámbéry Gömüstepebe, az én emberem csak nagyon bizonytalan választ adott. Ez is jellemző a turkománokra nézve.»

Az angol utazónak ez az elbeszélése engem természetesen nagyon érdekelt. Kan Dsan-nak, kit én Khan-dsannak említek útleírásomban, halovány sejtelve sem volt igazi mivoltomról. ő, valamint a többi turkomán is, Konstantinápolyból jött hamisítatlan, jámbor és lelkes oszmanlinak tartott, kihez valósággal zarándokoltak az emberek s kitől ajánlóleveleket kértek a teheráni ottomán követséghez. Hajdár efendi, a török szultánnak a perzsa udvarnál akkor lévő meghatalmazottja, utóbb

vissza is adott nekem két ilyen levelet, melyeket drága ereklyeként őrzök emlékeim közt.* Nincs benne kétség, hogy pórul járok, ha lelepleznek és Khandsánnál utóbb járt középázsiai zarándoktól tudom, hogy mennyire bántja a turkománokat, hogy a kövér falatot elszalasztották. Ez urak mindenesetre tévednek; mert igaz ugyan, hogy III. Napóleon császár követelése folytán a perzsa sah 12,000 arany váltságpénzt fizetett Monsieur de Blocqueville-ért, ki Perzsiát szolgálva, Mérvnél fogásba esett, de én értem ugyan senki egy fillért sem fizetett volna s mivel testi fogyatkozásom miatt nem keltem volna el a rabszolga vásáron, mert egy jó erőben levő számár többet ér egy béna hadsinál, semmi esetre sem látták volna jó hasznát ennek a fogásuknak.

A legújabb időben esett tudomásomra a harmadik hír afganisztáni inkognitóm hatásáról és bevallom, hogy nem csekély meglepődésemre. Utazási művem olvasóinak nem lehet ismeretlen az a sajtószzerű kaland, melyen Heratban estem keresztül. Jakub herczeg, e tartomány helytartója, Shir Ali Khán, Afganisztán akkori emírének fia, ki már annak előtte is látott angol embe-
reket, tatár útitársaim között felismerte európai arczvonásaimat és le akart leplezni. Mindig csodálkoztam rajta, hogy ez tényleg sikerült neki, mert hitvány koldus-alakom, melyről szinte lerítt az éhség és a nyomorúság, valóban csekély alapot szolgáltatott gyanakvásának. E rejtély titka most már kiderült. Jakub khán, ki a sors számos válsága után atyjának trónjára lépett,

* E két levél a 232. és 233. oldalon * alatt olvasható, egyike pedig fakszimilében is mellékelve van a VI. fejezethez.

abba a szerencsétlen helyzetbe keveredett, hogy Kabul fanatikus csöcseléke, mindjárt kormányzatának elején. felkoncizolta Sir Lewis Cavagnari angol követet és egész kíséretét. Erre az angolok megszállták fővárosát. Magát Jakub khánt foglyul Indiába vitték s az angol kíséretben, mely a trónjától megfosztott és fogságba vetett fejedelmet magával vitte, részt vett a Kheiber-szoros bejárájánál sok éven át alkalmazott Warburton Róbert ezredes, a kiváló tiszt és az India északnyugati határán élő néptörzseknek e kétségtelenül legkitűnőbb ismerője. Ez a tiszt, kit utóbb Sir R. Warburton nevére emlegettek, visszatérve Angliába, megírta élményeit ily című könyvében: *Eighteen Years in the Khyber* (1879—1898) *With Portraits, Maps and Illustrations.* London. John Murray. 1900. D E könyvének 89. és 90. lapján így ír:

«Miután bevezettek Jakub khán emirhez és láttam, hogy minden kívánságát teljesítették, megkoczkáztattam egy kérdést arra az időre vonatkozóan, midőn Vámbéry Ármin, miután bejárta Khivát és Bokharát, Heratba érkezett és megjelent Muhammed Jakub khán szerdár színe előtt. Vámbéry úr azt állítja könyvében, hogy miután áldást osztott, leült a szerdár mellé és jó erősen oldalba lökte a vezírjét. A fiatal szerdár, arczába bámulva, így szólt: — *Valla au billa faringi haszti.* — Vámbéry tagadta ezt és más tárgyra terelte a beszélgetést. Miután Jakub khán emirt emlékeztettem erre a dologra, azt kérdeztem tőle, igaz-e, hogy Vámbéryban felismerte és mi oknál fogva ismerte fel az európaiat?

«A volt emir így szólt: — Egy emeleti szobában voltam, figyelemmel kísérve csapataim díszszemléjét. Az ablakom előtt levő nyílt térségen zenekar játszott.

Észrevettem egy embert, ki a lábával taktust ver a zenéhez. Tudtam mindjárt, hogy európai embernek kell lennie, mert ázsiai ember nem tesz ilyesmit. Később, midőn ez az ember feljött az én darbar-omba, azzal vádoltam, hogy frengi. De ő tagadta ezt. Mindamellet nem firtattam tovább a dolgot, mert attól tartottam, hogy gyanú támad ellenében és akkor nem igen lett volna biztos az élete. Ugyanezt a dolgot elmondotta nekem Muhammed Hasszán khán szerdár is, Jakub khán emírek Jellalabadba érkezése előtt hat héttel. Meg kell jegyeznem, hogy Jakub khán szerdárral együtt Heratban volt ő is, midőn Vámbéry Ármin úr ott járt Középázsiaiban való csodálatos kalandjai és viszontagságai után. Különös dolognak látszik, hogy Vámbéry, miután Khivában és Bokharában tett veszedelmes utazásai alatt hónapokon keresztül óráról órára együtt volt dervis-társaival, együtt étkezett velök és részt vett minden imádságukban és kikerülte a felfedeztetést, egy élesszemű megfigyelő előtt mégis elárulta magát azzal, hogy lábával taktust vert a zenéhez, melyet egy rögtönzött zenekar Herat várának főterén játszott!»

Sir Róbert Warburton joggal csodálkozik. Magam is elámulok rajta, hogy megeshetett rajtam az eféle és annak, hogy Melpomene lón árulóm, csak abban lelem magyarázatát, hogy mindenkor nagy kedvelője lévén a zenének, öntudatlanul vertem ki lábammal az ütemet, midőn évek elmúltával először hallottam európai dallamokat. A Nyugat zenéjének hatása alatt feledtem éhséget, nyomorúságot és életveszedelmet, mely különös mértékben fenyegetett a fanatikus afgánok közt. Ilyen ellenállhatatlan erővel hatnak lelkünkre a honi hangok a távol messzeségben!

E három, véletlenül megtudott hiteles értesülésen kívül évek multával kaptam még egynehány bizonytalan hírt a konstantinápoli Bokhara-tekkékben (bokharai kolostorokban) megszállott középázsiai zarándokoktól. Inkognitó utazásom körül, főképen keleti Turkesztánban, legendák keltek. Hadszi Bilal, ki legbensőbb barátom volt a zarándok-karavánunkban, s ki még a hetvenes években is meglátogatta Mekktát és Medínát, megátalkodottan ragaszkodott hamisítatlan moszlim voltomba vetett hitéhez; sőt mi több, annak a nézetének adott kifejezést, hogy ha már csakugyan inkognitót öltöttem, inkább Európában öltöttem és hogy tulajdonképen a keresztény voltomhoz férhet szó. Hogy mennyiben volt igaza, döntsék el ez emlékezés olvasói. Az előítéletek, a babonahit és a fanatizmus dolgában a műveltségét oly nagyra tartó Nyugat csak annyiban különbözik a vad Ázsiától, hogy a Nyugaton előrehaladott polgáriasultságunk törvényeinek védelme alatt szelidebbé váltak az emberek szenvedélyei, hogy kevesebb veszély fenyegeti a közéletben az idegen vallás és politikai gondolkozásmód híveit, mint Ázsiában, a hol a törvények hiánya és a fejtlenség miatt nincs védelem sehol. Sajnos, nekem meg voltak e tekintetben a magam szomorú tapasztalásai. A hol nem ismerték származásomat, sokkal nagyobb elismerés kísérte küzdelmes életpályámat, mint azokban a körökben, a hol mint zsidónak született embert rossz hírbe keverték és már eleve hazugnak és csalónak bélyegeztek. És ez volt sorsom a politikai nézeteim tekintetében is. A francia-orosz szövetség megizmosodásának idejéig sok jóbarátom volt Franciaországban, kiket mind elvesztettem abban a pillanatban, midőn mint oroszellenes író so-

rompóba léptem Angolország ázsiai hatalmi állása mellett. Még Angliában is éreztették velem a politikai küzdelmek pártszenvédélyeit. Ashton Dilkenek, a bős liberálisnak és oroszbarátnak Eugen Schuyler-rel, a szentpétervári amerikai követség titkárával együtt, kinek őse az amerikai szabadságharcz idején kitűnt az Angolország ellen folytatott küzdelemben, az a gondolata támadt, hogy költött dolognak nyilvánította közép-ázsiai utazásomat és ebben az értelemben síkra szállott ellenem az *Athenaeum* 2397. számában. Az volt megírva a közleményben, hogy én, a keleti nyelvek ismerője, soha sem is voltam Bokharában és Szamarkandban s könyvemet voltaképen a Boszporusz partján gyűjtött tapasztalásaim alapján írtam meg; és bebizonyítandó ez állítását, megemlítette, hogy zöldnek mondtam a Timur sírján álló híres nefrit-követ, holott ez a kő tényleg kék. Angolországi barátaim csekélybe, vagy semmibe sem vették ezt a támadást és nem kis mértékben estem csodálkozásba, midőn W. Grigorieff, a híres orosz orientalista kelt védelmemre és *Bokhara története* című könyvem éles bírálata mellett, megengedhetetlennek és nevetségesnek mondván az utazásom hitelességét kétségbe vonó támadást, a jelenkor merész és nevezetes utazójának nyilvánított. *A segítő kéznek ez a mesterfogása*, határozottan orosz ellenes irányomra való tekintettel, minden esetre igen sikerült dolog volt, de a jó cselekedet hatását tévesztette, mert politikai írásaim oroszellenesek voltak és azok is maradtak. Idő múltával Schuyler úr, az amerikai diplomata is, minden angolgyűlölete mellett meggondolta a dolgot, mert 1886-ban Budapesten időzván, a következő levéllel fordult hozzám:

»Budapest, Hotel Königin von England.

Monday Nov. 8. 1886.

Dear Mr. Vambéry, —

alf you are willing to overlook some hasty criticism of mine, when I was in Central Asia and will receive me, I shall be most happy to call upon you. «Believe my dear Sir yours most sincerely

«Eugene Schuyler.»

Természetes, hogy a *hasty criticism-re* való minden tekintet nélkül igen melegen fogadtam Schuyler urat és amaz időtől fogva sűrűn érintkeztem vele levélben is. Ez epizódot csak annak bizonyítására említettem meg, hogy mennyire megbízhatatlanok néha a bíráló nyilatkozatok és hogy a vallási és a politikai különérdekek milyen könnyűszerrel támadják meg az embert jellemében és becsületében. Míg egyrésről egy bizonyos William Davies (?) nevű professzor úrnak az az ötlete támadt, hogy ál-Vambéry minőségében előadásokat tartott és a hasonlatosság kedvéért még sántán is járt, a miért elhalt barátom, Kiepert tanár 1868 jan. 22-én leleplezte; mások viszont egész egyszerűen csalónak akartak feltüntetni és személyes okokból meg akarták rontani hitelét kimondhatatlan veszedelmeim és nélkülözéseim eredményének. Bizony, bőséges alkalmam volt megismerni minden változatokban az emberi

* *Magyarul:* «Budapest, Angol Királynő szálló. Hétfőn, 1886 nov. 8-án. Kedves Vambéry úr! Ha volna olyan szíves és elnézné *egynémely heves ítéletemet* abból az időből, a midőn Középpáziában voltam, és fogadna engem, nagyon boldoggá tenne meghívásával. Kedves Uram, őszintén tiszteli *Eugene Schuyler*»

gyengeségeket; úgy tetszett, hogy a kegyetlen sors egyáltalán nem akarta tőlem eltávolítani a keserű poharat. És hogy mindezek után sem veszítettem el bizalmamat és lelkem derűjét, azt egyes-egyedül annak az édes munkakedvnek köszönhettem, mely rózsaszínű fátyolt borított minden kellemetlenségre s melylyel derűit jókedvvel néztem nyugalmas dolgozószobám ablakából a világ folyására.

A kedvezőtlen bírálat, melyet nem kerülhet el író és legkevésbé kerülheti el a rendkívüli élményeken átment kutató, soha engem nem sértett és nem bántott és kellemetlenül csak az irigységtől sugallt és a gonosz célzattal intézett támadás érintett, melyben különösen az orosz sajtó tűnt ki ellenemben. Madame de Novikov (leánykori nevén Olga Kirejev) különös módon igyekezett megrontani a hitelemet Angliában; hogy élet vegye oroszellenes tollamnak, azzal a fölfedezéssel lépett föl ellenemben, hogy voltaképen nem is vagyok magyar, hanem csaló zsidó vagyok, ki soha Ázsiában nem járt és meg akarom bontani Angliának és Oroszországnak egymáshoz való jó viszonyát. Az orosz politikának a Themse partjára helyezett eme kipróbált eszköze tudvalevőleg különös barátságában és jóindulatában volt részes Gladstone úrnak, de a mily kevéssé sikerűit palástolnia kaczerkodásával és hazugságaival Oroszországnak Anglia ázsiai hatalmi állása ellen folyó áskálódásait, ép oly kevéssé sikerült neki az, hogy gyermekes rágalmaival megrendítse az angol közönség előtt kivívott hitelemet és tekintélyemet. A túlbuzgó bírálat célját téveszti mindenütt, de leginkább a politikában. Nem szólva az eféle esetekről, minden tekintetben volt rá okom, hogy meg legyek elégedve kalandos utazásom bírálatával.

**TUDOMÁNYOS ÉS IRODALMI
MUNKÁSSÁGOM.**

IX. FEJEZET.

TUDOMÁNYOS ÉS IRODALMI MUNKÁSSÁGOM.

Az ázsiai világ körül sok éven át végzett gyakorlati tanulmányaim, melyekről számot adtam az előző lapokon, önként érthető módon alapjául szolgáltak a nyugodt életmód kényelmétől támogatott irodalmi munkásságomnak. A tudásnak az az anyaga, melyet ez idő alatt felhalmoztam, ellenállhatatlan módon késztetett reá, hogy leírjam mindazt, a mit láttam és tapasztaltam. Ha most, az élet szép nyarának elmúltával, visszapillantok életem munkás korszakára, előre kell bocsátanom azt a vallomást, hogy irodalmi tevékenységem nemcsak időben, hanem minőségében és szellemi irányában is tökéletesen megfelel tanulmányaimnak. Mint a hogy autodidakta módjára, minden vezetés és útbaigazítás, sőt határozottan kitűzött cél nélkül folytattam tanulmányaimat, azonképen irodalmi pályám terén is minden gyarlóságával, fogyatkozásával és hibájával kellett fellépnem a készületlen autodidaktának. A mint vannak naturalista költők, én naturalista tudós voltam. De mert a *poetica licentia* példája szerint nincs és nem is lehet szó *scientifica licentia-ról* is, a nehézségek, melyekkel meg kellett küzdenem, ép oly jelentékenyek voltak,

mint azok a hibák és fogyatkozások, melyeket a bírálóval joggal minősített kivetni valónak munkáimban. A milyen mohó és hebehurgya voltam a tanulásban, a mi-ben egyébként fényes emlékező képességem és láng-buzgalmam a főhibás, ép olyan elhamarkodottnak, türelmetlenségem mutatkozott nem egy irodalmi munkám létrehozásában és ha hozzáfogtam valamely könyvem megírásához, figyelmen kívül hagytam a *nonum pre-malur in annum* parancsát és nem volt békém és nyug-tom, a míg munkámat befejezve és nyomtatásban nem láttam. Minthogy, szerencsétlenségemre, a nyelvészet-nek és a néprajznak addig meglehetősen ismeretlen és csak kevesek által művelt terén mozogtam és ennek következtében a forrásmunkák nagyon kevésbé bőséges anyagával rendelkezhettem, vajmi csekély ügyet kellett vetnem alig is létező elődeim műveire. Lelkem természeténél fogva nem is lett volna reám nézve kellemes a források alapos tanulmányozása. Tulajdonképen soha-sem is felelhetett volna meg nekem, hogy számon tart-sam azt, a mit mások mondtak, hogy szőrszálhaso-gató megjegyzésekbe bocsátkozzam és bírálgassak, vagy köznapi szólásmóddal élve, hogy azon kérődzem, a mit mások már megettek. A tudományos fegyelme-zettség szemüvegén át nézve, mindenestre hiba volt ez, de engem csak az újdonszerű, az ismeretlen és az előttem még meg nem írt dolog izgatott. Csak a vado-natúj tárgyakkal volt reám nézve különös ingere, csak ilyenkor égtem a vágytól és leltem meg az irodalmi ösztönzést s ámbár nem féltem tőle, hogy mások meg-előzzenek, az újdonszerűség és eredetiség, majd, hogy azt nem mondom: a fölfedezés örökös hajhászása, min-den mértéket meghaladó módon sietségre ösztönzött és-

útját állotta irodalmi munkáim körültekintő és gondos kidolgozásának.

Ha tehát ezek után a csekélységemről eddig megjelent életrajzokban tudósnak emlegetnek, ez a semmi-esetre sem találó minősítés annál inkább visszatetszik nekem, mert valóban minden vagyok inkább, csak tudós nem vagyok és nem is lehettem azzá, a szónak ismeretes értelmében. Ahhoz, hogy tudós legyek, nem volt meg az előképzettségem, az iskolázottságom és a vérmérsékletem. A tudósról el lehet mondani, hogy *non nascitur, sed fit*, holott én világeletemben csak velem született jó és rossz tulajdonságaim hatása alatt álltam és egyesegyedül e tulajdonságaim által vezettem magam. Mindenesetre nagyok és súlyosak az ilyképen megalkotott egyéniség árnyékkoldalai és hibái, de a kárt, mely ily módon támadt, némiképen jóvá is teszik bizonyos előnyök. Az óvatosság hiánya bátorrá és vakmerővé teszi az embert és minél csekélyebb a mélység, annál nagyobb a terjedelem azon a téren, melyet az ember kiszemelt magának, hogy megmunkálja. Csak is ily módon lehet magyarázatát lelteni, hogy miért terjed, ki irodalmi munkásságom a Kelet ismeretének oly különböző területeire s hogy miként lehettem nyelvész, geográfus, néprajzi író, történetíró, ethnologus és politikus egy személyben. Az úgynevezett tudós czéh minden gyarlósága és nevetséges volta között leginkább gyűlöltem és leginkább találtam ellenszenvesnek a tudósok úgynevezett szerénységét. Semmit sem utáltam annyira, mint az anyagi czélok képmutató takargatását, holott e czélokat a tudósok ép úgy, sőt talán még inkább hajhászszák, mint a többi ember és semmit sem tartottam megvetni valóbbnak, mint a dicsérettel és elismeréssel

szemben színlelt közömbösséget, mert hiszen a tudós és az író *egyike* a világ leghívságosabb teremtményeinek.

Mint hogy nem vagyok hivatásos tudós, nincs rá szükségem, hogy szerény legyek a tudósok megszokott módja szerint, s midőn e helyen irodalmi munkásságomról szólván, felsorolom munkáimat és önbírálatot gyakorlok magamon, egyszerűen félreteszem a tudós szerénységét és egészen szabadon és fesztellenül kívánok véleményt mondani tollam alkotásainak jó és rossz oldalairól.

1. Utazásom Középázsiaiban,

mely különböző európai és ázsiai nyelveken jelent meg több kiadásban, érdekes olvasmány utazásom különös módjánál és kalandom újdonszerűségénél fogva. Előttem is tettek már inkognitó-utazást Mekkában és Medinában Burton, Burckhart, Maltzan, Snouck-Hugronje és máshol mások, de mint dervis, a ki csak alamizsnából élt s kinek viselnie kellett a fakírság minden sajátosságát, én voltam az első és az egyetlen európai ember, ki ily utazásra vállalkozott. De bármilyen érdekesítő is kalandjaim leírása, utazásom földrajzi tudományos eredménye semmi esetre sem áll megfelelő arányban a kiállott nélkülözésekkel és szenvedésekkel. Csillagászati fölvételeket nem tehettem, nem is volt meg hozzájuk a képesítségem. Oro- és hydrográfiáról sem lehetett szó: merőben tájékozatlan voltam a fauna és a flóra tudományában, a mi pedig a geológiát illetve, ezt a tudományt nem ismertem a nevéől sem, midőn utam nyugatról e tájakra vezérelt. De mindezzel szemben örömmel hivatkozhatom arra, hogy én voltam az első európai vándor,

ki Középázsia egynémely részében megfordult és ennél fogva még is én írtam be nem egy nevet a földabroszba, valamint hogy nekem sikerült nem egy addig ismeretlen ndatot szolgáltatni a törököknek e tájakkal való néprajzi vonatkozásairól. Ez utazási művemet kedveltté határozottan kalandjaimnak érdekfeszítő elmondása tette és az örökös veszedelem, melyben ez utazásom közben forogtam. Az európai olvasó bajosan alkothat magának fogalmat szenvedéseimről és nélkülözéseimről s ezek vonták rám a művelt világ bámulatát és rokonérzését; de a ki olvasta e lapokat és ismeri gyermek- és ifjúkorom küzdelmét, nem fog rajta csodálkozni, hogy a nyomorúság és a nélkülözések korán végigjárt iskolája eléggé megedzett későbbi, bármily nagy küzdelmeimre. A szegény zsidó fiú és a későbbi középázsiai koldus helyzete közt nem is olyan nagy a különbség. Az éhezés egy hajszálnyival sem kedvesebb s nem kevésbé gyötrelmes a művelt Európában, mint Ázsia homokszárgain és a keresztény társadalomban megvetett és kigúnyolt zsidó fiú szenvedése még elviselhetlenebb, mint az az örökös félelem, hogy fel találják ismerni a fanatikus mohammedánok. Minthogy pedig első művemmel rendkívüli feltűnést keltettem, barátaim tanácsára kibővítettem ez első jelentést és kiadtam

2. Vázlatok Középásziából

című könyvemet, a melyben egyrésről újabb pótlásokkal akartam gazdagítani kalandjaim első leírását, másrésről pedig el akartam helyezni olyan néprajzi, politikai és gazdasági adatokat, melyeknek Londonban való feldolgozásához, hol utazási művemet megírtam, nélkülözhetetlenül szükségem lett volna otthon maradt kézira-

taimra. E könyvemmel, melyet szintén lefordítottak több nyelvre, már nagyobb figyelmet keltettem a tudományos körökben és ennél fogva tiszteletbeli tagja lettem több földrajzi társaságnak. De a szigorúan tudományos jelző! ez a könyvem sem érdemli meg, mert daczára a benne foglalt számos új adatnak, egészen véve mégis csak töredékes munka és magán viseli a műkedvelő kéz nyomát. Ahhoz, hogy szakbeli ethnografus lehessen, sokkal többet kellett volna tudnom az embertanról és az anatómiáról és a megbízható alapra helyezett leírást egyszerűen lehetetlenné telte számomra az embertani búvárlathoz nélkülözhetetlen mérések és rajzok hiánya. Csak a politikai helyzetről, vagyis az Anglia és Oroszország középázsiai versengéséről szóló fejezetnek *roll* némi értéke. Ez értekezésemet, mely legelőbb az *Unsere Zeit* hasábjain jelent meg s mely az Európa és Amerika közt ép akkor elhelyezett tenger alatti kábel első nagyobb táviratának szolgált anyagául, sokat tárgyalták és sokat vitatták a hivatalos és nem hivatalos körökben; neki köszönhetem, hogy befogadtak a politikai irodalomba és egyben a nagy gyűlölséget Oroszországgal: azt a keserűséget, mely az orosz napisajtóban azóta mintegy elválaszthatatlanul hozzá nőtt nevemhez. Irodalmi munkásságomnak erről a részéről bővebben fogok szólni később, itt még csak azt említem meg, hogy nem eltökélt szándékkal és nem is örömetst léptem akkor erre a mesgyére. Nekem tisztán nyelvészeti pasztalataim ismertetése volt a szemem előtt és hogy megfelelhessenek e szándékomnak, mindjárt Londonból való visszatértemkor hozzáfogtam.

3. Csagatáj nyelvtanulmányok

czímű munkám kidolgozásához. Hogy autodidakta létemre, ki gimnáziumot nem végeztem, ki soha rendszeresen grammatikát nem tanultam s kinek a nyelvészetről egyáltalán csak rendkívül kusza fogalmai voltak, eléggé merész voltam arra, hogy nyelvészeti munka megírására és hozzá német nyelven való megírására vállalkoztam és könyvem a szakbeli filológusok szigorú fóruma elé mertem vinni, ez csakugyan több volt a merészség-nél, azt lehetne mondani, hogy vállalkozásnak nem kevésbé volt vakmerő középzásiai utazásomnál. Szerencsém volt, hogy akkor nem ismertem még a *furor teutonius*l és a nyelvkutatók epés természetét. Úgyszólván merőben új téren mozogtam, mert azon kívül, a mit Quatremére *Chrestomathie Orientale*jában csagatáj szövegfélét kiadott és a mi eredeti szövegben Babér és Abulghazi kiadásában megjelent, a keleti török nyelv teljességgel ismeretlen volt az orientalistáknak. Én léptem fel legelőbb a népies irodalom, a közmondások és a török belső Ázsia egyes tájszólásainak szemelvényeivel, egész lajstromát közöltem a keleti török műveknek, melyeknek Európában senki hírét nem hallotta s én adtam ki az első keleti török szótárat, melyet *Pavel de Courieille*, a francia tudós felvett *Dictionnaire Turk-Oriental* című később megjelent művébe, melynek előszavában így ír: «J'avoue tout de suite, que j'ai mis á contribution ce dictionnaire, en insérant dans mon travail autant que je le pouvaisp és melyben általában így jellemzi ez első nyelvészeti munkámat: dLivre le plus instructif qui fait grand honneur á son auteuo (Preface, XI.) Még inkább meglepett az, midőn *Budagov* orosz

5. *A török nyelv etimológiai szótárát,*

az elsőt e nemben, mely a nyelvészeti irodalom terén megjelent, s melyben, minden előmunkálat nélkül, addig gyűjtöttem, okoskodtam és hasonlítottam, míg sikerült kikutatnom és egyes szócsaládokba rendeznem a tő- és gyökérszókat. E sikamlós talajon, melyen sokszor a nyelvtudomány legnagyobb tekintélyei is megcsúsznak s esetlen zuhanásukkal felbőszítik a szaktudósokat és nagy mulatságot szereznek a világnak, a nélkülözhetetlen szakismeret hiánya miatt én természetesen még több és még nagyobb ballépést tettem. Mindamellert nem vonhatja kétségbe még legádázabb ellenségem sem, hogy sikerült kiderítenem jelentékeny számú török szó etimonját és megállapítani elvont fogalmak konkrét jelentőségét. Olyan nagy hatással volt reám a fölfedezés ingere, hogy hónapokon át éjjel és nappal csak török gyökérszók jártak az eszemben és mert jobbra emlékezetből dolgoztam és jegyzeteket tulajdonképpen soha életemben sem gyűjtöttem, igaz gyönyörűségemre szolgált, midőn a legnagyobb messzeségeig követhettem ugyanegy fogalom változásait és átalakulásait s megállapíthattam összefüggéseket. Az eféle tanulmány, nem is szólva előismereteim hiányosságáról, alapjában véve a legkevésbé felelt meg gondolkozásom irányának; a szófejtő játék csábító leple alól csakhamar előtűnt a tárgy száraz volta és egyhangúsága s igazán örültem, midőn ez etimológiai szórakozásom

6. *A török-tatár nép ősi műveltsége*

czímű munkám kidolgozására vezetett. Ezzel már otthonosabb és inkább megfelelő térre jutottam, mert a

nyelvbúvárlást itt messzelátó gyanánt használhattam, melylyel a török néptörzs távol múltjába nézhettem és a törökség ethnikai, erkölcsi és társadalmi viszonyainak akárhány értékes mozzanatát fedezhettem fel. Annál az őszinteségnél fogva, melyet ez önbírálatomban kötelezővé tettem magamra nézve, lehetetlen ki nem emelnem, hogy e kis munka egyike tollam legjobb alkotásainak. Gazdag értékes ujj mutatásokban — mindenesetre csak ujjmutatásokban — a török nép tanának terén és természetesen nem is eredhetett más, mint utazó nyelvbúvár tollából, ki a nyelv ismeretét egyesítette az illető nép szokásainak, jellemének és világnézetének felismerésével s ki mindkét téren az emlékező képességnek oly frissességével rendelkezik, mint én s a gyakorlatban szerzett tapasztalat hatása alatt áll. A méltánylás, melyben a szaktudósok e művemet részesítették, nagy öröömre is szolgált és első sorban adta meg az ösztönzést arra az elhatározásomra, hogy megírjam

7. A török faj ethimológiai és ethnográfiai tekintetben

czímű munkámat. E nagyobb szabású művemben megkíséreltem összegyűjteni egyrészt a török nép egész területén szerzett tapasztalataimat, másrészt azokat a megjegyzéseket, melyeket az e tárgyra vonatkozó európai és ázsiai irodalomban leltem. Mindkét irányban rendelkezésemre álltak bizonyos előnyök, mert először nem volt még előttem néprajzíró, ki, mint én, oly sokáig és oly bizalmasan érintkezett volna e népcsalád egyes tagjaival és másodsor, nem sok néprajzíró akadhatott olyan, ki oly mértékben lett volna képes kiaknázni és értékesíteni a soknyelvű forrásbeli anyagot. Itt is töretlen utakon jártam és munkám eredménye bővelkedik

az úttörő munka minden jó és rossz tulajdonságában. A bíráló általánosan kedvezően és dicsérettel emlékezett meg róla, annál inkább csodálkoztam tehát rajta, hogy könyvemnek nagyon is csekély volt a kelendősege. Azt hittem, hogy népszerű vagy legalább a művelt közönségnek való könyvet írok, annál nagyobb volt tehát a csalódásom, látva, hogy tíz év alatt háromszáz példány sem kelt el belőle. Úgy vettem észre, hogy a nagyközönség vajmi kevéssé érdeklődik a törökök különböző ágai és törzsei, vagy származásuk, erkölcsük és szokásaik iránt s hogy a föld- és néprajz csak az érdekes kalandok borsával és tulajdonképpen csak ezeknek kedvéért tetszik az olvasók szűk körének. A török népről írott könyvemben első ízben található meg e faj valamennyi törzsének és hajtásának teljes képe és ámbár hozzá hasonló munka még egyáltalán nem jelent meg a többi ázsiai népcsalád egyikéről sem, mégis rosszul számítottam a sikert illetőleg. Angliában kivívott kedvező irodalmi helyzetem dacára sem sikerült kieszközölnöm, hogy e művem angol kiadásban is megjelenjék. Minthogy a keleti török nyelv és irodalom egyik legkedvesebb tárgya volt tanulmányaimnak és e téren igyekeztem mindig újat rtiüvelni, a *Török fajdal* egyidőben közzéttem

6. *A Seibaniász*

czímű özbég hőskölteményt, melyet a bécsi császári könyvtárban őrzött eredeti kéziratból több egymásra következő nyári szabadságidőm alatt másoltam le és később saját költségemen kinyomattam. A másolás rendkívül fárasztó volt, a 4500 pávers leírása nagyon megérettette szemem, de e költemény történeti és nyelv-

szeti értéke megérdemelte, hogy ez az unikum — mert a mai napig sem hallottam, hogy volna valahol még egy példánya — ismeretessé és a történelmi bűvárlatnak hozzáférhetővé váljék Európában és Ázsiában is.

A faksimilével és kromolitografikus címképpel díszített szép kiadás körülbelül 1400 forintomba került és mert alig kelt el belőle több 60 példánynál, negyed-részét sem vettem be reá költött pénzemnek. Természetes, hogy a szakbeli bírálat nem terjedt tovább a *Journal Asiatiqueban* megjelent rendkívül kedvező ismertetésnél. A tudós világ többi, még orientalista része is alig vett tudomást e kiadványról, — mert a keleti nyelvek eme részének művelői nagyon csekély számmal voltak Európában s kevesen vannak most is — mely eddig még Oroszországban sem részesül a megillető figyelemben.

E szerint nem vádolhatom magam azzal, hogy irodalmi munkásságom e részére az erkölcsi, vagy anyagi sikerek ösztönöztek volna; e tekintetben csakis a személyes hajlandóság és a tárgy szeretete volt reám irányadó hatással és csak az anyagi kénytelenség miatt és talán a változatosság okáért fordultam el néha-néha kedves tanulmányaimtól és vettem magam arra az irodalmi foglalkozásra, melynek közönsége nagyobb s mely inkább tarlhat számot az anyagi sikerre. Ez volt az oka, hogy nemsokára Középázsziából való visszatértem után kiadtam

9. Vándorlásaim s élményeim Perzsiában

című jelentésemet, a melyben a föld- és néprajz eléggé ismert és előttem bőségesen és kitűnően leírt terén mozogtam. Legfőlebb, ha a sííták közt ál-szunnila minőségben átélt személyes és változatos kalandjaim tart-

hatnak számot e könyvemben némi érdeklődésre és talán még későbbi középázsiai vándorlásaimmal való okozati összefüggésük, de egyébként csekély értéke van ennek az egész kötetnek és nem is keltett szinte semmi figyelmet Anglián, Németországon, Svédországon és Magyarországon kívül, hol fordítása megjelent. Nem sokkal különb sors kedvezett

10. Keleti életképek.

czímű könyvemnek, mely részben már előbb megjelent egyes német folyóiratokban, főkép a *Westermanns Monatshefte*-ben, de másrésről újabb leírásokat is közölt a törökök, perzsák és a középázsiai népek családi életéből, valamint közvetlen szemlélet alapján megírt vázlatokat e népek vallásáról és életmódjáról. E művem, tudomásom szerint, az eredeti német kiadáson kívül megjelent dán és magyar fordításban is, de ámbár olvasott könyv volt és sokat is irtak róla, a *Vérein für deutsche Litteratur-ló* egyízben kapott tiszteletdíjon kívül kevés hasznot, vagy tán egyáltalán semmi hasznot sem hajtott. Az illető országokban mindenesetre jelentékeny mértékben hozzájárultam a Kelet ismeretéhez, mint a hogy

11. Az iszlám a XIX. Században.

czímű könyvemmel is felhívtam a művelt közönség figyelmét azokra a társadalmi és politikai átalakulásokra, melyek okot szolgáltattak a moszlim Keleten való közbelépésünkre és reformtörekvéseinkre; de anyagi tekintetben úgy az egyik, mint a másik, célját tévesztette. Távol attól, hogy, mint sokan feltették, az iszlámság védelmére akartam volna vállalkozni, inkább

kíméletlenül lerántottam a leplet az átmeneti korszakra nézve jellemző hibákról, gyarlóságokról és előítéletekről, de másrésről minden cziczoma nélkül reámutattam saját mulasztásunkra és hibáinkra is. Célom volt ugyan, hogy kedvezőbb ítéletre indítsam az európaiakat Ázsia moszlim társadalmát illetőleg és hogy bizonyítsam, hogy türelemmel s egy kissé kevesebb önzéssel és kapzsisággal többre mehetünk, hogy még nincs rá jogunk, a végenyészetnek szánt társadalomnak tekinteni az iszlámot és pálczát törni fölötte. Minthogy e tanulmányomnak tisztára elméleti színezete volt, de talán a benne kifejezésre jutott szabad vallási felfogásom miatt is, Angliában nem adhattam ki e könyvemet, melynek e szerint nagyon szűkkörű volt a közönsége, de megfelelően válogatottabb is s nekem meg volt az az elégtételem, hogy sikerűit felvetnem egy igen fontos kérdést.

Népszerű irodalmi munkásságom terén rendkívül meglepett a sikere ez angol nyelven megjelent művemnek:

*12. Life and Adventures of Arminius Vambéry, writlen by
Himself,*

mely rövid időn hét kiadásban jelent meg és szokatlanul elterjedt Angolországban, Amerikában, Indiában és Ausztráliában. Egyike ez legjelentéktelenebb és legigénytelenebb munkáimnak; voltaképen egyszerű tákolmány az egész, melyet egy angol kiadó felszólítására tettem közzé s mely semmi esetre sem méltó arra a fogadtatásra, melyben része volt. Ebből is láttam, hogy milyen igaz ez a közmondás: *Habent sua fala libelli*; mert az egész könyv nem egyéb, mint vándorlásaim és velök törökországi és perzsiai élményeim összefoglalása, melyek

most jutottak első ízben az angol közönség kezére. De e könyvem rendkívül kedves fogadtatását az ifjúkoromról szóló egynehány rövid fejezetének köszönhettem, mely rövid kivonata volt jelen könyvem első fejezeteinek. A selfmademan életének e részletei nem lehettek hatás nélkül az egyéniségében erősen kifejtett angol-szász népre. Nem tudom, milyen számban jelentek meg e könyvem különböző kiadásai, de azt, hogy az angolul beszélő emberiség minden rétegében és osztályában mily nagy mértékben terjedt el és mily mély hatást keltett e mű, gyaníthatam a róla megjelent több, mint száz ismertető czikkből és abból a három világrészből kapott számtalan magánlevélből, melyben csodálkozásuknak adtak kifejezést olvasóim. A rokonézés s az elismerés e bizonyítékai helylyel-közzel mulatságosak, de helylyel-közzel mélyen meghatóak is. Egy angol hölgy, az angol főúri körök tagja, mély fájdalommal említi, hogy könyvemben egy árva szót sem talált Jézus Krisztusról és a bibliáról, pedig nagy vállalkozó szellememmel és szívós jellememmel nagy hasznára lehettem volna a kereszténységnek, s ez a mulasztásom, így szólt a hölgy, mindig sötét pontja marad életemnek. Egy new-yorki quaker felszólított, hogy vegyem fel vallását, mert abból az agyagból vagyok gyúrva, mely jellemző sajátja a quakerségnek. Kérdezték tőlem: hogy nem születtem-e valamely szigeten, mert kalandos szellemem csak a világ oly szülőtteinek szokott tulajdona lenni, kik a földnek a sós hullámok által körülnyaldosott részein látták meg a napvilágot; sőt akadt olyan furcsa ember is, ki a horoszkópiomom iránt érdeklődött és vándorló kedvemet a csillagképek különös alakulásának tulajdonította. Különösen érdekesekek azok

a levelek, melyeket fiatal gyerekektől kaptam ez alkalommal, a többi közt egy tizennégy éves fiútól, kit kalandjaim története vándorló kedvre buzdított s a ki közölte velem azt a titkát, hogy meg akar szökni szülői házá-
tól. Albion ez ifjú gyermeke úgy vélekedett, hogy a mit megtehettem én idegen létemre, azt brit fiú létére hihe-
tőleg képes lesz megtenni ő is; s egy darabig csakugyan tartottam tőle, hogy a gyerek megteszi azt, a mit mon-
dott és egyszer csak látogatásával tisztel meg budapesti lakásomon. Olyan erős volt ez ifjú elhatározása, hogy levelének utóiratában közölte velem a jelszavát és raj-
zát annak a címernek, melyet választani fog magának abban az esetben, ha híres ember válik belőle.

Érdekes, hogy e könyvem csak az angol-szász közön-
ségben keltett föltűnést és nem akadt fordítója más kül-
földi nyelvekre, sőt magyar anyanyelvemre sem. A meny-
nyire nem találja különösen épületesnek az alacsony
származású és mély szegénységben született ember él-
ményeit az ó-világ hibáiban leledző nyugat-európai tár-
sadalom, mely még mindig nagyra tartja a vérbeli ne-
mességet, ép olyan gyönyörűségét leli a szabadság esz-
méinek légkörében nevelkedett angol-szász a nehéz küz-
delmek történetében, melyek végre meghozzák a sikert
az egykori szegény zsidó fiú, szolga és házitanító szá-
mára. Ez a legfőbb ok tette népszerűvé legjelentéktele-
nebb könyvemet az angol-szászok közt. E könyvemmel
sokkal nagyobb mértékben sikerült elterjesztenem a vilá-
gon a moszlim Ázsia ismeretét, mint minden más mun-
kámmal együttvéve, sőt nagyobb mértékben, mint a czéh-
beli orientalistáknak igen sok más tudós munkájukkal.

Nem tagadom, hogy e könyv nem remélt sikere
indított főképen ez önéletrajzom megírására.

Mínt hogy változatos irodalmi munkásságomban főképen a moszlim Keletre vonatkozó általános ismeretek terjesztésére törekedtem s mínt hogy itthon sok oldalról szememre vetették, hogy tanulmányaimnak magyar nemzeti részét egészen elhanyagoltam, elhatároztam, hogy önálló műben fejtem ki nézeteimet

13. A magyarok eredetéről.

Arra, hogy miképen szándékozom megfelelni e még manap is nyílt kérdésre, utaltam már egyes korábban megjelent tudományos értekezéseimben is, a mennyiben hangsúlyoztam, hogy Árpád és hadi népe, mely a kilenczedik század utóján megalapította a mostani Magyarországot, határozottan török vándornép volt, mely jobbára a török néplánczolatnak észak-nyugot felé szorított lánczszemét alkotva, az Ural folyó mellékéről a Volgán át Európába, illetőleg Pannoniába nyomult és államot alkotott a mostani Magyarországon. A mi pedig a magyarok ethnoszát és nyelvét illeti, az nem egyéb a legtarkább nyelvkeveréknél, a mennyiben a török nomádok, részben vándorlásuk közben, temérdek, velők törzsrökonságban álló finn-ugor elemet vontak magukhoz, de Magyarország sík földein is találtak rokon népmaradványokat, velők lassankint elvegyültek s ily módon keletkezett Pannoniában a mostani magyar nép és a mostani magyar nyelv. Tekintve az eredetnek ezt a talányyszerűségét és figyelemmel a nyelvészeti hozzávetések rugékonyságára, könnyű megérteni, hogy Magyarországon már régtől fogva és sokat vitáztak és írtak a nemzet eredetéről. A nézetek több ízben megváltoztak s midőn én a vitába beleszóltam, a túlnyomó részben finn-ugor eredet elmélete volt felül. Munkámmal e szerint az utóbbi

ellen fordultam, mennyiben a török nomádok életét és vándorlásait általánosságban illető személyes tapasztalataim alapján, de nem kevésbé támaszkodva a történelmi forrásanyagra is igyekeztem igazolni Árpád török nemzetiségét illető állításomat. Megengedtem, hogy keveréknyelv a magyar, de hozzátettem, hogy a vegyülékben nem a finn-ugor, hanem a török-tatár elem uralkodik. E nézetemmel szemben a nyelvészek, de különösen legbuzgóbb és egyúttal minden bizonyára legképzettebb képviselőjük, a német születésű *Budenz* a szófejtegető nyelvbúvár minden szenvedelmével a magyar nyelv kiválóan ugor jellege mellett szállt síkra. Az ellenpárt érvei jobbára az összehasonlító nyelvészet általuk szentnek és érinthetetlennek tartott főszabályaira támaszkodtak, de engem soha más belátásra nem bírhattak és még kevésbé győzhettek meg arról, hogy tévedek. A küzdelem, melyet fanatikus ellenfeleim, sajnos, átvitték a személyeskedés terére is, eltartott jó sokáig, de ezúttal is bevált a régi diák közmondás: *Philologi certant, tamen sub iudice lis*. Az ellenséges iskola etimologikus bukfenczei és grammatikus erőszakosságai, az általuk remélnél egészen más hatással voltak reám, a mennyiben erősen megrendítették hitemet az összehasonlító nyelvtudomány egész fegyvertárában. Beláttam, hogy ugyanilyen kézzelfogható módon bármely tetszés szerinti ural-altáji nyelvről be lehet bizonyítani, hogy a legközvetlenebb rokonságban áll a magyarral. A «nyelv» és a köldöke etimologikus összekapcsolása csak azért, mert hosszú, lecsüngő tárgynak látszik mind a kettő, és a képzelt gyökszók felhasználása az érthetetlen dolgok igazolására, a mivel tudós ellenfelem elfogadhatóvá igyekezett tenni elméletét, mindenesetre nagyon

is ábrándos és nagyon is gyöngye volt szellemem gyakorlatias iránya számára. Ennélfogva felhagytam a vitatkozással és. beértem azzal az eredménnyel, hogy a honalapító magyarokat nem nyilvánították most már, mint annak előtte, kizárólag finn-ugor eredetűnek, hanem csak a nyelvüket mondták annak és hogy még legádázabb ellenfelem is megengedte, hogy Árpád és hadi népe származására nézve török is lehetett. A külföldi tudományosság természetesen nagyon csekély mértékben vett részt e kizárólag magyar vitatkozásban és annál jobban esett pártomon látnom Ranke-t, a német történelmi kutatás nesztorát, ki, utalva egy *Ibn Daszta* és egy *Porphyrogenitus* történelmi tanúságtételére, a kilencedik század vége felé Magyarországra beözönlött magyarokat törököknek tartotta. Itthon a közönség nagy többsége az én nézetemhez csatlakozott és könyvemnek 700 példányból álló első kiadását három nap alatt elkapták.

E jelenség oka minden esetre inkább a nemzeti és politikai, mint a tisztán tudományos érdeklődésnek tulajdonítható, mert az ázsiai eredetére büszke nemzetnek sehogy sem tetszett, sőt egyenesen sértőnek látszott, hogy őseit vérrokonságba keverték a magas északvidék halászatból és vadászatból élő nyomorúságos osztják, vogul népével és Szibéria más népfoszlányaival. A harci erényeire, vitézségére és függetlenségére sokat tartó magyarságnak inkább megfelelt a hunokkal és az avarokkal való rokonság, kiket csak a középkor kereszténysége rajzolt borzalmat keltő hadi népnek; s a nemzeti hagyománynak tökéletesen igaza is von, midőn ezt a nézetet vallja, mert, mint búvárlataim későbbi folyásában meggyőződtem és mint ily című munkámban:

14. A magyarság keletkezése és gyarapodása

ki is fejtettem, a mostani magyar nép az ural-altáji elemeknek a magyar síkságokon lassanként való és időmérték szerint meg sem állapítható letelepedéséből keletkezett. Eleinte a Pannóniában élő szlávok harcosai és védelmezői lévén, utóbb urokká és parancsolójukká lettek, olyanformán, mint Galliában a frankok és Oroszországban a varégek, mindamellett azzal a különbséggel, hogy az utóbbiak felcserélték nyelvüket az alattvalóik nyelvével és beolvadtak az általuk meghódított nép többségébe, míg a magyarok mind a mai napig megőrizték nyelvüket és nemzeti egyéniségüket és időmultával képesek voltak a magyar ethnoszt megteremteni. Ebből a szempontból nézve a dolgot, nem Ázsiában, hanem a Duna középső medenczében született meg a magyarság, melynek tarka ethnosza különféle nevek alatt működve azelőtt, harciasságával réme volt a keresztény Nyugatnak s mely Nagy Károly vezetése alatt nagy keresztény szövetséget hívott ki önmaga ellen. A nyugatnak ez úgyszólván *első kereszties háborúja* minden esetre meggyöngítette, de meg nem törte az ural-altáji harcosok hatalmát, mely annak előtte Moldvától Felső-Ausztriáig terjedt, mert a Tisza mögé visszavonult maradványaik nemsokára segítséget kaptak a törzsük szerint «madsar»-nak, vagyis magyarnak ismert törökök részéről, Árpád vezérlete alatt, kinek utódai felvették a keresztységét és politikai és ethnikai tekintetben megalapították a mai Magyarországot.

Nevezetes a dologban, hogy ez a néptani felfogás legkevésbé úgynevezett ősmagyar honfitársaimnak van ínyére. A hazafiak szebbnek tartják az Árpád és sok

százezer harczosának bejövételéről szóló regényes hagyományt, mintha volna csak egyetlen egy nemzet is Európában, mely nem a legkülönbözőbb elemekből verődött össze és nem később lépett csak fel a maga egészében. De nálunk, magyaroknál, ez a gyermekes hiúság azért is nevetséges, mert sokkal dicsőségesebb az, ha egy kis néptöredék századéveken át él a győztes szerepében és nemzeti kiválóságával képes magába olvasztani az idegen elemeket, mint ha hódít a kard erejével, azután beolvad a legyőzött elemekbe, mint a frankok, a varégek és még mások is. Mindhiába; a népeknek ép úgy át kell esni a gyermekkoron, mint az egyes embernek és egyáltalán nem csodálkozom rajta, hogy a néptani problémát illető felfogásom és nézetem nem részesült különös tetszésben Magyarországon. .

Tudományos irodalmi munkásságom ez ismertetése végén meg kell még említenem, hogy átmerészkedtem a történetírás nekem merőben idegen területére is, s mint a hogy az eféle kockázatos vállalkozásoknál már meg szokott esni, inkább adtam jelét merészségemnek, mint készülségemnek és rátermettségemnek.

15. Bokhara története

czímű két kötetes munkám, mely németül, magyarul, angolul és oroszul is megjelent, mindenesetre többet értett, mint használt irodalmi hírnevemnek. E művem megírására egynehány keleti kézirat ösztönzött, melyekre Bokharában tettem szert s melyekről azt hittem, hogy Európában ismeretlenek. Részben így is volt, mert a *Tarikhi Narsakhi* és *Szeid Bakim khán* történetének, melyek bőséges anyagot szolgáltatnak Középázsia történetéhez, orientalistáink soha sem hallották hírét. De

nagyjában és egészében megtévedtem irodalmi ismereteim fogyatékosága miatt, mert egyes időszakokat, főképen Középázsia régi történetét már feldogozták volt a szakemberek s én csak az újabb korról mondhattam újat. A szakbeli bírálóat rám is rontott irgalmatlanul és szemmel látható kárörömmel; különösen Oroszországban, a hol már akkor is gyűlöltek politikai munkásságom miatt, nagy volt a csatazaj és Grigoriev tanár minden erejéből rajta volt, hogy kimutassa könyvem haszontalan voltát és ezzel megsemmisítő csapást mérjen az oroszellenes publiczistára. A második *criticus furiosus* Gutschmied professzor volt; tudós úr a maga nemében, de egyben junker is a legjavából, ki Istenért és királyáért síkra szállott és rajtam már azért is ki akarta próbálni kisdud fegyverét, mert német renegátnak tartott és a germánság kötelékéből való szökésem miatt méltónak ítélte a megfeddésre. A tudós úrnak köszönettel tartozom a rendreutasításért, melyre tudományos botlásommal reászolgáltam, de a renegátság vádját kénytelen vagyok visszautasítani, mint a hogy tulajdonképen soha sem érthettem meg, miért akasztották nyakamba Németországban a német eredet tisztességét, miért tartottak hamburginak, majd drezdainak és stuttgartinak, holott dédszüleim már Magyarországon születtek s magam tiszta magyar érzésben nevelkedtem. E valódi magyar neveltetésem és szülőhazám nemzeti szellemével való egygyéolvasásom volt az oka, hogy német neveimet utóbb magyarrá változtattam.

De, hogy visszatérjek Bokhara történetéről írott könyvemre, őszintén be kell vallanom, hogy több csalódást szerzett nekem, mint örömet az a becsvágy, hogy én írjam meg elsőnek Transoxánia történetét, mert da-

czára minden túlságos dicséretnek, melylyel avatatlan tollak megtiszteltek, csakhamar be kellett látnom, hogy az előmunkálatokat illetőleg nem volt elég tájékozottságom és nem aknáztam ki eléggé a rendelkezésemre álló anyagot sem.

Több szerencsével jártam második tisztán történelmi munkáimmal.

16. The Story of Hungary

czímű könyvemet értem alatta, mely egyidőben jelent meg Angliában és Amerikában. Ezúttal tisztára az a szándék vezetett, hogy bejuttassam hazám történetét a «Story of the Nations» című nagy gyűjteményes mű sorozatába. Minthogy magam csak egynéhány fejezetet írtam belőle és egyébként magyar szakferfiak támogattak benne, voltaképen csak a szerkesztő címére tartathatok igényt, de örömöm tellett irodalmi keresztapágomban, mert az előbb angolul megjelent és később több más, még spanyol és japán nyelvre is lefordított történetkönyv olyan nagy kelendőségnek ördendett, minőre idehaza sem lehetne számítani. A szolgálatot, melyet e könyvvel hazámnak tettem, itthon sohasem méltányolták, sőt nem tűnt fel a könyv megjelenése sem,

Ezzel végeztem volna húsz év alatt *önállóan megjelent* részint tudományos, részint népszerű irodalmi munkáim felsorolásával és még csak ez időszakra eső újságírói munkásságomról kívánok számot adni.

Nem titkolhatom el azt, hogy abban az arányban, a mint korban előrehaladtam, megfogyatkozott, ha nem is munkakedvem, de minden esetre a munkabírásom. Az, a mit hatvanas éveimben tanultam meg, vagy tulajdon-

képen csak akartam megtanulni, nem sokáig maradt meg emlékezetemben és semmiesetre sem szolgáltatott olyan anyagot, melyből képes lettem volna maradandó, tehát értékes művet alkotni. Csak az évtizedek óta megszokott serénység ösztönzött a további munkálkodásra és ez ösztönzés hatása alatt keletkeztek e kisebb munkáim:

1. *The Travels and Advenlures of the Turkish Admiral Sidi Ali fieis, in Inda, Afghanistan, Central Asia and Persia during the years 1553—1556.* London 1899. (Szidi Ali Reisz török tengernagy utazásai és kalandjai Indiában, Afganisztánban, Közép-Ázsiában és Perzsiában 1553—1556-ban.)

2. *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens.* Helsingfors 1899.

3. *Alt-Osmanische Sprachstudien.* Leiden 1901

Mindamellett eszembe sem jutott, hogy ez igénytelen dolgozatokkal magamra vonjam a szakférfiak különös figyelmét. Nem mindenkinek adatott meg, mint Mommsennek, Spencer Herbertnek, Rankenek, Schottnak és másoknak, hogy birtokában maradjanak csorbítatlan szellemi erejüknek aggkorukban is. *Sunt certi denique finest.* S a ki nem akarja észre venni, hogy beköszöntött a tél, könnyen megeshetik rajta, hogy vesztese lesz jobb napokban gyűjtött hírnevének.

**POLITIKAI PÁLYÁM ÉS HELYZETEM
ANGLIÁBAN.**

X. FEJEZET.

POLITIKAI PÁLYÁM ÉS HELYZETEM ANGLIÁBAN.

Sokan csodálkoztak rajta, hogy az ember hogyan lehet orientalista, ethnografus, nyelvész és politikai író egy személyben s akárhányszor hibámul rótták fel, hogy ilyen sokszerű irodalmi munkásságra adtam magam. Erénynek, vagy hasznos dolognak én magam sem mondom ezt a tarkabarka foglalatosságomat, de tény az, hogy éveken át úgytem, megemlítem hát röviden az okokat, melyek reája bírtak. Elmondottam már, hogy konstantinápolyi első tartózkodásom idején hogyan lettem újságlevelezővé és hogy a politikai körökkel való állandó érintkezésem folytán hogyan léptem az író politikusok sorába. A politikai események iránt való érdeklődésem ez után soha sem lankadt el, sőt élénkebbé és elevenebbé vált, midőn Perzsiában és Középázsia-ban szerzett személyes tapasztalataim úgyszólván beszerzési forrásává avattak azoknak a híreknek, melyek befolyással voltak a politikai napi kérdésekre s a melyekről nem tudtak a beavatott politikusok sem. Hozzájárult ehhez még az a körülmény is, hogy az olyan utazó, ki éber szemmel nézi a társadalmi, gazdasági és szellemi élet minden mozgalmát, gyakorlati emberre

válik okvetlenül, sőt egyenesen elképzelhetlen az, hogy az éveken át a maga erejére utalt, az idegen világ minden osztályával és rendjével érintkező vándor kizárólagosan az elméleti kutatás terén maradjon. A nyelveket én nemcsak célnak tekintettem, hanem eszköznek is; az, kinek sikerült oly mértékben elsajátítani szóban és írásban az idegen nyelvjárásokat, hogy úgy élhet velők, mint az anyanyelvével, minden időben megőrzi eleven érdeklődését az illető népek és országok iránt, részt vesz örömeikben és bánatukban és teljes életében otthonosnak érzi magát közöttük. Természetesen egészen másként áll a dolog a pusztán nyelvészeti vagy régészeti czélok után járó elméleti utazóval. Az országot és a népet ő csak mellékes dolognak tekinti és ha megszerezve a remélt elméleti ismereteket, oda hagyja munkásságának színterét, könnyen megfélekedzik róla, mert hiszen idegen volt akkor is, a mikor rajta járt és mindig idegennek is tartották,

Velem az eféle dolog meg nem történhetett. Annyira elsajátítottam az oszmán, a perzsa és a keleti török nyelveket, hogy mindenhol benszülöttnek tartottak. E három nyelven öreg koromig a tollammal is folyton munkálkodtam, és kötve hiszem, hogy volna még európai ember, ki, mint én, oly sokszerű levébeli érintkezéssel maradt volna összeköttetésben a messze országok keleti népeivel.

Mikor Ázsiából hazatérve, részt vettem az akkor támadt politikai kérdések vitájában s mint az eseményeknek úgyszólván szemtanúja, egy és más dologról megkérdeztetve, felvilágosításokkal szolgáltam a vezető államférfiaknak, minden jó szándékom mellett sem kerülhettem el, hogy a politikai pályára lépjek. Az első

öszöntést e tekintetben lord Palmerstontól kaptam, ki Sir Roderick Murchison, a londoni földrajzi társaság akkori elnöke útján felszólított egy memorandum elkészítésére. Megfeleltem e kívánságának, átadtam jelentésemet Oroszországnak a Jaxartes mellett elfoglalt állásáról és Középázsia politikai helyzetéről, megfelelő módon kitérve a perzsa és a török politika mezejére, a mit megtenni annál inkább módomban volt, mert a porta körében élve, szemtanúja voltam a politikai eseményeknek, politikai levelező voltam már annak előtte is és Teheránban ép úgy, mint Konstantinápolyban, állandó összeköttetésben voltam a diplomácia köreiből. Lord Palmerston, többszöri fogadtatásom alkalmával, mindig a tréfálkozó és figyelmeztetéseimet komoly számba nem vevő diplomata szerepét adta velem szemben. Azt mondta, hogy a dolgokat az Oroszországot gyűlölő magyar hazafi szemével nézem, hogy a magyaroknak és a lengyeleknek tüzes az agyvelejök (hot brains), és hogy mindenesetre sok víz folyik még le a Themsén, a míg a kozákok az Oxus vizében itatják meg lovukat. Mikor néhány hónappal Londonba érkeztem után megjött a híre, hogy Csernajev bevette Taskendet és nemsokára azután átadták a Downig Streeten Gorsakov híres jegyzékét, az angol miniszterelnök tréfálkozó kedve némiképen megcsappant, és a befolyásos politikai körök sűrűbben kérték véleményemet a bokharai emír hadi erejéről, a jelentékenyebb hadi utakról és a középázsiai közvéleményről. De a nagy kora mellett mindig éber lord Palmerston még akkor sem akarta, hogy átlásson tervein; megőrizte az olimpusi nyugalom és a jéghideg közömbösség látszatát és érdeklődésének egyetlen jelét azzal mutatta nekem, hogy bizta-

tott írnám csak tovább is leveleimet a *Times*hoz és tájékoztassam az angol közönséget Középázsia népéről és országairól.

De az angol sajtó és közönség egészen másképp viselkedett. A nagy többség természetesen erősen hajlott az optimizmusra. Az 1842-iki afgán hadjárat borzalmait élénk emlékezetében voltak még az embereknek s a krími háború sikertelensége után különös kedvöket lelték a struczpolitikában, Oroszországnak India határai felé való előrenyomulását agyrémnek tartották és mulattak rajta, hogy milyen állhatatosan és következetesen hangoztatom, hogy veszedelem fenyeget Oroszország felől. Ha közzé tenném most mindazt az újságcikket, értekezést és parlamenti beszédet, melyek annak idején nézeteim czáfolatára és a közönség minden áron való megnyugtató végett Angliában és Indiában megjelentek, az önámításnak és a biztosság álmába való tudatos elringatásnak igen szomorú képe kerekednék ki belőlök. Csak kevesen voltak pártomon, jobbra csökönyös konzervatívok, mert ez a párt határozottan oroszellenes irányt követvén, tetterős politikát követelt; engem vajmi kevésbé zavart a tömegek közömbösége s az optimisták gúnyolódása és csufondárossága. Minél jobban kaczagtak nézeteimen, annál nagyobb buzgalommal és tüzzel álltam védelmökre és nem kíméltem sem időt, sem fáradságot, hogy annál szembe-tűnőbb bizonyítékokkal léphessek a nyilvánosság elé. Középázsiai és perzsa összeköttetéseimet sűrű levélváltással is fentartva, és szorgalmasan forgatva az orosz újságokat, a védelemnek mindig bőséges anyaga állt rendelkezésemre és mert nyitva álltak előttem a *Times* és a tekintélyes heti és havi folyóiratok hasábjai, köny-

nyú volt olyan munkásságot kifejtennem az újságírók alomban, mely hatott politikai ellenfeleimre és végre megtörte a nagy olvasóközönség közömbösségét is. Mint-hogy sokan csak az oroszok ellen bosszúli lihegő magyar embert látták bennem, mások meg derülten nézték, hogy idegen létemre oly buzgó védelmezője vagyok a brit állami érdekeknek, a mi bizalmatlanságot keltett már azért is, mert az idegen államérdekeknek ilyenmő védelme a ritkaságok sorába tartozik és különösen Angliában, melyet a szárazföldön annyira irigyelnek és oly kevéssé kedvelnek, példa nélkül állott. Ha letelepedtem volna Angliában és közhivatalnoki állást kérek, minden- esetre más színe lett volna igyekezetemnek, s utóbb kevesebb figyelemben részesülök és csekélyebb tetszés jut osztályrészemül. De mivel ragaszkodtam itthoni szerény professzori állásomhoz és mert idegen létemre fáradatlanul s az anyagi haszon minden vágya és kilátása nélkül harcoltam az európai szárazföldön is a brit érdekek védelmében és a közvélemény felébresztése érdekében magában Angliában is, végre sikerült elhárítani magamról minden gyanúsítást és lefegyverezni legádázabb ellenfeleimet is. Ama kevesek között, kiknek különösen nem tetszett politikai tevékenységen^ ott láttam Gladstonet, az angol-orosz szövetségnek egyházi és politikai kérdésekben való szorgos támogatóját. De azért hallottam, hogy barátai előtt azt a nyilatkozatot tette rólam: — Vámbéry professzor működését eleinte gyanakvó szemmel néztem, de mióta hallom, hogy szegény ember, hiszek fanatizmusában.— A szigetlakó, szeparatista és a nemzeti büszkeségtől áthatott angol végre kénytelen volt mégis túrni, hogy beleártja magát országos ügyeibe egy jövevény és folytatja ké-

retlen beavatkozását Nagy-Britannia külügyi politikájába, sőt hogy szívósságával és csökönységével hatni is képes az angol közvéleményre.

Természetes, hogy ez nem egynehány hét vagy hónap, hanem az évek egész sorának volt műve. 1865-től 1885-ig a levelek, cikkek és értekezések egész tömegét tettem közzé az angol, német, francia, magyar és amerikai folyóiratokban Középázsia, Perzsia és Törökország politikai és gazdasági helyzetéről, melyek összegyűjtve több kötetre mennének. Angliában főképen a *Times* és néhanapján más napilapok, valamint a *Nineteenth Century*, a *Fortnightly Review*, a *National Review*, az *Army and Navy Gazette*, a *New Review*, a *Journal of the Society of Arts*, a *Leisure Hours*, az *Asiatic Quarterly Review* és a *Good Words* című folyóiratok hasábjait szoktam igénybe venni. Németországban a *Münchener* (az előtt *Augsburger*) *Allgemeine Zeitung*-ba, az *Unsere Zeit*-ba, a *Deutsche Rundschau*-ba, a *Weslermanns Monatshefte*-be, a *Deutsche Revue*-be, a *Weltkandel*-be és egynehány azóta már rég beszünt napilapba és havi folyóiratba dolgoztam. Itthon sűrűn írtam a *Pester Lloyd*-ba, Ausztriában néha a *Xeue Freie Presse*-be és a *Afonatschrift für den Orient*-be, Franciaországban a *Reoue des deux Mondes* és Amerikában a *Forum* és a *North American Review* közölték cikkeimet. Közreműködésemet akkor keresték és kívánták leginkább, mikor a közép-ázsiai kérdés kiélesedett, mint például 1868-ban Szamarkand bevétele, 1873-ban a khivai hadjárat, 1876-ban Khokand elfoglalása és 1885-ben a Pendsdeh-affair alkalmával, egyébként pedig rá kellett magamat kötnöm a közönségre és akárhányszor nemcsak a szárazföldön, hanem Angliában is bajjal érhettem el, hogy szavam

meghallgatták és figyelembe vették. Mindaddig, a míg az oroszok hatalmi állásukat annyira meg nem szilárdították, hogy veszedelem nélkül bocsáthatták az idegen utazókat újonnan hódított területeikre, megmaradhattam az egyetlen és legfőbb tekintélynek a közép-ázsiai kérdésekben. De utócb elvesztettem lassankint ezt a kiváltságomat, mert a Középázsia-ról tájékozott írók száma nőttön nőtt; ámde a keleti nyelvek és az orosz nyelv ismerete s nem kevésbé a tárgygyal való hosszas és beható foglalkozásom mindig bizonyos elsőbbséget biztosított számomra irodalmi versenytársaim előtt. Időről-időre, midőn a középázsiai kérdés az események előterébe lépett, nagyobb önálló művekkel álltam elő. így keletkezett

17. Oroszország hatalmi állása Ázsiában

czímű munkám, mely németül és magyarul jelent meg s mely Oroszországnak Ázsiában folyton tartó hódító előrenyomulását festette. Lényegében Mac Neil-nek a krími háború idejében mégjelent *The Progress and present Position of Russia in The East* című munkáját vettem e művem alapjául, bővítve újabb toldásokkal. De ép úgy, mint elődöm, én is siket füleknek beszéltem akkor (1871-ben); az emberek nem sok ügyet vettek akkoriban Oroszország ázsiai politikájára, sőt engem is elvakult oroszgyűlölőnek bélyegeztek. Ha most, midőn az északi kolosszus fél Ázsiára kiterjesztette már polip-karjait és a nyugat békebontójának tekintti őt mindenki, visszaemlékezem a nagy politikusok gúnyos mosolyára, nem szabadulhatok meg attól az érzéstől, hogy milyen kár volt, idejében való gondoskodással élet nem venni a mostani veszedelemnek s hogy

nem látták be, milyen nagy hasznát veszi majdan Oroszország Európával szemben annak az erőnek, melyet Ázsiában merített. Második önálló politikai munkám, melyet a könyvpiacra vettem,

18. Középázsia és az angol-orosz határkérdés

czímű, németül és angolul megjelent munkám volt Tulajdonképen gyűjteményes kiadása ez a különböző folyóiratokban megjelent értekezéseimnek. E könyvem a khivai hadjárat idején, a belső-ázsiai események iránt mutatkozó élénkebb érdeklődés folytán, nagyobb figyelmet keltett és számomra, ha nem is anyagi, de mindenesetre erkölcsi elismerést hajtott. De a legnagyobb hatást

19. A küzdelem India birtokáért

czímű dolgozatom keltette, mely 1885-ben jelent meg, midőn a két óriás ázsiai versengése elérte netovábbját s a világ a pendsdehi eset után küszöbén állt annak az eseménynek, hogy Angolország háborúba keveredik Oroszországgal. Ez a kis könyvem (eredeti czímén: *The Coming Struggle for India*), melyet húsz nap alatt írtam meg s mely angolul, francziául, németül, svédül és guzerati nyelven (keletindiai nyelv) jelent meg egy időben, belső tartalmával semmiesetre meg nem érdemelt óriási feltűnést keltett és anyagi tekintetben is jelentékenyen bevált. A dicsérő és köszönő levelek egész özönét zúdította reám Angliából, Amerikából és Ausztráliából. A levélírók valósággal nagy próféta gyanánt ünnepeltek és olyan angol hazafinak mondtak, kinek Albion körül szerzett érdemei megbecsülhetetlenek és feledhetetlenek lesznek minden időben. Kaptam ugyanakkor egynehány nem épen hízelkedő levelet is az angol

szociálistáktól és anarkistáktól, kik mindenek előtt szemre vetették, hogy beleártom magam hazájuk dolgaiba és kárhoztattak izgató figyelmeztetéseimért s másodszorban igyekeztek meggyőzni róla, hogy igazságtalan és embertelen dolog az, hogy Angolország pénzt és vért áldozzon idegen népek civilizálására és meghódítására, holott saját földjén a polgárok százezrei pusztulnak el a szegénység és a nyomorúság miatt. A gyarmatpolitika csak a főúri népet teszi gazdaggá és árasztja el bőséggel, míg a munkás a tőke elnyomása következtében éhen pusztul, — így panaszkodott egyike kéretlen levélíróimnak.

Az angol középosztály és arisztokrácia tagjai minden esetre másképen gondolkoztak. Húsz éves, Anglia érdekében minden gúnyos ellenvetések daczára lankadatlan buzgalommal folytatott politikai munkásságom sokakat meggyőzött róla, hogy igaz barátja vagyok Angolországnak és ha voltak is olyanok, kik fanatikusnak és *anglománnak*, sőt bolondnak tartottak, a túlnyomó többség még is oly írónak tekintett, ki becsületesen rászolgált az ország tiszteletére és elismerésére s kit idegen származása daczára Nagy-Britannia nagyságának és hatalmának előmozdítójául kell tekinteni és megbecsülni. Bármilyen hideg, büszke és tartózkodó egyébként a brit az idegennel szemben, engem nyilvános fellépésem alkalmával úgy Londonban, mint a vidéken, mindig feltűnő melegséggel és igazi lelkesedéssel fogadtak. Sokaknak feltűnt irataim angolbaráti szelleme és sokan fordultak hozzám azzal a kérdéssel is: hogyan lehetett az, hogy távol, az események színhelyétől, akárhányszor jobban és gyorsabban voltam értesülve a dolgokról, mint a követségek és a titkos ügynökök

jelentéseiből merítő angol kormányok? Nos hát, erre nagyon egyszerű választ adhatok. *Először* is nekem voltak személyes tapasztalataim s mert a távol Kelettel folytatott levelezéseimre is támaszkodhattam, az idő folyamán nem egy hozzávetésem bevált. *Másodszor* pedig sokkal nagyobb figyelemmel kísértem az orosz sajtó híreit és nyilatkozatait, mint az angol politikusok, kik között az orosz nyelv ismerete akkor még nagyon kevésbé volt elterjedve. Engem magamat is meglepett, midőn publicista munkásságom szóba került interpellációk formájában az angol parlamentben is. Mr. Eastwick 1870. május 22-ikén ezzel a kérdéssel fordult a kormányhoz: «Mennyiben felelnek meg a valóságnak azok a hírek, melyeket mr. Vámbéry említ a *Times* e hó 18-iki számában közzétett levelében arról, hogy Jakub khán bevette Heratot?» — Lord Enfield, az akkori államtitkár, megcáfolta állításomat, de nekem azért még is igazam volt, mert Herat valóban kezébe esett Shir Ali khán lázadó fiának. 1875 június 3-án Hanbury úr ezt a kérdést terjesztette a külügyminiszter elé: «Fölkeltette-e (a miniszter) figyelmét Vámbéry úrnak a *Times* június 2-iki számában megjelent levele, mely hirt ad egy új orosz expedicióról a Felső-Oxus eddig ismeretlen területei felé; közölték-e ez expedíció célját az angol kormánynyal, és vájjon, mint Vámbéry úr állította, Weinberg diplomata tagja volt-e az expedíciónak, és ez az expedíció politikai, vagy tudományos jellegű volt-e?» — Mr. Bourke, az akkori államtitkár, erre azt felelte a parlamentben, hogy nagy érdeklődéssel olvasta Vámbéry úr levelét, de a kormány e dologra vonatkozólag még semmi hirt sem kapott. Gyors értesüléssel megint csak nekem volt igazam és termé-

szeles, hogy ily körülmények közt megnőtt írásaim tekintélye.

Anélkül, hogy akartam, vagy kerestem volna, elismert ázsiai politikus lett belőlem és mindenki az ország hű barátjának tartott. Évről-évre kaptam a meghívókat, hogy tartsak előadást Angliának Ázsiában való jelenéről és jövőjéről s ha belefáradva a sok írásba, kerestem az üdülést s a változatosságot, kimentem Angolországba és a legkülönbözőbb városokban, mint Londonban, Manchesterben, Birminghamben, Bradfordban, Sheffieldben, Leedsben, Edinburghban, Glasgowban, stb. szerény tiszteletdíjért előadásokat tartottam, melyekkel felhívtam a nagyközönség figyelmét a Keleten levő gazdasági és politikai érdekeire s az Ázsia civilizációján való közremunkálásra serkentettem. Mindenesetre ritkítja párját az olyan idegen, kit évtizedeken át nyugtalanít egy neki idegen ország java és bánata. Tárt karokkal fogadtak is mindig Angliában és a társadalom minden osztálya kitüntetett elismerésével.

Különösen meglátszott ez 1885 tavaszának válságos idejében és örökké felejthetetlenek maradnak előttem azok a tüntetések, melyekkel Londonban és az egyesült királyság más városaiban fogadtak. Már a május 2-án, Herat jelentőségéről tartott előadásom alkalmával, a zsúfoltságig megtelt minden zugában az Exeter Hall nagyterme a legelőkelőbb körökhöz tartozó hallgatósággal. Lord Houghton, a meeting elnöke, köszönetet mondott nekem az ország nevében s az újságok jó-része másnap vezércikkben méltatta szolgálataimat és azt a kitartást, melylyel mindig szembeszálltam a vezető politikusok bűnös optimizmusával és pártoskodásból eredő hibáival. Néhány nap múlva a *Constitutional*

Union védősége alatt jobbára főnemesekből álló konzervatív körben a Willis Rooms-ban tartottam előadási e kérdéstről: «Anglia és Oroszország Afganisztánban, vagy ki legyen az úr és parancsoló Ázsiában?» Előadásomon megjelentek az angol arisztokrácia vezető emberei s valóban megilletődtem, midőn a szónoki emelvényen egy herceget, számos lordot, marsalt, tábornokot, volt minisztert és Nagy-Britannia sok híres politikusát és íróját láttam a hátam mögött. Emlémem visszazállt a múltba, előttem volt az a sötét őszi éjszaka, midőn koldus módjára egy pad alá húzódtam a pozsonyi sétátéren; eszembe jutott mindaz a becsmérés, megvetés és nyomorúság, mely zsidófiú és éhező autodidakta koromban ért s midőn szembe állítottam akkori nyomorúságomat azzal a fényvel, mely ezen a napon körüivett, csodálkoznom kellett a sors különös szeszélyein. Hogy lord Hamilton, lord Napier of Magdala, lord Cranbrook és mások hogyan nyilatkoztak rólam előadásom előtt és után, azt megismételni tiltja szerénységem (de ismétlem, hogy nem az a képmutató, undok tudósszerénység!). Elég az, hogy elégtétellel mondhatom, hogy a politikai harcvezonalba állítottam a büszke angol arisztokráciát az akkor hatalmon levő liberálisok bűnös optimizmusa ellen és ha ez a tény egyrésztől fénypontja gyanánt tekinthető politikai munkásságomnak, másrésztől bizonyosságul szolgál arra is, hogy milyen nagylelkű és fenkölt szellemű az a büszkesége miatt annyiszor gyalázott brit nemzet, ha az érdem elismeréséről és hazájának érdekéről van szó.

Nagy hevemben, melylyel Anglia politikai kérdéseibe avatkoztam, csak utóbb tűnt fel nekem ez a körülmény. A többi közt érdemes itt megemlékezni a következő-

ről. Midőn az 1880-iki utolsó afgán háború befejeztével minden áron halomra akarta dönteni ellenzékének politikáját a kormányra jutott liberális párt és elhatározta, hogy Kandahart, ezt a fontos határállomást visszaadja az afgánoknak, nyílt levéllel fordultam lord Lyttonhoz, India akkori alkirályához; óva intettem őt e lépéstől és reá mutattam a belőle származó veszedelemre. Leveletem átvette az egész sajtó és néhány nap múlva a következő táviratot olvastam a német újságokban:

«London, február 22.

«Mint hogy ma nagy meetinget tartanak Kandahar megszállásának fenntartása mellett, épen kapóra jött Vámbérynak Lyttonhoz írt nyílt levele. E levél kifejti, hogy Kandahar feladása helyrehozhatatlan kárt tesz Ázsiában Angolország tekintélyének, mert az ázsiai nép csak a gyöngeség jelét látná benne. Vámbéry kijelenti azt is, hogy Kandahar megszállása kellő határozottság mellett semmi esetre sem járhat veszteséggel s csakis hasznára válhatik Indiának, mert a kandaharbeliek a legjobb kereskedői Középázsianak. Végül kifejti azt is, hogy az oroszok néhány év múlva Mérv megszállása nélkül is Kandahar kapui előtt fognak állni.»

Maga lord Lytton ez ügyben a következő levelet írta nekem:

«Knebworth Park, Stevenaye, Herls,
«1885 február 22-én.

Kedves Vámbéry tanár, — Nagyon lekötelezett Kandaharra vonatkozó érdekes és értékes levelével, és még fokozta lekötelezettségemet azzal, hogy beleegyezett a levél közzétételébe, a mivel éltem is. Midőn pár

évvel ezelőtt Houghton lordéknál szerencsém volt megismerkedni önnel, nem igen gondoltam, hogy még reá-szorulok és igénybe fogom venni becses segítségét abban a törekvésben, hogy Angliának a Keleten való uralmát megmentjük a halálnak attól az egyetlen formájától, a melytől az istenek maguk sem tudják megóvni kegyeltjeiket: az öngyilkosságtól. Mindamellett tartok tőle, hogy mostani őrzőit, kik esküsznek Mózesre és a prófétákra, nem téríti meg más — mint a halál. A megtérésnek az az egyetlen formája, melyre ők hajlandóknak látszanak, Themisztoklesz dicsekvő mondásának megfordításával, a nagyhatalomnak kishatalommá való átalakulásával végződhetik.

«Fogadja, kedves Vámbéry tanár, őszinte tiszteletem kifejezését
Lytton.»

Az Anglián kívül álló Európában vajmi ritkán, vagy talán sohasem tartják érdemesnek előkelő állásban levő kormányférfiak, hogy így beszéljenek az íróemberrel. S ha már a szabad népet jellemző ily eljárás magában véve is elég arra, hogy a becsvágyó író elbájolja és még nagyobb lelkesedésre ragadja, kérdem mit szóljon az olyan író, ki tudja, mily dicső munkásságot fejt ki Angolország Ázsiában, ki ifjúkorától fogva rajongott a politikai szabadságért és megundorodva az Ausztriában azelőtt divatban volt középkorias előítéletektől, itt származása miatt való minden szégyenkezés nélkül oly szabadon mozoghatott és munkálkodhatott? Mondjanak bármit az angolokról (mert nekik is megvannak a maguk igen nagy hibái), de azt az egyet meg kell nekik hagyni, hogy ők mindenekelőtt emberek és csak azután brittek, hogy ők tették a legnagyobb haladást a tizenkilencedik

század dicső korszemlében és hogy például egy Disraeli és mások szereplése merő lehetetlenség volna nemcsak. Németországban és Ausztria-Magyarországban, a hol bizonyos tekintetben még mindig érezhető a középkor dohos illata, hanem még a szabadságát olyan nagyartató Franciaországban is. Kérdezem továbbá: van-e ember a világon, ki megőrizhetné egykedvűséget, midőn elgondolkozik arról a szerepről, melyet ez a kis sziget-csoport játszik az egész föld kerekéségén és arról, hogyan kormányozza és vezérli szebb jövő elé ez a kis nép több száz milliónyi különböző színű, nyelvű, és különböző hitet valló embertársát? Az ily rendkívüli és valósággal tüneményes energia mindenestre csodálatra kell, hogy ragadja a gondolkozó és az emberiség története iránt érdeklődő íróembert; mert ha tiszteletet kelt bennünk hatalmi állásával a dicsőségnek tetőpontján álló Róma. miként hagyna bennünket közömbösen a nála sokkal nagyobb, hatalmasabb és fenségesebb Albion csodás életműködése? Ezek és a hozzájuk hasonló okok tettek elfogulttá kezdettől fogva Anglia iránt, ezek miatt lelkesedtem érdekeiért és az ázsiai angol-orosz versengés kérdéseiben ezért foglaltam mindig Anglia mellett állást. És tehettem volna máskép, vagy szabad lett volna máskép tennem, midőn Oroszországnak szabadságharcunkba való gyalázatos beavatkozására gondoltam, és ha fontolóra vettem azt, hogy a cár kormányát, a zsarnokságnak ezt a borzalmas eszközét, minden elképzelhető bűnnek és visszaélésnek ezt a fertőjét, az emberi nemnek ezt a gyalázatát hódítások által erősíteni és támogatni nem szabad? Minél nagyobbra nő a csári uralom Ázsiában, annál erősebb eszközök esnek a kezébe, hogy elnyomhassa Európa szabadságát és annál

könnyebb lesz Oroszországnak, hogy baráti szolgálásokat tehessen az önkényuralomra áhítózó saját fejedelmeinknek. Angolország nagysága kárunkra nem, hanem csak hasznunkra válhatik és szabad ember nem nézheti irigy szemmel a sikert, melyet a tizenkilencedik század műveltségének ez a méltó fáklvivője arat Ázsiában.

Ez irányban kifejtett irodalmi munkásságom mindenestre szemet szúrt a ravasz moszkovitáknak és nem érdekesség nélkül való a mód, melyen el akarták háritani útjokból. Pesten egyszer megtisztelt látogatásával egy ismert orosz államférfiú és a következő megjegyzéssel kezdte a szót: — Midőn a nagy görög hadvezér Perzsiába menekült, bemutatkozott Cyrusnak, Görögország legnagyobb ellenségének. Magyarországra jöttem és tiszteletemet teszem önnél. — Természetes, hogy szívesen fogadtam, a mennyire csak lehetett; a kipróbált diplomata pedig, a hogy körülnézett egészen szegényes lakásomban, mosolyogva megjegyezte: — Nagyon sokat dolgozik, de úgy látszik, nincs túlságosan nagy módban. *Bizonyára sokkal vagyonosabb lenne, ha eyyáltalán semmit sem dolgoznék.* — Mosolyogva feleltem én is, hogy Ázsiában megszoktam a dervis-életet, hogy lelkileg és testileg mindamellet egészen kitűnően érzem magam és hogy a szellemi eredményre való tekintettel nem szándékozom és nem is óhajtok változtatni ezen az állapoton. — Vagy úgy! — mondotta a moszkovita, erősen a szemem közé nézett és hamarosan más térre vitte át a beszélgetést. Történtek más kísérletek is, hogy leterítsenek megkezdett utamról és hogy tönkre tegyék jó híremet Anglia és a szárazföld szemében. De hiú volt ez uraknak minden fáradozása, mert a zsarnoki

kormányának és poroszlóinak minden gyűlölsége hatását vesztette egy szabad nép zúgó tetszésével és az egész szabadelvű Nyugat helyeslésével szemben.

Londonból 1885 tavaszán, midőn háború volt készülöben Anglia és Oroszország között a pendszdehi kérdés miatt, sok más városba kaptam meghívást. A leveleknek és táviratoknak oly óriási tömegét kaptam napról napra, hogy csak fizetés nélkül, pusztá hazafiságból felajánlkozó magántitkárom segítségével győztem feldolgozásukat. Csak egynehány kiváló jelentőségű vidéki város meghívását fogadtam el, mert nagyon is fárasztó lett volna és nagyon is próbára tette volna testem erejét, hogy napközben úton legyenek és minden este más-más helyen viseljem a hivatalos fogadtatás fáradságát, megtartsam előadásomat és részt vegyek a társas vacsorákon. E körútam legemlékezetesebb állomásai gyanánt említem meg Newcastle-on-Tyne-ben és Brighton-ban való fellépésemet. Az első helyen említett észak-angolországi nagy iparúzó városban a színház volt helye felolvasásomnak, igazabban szólva szabad előadásomnak. A ház minden zugában megtelt, egymás hátán szorongott a hallgatóság és a roskadásig telve voltak a karzatok. Voltam már szabóinas, szolga, házitanító, efendi, dervis, minden voltam már ezen a világon, csak színpadi hős voltam ezúttal első ízben, és ámbár nem bántott a lámpaláz, mégis rendkívüli hatással volt reám az emberek ez óriási sokasága és az a lelkesedés, melylyel fogadtak. Gyakran szakította meg perczekig tartó tapsvihar másfélóráig tartó beszédemet, midőn pedig utalva az indiai császárságot fenyegető veszedelemre, ily szókkal fordultam hallgatóimhoz: — Ama hősök szellemei, kik elestek az Indiáért folytatott küzdelemben, kik e

kisded szigetét urává tették a legnagyobb ázsiai birodalmak egyikének és hatalmassá és gazdaggá is tették, e hősök szellemei azt kérdezik tőletek: Vájjon semmivé akarjátok-e tenni munkánk gyümölcsét és azt akarjátok-e, hogy az ellenséges kéz elrabolja a brit korona legszebb drágagyöngyét? — szinte könnyekre fakasztott a ház minden zugából visszhangzó frenetikus «No! No!» kiáltás és bámulva láttam, hogy milyen tüzes lelkesedésre képesek a ködös éjszak gyermekei. Ehhez hasonló jelenetet értem meg Brighton-ban, hol beszédem szintén rendkívüli hatással volt a hallgatókra. Előadásom végeztével szokás szerint sokan tódultak föl a szónoki emelvényre, hogy kézszorítással adhassanak kifejezést köszönetüknek. A többi közt hozzám lépett egy előkelően öltözött koros hölgy is, megragadta mind a két kezemet és zokogásba fúló hangon így szólt hozzám: — Óh drága jó Angolországom, ön jó szolgálatot lett neki. Uram! dicső, aranyos ország ez, tegyen vele jót továbbra is. A jó Isten meg fogja önt jutalmazni e cselekedetéért! — A szegény asszony reszketett, mikor ezt mondotta és rendkívüli felindulásra valló tekintetét nem fogom elfelejteni, a míg csak élek.

Mint nagyon jellemző dolgokról, meg kell hogy emlékezzem még a barátságunk azokról a megnyilvánulásairól, melyeket magánemberek, nekem azelőtt merőben ismeretlen angolok részéről tapasztaltam *Lecturiny touromban*. Több vasúti állomáson csak azt láttam, hogy hirtelen megnyílik kupém ajtaja és étellel s itallal gazdagon megrakott kosárban elém adják a reggelit, rajta egyszerűen ilyféle felírásokkal: »*From an admirer*«, vagy »*aFrom a grateful Englishman*«. De a legnevezetesebb mégis az a vendégszeretet volt, mely-

ben egy bizonyos Russel Shaw nevű londoni úr részé-
sített. Már Budapestre elém küldötte meghívóját. Midőn
Londonban kiszálltam a pályaudvaron, elém állt egy
szolga és átadott egy levelet, melylyel Shaw úr ren-
delkezésemre bocsátotta fogatát. A szolga átvette úti-
málhámat, Westendbe hajtottunk, megálltunk a Sack-
ville Street 26. számú háza előtt, hol bevezettek a tisz-
teletemre dúsan feldíszített, több szobából álló lak-
osztályomba. Készen leltem ott már mindent, a mit
kényelmem csak megkívánhatott. A legfinomabb faj-
tájú szivart, likórt, pompás íróasztalt, levéljegyeket stb.
Minden a rendelkezésemre állott s alighogy végeztem
az öltözködéssel, megjelent a szakács és kedves éle-
leimet tudakolta, elém terjesztve azt a kérését is, jelöl-
ném meg az időt, mikor a lunchot és az ebédet felszol-
gáltatni kívánom. Délután volt már, midőn megjelent
vendéglátó gazdám, kérve előbb engedelmemet, hogy be-
mutatkozhassék. Természetes, hogy Shaw urat a lehető
legszívesebb módon fogadtam a saját házában; ő pedig
megkérve, hogy kedvem szerint hívjak vendégeket és
rendelkezzem konyhájával, pinczéjével és fogatával,
eltávozott. Három hétig voltam e vendégszerető ház
lakója. Shaw úr alig hogy mutatkozott ez idő alatt és
csak az elutazásom előtt való nap tette nálam tiszte-
letét. Kérdezte, hogyan éreztem magam, aztán szeren-
csés utazást kívánva, ismét eltávozott. Soha életemben
többé e férfiút nem láttam. Minden esetre igaz példa-
képe volt az angol szeretetreméltóságnak.

Lehet-e és szabad-e hát csodálni, hogy az elismerés-
nek ily önkéntelen megnyilatkozásai egészen más szín-
ben láttatták előttem politikai munkásságomat, mint
annakelőtte gondoltam és reméltem volna? Mindenesetre

beláttam, hogy a publicistaság egymagában nem ruházott volna fel ily tekintélylyel, ha nem szolgál alapjául tisztán tudományos munkásságom, mely ha ismeretlen maradt is a nagy közönség előtt, Angolország irányadó köreinek ítéletében megállapította hitelemet. A publicistaság csak akkor lelhet igazi méltánylatra, ha pusztán elkalandozást jelent a komoly irodalom mezejéről és valamint nem ok nélkül keltik rossz hírét az újságírásnak a «félben maradt tehetségek» jelzőjével, viszont a szigorúan és kizárólagosan elméleti írómesterség, sajnos, nagyon is gyakran viseli magán a meddőség bélyegét. Kétségtelen, hogy nem minden szaktudományt lehet a gyakorlat terén életelevenné és népszerűvé tenni, de mikor a tanulmányt a messze földön élő népekkel való sűrű érintkezés útján kell fenntartani, a hirlapírás nélkülözhetetlen kapcsolatot jelent az elmélet és a gyakorlat között és a könnyű irodalmi foglalkozás ép olyan elkerülhetetlen, mint a milyen jótékony és éltető hatással van az ember szellemére. Mikor néhány óra hosszúig szövegkiadással, nyelvhasonlítással, vagy tisztán néprajzi tanulmányokkal foglalkoztam, szükségét éreztem, hogy újságcikket írjak és a szókkal való piszomogás egyhangúsága után ily módon keressek üdülést a politikai hozzászólások mezején. A nap legalkalmasabb idejét, tudniillik a reggeli órákat egyesegyedül komoly tanulmányaimnak szenteltem és csak harmincz és ötven éves korom közt áldozhattam egynehány órát este is a komoly tanulmányoknak. Cikkírással csak délelőtt tíz és tizenkét óra, vagy délután két és öt óra közt foglalkoztam és pedig íródeák segítségével. A gyakorlat és a megszokás révén annyira vittem, hogy különböző nyelveken két, sőt egyszer három íródeáknak is mondtam

tollba különféle vezércikkeket, vagy más cikkfélét. Az ilyen erőpróbák csak akkor jártak fejfájással és vértódulással, midőn már közel voltam az ötvenhez; föl is hagytam velök, de azért még ötvenes éveim után is sokáig diktáltam hevenyészve cikkeket, mint a hogy egyáltalán, még tudományos műveimet sem véve ki, mindig csak emlékezetemből írtam és dolgoztam. Nem szólva derviskori vándorlásom idején arab írásjegyekkel, de magyarul írt jegyzeteimről, soha jegyzőkönyvet nem hordottam magammal, következésképpen soha jegyzeteket nem készítettem később írandó munkáim számára. Persze, a milyen az anyag, olyan a munka. És erős önámításba esném, ha említetlenül hagynám azokat a hibákat és fogyatkozásokat, melyekben nem egy irodalmi munkám szenved épen a feldolgozás e szokatlan módja következtében. Nem, ilyen vakká sohasem tett a hiúság. Amilyen szokatlan és furcsa volt tanulóköröm, ép olyan sajtószertűvé fejlett később irodalmi termékenységem s ha mégis van, a miért boldog elégtétellel nézem húsz éves irodalmi munkásságomat, ez a valami nem lehet más, mint a fáradást nem ismerő szorgalom és a szigorú ragaszkodás e jelszavamhoz: *Nulla dies sine linea*, melylyel életem nyarának szép évadját töltöttem. Magánéletem, vagy közszereplésem semmi néven nevezhető eseménye sem rendíthette meg ez életmódomat és semmi a világon sem lett volna képes reábirni, hogy másnemű élvezetekre áldozzam az édes munkának szánt órákat, vagy hogy eltérítsen kitűzött célomtól.

Hiszen abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy soha sem kerestem és nem is ismertem azt, a mit községesen mulatságnak, szórakozásnak, vagy időtöltés-

nek mondanak. Valamint küzdelmes tanulókörömbe is nyolcz, vagy tíz órán át oktattam és hat órát szenteltem saját tanulmányaimnak, azonképen szinte hatvan éves koromig lehetőségessé tette kifogástalan testi egészségem, hogy naponta kezdetben tíz, utóbb hat óra hosszúáig dolgozhattam, nem is szólva arról az időről, melyet a különféle napilapok és tudományos folyóiratok olvasására áldoztam. Színházban teljes életemben csak egy-néhányszor voltam, hangversenyre pedig már azért sem jártam, mert nem volt érzékem a magasabb zenei élvezetek iránt. Szívesen jártam volna esteli társaságokba, melyekben szakbeli társak között szellemi ösztönzési és jóleső nézetváltást lelhettem volna; de hazámban, a hol csak a nemzeti politika céljai és eszményei foglalják el a társadalmat, nem voltak művelői a Kelet gyakorlati ismeretének, nem volt senki, a ki érdeklődött volna Ázsia időszerű eseményei iránt és ahhoz az egy-néhány tudóshoz, jobbára nyelvészhez, ki esténként *more teutonico* derekasan fenekére nézett a pohárnak, már azért sem szegődhettem társul, mert természetemnél fogva mindig idegenkedtem a szeszes italtól és minden rendetlenségtől. Otthont, »*sweet home*«-ot, e szó angol értelmében szerény mértékben sem adott nekem a sors, mert feleségem, e házias, jólelkű és kitűnő asszony, éveken át betegeskedett és ha nem lett volna a világon az a szép fiú, kivel megajándékozott, s ki utóbb derék tudományos emberré lett, családi boldogságról tulajdonképen sohasem szólhattam volna. De földi boldogságomnak erős vára volt könyvtáram és dolgozószobám; oly vár volt ez, melyből beláttam három világrészt, s a melyből Európa, Ázsia és Amerika különböző országaival folytatott sűrű levelezéssel fentarhattam

személyes és tudományos összeköttetéseimet. Lélekben tehát mindig benne éltem a különböző országokban és nyelvökben, és török, perzsa, özbég, kirgiz, német, francia, angol és amerikai emberekkel váltott leveleim révén megőrizhettem a különböző nyelvekben való otthonosságomat s megtarthattam az eleven kapcsolatot ama távoli országok politikai, gazdasági és vallási viszonyainak legaprólékosabb részleteivel is. Mindennapi postáin e szerint állandó összeköttetést biztosított köztem és ama távol vidékek közt, melyeken éltem és a melyeken mindig édessé és kellemessé tette számomra a gondolatban való ottlétet az élénk képzelet.

Inkább ennek az oknak tulajdonítom, mint a velem született nyelvbéli képességnek azt, hogy több, mint negyed évszáz elteltével is folyékonyan és hibátlanul beszélhettem a különböző ázsiai és európai nyelveken. Mindig egyforma könnyűséggel bántam a magyar, német, tót, szerb, török, tatár, perzsa, francia, olasz és angol nyelvekkel s kiejtésem és mondatkötésem formáinak kisebb, vagy nagyobb tökéletességét jobbára a bennszülöttekkel való rövidebb, vagy huzamosbb személyes érintkezésem állapította meg. Másként állt a dolog a tollforgatással e nyelveken. Ebben a tekintetben nem vált be a latin mondás igazsága: *Quot linguas calles, lot homines vales*, mert ámbár többféle nyelven írtam, mégis be kell vallanom őszintén, liogy szedésre kész módon, vagysis hibátlanul nem voltam képes írni egyetlen egy nyelven sem. Régebben sokat és meglehetősen jól írtam magyarul. Később jobbára németül és angolul írtam s a mit 1864 óta közzé tettem, ez említett két nyelven írtam meg. Hogy a stílus folyékonyságára szert tehessek, más szóval, hogy otthonosabbnak érezhessem magam az

idegen szójárásban, régebben félórát, vagy még hosszabb időt is töltöttem minden nap az illető nyelveken való olvasással. Ily módon jöttem bele az idegen szójárás beszédmódjába, vagyis inkább sajátosságaiba és tollfoghatóvá az angol, német vagy török nyelven csak akkor lettem bizonyos mértékig, midőn gondolkozni tudtam már e nyelveken. E szerint anyanyelvemről szólni mindenesetre vajmi bajos volna s én különösen már azért sem tehetem magamévá azt a felfogást, hogy a melyen az ember önkénytelenül gondolkozik, az a nyelv az embernek anyanyelve, mert a hosszas gyakorlat és megszokás képessé tett reá, hogy gondolkozzam minden oly nyelven, a melyben lélekben, vagy tényleg hosszabb időn át élnem adatott. Minthogy pedig ifjú koromtól fogva sokat olvastam németül, ezen a nyelven végeztem tanulmányaimat és később is minden idegen nyelv között ezzel éltem legsűrűbben Magyarországon, minden idegen nyelv között ezt kezeltem a legkönnyebben és a legsűrűbben is. De ép olyan könnyen irtana utóbb angolul is, különösen, ha néhány hétig Angliában éltem; és ha nem is vittem annyira soha, hogy bennszülöttnek tartsanak, mint a hogy annak tartottak teszem a törökök, francziák, németek és a perzsák, néha mégis nagy elégtétellel töltött el a bíráló, mikor olvastam a dicséretet, hogy az idegenszerűségnek nyoma sincs kiejtésében, s mikor dicséretét hallottam írásmódom zamatosságának.

A nyelvbeli viszonyok és átalakulások terén meglehetősen hosszú irodalmi munkásságom alatt tett e megfigyeléseimről áttérek most egy oly tárgyra, mely a legeltérőbb találgatásokra adott okot ismerőseim körében s a mely a maga általánosságában érdekelheti az olvasó

közönséget is. Irodalmi munkásságom anyagi eredményéről szólok, melyet írásaim sokféleségére és nemzetközi voltára való tekintettel jelentékenyen túlbecsültek. Említettem már, hogy mennyi jövedelmet hajtott első utazási művem, mely Londonban Murraynél jelent meg és ugyanakkor kifejezést adtam annak a keserű csalódásnak, melyet a reményeim és a valóság közt mutatkozó ellentét támasztott bennem. Nem sokkal jobban alakúit a helyzet később megjelent angol könyveimmel sem, mert egyikök sem hozott többet a konyhámra 200 font sterlingnél, sőt nagyobb részők még ennyit sem. Németországban még szegényebbül és szűkösebben jövedelmezett irodalmi munkásságom és 500 tallér volt a legnagyobb tiszteletdíj, melyet egyes népszerűen megírt munkámért fizettek. Nem ok nélkül említem a «népszerű» jelzőt, mert tisztára tudományos munkáért semmit sem kaptam és három kötetet tevő szövegkiadásaim (csagatáj és ujjur nyelvtanulmányaim és a Seibaniász) egymagukban belekerültek néhány ezer forintomba, hogy ne is szóljak *A magyarok eredete* és *A török faj* című munkáim költségéről, melyekért nem kaptam egy árva fillért sem. Annál jövedelmezőbb volt a cikkírás, különösen pedig Angliában, hol egyes havi folyóiratok húsz, sőt harmincz guineát is fizettek munkám ívéért. Tapasztalataim közé tartozik, hogy egy óra hosszáig tartó angol íróskodás többet ér hat óra hosszáig tartó német irodalmi tevékenységnél; de az is igaz, hogy a míg a német folyóiratok valóságos lerakodó helyeül kínálják magokat a még oly elméletinek tartott, vadul spekulatív és megemészthetetlen tárgyaknak, az angol review-knak a *matter of fact* hajhászásában csak is gyakorlati értékű és csak szenzációs tárgyak kelle-

nek. A német szemleirodalom, úgy látszik, csak mostában jött reá, hogy lehet értekezést írni komoly tárgyról is anélkül, hogy nehézkes stílusunkkal és oldalakra terjedő jegyzetekkel halálra untassuk olvasóinkat s most már gyakrabban találunk bennök a messze országok és népek politikai és társadalmi viszonyairól szóló vonzóan megírt cikkeket is. Irodalmi pályám kezdetén még nem így álltak a dolgok. A német orientalista tudomány, mely vitathatatlanul a legtudósabb és a legalaposabb a maga nemében ezen a világon, főképen az ázsiai kultúrnépek múltjával, ismert klaszszikus művek szövegberátásával és a sémi és árja nyelvek grammatikus fejtőre kérdéseivel vesződött, ellenben nem volt, vagy legalább ritkán volt a németek közt művelője egészen a legújabb időkig a Kelet gyakorlati ismeretének, mert ez a kérdés nem vágott még nemzeti politikájok érékkörébe. Viszont Anglia, indiai császársága és az egész ázsiai szárazföldre kiterjedő gazdasági összeköttetései miatt, régtől fogva nagy érdeklődést tanúsított a Kelet országainak életnyilvánulásai iránt és valamint a tudósai is főképen ezen a téren lettek kiválóakká, azonképen nagy közönsége is az irodalomnak csak ezt az ágát méltatta figyelmére. A könyvtárban ülő egykori utazónak természetesen nem könnyű dolog új s a gyakorlati életet érintő kérdésekkel lépni előtérbe s ennek következtében csak nagy ritkán állhat elő gondolatébresztő munkával, és bármilyen fényes legyen is a tiszteletdíja, tollával mégis aránylag keveset kereshet és sohasem tehet szert oly helyzetre, mint teszem a szépíró, vagy az olyan tudós, ki ügyesen és népszerűen bánik a mindennapi életbe mélyen belevágó tárggyal és gondolatát képes alkalmas formában a piacra vinni.

Mindent egybevetve, csakis az erkölcsi jutalom tekintetében mondhatom gazdagnak és sikeresnek sok évi irodalmi munkásságomat. Az a gyűjtemény, melyet a *történetesen* birtokomba jutott bírálatokból és ismeretésekből állítottam össze, majdnem kétszáz német, francia, angol, urdu, olasz, magyar, török, orosz és újjörög nyelven írott cikket foglal magában, melyek elismerőleg emlékeznek meg irodalmi munkásságom* ról. A többi és nekem ismeretlenül maradt közlemény száma több százra rúghat; erre vallanak a világ minden részéből kapott leveleim, melyek egyébként inkább alkalmatlanságomra, mint épülesemre szolgáltak. Irodalmi munkásságom minden nagy hibái és számtalan fogyatkozása mellett, mégis oly helyzetbe juttatott, mely túltesz legvérmesebb reményéseimen és igazolja e mondatát: *El voluisse sat est*. A munka jó egészségben tartott, megelégedetté, tehát gazdaggá tett s én csak a munkát mondhatom minden áldás és szerencse igazi kútforrásának.

MUNKÁM DIADALA.

XI. FEJEZET.

MUNKÁM DIADALA.

Az olvasó, ha némi figyelmet vetett az előző lapokra, eltalálhatja könnyen, hogy miért és hogyan hozta meg munkám a diadalt, s hogy két világrészben éveken át vívott nehéz küzdelmem után voltaképpen miben leheltem meg jutalmamat és elégségemet. A lélektani rejtély miatt nem kell épen messzire menni, nem is nagyon nehéz a megfejtése, mert míg más, az alkotó kedv által megszállott, fáradhatatlanul céljuk felé törő halandók palástolni igyekeznek a titkos rugót, mely élteti őket és helytelenül alkalmazott szerénységből a sors akarat nélkül való eszközének mutatják magukat, én kimondom minden szépítés nélkül, hogy *engem* mindig csak a határtalan becsvágy ösztönzött reá, hogy valami rendkívüli dolgot műveljek és híres ember váljak belőlem. Azt hiszem, hogy ez a tűz forrott már ereimben és ez az ördög lakozott már bennem, midőn a világra jöttem. Ez az önvallomás nem kergeti arczomba a szégyen pirosságát, mert ha most, hetven éves koromban, végig nézek tövises életutamon, látom, hogy alapjában véve épen ez a határtalan dicsőségvágy és a teteknek ez az olthatatlan szomjúsága juttatott ellen-

kezésbe önmagammal munkásságom első idejében. Egyrészt az Ázsiában folyó európai munkában való együttműködésre ösztönzött az a hajlandóság, hogy gyakorlati érvényesülést szerezzek tapasztalataimnak és ismereteimnek, másrészt a csöndes szemlélődésre és a tanulószoba békés nyugalmanak körébe vonzott lelki hajlandóságom, vagy talán még inkább azok a szegényes és kisszerű viszonyok, melyek közt felnevelkedtem. Soha sem szenvedhettem az etikett szabályait és a maguk előkelőségében tetszelgő társadalmi körök követeléseit, s ha néhány órát kénytelenségből a diplomáciai világ vezető köreiben vagy a high life körében töltöttem, mindig elfogott az utálat ez üres és fel-fuvalkodott emberek tartalmatlan beszédje és fontoskodása miatt. Ilyen nézetekkel természetesen a legkevésbé sem voltam alkalmas a diplomáciai pályára, mert szellemem minden gyakorlatias iránya mellett is minden voltam inkább, csak világfi nem.

Meglehet, sőt talán nagyon valószínű is, hogy idő multával módosultak vagy jelentékenyen megváltoztak volna e nézeteim, ha abban az időben midőn a nyilvánosság elé léptem, vagyis Középáziából való visszatértem után alkalmam nyílt volna rá, hogy a tisztán tudományos pálya helyett az aktív élet terére lépjek. Valami bizonytalan kívánság, mint már jeleztem, élt is bennem ebben a tekintetben, de legyőzhetetlen nehézségek és akadályok állták akkor utamat. Angliában, habár *distinguished foreignernek* (előkelő idegennek) tartottak, mégis csak idegen voltam, kit fontos állami dolgokban nem ajándékozhattak meg csak úgy egyszerűen teljes bizalommal, Ausztriában pedig — mert Magyarországon, mely külügyeinek vezetését a bécsi kézre bízta, diplo-

máciai alkalmazásról ily körülmények közt még ez idő szerint sem lehetne szó — a régi czopf lehetetlenné tette minden kilátásomat. A bürokrata és a junkerségtől áthatott Poroszországban némiképen mégis már enyhült a plebejus származás ellen táplált előítéletesség; annyira leküzdötték már, hogy annak idejében a vaskancellár diplomáciai szolgálatba fogadott majdnem minden német utazót, ki tapasztalatokat gyűjtött idegen országokban. Nachtigalt és Rohlfst-ot politikai megbízással Afrika nyugati és északi országaiba küldöttek, Emin pasáért valóságos harcot vívtak, és Brugschot, ki Minutolival csak egyetlenegy utazást tett Perzsiában, beosztották első titkárnak a teheráni német követséghez. Ausztriában én, daczára a fényes fogadtatásnak, melyben részem volt úgy Angliában, mint Európa többi részében is, sőt daczára az ázsiai politika terén kifejtett munkásságomnak, annyira ismeretlenül maradtam, hogy egyszer, amidőn az a szerencsétlen ötlete támadt a hadügyminisztériumnak, hogy kiadja Középázsianak titkon megszerzett térképét és szakértői felülvizsgálat végett Berlinbe fordult Kieperthez, ez volt kénytelen figyelmébe ajánlani a bécsi uraknak, hogy sokkal közelebb érnének egy e célra alkalmas magyar alattvalót, és csak ekkor fedezett fel engem a bécsi katonai földrajzi intézet. Sok évig tartott ez a teljes semmibevevésem. Mikor Ausztria-Magyarország első ízben rendelt követiséget Teheránba és a sajtó nevémet emlegette, kérdőzködéseimre azt kaptam feleletül, hogy soha szóba sem kerültem és nem is kerülhettem, mert még csak császári és királyi asztalnok sem vagyok. Pedig, mint utóbb megtudtam, a sah és kormánya tetszéssel vették tudomásul amaz újsághíreket. Midőn Ausztria-Magyar-

ország, Bosznia megszállása előtt, követséget küldött Konstantinápolyba, hogy kísérletet tegyen a kérdés békes megoldására nézve, senki sem gondolt reám, pedig ugyancsak világhíressé vált Abdul Hamid szultánnal való későbbi személyes viszonyomból, hogy senki e dolgot könnyebben ki nem egyenlíthette volna, mint én s hogy meg lehetett volna menteni az országnak ezernyi emberéletet és sok milliót, melyet így rá kellett áldoznia az okkupációs hadjáratra. Az utolsó török-orosz háború válságos idejében jónak látták, hogy a Boszporus mellékén a diplomácia körén kívül álló követtel képviseltessek Ausztria-Magyarországot. A választás egy praktikus észjárásúnak és túlon-túl okosnak tartott arisztokratára esett, ki annakelőtte mindenféle fajtájú dolgokban adta állítólagos jelét éleselméjűségének, kinek azonban halovány fogalma sem volt a keleti viszonyokról s ki roppant hibákat is követett el tudatlanságával és naivságával. Az, hogy a török udvari körökkel éveken át ápolt személyes összeköttetésemmel, az ország szokásaiban, nyelvében és erkölcsében való tájékozottságommal és a szultánnal való személyes ismerettségemmel nagyobb hasznára lehetnék hazámnak, nem jutott eszébe senkinek sem, még Andrassy grófnak sem, ki akkor a külügyek élén állott. Nevetséges! Az eféle gondolat nálunk tisztára szörnyűségszamba ment volna. Elvégre csak nem fogadhatnak zsidót és plebejus származású embert a diplomácia szolgálatába! A tudásnak és a tapasztalatnak csak másod- vagy harmadrendű jelentősége van, az irodalmi munkásságot pedig ősidőktől fogva bűnös dolognak tekintették Ausztriában. Születés, állás és rang, vagy a képmutatás és csúsztatás művészete többet ér a világ minden tudomá-

nyánál; az, hogy milyen keserűen megbosszulta magát Ausztrián ez a középkorias felfogás, legjobban kiviláglik diplomáciájának közmondásszerű ostobaságából.

Ily körülmények közt több volt a természetesnél, hogy letelepedésem után kezdetben egészen az irodalomra vettem magam és egyedül ettől a pályától reméltem üdvömet és boldogságomat. Nyugodtan ülve íróasztalomnál, megismerkedtem a szabadság és a függetlenségédes örömeivel. Biztosságban éreztem magam ott a főlebbvaló bosszantásaitól és szeszélyétől s nem kevésbé a társadalmi szabályok kényszerétől és sokkal kedvesebb volt nekem az az erkölcsi jutalom, melyet a becsületes munka végezetül nem tagad meg senkitől sem, mint a rangban és állásban való kitüntetés hiú fénye, melyért csak úgy áhítoztak körülöttem az emberek. A nélkül, hogy akartam volna, vagy talán inkább akaratom ellenére, végezetül a nekem való pályára szorítottak mégis a körülmények és felismertették velem a hivatást, mely leginkább felel meg multamnak. Ha tevékeny részt veszek az ázsiai események fejlődésében, talán gazdagabb és tekintélyesebb férfi válik belőlem, de boldogabb és elégedettebb semmi esetre sem; mert ámbár sohasem áltattam magam abban a tekintetben, hogy a nagyközönség, de még az előkelő körök sem tartják olyan nagyra az irodalmi hírnevet, mint a születés és a nagy állás előnyeit, elégtétellel láttam mégis, hogy a szellemi munka jutalma sokkal értékesebb és tartósabb, mint az a sok üres pompa és hiábavalóság, mellyel oly szívesen cziczomázzák magukat az emberek. Akárhogyan ócsárolják is a toll munkáját, mégsem változtathatnak semmit azon a tényen, hogy nagyobb, tartósabb és dicsőbb a győzelem, melyet általa ér el az

ember, minden előnyél, melyet más, ha még oly ragyogó életpályák nyújthatnak számunkra. Az író toll nem szorult reá a nagyurak kegyes fejbőlintására, semmi szüksége sincs reá, hogy másra támaszkodjék, mint a kézre, mely vezeti, és ha volnának, kik e kor szapora és könnyű irodalmi termelését nézve, azt tartanák, hogy a toll erejét vesztette és nem képes már befolyást gyakorolni és az író nem emeli már fel a homályból és a legalantosabb állásból a tisztelet és a becsülés tapasztára, életem történetében a legékesebben szóló bizonyítékot lelhetik e téves nézetök megdöntésére. Mert ifjúkorom nehéz munkája reásegített arra, hogy én, az egykori szolga és zsidó házitanító, magamra vontam a művelt Európa figyelmét, az irodalmi téren kifejtett fáradhatatlan igyekezetem és nagyratörésem is oly helyzetet teremtett számomra, mely minden érdemen túl kielégített s mely fölülmúlta legmerészebb várakozásaimat.

Megemlékeztem már irodalmi munkáimnak három világrészen túl elterjedt népszerűségéről; itt még csak azt említem meg, hogy még bizonyos exkluzív, az irodalmi munkával szemben hideg és tartózkodó körök sem zárkózhattak el minden elismeréstől és méltánylástól. Az angolországi sajtó, mely éveken át gúnyolta politikai nyilatkozataimat, végre kénytelen volt bűnbánóan beismerni, hogy igazam volt, hogy nagy szolgálatakat tettem az országnak és hogy körülbelül a legtöbb téglát én szolgáltattam az indiai császárság bástyafalának felépítéséhez. Egy előadásom közben, melyet 1889-ben az Exeter Hall-ban tartottam, Sir Donald Stewart, India volt főparancsnoka megjegyezte, hogy irataim sokszor öntöttek lelket a tisztek lankadó

bátorságába és sokszor ösztönözték őket csüggedetlen kitarásra. Akárhányszor kaptam elismerő levelet (testimonials) India különböző részeiből a középázsiai eseményeken való éber őrködésemért és ama támadásokért, melyekkel szünetlenül ostromoltam a képzelt biztosság álmában szívesen elmerülő angol államférfiakat.

Sajátszerű varázsa van az irodalmi téren éveken áll tartó következetességgel kivívott sikereknek; azoknak a sikereknek, melyeket hiába kisebbit a legellenségebb bíráló is, mert a toll, a küzdelem és a siker közt ideig-óráig mutatkozó minden aránytalanság mellett is olyan nyomokat hagy, melyek sokszor csak rég feledett munkásság utóhangjai gyanánt, évek múltával mutatják hatásukat. Minthogy épen politikai munkásságomról szólottam, furcsasága okáért megemlítem, hogy Reuss herceg, a német birodalom pétervári volt nagykövete, reáirányítva figyelmemet az *Augsburger Alig. Zeitungban* megjelent vezércikkeim hatására, így szólt hozzám Budapesten, Bojanowsky német főkonzul házánál:— Úgy látszik, nem is tudja, hogy Szentpétervárott, az ázsiai ügyosztályban, milyen fontosságot tulajdonítottak a középázsiai politikáról tett nyilatkozatainak. Cikkei annak idejében nemcsak útmutatásul, hanem bátorításul is szolgáltak az oroszoknak és kegyed nagyon kétes szolgálatot tett velők az angoloknak. — Az események színhelyén tett személyes tapasztalataim, az a tartósan éber érdeklődés, melyet a középázsiai világ fejleményei támasztottak bennem és a becsvágy hatalmas ösztökélése mindenesetre nagyban hozzájárulhattak ahhoz, hogy szemem bátrabban és messzebbre vetette pillantásait, mint a czéhbéli államférfiaké; de arra, hogy iratim olyan hatást érjenek el, valóban sohasem gondol-

tani és elvonult életmódom mellett nem is-gondolhattam. Midőn a német császárnak a transzváli Jameson-féle betörés alkalmából Krügerhez intézett távirata rendkívüli izgalmat keltett Londonban és az egész világ a Németországban lábrakapó angol-falásról beszélt, egy 1896. január 12-én kelt levelemben hozzászóltam e kérdéshez, természetesen angol-baráti szellemben. Mint-hogy a *Times* jónak látta egész hasábra terjedő levelemet főlapjának első oldalán közölni és pedig épen szombati napon, hogy annál tovább forogjon közkészen e levél, — természetesen, hogy az «A *Foreigner*» aláírással ellátott közlemény annál nagyobb feltűnést keltett a német sajtóban, s minthogy II. Lipót belga király történetesen épen Londonban járt akkor, a német újságoknak az a nevezetes ötlete támadt, hogy ő belga felségét gyanították a «*Foreigner*» álneve mögött. Természetesen, hogy erre valamennyien neki támadtak a kóburginak és a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* 1896. január 21-iki számában eléggé paprikásan meglecckéztette ő felségét. Reám nézve nem lehetett közömbös a látvány, hogy koronás fő szenved meg a tollam munkája miatt; közöltem is a tényállást Belgium bécsi követével, de köztudomásra ez a *quidproquo* nem jutott, mert a *Times* nem szokta elárulni munkatársait. Az ember alig hinné, hogy milyen messzire hat el, még a föld legfőléreesebb zugába is, a sajtó befolyása. Török, vagy perzsa nyelven az iszlám népeiről közzétett nézeteimre válaszuí nem csak az ottomán birodalom minden részéből, hanem Krimióból, Szibériából, Arábiából és Észak-Afrikából is kaptam leveleket és nem fordult meg Budapesten moszlim ember, dervis, vagy kereskedő, ki meg ne látogatott és nem biztosított volna honfitársainak rokonézéséről

India mohammedánjai a szultánnal való összeköttetésem miatt különösen jó szívvvel voltak hozzám és meg is hívtak, hogy tartsak előadást számukra egynéhány városukban. Nekem csábító volt az ajánlat, mert el tudtam képzelni, hogy minő meglepetést keltett volna a vérbeli ázsiai nép közt a hamisítatlan perzsa beszéd európai ember szájából.

India mohamedánjainak küldött nyílt levelem nagyban hozzájárult e jó viszony megszilárdításához és ha nem nehezedik hat évtized súlya vállamra, régóta megtettem volna már az utat Hindosztánba.

**ÖSSZEKÖTTETÉSEM
A MOHAMMEDÁNSÁGGAL.**

XII. FEJEZET.

ÖSSZEKÖTTETÉSEM A MOHAMMEDÁNSÁGGAL.

Röviden elmondom, hogyan és mi módon jutottam összeköttetésbe India mohammedánjaival. Midőn nyomasztó viszonyok közt Ázsia moszlimjai közt éltem és mélyen megundorodva kormányzatuk vigasztalan állapotán s a körülöttem látott nyomorúságon, vágyakozó szemmel a mi művelt Nyugatunk felé néztem, Ítéletem sokkal kevésbé volt kedvező az e tájakon élő emberiségről, mint a minővé európai világunkkal való mélyebb megismerkedésem után alakúit. Minél otthonosabbá váltam az európai országok viszonyai közt, annál világosabban tűntek szemembe a Keleten látott hanyatlás okai. Láttam, hogy nem lehetünk nagyra a mi fennen magasztalt emberszeretetünkkel, igazságosságunkkal és méltányosságunkkal; reájöttem, hogy a keresztény társadalom épen oly fanatikus, vagy talán még fanatikusabb a máshitűekkel szemben, mint az iszlám és sajnos, csakhamar arra a meggyőződésre jutottam, hogy nagy hangon emlegetett keleti kultúrmisszióink nagyon is gyakran csak palástolásául szolgál anyagi törekvéseinknek és csak ürügy az idegen országok és népek leigazására és kizsákmányolására. Mindez visszatetszést

keltett bennem és ez érzéssel együtt ébredt fel szá-
 nakozásom és részvétem az iszlám amaz egyes népei
 iránt, melyekkel az előtt személyes érintkezésben vol-
 tam. Szemem világosabban látott, szívem melegebben
 dobbant meg az ázsiai zsarnokság, önkényuralom és
 fejtelenség szánalomraméltó áldozatai iránt s mert köz-
 ben a szabadságra, rendre és törvényességre vágyakozó
 ázsiaiak hangja néha-néha megszólalt az időközönként
 megjelenő török, perzsa és arab közleményekben, mé-
 lyebben átéreztem e panaszos kiáltásokat mindenkinél
 másnál, és lelki szükségét éreztem, hogy barátaimnak
 pártjára keljek nyomorúságukban. Ez volt a kezdete
 iszlámbaráti irodalmi munkásságomnak és különböző
 más értekezésem mellett *Az iszlám a XIX. században*
 című munkámat mondhatom e törekvésem első gyü-
 mölcsének. Utóbb az írott szó teréről a nyilvános be-
 szédek terére léptem és a londoni Exeter Hall-ban
 1889 május havában Törökország kulturális haladásáról
 tartott előadásom és más helyeken elmondott hasonló
 irányú beszédeim természetesen nemcsak Törökország-
 ban keltettek élénk visszhangot, hanem déli Orosz-
 ország, Jáva, Afrika és India moszlimjai közt is; mert
 az iszlám tárgyilagos és elfogulatlan bírálói már meg-
 ritkultak az újabb időkben. Indiában, hol az angolok
 szabad intézményei fölébresztették a mohammedánok
 közt az érdeklődést saját vallási közösségük minden
 öröme és bánata iránt, már akkoriban figyelmet keltett
 munkásságával a tudós *Abdul Latif Bahadur nábob*
 vezetésével Kalkuttában működő «Mohammedan Lite-
 rary Society» és nem sok idő múltával az Exeter Hall-
 ban tartott, előbb megemlített előadásom után a nábob
 megküldötte nekem ez egyesület történetét és munkás-

ságának ismertetését, meleg hangú levéllel mondván köszönetet iszlámbaráti fáradozásomért. Én pedig megragadtam a jó alkalmat és India mohammedánjaihoz szóló levelemben kifejtve okait a moszlimság iránt érzett szimpátiámnak, azt tanácsoltam a hindosztánbelieknek, hogy haladjanak tovább az újkori műveltség útjain és ragaszkodjanak szilárdul az angol kormányzathoz, mely egyetlen szabad és emberszerető kormánya a Nyugat világának. Ez írásom így szólt egész terjedelmében:

«*Budapest, Egyetem.*

1889 aug. 12.

«*Kedves Navabom,* — Szíveskedjék hálás köszönetem kifejezésével együtt tudomásul venni, hogy megkaptam a kalkuttai mohammedán irodalmi társaság keletkezéséről, fejlődéséről és tevékenységéről szóló füzeteket, melyeket szíves volt nekem beküldeni. Nagyon érdeklődvén a mohammedán világ jólléte és kulturális fejlődése iránt, már hosszú ideje a legnagyobb figyelemmel kísérem az Ön által megalapított és oly csodálatosan jól vezetett társaság tevékenységét. Alig kell hangoztatnom azt, hogy nagyon lekötelezett, midőn módot nyújtott arra, hogy összeköttetésbe lépjek Önnel, a kinek oly szellemi képességei vannak, a ki oly hazafias ember és annyira hűségese odaadással van nemzetéhez.

«Miután életem legnagyobb részét a mohammedán nemzetek és országok tanulmányozásának szenteltem, a legnagyobb érdeklődéssel viseltem a kalkuttai mohammedán irodalmi társaság működése iránt. E társaság legékesebben szóló bizonyosságát szolgáltatva annak, hogy az a nemzet, melynek szentkönyveiben ez

a mondás áll: »Kutassad a tudományt a bölcsőtől a sírig«, nem akar és nem tud hátramaradni a kulturális előrehaladásban, és hogy az iszlám még alkalmas és hajlandó arra, hogy újból visszaszerezze a középkor dicsőségét, midőn a korán követői a civilizáció fákvavivői voltak az emberi nem között.

»Politikai szempontból történik tehát, hogy szerencsét kell kívánom Önnek tevékenységéhez, ahhoz, hogy Ön terjesztette hitsorsosai között az angol köntösben jelentkező művelődés fensőbbségének tudatát azzal a fakó és kétes fényvel szemben, mely máshonnan jöhet. Nem vagyok angol ember, és nem ismeretlenek előttem Anglia indiai szereplésének tökéletlenségei és tévedései. De mint olyan ember, a ki Európa és Ázsia több vidékén élt, és a ki súlyt vetett arra, hogy mélyére lásson a dolgoknak, biztosíthatom Önt, hogy Anglia nagyon fölülmúlja a többi európai nemzetet igazságosság, emberiség, szabadság és tisztos bánásmód dolgában azokkal szemben, a kik gondjára vannak bízva. Önök, indiai mohammedánok, kik mint Khalid utódai, joggal büszkélkedhetnek azzal, hogy Indiában meghonosították a monotheizmust, Önök vannak hivatva arra is, hogy Hindosztán népének a legjobb tanácsot és példái adják, a legalkalmasabb eszközöket választván az Önök páratlan, de elavult kultúrájának felfrissítésére. Óhajtottam volna, hogy Törökország, mely szép haladást tett a modern tudományokban, átvehette volna, mint tanító és civilizáló elem a mohammedán világ irányítását. De szegény Törökországnak, ellenségektől körülvéve és a folytonos háborúskodástól elgyöngülve, a maga léteért kell erősen küzdenie, tehát nem

kísérheti figyelemmel távoli hitsorsosait, bármilyen nemes és hazafias mostani uralkodója, kit büszkén vallok barátomnak.

«Mohammedán vezető híján, Önök Indiában a legjobb úton vannak, elfogadván Anglia gyámkodását. Ön pedig, uram, ki vezeti e mozgalmat, a legjobb szolgálatot teszi nemzetének és vallásának, biztatván a mohammedánokat, hogy térjenek a nyugati kultúra és tudomány ösvényére. Szeretném, ha korom megengedné, hogy meglátogassam Indiát. De még nem mondtam le arról a tervről, hogy az indiai mohammedánoknak néhány előadást tartsak perzsa nyelven, melyet úgy beszélek, mint anyanyelvemet. És ha Indiába megyek, ott társaságuk védnöksége alatt fogok megjelenni, arra törekedve, hogy egy kövecskével hozzájáruljak az Ön iparkodása által emelt nemes épülethez.

(Bocsánat e levelem nagy terjedelméért. Remélem, szíves lesz alkalmat adni levelezésünk folytatására, és a jövőben is eljuttatja hozzám társasága kiadványait.

Tisztelője

a Vámbéry Ármin.)

«Abdul Latif Bahadur navabnak C. I. E. Kalkutta.»

Egyáltalán nem is gondoltam, hogy különös hatása lesz e levelemnek, tehát nagyon csodálkoztam, midőn nemsokára nyomtatásban is megjelent, és részletes bevezetéssel ellátva, sok ezer példányban kezére került India mohammedánjainak. »Indiában« — így kezdődött a bevezetés — «a politika főeseménye egy levél, még pedig nem valami hivatalos vagy a nyilvánosságnak szánt levél. Eszünk ágában sincs, hogy arra a nagy

gonddal készült iratra czélozzunk, melyet az alkirály *saját személyében* — megkülönböztetésül attól a hatalmas gépezettől, melyet «the Governor-General in Council» néven emlegetnek — Pertap Singh kasmiri maharadszához intézett, mert ez a levél már néhány hét óta közkézen forog. A levél, melyről szólunk, nem jön felsőbb helyről s hivatalosnak semmi tekintetben sem mondható; magánközlése egy szegény, de kitűnő európai panditnak (tudósnak). Tegnap jelent meg a reggeli lapokban és megjelenik még a *Reis and Rayyel* e heti kiadásában. Vámbéry tanárnak Abdul Latif Bahadur nábobhoz írt leveléről szólunk, stb.»

Az indiai sajtó tényleg napokon át foglalkozott ez írással, melyet sokféleképen kommentáltak és úgy angol, mint mohammedán részről a nap fontos eseményének nyilvánítottak. Meghívtak, hogy jöjjek el Indiába, hol a mohammedánság vendégének fognak tekinteni. Úgy tervelték, hogy külön bizottságot alakítanak evégből s én nyilvános beszédeket fogok mondani az országban. Egy szóval, ünnepelni akartak, mint Anglia és az iszlám barátját. «Kalkutta, 1890. 16. Toltollah (aug. 12-én)» kelt levelében ezt írta nekem Abdul Latif Bahadur nábob:

«Neve oly ismeretessé vált közöttünk, mint a szállóige s mivel nagyra becsüljük Önt az iszlámnak Európában való nemes és hajthatatlan védelméért, rendkívüli kitüntetésnek vennők, ha láthatnék Önt saját szemünkkel és hallgathatnék beszédét saját fülünkkel.» Visszagondolva ifjúkorom régi küzdelmére és lelkem elé idézve azt a sok bántalmat és megalázást, melyben szegény zsidófiú létemre bőséges részem volt, nagyon csábított a gondolat, hogy ünnepelet vendég gyanánt

tiszteltessem és csodáltassam magam Indiában, a rád-
 zsák, a pompa és a fény hazájában. De ábrándjaim kora
 letűnt! Közel voltam a hatvanhoz, a túlérétség korához,
 életünknek ahhoz a szakához, mely hideg komolyságá-
 val útját állja a hiúság minden csábításának. Nem sokáig
 űzhettem velem játékát a képzelet az indiai fogadtatás-
 ról, hol rózsafüzérrel ékesítik, dicshimnuszokkal ünne-
 pelik és édes illatszerekkel árasztják el a jövevényt; a
 józan megfontolás csakhamar elűzte ez ábrándképeket.
 Köszönettel visszautasítottam a meghívást, de fenntar-
 tottam összeköttetésemet India mohammedánjaival s
 nem zárkoztam el a bramánoktól sem, tanúsága szerint
 dr. Mookerjeevel, a *Reis and Rayyet* című újság nagy-
 műveltségű szerkesztőjével váltott leveleimnek.* Nem
 kevésbé élénk érintkezést tartottam fenn a Gondali
 Thakor Szahibbal (herceggel) s más hindosztáni tudó-
 sokkal és államférfiakkal. Az a körülmény, hogy sokan
 ez urak közül kitűnően írtak angolul és egynémelyikök
 még latin és görög idézeteket is szőtt levelébe, rend-
 kívül meglepett engem, ki művelődésünknek csak az
 iszlámra tett hatását ismertem addig. Bizony mondom,
 Angolország nagy dolgot művelt Indiában és igaza volt
 Bismarcknak, a midőn azt mondotta: «Ha Angolország
 elvesztené Shakespeare-t, Milont és minden szellem-
 óriását, az, a mit Indiáért tett, egymagában elegendő
 volna arra, hogy megállapítsa az emberi művelődés kö-
 rüi szerzett érdemeit.»

Iszlámbaráti irodalmi munkásságom természetesen
 még nagyobb figyelmet keltett Mohammed tanításának
 török hívei között, még pedig annál is inkább, mert

* L. *An Indian Journalist*, being the Life and Letters of
 dr. Sambhu O. Mookerjee, Calcutta, 1895, 306—315. 1.

éveken át voltam munkása a török sajtónak és egyesekkel állandó levelezésben is álltam. Oroszellenes politikai írásaim révén szellemi összeköttetésbe jutottam Krimia és Oroszország más részeinek tatár alattvalóival is, kik tőlem kértek tanácsot arra nézve, hogy mittévők legyenek nemzeti és vallási szorongatásukban. Sokan ajánló levelet kértek tőlem a török kormányhoz és megható volt a részvétel, melynek tanújeleit láttam az iszlám világának legmesszebb pontjairól, midőn híre ment, hogy lábtörés miatt ágyban fekvő beteg vagyok. A mohammedán ember, ha oszmán volt, ha tatár, ha perzsa, afgán vagy hindosztáni, ritka esetben mulasztotta el, hogy felkeressen, ha Budapesten át vitte útja, és köszönetet mondjon munkásságomért. Akárhányan igazi dervisnek hittek, ki európai inkognitót öltött, hogy üdvére és javára lehessen az iszlámnak.

Azt, hogy a közel és távol Keleten élő régi barátaim ily nézettel voltak felőlem, leginkább azoknak a híradásoknak tulajdonítom, melyeket a moszlim világ minden tájáról Budapestre, Gülbaba sírjához zarándokló dervisek vittek szét rólam. Ezek, a magyar fővárosban járván, meglátogattak s élő emlékeztetői lévén egykori kaladjaimnak, szívesen látott vendégeim voltak. Evlia Cselebi, a tizenhetedik századbeli török utazó útleírása szerint Gülbaba már a török világ ideje előtt ismerkedett meg Magyarországgal és sírjának Szolimán hada megadta ugyanazt a tiszteletet, melyben Konstantinápoly meghódítása után II. Mohammed Ejub temetkező helyét részesítette. Valóban megható látni, hogy milyen messzire elhatott s milyen tartósan megmaradt a híre az iszlám ez útegyengetőjének az óvilág igazhívői közt. Láttam törököket, arabokat, perzsákat, afgánokat, in-

dusokat, kasmirbelieket, sőt tobolszki tatárokat is, kik sírjához zarándokoltak. Pedig a kérdés, hogy a Rózsák atyja Mohammed hitének melyik felekezetéhez tartozott, nincsen tisztába hozva, mert igaz ugyan, hogy az oszmánok e síremlék kímélését a passzaroviczi békében egyenesen kikötötték, de másrésről Naszreddin sah, a perzsák királya is azzal a gondolattal járt, hogy mint a síiták ura, meg fogja újítani e síitának tartott szent síremlékét és tett is intézkedéseket ez óhajtságának megvalósítása érdekében. Gülbaba különösen a dervisekre volt nagy vonzó hatással. Elzarándokoltak sírjához üres zsebbel, járatlanul az orszáig nyelvében, és szembe nézve minden veszedelemmel. Egyikök Kadrije testvérenek tartotta, másíkok a Dselali-szerzet tagjának s ha egynehány napig itt tanyáztak a régebben szegényes, de most már pompásan helyreállított kupola alatt, elmaradhatatlanul meglátogatták csekélységemet. Mindenek fölött érdekes volt látni, milyen vizsga pillantásokat vetettek reám ezek a jobbára rongyos és lefogyott moszlim globetrotterek. Megtévesztve a különböző ázsiai nyelvekben való otthonosságom, s még inkább egykori dervis voltom híre által s a barátságos fogadtatáson is felbátorodva, némelyek fölvetették előttem a kérdést: hogy még meddig időzöm a hitetlenek között ez inkognitómban és nem térek-e már vissza nemsokára az igazhitűek országába? Válaszomban legtöbbször utaltam Szádi sejkh, a Gulisztán («Rózsaliget») híres szerzőjének életére és élményeire, ki ámbár szintén igazi dervis volt, mégis különböző felekezetek körében élt, hogy annál jobban megismerkedhessek a világgal és végre, mint ember, örök emlékezetét hagyta a világnak. Minden különössége mellett

és a fanatizmus külső jelei daczára, jelentékeny mértékét leltem nem egy ily dervisben a vallási kételkedésnek és a világpolgári eszméknek, a mit gondosan takargatnak ugyan, de mely mégis tökéletesen igazolja ezt a középkori mondást: *Qui multam peregrinatur raro sanctificatur*, vagyis, a ki sokat járja a világot, nem igen jut a szentek sorába. E dervisek által, kik gondolatban titkon vonzódtak hozzám, hírem, nevem friss emlékezetben maradt az iszlám világának legmeszebb vidékein. Mint legújabban, az *Illustrated London News* 1904. november 26-iki számában olvasom, Mr. Cunnninghame Graham, egy ismert angol utazó, még déli Marokkóban is ráakadt nevemre. A Kintaii Kaid (főnök) fogságába esvén, egy perzsa vándorköltővel találkozott, ki azt mondotta: — Valóban merészlelkű ember az a *Bambra* (nevem elferdítése), az a perzsául beszélő keresztény dervis, ki a világ összes könyveit olvasta, ki bejárta az egész világot és járatos a világ tudományában. Hát bizony igen méltó ember ő a padisáhok barátságára. — A dervisek élő távirati ügynöksége a mohammedán nép mélyebb és magasabb rétegeinek és a tekkékből (klastromokból) és bazárokból, hol a néppel érintkeznek, széltében elterjednek híreik a családi élet legbelsőbb rejtekéig. Nincs is rajta mit csodálkozni, hogy évtizedek múltával is jöttek még hozzám a levelek Ázsia különböző országaiból.

A moszlim világ szélesebb köreivel fentartott emez érintkezéseim révén idővel összeköttetésbe jutottam a moszlim Ázsia felsőbb rendével is. De mindenek előtt megemlékezem Anglia királynőjénél, a világnak e köztudomás szerint leghatalmasabb mohammedán fejedelménél tett látogatásomról.

AZ ANGOL UDVARNÁL.

XIII. FEJEZET.

AZ ANGOL UDVERNÁL.

Abban a mértékben, a hogy műveim felkeltették a figyelmet az ó és új világ legmesszebb tájain, elterjedt hatásuk Európában is a legfőbb kormánykörökig, és nincs mit csodálni rajta, hogy a vándorbot és az író toll hercegekkel és uralkodókkal is érintkezésbe juttatta a homályos származású íróembert. Angliában, hol a *self-mademannel* szemben az udvari etikett minden szigorúsága mellett sem keresik a származás feltételeit, nem maradhatott észrevétlenül a brit államérdekek e buzgó védelme. *The Coming Struggle for India* című könyvem megjelenése után Viktória királynőtől, kivel már előbb is találkoztam Sandringhamben, a walesi hercegnél, meghívót kaptam, hogy látogassam meg Windsorban és a fogadtatás, melyben ez a kiváló és párját ritkító fejedelmi nő részesített, ép oly nagy feltűnést keltett a világban, mint a hogy valósággal meglepett engem magam is.

1889-ben, londoni tartózkodásom idején történt, hogy a következő meghívót kaptam:

THE LORD STEWARD

HAS RECEIVED HER MAJESTY'S COMMAND TO INVITE

PROFESSOR VAMBÉRY

TO DINNER AT WINDSOR CASTLE ON MONDAY THE 6TH MAY,

AND TO REMAIN UNTIL THE FOLLOWING DAY.

WINDSOR CASTLE, 5TH MAY 1889.*

E meghívásról előzetesen táviratilag is értesítettek, s mivel politikai okok miatt nem akarták csak úgy egyszerűen meghívni és megtisztelni az oroszellenes író, mert a szentpétervári udvar körében ezt leplezetlen kihívásnak vették volna, a táviratban hozzátették: *«to see the library and the sighs of the castley.* («Hogy megtekintse a könyvtárat és a kastély látványosságait»). Olvasva e szókat, azt gondoltam magamban, hogy ha II. Sándor czár minden különös tekintet nélkül és nyíltan fogadhatta és kitüntethette Stead-et, az oroszbarát író, talán nem lett volna szükség erre a kifogásra és Viktória királynő ép olyan könnyen fogadhatta volna az ellenkező nézet képviselőjét. De nem vettem ügyet e fölösleges óvatosságra; Windsorba mentem, hol udvari hintó várt a pályaudvaron, a várkastély kapujánál pedig Sir Henry Ponsonby főudvarmester, ez a nemes gondolkozású kiváló férfiú fogadott igen melegen s ő kísért szállásomra is. Még le sem vethettem utazó ruhámat, midőn megjelent nálam a szeretetreméltó Sir Henry Ponsonby s az udvari szokáshoz képest elem adta a *royal birthday book-ot*, kérve, hogy irjam bele nevem

* *Magyarul:* A főudvarmester azt az utasítást kapta ő fel­ségétől, hogy hétfőre, május 6-ikára hívja meg Vambéry tanárt ebédre Windsor kastélyába és tartsa ott még a következő napon is. Windsor-kastély, 1889 május 5-én.

és születésem napját és esztendejét. Nem volt épen utolsó társaság, melybe ily módon bejutandó voltam, mert a könyv tele volt a század koronás főinek, hercegeinek, nagy művészeinek, tudós fiainak és híres katonáinak névalírásával. De midőn eleget akartam tenni a felszólításnak, eszembe jutott születésem napjának bizonytalansága. Sir Henry, ki észrevette habozásomat, jóakarató mosolylyal kérdezte, hogy mi légyen oka zavartságomnak.

— Uram, — feleltem, — nem tudom határozottan, hogy mikor születtem és nem szeretnék valótlanságot írni e királyi könyvbe.

S midőn elmondottam születésem körülményeit, melyekről e könyv első oldalán teszek említést, a nemes férfiú megragadta kezem és így szólt hozzám: — Ne szégyelje. Ő felsége többet ad vendégeinek munkásságára és érdemeire, mint származásukra. — Bejegyeztem hát 1832 márczius 19-ének megszokott dátumát, de még most is kötve hiszem, hogy akadt volna bár egy is a windsori udvar vendégei közt, ki ne tudta volna az évet és napot, melyen a világra jött.

Nem tekintve e kissé kínosan mulatságos epizódot, rendkívül kellemesen telt időm Windsorban. Az udvari méltóságok, kikkel mindjárt a lunchnél megismerkedtem, egymást múlták fölül szeretetreméltóság dolgában az ázsiai brit érdekek külföldi védelmezője iránt és különösen kitűntek ebben a tekintetben a katonatisztek, kik csakhamar politikai beszélgetésbe bocsátkoztak velem. Az angol, legyen bár udvaronc, katona, vagy egészen közönséges halandó, bátran kimondja politikai véleményét, az ép kormányon levő pártra való minden tekintet nélkül s nem kevésbé bámultam, midőn a főbb

udvari hivatalnokok egyike, ki buzgó tisztelője volt Gladstonenak, igen éles kifejezésekkel bírálta a konzervatív lord Salisbury politikáját és engem is belevont e bírálatába.

A történelmileg nevezetes kastély egyik sarkán levő kerek toronyszobában laktam s midőn elmerülve néztem a szép vidéket s a kanyargó Themsét, és eszembe jutottak a képzetek, melyeket Shakespeare olvasása közben e királyi székhelyről alkottam, mély meghatottság vett rajtam erőt, láttára sorsom különös fordulának. Ha valaki azt mondotta volna nekem akkor, hogy engem, ki szegényes viszonyok között éltem, sőt éhséget is szenvedtem, majdan vendégül lát és kitüntetéssel halmoz. el Windsorban Nagy-Brittánia királynője és India császárnője, hogy nagy udvari méltóságok vezetnek majd végig a lovagtermeken és mutogatják nekem a csodás-birodalmi kincstárat, s hogy az udvari ebéden a harmadik helyet jelölik ki számomra a királynő közelében: valóban, minden élénk képzelőtehetségem mellett is a szemébe nevettem volna és bolondnak nyilvánítottam volna az illetőt. Soha sem kápráztatott el annyira a korona fénye, hogy az, ki viseli, föltétlen hódolatra és imádatra készítetett volna. De Viktória királynőnek mindenki meghagyhatja, hogy elbűvölte az embert lényének igaz egyszerűségével, egyéniségének ritka szeretetreméltóságával és főképen azzal a módjával, a hogy ki tudta tüntetni a művészetet és a tudományosságot. Téved, a ki azt hiszi, hogy ez a nő, ki a monarchikus köztársaság élén állott, — a hogy joggal nevezik Angliát alkotmányánál fogva — csakis szimbolikus vezetője volt e hatalmas államnak és nem gyakorolt befolyást a nagyszerű gépezet működésére. Viktória királynő csodálatos emlé-

kező képességgel volt megáldva; behatóan tájékozva volt minden kérdésben, élénken érdeklődött minden iránt s a beszédén és az arcán előmlő ünnepies komolysága mellett sokszor jelentkeztek a szellem ragyogó szikrái a sokak előtt fagyosnak tetsző külszínén, önkénytelenül azt a benyomást keltve az emberben, hogy tehetséggel megáldott fejedelmi nővel és okos asszonynyal áll szemtől-szemben.

Viktória királynőt néha merőben alaptalanul olyan uralkodónőnek mondták, ki hideg magatartásával, nagy tartózkodásával és ridegségével, aggályosan kimért kérdéseivel és feleleteivel nem tett különösen jó benyomást látogatóira. Ez az ítélet, mint említettem, épenséggel nem volt helyes. Igaz, hogy kezdetben bizonyos mértékig félénk és tartózkodó volt, de mihelyt tisztába jött okos és vizsgáló szeme az idegen egyéniségével és jellemével, a látszólagos fagyosságot fejedelmi kegy váltotta fel és az ember láthatta, hogyan melegszik fel és hogyan emelkedik fokról-fokra érdeklődése. Midőn részem volt abban a szerencsében, hogy Sandrigham parkjában két szamár által vont kis kocsiját kísérhettem, eleinte úgy látszott, hogy nem vet különös figyelmet beszédemre; de midőn a kíséretében levő udvari méltósággal középázsiai tapasztalataimról kezdettem beszélni, érdeklődése szemlátomást megnőtt és tudakozódni kezdett kalandjaim legapróbb részleteiről. Legjobban meglepett azzal, hogy jól megjegyezte magának és szabatosan ejtette ki az európaiak és különösen az európai nők számára idegenszerű keleti neveket; mi több, emlékezett az udvaránál megfordult különböző ázsiai személyiségek arcvonásaira és sajátosságaira is és ítélete róluk mindig találó volt.

Egy este, gondolom Sandringhamben, hosszasan beszélt velem a Keletről és különösen Törökországról. Pontosan emlékezett a fél századév óta Londonban megfordult török követekre s midőn beszélgetésünk közben hosszasabban foglalkozott Fuad pasával, bátorságot merítettem és megkérdeztem tőle, hogy csakugyan tnegesett-e a Keleten sokat emlegetett következő anekdota. — Azt beszélik, — mondtam — hogy Fuad pasa egy küldetése alkalmával szép melltűt adott át felségednek Abdul Medsid szultán megbízásából és felséged az ajándék drágaköveiből évek múltával egy pár fülönfüggőt készíttetett magának. Fuad pasa egy későbbi küldetése alkalmával meglátta és megcsodálta ezt a függőt és felséged erre így szólt hozzá: — N'est ce pas Sa Majesté le Sultan sera bien faché d'entendre, que j'ai gâté la broche dont il m'a fait cadeau? — és Fuad pasa erre állítólag ezzel az elmés megjegyzéssel felelt: — Au contraire, Madame, mon souverain sera enchanté d'entendre que votre Majesté prête Toreille á tout ce qui vient de sa part.*

A királynő nyugodtan végighallgatott, azután így szólt:

— Csinos történet, csakhogy nem igaz.

Úgy vettem észre, hogy e nőnek sokkal több érzéke van Angolország ázsiai hatalmi állása iránt, mint akárhány híres miniszterének; a perzsa sah is valósággal

* Magyarul körülbelül így lehetne kifejezni ezt a kettős értelmű színfrancia czélzást: — Úgy-e, ő felsége, a szultán, haragudni fog, ha meghallja, hogy elrontottam a melltűt, melyet nekem ajándékkul adott? — Ellenkezőleg, asszonyom, uralkodóm boldog lesz, ha meghallja, hogy felséged mindent, a mi tőle származik, a fülébe fogad.

csodálatos dolgokat beszélt nekem, budapesti látogatása alkalmával, a királynőnek a Kelet dolgaiban való tájékozottságáról. Nagyot bámultam rajta én is, midőn a hetven éves hölgy hindosztáni nyelvtanulmányairól beszélt nekem és megmutatta gonddal készült írásbeli gyakorlatait. Az a két nagyturbános és bő palástban járó indiai szolga, ki ebédközben a királynőt kiszolgálta és sétái közben mindig nyomon követte, meggyőző bizonyosságát szolgáltatva annak az érdeklődésnek, melyet India fejedelemszonya az Ázsiában való brit hatalmi állás iránt tanúsított; és nem tudtam hová lenni csodálkozásomban, midőn láttam, milyen alázattal szolgálnak ki e hosszú szakállú ázsiai emberek egy asszonyt, ki hozzá még *keresztény* asszony is volt. Az embert nem hagyhatta közömbösen, midőn egy szerény és igénytelen asszony képében látta maga előtt a föld kerekiségének leghatalmasabb uralkodóját, ki majdnem négyszáz millió ember sorsát kormányozza. S midőn láttam Windsor udvari könyvtárában azokat az aranybetűs nagy papírtekerceket, az afganisztáni emír és más ázsiai hatalmasok dagályos nyelven megírt hódoló feliratait; vagy midőn megbámultam azt a számos koronát, jogart és keleti fegyverzetet, mely halomszámra áll a windsori kincstárban, nem győztem betelni a britek nagysága és hatalma körüli forgó gondolataimmal. Tiltja a köteles tartózkodás, hogy többet is szóljak Viktória királynőről, de nem hallgathatom el azt, hogy az a kegyesség, melylyel fogadott és azok a szavak, melyekkel kifejezte elismerését Anglia körül szerzett irodalmi érdemeimért, mindenha drágábbak és becsesebbek lesznek számomra, mint azok a kincsek és rendjelek, melyekkel más uralkodók megjutalmazni vélik az irodalmi érdemeiket.

A királynő 1901-ben bekövetkezett halála után utóda, VII. Edwárd király adta számos bizonyítékát hozzá való kegyességének. Vele, mint már említettem, 1865-ben ismerkedtem meg. Már trónörökös korában sem mulasztott el egyetlenegy alkalmat sem, hogy megtisztelje teljes figyelmével irodalmi tevékenységemet. A politikai gyűlölség s az Angolország hatalma és nagysága miatt érzett irigység úgyszólván divatba hozta a kontinensen, hogy kigyót-békát kiáltottak e fejedelemre, kit úgynevezett ifjúkori vétkeinek szellőztetésével igyekeztek minden tekintetben elrágalmazni és feketére festeni. Pedig azt csak nem szabad bűnül róni az eleven elméjű, vidám lelkületű és az udvari szertartások nyűgét sehogysem kedvelő királyfinak, hogy szókimondó természetével nem szenvedhette az alatomosságot és a képmutatást és megőrizte a fesztelenség egy bizonyos nemét a bel- és külföld népeinek minden osztályával való érintkezésében s nyíltan, minden alakoskodás nélkül kereste az élvezeteket. Edwárd király demokratikus korunk szülötte volt mindig és az is maradt. Nem vet ügyet az osztálykülönbségre oly mértékben, mint más koronás fők szoktak és sohasem tartotta szükségesnek, hogy felvilágosodott és szabadelvű ember létére alárendelje egyéniségét uralkodói mivoltának. Európa és Ázsia minden fejedelme közt nincs egy sem, ki oly alaposan megismerkedett volna, mint ő, az ó- és új világ különböző országaival és népeivel s ehhez képest meg is van a teljes rátermettsége arra, hogy politikai vezetője legyen óriási birodalmának. Ha vele beszélgetve, említést tettem Törökország, Perzsia és India viszonyairól, tájékozottnak láttam a kérdések minden részletében. És a mellett soha sincs befolyással ítéletére a faj és a vallás

különbözösége. Még a londoni társaság közepette is mindig bizonyosságát adta demokratikus érzületének. Megesett, hogy egy zsidó vallású újságszerkesztő asztalánál találkoztam vele s láttam, hogy olyan tisztelettel bánik a ház asszonyával, mint ha fejedelmi nő lett volna. A midőn pedig, budapesti látogatása alkalmával, észre vette, hogy a magyar főurak nem adják meg az Írónak a Londonban megszokott tiszteletet, társas összejövetelt rendezett és karonfogva az író toll emberét, tüntetőleg az ő társaságában lépett a terembe s e szókkal mutatta be az összegyűlt főuraknak: — My friend, Prof. Vámbéry; barátom, Vámbéry professzor!

Edwárd király avatott író és kitűnő szónok is; bizonyosság reá e címmel megjelent könyve: *Speeches and Addresses of H. R. H. The Prince of Wales 1863—1888*. London 1889. Ismétlem, hogy elhamarkodott ítélet nem volt még oly igazságtalan, mint a melyet az európai szárazföld bizonyos újságjai mondtak a britek mostani királyáról. Midőn 1901-ben, nemsokára trónralépte után, Londonban meglátogattam, nem csekély elégtétellel láttam, hogy a korona semmit sem változtatott egyéniségén. Csak olyan kedves és szeretetreméltó volt hozzám, mint annak előtte s megkért, hogy látogassam meg mindig, valahányszor Londonba megyek. Tanújelét adta nemeslelkűségének hetvenedik születésnapja alkalmával is, midőn magántitkárától, lord Francis Knollystól a következő táviratot kaptam: «The King commands me to send you his warmest congratulations on the 70th anniversary of your birthday.» («A király meghagyta, hogy közöljem önnel legmelegebb szerencsekívánatait 70-ik születésnapja alkalmából.») És néhány nappal ez üzenet után a következő levelet kaptam:

«*Marlborough House, Pall Mall, S. W.*
March 18, 1902.

«*Dear Professor Vambéry,* — I am commanded by the King to inform you, that he has much pleasure in conferring upon you, the third eláss (Commander) of the Victorian Order on your 70th birthday, as a mark of his appreciation of your having always proved so good and constant a friend to England, and as a token of His Majesty's personal regard towards you.

«I beg to remain Dear Professor Vambéry
«Yours very faithfully,

«*Francis Knollys.*»

Az igazi fejedelmi kegynek ez a megnyilatkozása természetesen jelentékeny feltűnést keltett a külföldön és itthon is, hol a kormány csak épen hogy tudomást vett ünnepemről, és teljes mértékben méltányolták is mindenfelé. Hogy miért éreztették velem itthon ez alkalommal is e mondást: *Nemo propheta in patria sua*, arról már volt szó e könyv egy másik helyén. Itt csak bizonyosságát akartam szolgáltatni annak, hogy VII. Edward király őszinte érdeklődéssel kíséri a szellemi törekvéseket és hogy nagy állásában sincs rá hatása a származás és a vallás különbözőségének. Közvetlenül trónra lépte után közölték azt a kérését a külföldi udva-

* *Magyarul:* «Kedves Vambéry tanár, — A király parancsára értesítem Önt, hogy nagy öröme szolgál ő felségének, midőn 70-ik születésnapja alkalmából a Victoria rend harmadik osztályát (tishti jelvényét) adományozza önnek, jeléül annak, hogy megbecsüli Angliával szemben mindig tanúsított hű és kitartó barátságát s biznyságául Ő felsége ön iránt való személyes figyelmének. Maradok, kedves Vambéry tanár, őszinte híve, Francis Knollys.»

rok képviselőivel, hogy mutassák be neki a Londonban megforduló idegen írókat és művészeket, mert óhajt megismerkedni velők. Ezzel is megmutatta, hogy méltó fejedelme a szabadelvű Albionnak és egészen át van hatva századunk demokratikus szellemétől.

Híven a régi igazsághoz, mely azt mondja, hogy az alma nem messzire esik fájától, ép ilyen erények teszik kiválóvá fiát, a walesi herceget, ki szeretetreméltóságával és nyájasságával már is meghódította mindenek szívét. Sandringhami látogatásom alkalmával az akkor távol levő clarencei herceg lakosztályában laktam és ennek következtében közvetlen szomszédja voltam az akkor még egyszerűen «György herceg» néven emlegetett angol trónörökösnek. Egy délután, a hogy épen levelezésemmel voltam elfoglalva, meghívást kaptam, hogy menjek le a kertbe és csatlakozzam a királynő társaságához; de mert előbb meg akartam mosni a kezem és többszörösen csengettem mindhiába, megjelent szobám ajtajában az ifjú herceg és kérdezte, hogy mit kívánok. Megmondottam s néhány percz múlva visszatért a fiatal herceg nagy kancsóval a kezében, melyet mosolyogva tett le mosdóasztalomra. Nem is rossz, gondoltam magamban; — herceg szolgálja ki az egykori zsidó koldusdiákokat. Sokszor nevettem ezen az eseten s emlékére «The Royal Jug-bearen» (a királyi kancsóvivő) melléknevével ruháztam fel Nagybritannia jövődjé uralkodóját. Atyjára üt a király többi gyermeke is. Szívesen emlékezem például a következő epizódra. Egy este díszebéd volt Sandringhamban Viktória királynő tiszteletére. Nekem Lujza hercegnőt kellett az asztalhoz kísérem s midőn a walesi herceg, a mostani király, végigjártatta szemét a szalonban egybegyűlt vendége-

ken, hozzánk lépett s így szólt hozzám: — *Vambérg, why did you not pull on orders?* («Vámbéry, miért nem tette föl a rendjeleit?») — Épen mentegetőzni akartam, mikor a hercegnő — most Fife hercegné — közbevágott e szókkal: — Papa! a professzor néhány könyvét aggathatta volna a mellére, az lett volna a legillőbb dekorációja! — VII. Edward király igaz megbecsülés-sel volt hozzám mindig és legbecsesebb emlékeim közé teszem el azt az üzenetét, melyet főhadsegédével küldött abból az alkalomból, hogy néhány sor ajánlással elküldöttem számára egy példányát ez önéletírás angol kiadásának. «Királya — így szól a levél — «meg van hatva az első kötetben levő ajánlástól és jól esik tudnia, hogy annyira ki volt érdemelve az a barátság, melyet önnel szemben kimutatnia, öröme szolgált.» Hamisítatlan demokratikus szellem uralkodott a mostani király udvaránál, mikor még a trón örököse volt; és ezt a szellemet otthonossá tette a Buckingham-palotában is, nem kis bosszúságára akárhány szűkkeblű arisztokratának. VII. Edward király jobban megértette korát, mint sok más fejedelmi testvére és semmi sem természetesebb, mint az ő népszerűsége Angliában és Amerikában.

**ÉRINTKEZÉSEM
ABDUL HAM SZULTÁNNAL.**

XIV. FEJEZET.

ÉRINTKEZÉSEM ABDUL HAMID SZULTÁNNAL.

Mínthogy épen fejedelmi elismerésről szólok, meg kell, hogy emlékezsem arról a fogadtatásról is, melyben a török szultánnál volt részem s mely különös ellentéte Konstantinápolyban régebben töltött napjaimnak.

Abdul Hamid szultánnal való személyes ismeretségem abból az időből ered, midőn a Resid pasával sógor-ságban levő Rifaat pasa házánál éltem. Ali Galib pasa, az előbbi fia, ki Abdul Medsid szultán egyik leányát bírta feleségül, francia nyelvre akarta taníttatni a feleségét s engem szemelt ki tanítójának, mert feltették rólam, hogy ismerve a török szokásokat, ügyelni fogok a háremélet szigorú szabályaira. Hetenként háromszor kellett megjelenem a pasának a bebeki öbölben levő palotájában és mindig egy eunuch vezetett a mabeinba, vagyis a hárem és a szelamlik közt levő szobába, hol leültem egy függöny előtt, melynek másik oldalán tanítványom, a herczegnő foglalt helyet, kit egyébként soha meg nem láthattam. Tanításom módszeréül az akkori-
ban divatozó úgynevezett Ahn-féle módszert választottam, mely egyes rövidebb mondatok betanulásából állott s ezeknek kapcsán a tanítvány lassankint megtanulta a

szókincset és a formákat is. A függönyhöz fordulva előmondogattam a leczkét: pere — baba; mére — ana; le pere est bon — baba eji dir; la mére est bonne — ana eji dir stb.; a hercegnő a függöny mögött mind-
ezt fennhangon megismételte s kiejtésben is igyeke-
zett mindig szigorúan utánozni. Fatma szultánnak, így
hívták a hercegnőt, lágyan csengő szelíd hangja volt,
a miből azt következtettem, hogy szelíd a lelke is. Való-
ban kedves és jószívű nő volt, mert a midőn egy dara-
big már folyt a leczke, megparancsolta a mellettem,
igazabban szólva: az ellenőrzésem végett ott álló
eunuchnak, hogy szolgáljon nekem frissítővel s utóbb
kérdőzködött állásomról és magánviszonyaimról is.
A mabeinban adott e leczkeóráim közben időnkint
belépő látogatók közt különösen feltűnt nekem egy
haloványképű karcsú fiú, ki sokszor leült mellém, meg-
pihentette rajtam szemét és előadásaim iránt érdeklő-
dni látszott. Kérdőzködtem, hogy ki legyen ő s hal-
lottam, hogy neve Hamid efendi herceg, testvéröcsce
tanítványomnak, és hogy élénk eszével különösen kitű-
nik testvérei között. Természetes, hogy idő múltával
egyéb emlékeimmel együtt ez az emlékem is elhalová-
nyodott.

Visszatérve Középázsziából, hol egészen más körben
mozogtak tanulmányaim, Törökországtól, könnyen ért-
hető okok miatt, távol tartottam magam és az oszmán
néppel csak annyiban érintkeztem, a mennyiben nyelv-
vészeti és néprajzi tanulmányaim vonatkozással voltak
a nagy török népcsalád messze nyugatra szakadt ágá-
nak nyelvi és ethnikai múltjára. De ámbár újságíró
tollammal leginkább Középázsia dolgaival foglalkoztam,
mégis mélyen meghatott mindig a balsors, mely a por-

tához társul szegődött. Nem lehetett közömbös reám nézve az a föld, melyről ifjúkorom álmaim szöttem, mely örök hálára kötelezett nemes vendégszeretetével s a hol olyan jól éreztem magam, mint szülőföldemen. Részt vettem minden fájalmában és szerencsétlenségében s mikor csak alkalmam nyílt reá, mindig lándzsát törtem Törökország mellett. Ha nem is tartottam fenn a személyes érintkezést a portával, mindig szent kötelességemnek ismertem, hogy síkra szálljak tollammal e sokszor igazságtalanul eláztatott nép érdekében. Törökbaráti érzelmeim természetesen nem maradhattak ismeretlenül a Boszporus partján s midőn a törökországi vasút megnyíltával Sztambulba mentem, nyugodt és zajtalan, de annál melegebb és bensőségesebb fogadtatás jutott részemül a törökök és uralkodójuk részéről. A kölcsönös viszony csak lassankint állapotodott meg köztünk s első utazásom alkalmával alig, hogy észre vettek, mert régi ismerőseim közül, harmincz év elmúltával, már kevesen voltak életben és kevesen emlékeztek az egykori Resid efendire, a hogy annak idején az udvar körében emlegettek. Második látogatásom alkalmával már sokkal jobban ment a dolog, mert újabb megjelenelemmel újra éledt a török társadalom körében a jövevény nyelvbéli talentumának régi hírneve. A hol csak megfordultam, meglepődve néztek reám az emberek, mert sokan, kik a régi időből nem ismertek, török renegátat gyanítottak bennem hamisítatlan török efenditársalkodásomért. De hála régi összeköttetésemnek, csakhamar eloszlott a személyemet körülvevő titokszerűség. A török napilapok hasábos tudósításokat közöltek csekélységemről és magasztalva szóltak azokról a szolgálatokról, melyeket, hosszas távollétem daczára,

az országnak tettem. Abdul Hamid szultán, ez az ép oly óvatos, felvilágosodott és nemzeti érzéstől áthatott, mint sajnós egy kissé félénk és határozottan önkényes fejedelem, nem akart mögötte maradni népének az elismerésben s minthogy első látogatásom idején egy kellemetlen eset megakadályozta benne, hogy jelét adja rokonérzésének, néhány hónappal ez első látogatásom után személyes vendégül hívtak meg a török fővárosba. Hogy feledve legyen a mulasztás, most valósággal fejedelmi fogadtatásban volt részem. A Perába vivő magaslaton, melyre mint nagyon szegény ifjú kalandor kapaszkodtam fel 1857-ben, most udvari hintó ragadott fölfelé egy udvari tiszt kíséretével, ki a pályaudvaron fogadót; s midőn a legelőkelőbb szállóban elfoglaltam a szultán parancsa folytán számomra készen tartott lakosztályt és nemsokára fogadtam a főszertartásmestert, ki átadta uralkodója üdvözlését, bajos lett volna nem gondolnom ismét pályám mesés alakulására. A múlt ködében elvonult szemem előtt első, patkányokkal nyüzsgő szállásom Püspökynél, házőrzőeb minőségem A. őrnagy magános házánál, népékes és felolvasó szerepem a kávéházakban és küzdelmes pályám kezdetének sok más emlékezése. Órák hosszúig jártathattam volna szemem az ablakból és a Boszporus minden egyes pontján és a régi események százával tódultak volna emlékezetembe, ha másnap reggel meg nem zavar ez édes ábrándjaimban a szultán hadsegéde, kivel a Jildizpalotába kellett mennem kihallgatásra. Midőn a Csitkioszkban, hol a szultán reggel fogadni szokott, átvágtam a nagy előcsarnokon, köszöntésemre felálltak a marsalok, a tábornokok s a nagyrangú udvari hivatalnokok és szemem nem egynek arczárói olvasta le a

csodálkozást azon, hogy hogyan, mi okból és mi végből látja a nagyúr olyan különös tisztességgel ezt a jelentéktelen külsejű, béna európai embert, ki még csak nem is követ. A szultán, midőn megjelentem előtte, néhány lépéssel elembé jött, kezét nyújtotta és leültetett a mellette levő karosszékbe. Már első szavaim hallatára, mert olyan előkelő nyelven szoltam, a hogy csak tőlem tellett, meglátszott a csodálkozás a minden igazhívők uralkodójának arczán; a midőn pedig azt mondtam, hogy emlékszem reá abból az időből, midőn, mint tizenkét éves fiú jelen volt nővérenek, Fatma szultánnak, Ali Galib pasa nejének palotájában azon a francia leczkeórán, melyet e herczegnőnek adtam, a jég megtört s a máskülönben félénk és gyanakvó fejedelem úgy bánt velem, mintha régi ismerőse lettem volna. Intésére kiment a szobából szolgáltevé kamarása s én egészen magamra maradtam Abdul Hamid szultánnal. Olyan kitüntetés volt ez, minőben addig még nagyon kevés európai embernek volt része és nem is lehetett már azért sem, mert a szultán, járatlan lévén az európai nyelvekben, az udvari szertartás szabályai szerint nem maradhat négy szemközt külföldi emberrel. Beszélgetésünk jobbára a harmincz év előtt élt emberekre és eseményekre fordult; atyjára, Abdul Medsid szultánra, kinek szintén bemutatnak egy alkalommal, Resid pasára, lord Stratford Canningre, kire a szultán jól emlékezett és amaz idők sok más emberére, kérdésére és eseményére. Minél inkább belemerültünk a beszélgetésbe, annál inkább eltűnt szemem elől a felség fénye és nimbusza; úgy tetszett, mintha egy török pasa, vagy efendi állt volna előttem, minővel akárhánynyal ismerkedtem már meg Sztambul előkelőbb köreiben; csak az volt köztük a

különbőség, hogy Abdul Hamid szultán szellemének nem egy kiváló tulajdonságával, csodálatos emlékező képességével és az európai viszonyok bámulatos ismeretével nagy mértékben felülmúlta legtöbb, bármily nagytehetségű alattvalóját. Magától értődik, hogy magamtartása mind bátrabbá és mind fesztelenebbé vált ezek után, s midőn a szultán cigarettával kínált meg és saját kezével gyújtotta meg hozzá a gyújtót, ellenállhatatlanul erőt vett rajtam a mély meglepődés, ily kedvesnek látva a korlátlan hatalommal uralkodó padisahot és Mohammed földi helytartóját, vagy — szintén gyakorta emlegetett nevén, — az Isten Árnycát.

Az első kihallgatás tovább tartott félóránál s midőn a szultántól az ajtóig kísérve, keresztülmentem ismét a főméltóságokkal népes előcsarnokon, ez emberek még jobban bámultak, mint az előbb és Sztambul udvari és Pera diplomáciai köreiben napokig emlegették azt a szokatlan viszonyt, mely a máskor félénk és tartózkodó szultán és csekélységem között fejlődött. Minthogy e viszonyt sokféle módon tárgyalták és magyarázgatták Európában is, rövidem elmondom, mi volt az oka a szultán velem szemben tanúsított figyelmének és miért vettem reá oly nagy gondot, hogy kegyének birto-
kában maradhassak.

Mindenek előtt kiemelem, hogy bennem a szultán az első európai embert ismerte meg, ki egyformán otthonos a Kelet és a Nyugat világában, ki járatos volt mindkét világrész nyelveiben, szokásaiban és politikai viszonyaiban, ki vele szemben nem viselkedett európai módjára kimérten, hanem simulékony volt hozzá, mint a leghamisítatlanabb ázsiai. Mindig feez volt a fejemen, mikor előtte megjelentem; úgy köszöntöttem, mint a

keleti ember szokta köszönteni fejedelmét. Beszédemben a megszokott dagályos szólásmódokkal éltem; úgy ültem, álltam és mozogtam, mint a hogyan keleti emberhez illik; egyszóval, minden tekintetben alkalmazkodtam a szokáshoz, melyre a nyugati ember sohasem ügyel a szultán jelenlétében; s minthogy ráadásul hatottam reá tapasztalataimmal, ő pedig nagy tudásszomjával sokféle dologban tényleg szívesen tanúit, okvetetlenül magamra kellett, hogy vonjam figyelmét, már e tulajdonságaim ritka összetalálkozása folytán is. Abdul Hamid szultán barátságának és szeretetreméltóságának második oka egyrésztől magyar származásomban, másrésztől addigi publicista munkásságom törökbaráti irányában volt keresendő, mely utóbbiról azonban mindenesetre csak később szerzett tudomást. A legutóbbi orosz-török háború idején tüntető módon kimutatott barátságunk mélyen meghatotta a szultánt és a keresztény magyar testvérnemzet iránt érzett szimpáthiája valóban melegnek és őszintének mondható. A mi pedig írásaimnak netalánvaló érdemét illeti, a szultánnak épúgy, mint a törököknek általában, volt tudomása törökbaráti publicista munkásságomról, de a török fajra vonatkozó nyelvészeti és néprajzi műveimről nem volt halovány sejtelmök sem. Hírét sem hallották soha és midőn átadtam a szultánnak egy példányát Ujgur nyelvemlékeimének, kissé meglepődve így szólt hozzám: — Sohasem hallottuk hírét ily régi török nyelvemlékek létezésének és valóban nagyon érdekes, hogy őseink már az iszlám felvételének ideje előtt is általában írástudók voltak, mint a hogy világosan kitűnik ez idegenszerű írásjelekből. — Abdul Hamid szultán ügyességének és finom érzékének jellemzésére megemlítem

még, hogy azonnal felismerve az ó-török dolgok iráni való élénk érdeklődésemet, elsőül hívta fel figyelmemet a kisázsiai Szöjüt-nek (az ottomán dinasztia bölcsőjének) fogadótermében függő képeire s az Oszmán mauzóleumában őrzött más képekre, és a büszkeség egy nemével mondotta, hogy e képek török festő kezének művei. Elmondotta továbbá, hogy a császári családban, mely szigorú elzárkozottságban él a többi más oszmánlitól, jelentékeny számmal használnak olyan török szokat és kifejezéseket, melyek ismeretlenek a külső befolyásoknak inkább kitett oszmánság többi része előtt. A szultán idézett néhány példát is s midőn azokban én azerbáidsáni, vagyis turkomán nyelvmaradványokra ismertem; kedvteléssel mosolygott, mert úgy vélte, hogy e nyelvemlékek bizonyosságot szolgáltatnak az oszmán dinasztia hamisítatlanul megőrzött nemzeti jelleméről. Engem nagyon meglepett e jele a hiúságnak, mert a törökök néhány évtizeddel azelőtt még szegyeitek török voltukat — mert durvaságuk jelzőjét látták benne — s most ime láttam, hogy büszkeségét leli benne uralkodójuk!

A szultán hozzám mutatott figyelmességének harmadik és nyilván legnyomósabb oka tollam nemzetközi voltában keresendő és főképp abban, hogy írásaimnak mindig súlya volt Angliában. Abdul Hamid szultán, ügyes diplomata és nagy emberismerő létére, s különben is egyike lévén a legravaszabb keleti embereknek, kiket valaha ismertem, nagy súlyt vetett reá, hogy mi képen gondolkoznak és beszélnek róla Európában. A nyugati közvéleményt, melyet oly nagyon le szoktak nézni előkelőségükben tetszelgő legfőbb köreink — noha a kedvezőtlen bírálattal szemben nem képesek elrejteni

érzékenységek — a szultán mindig nagyra tartotta, s azzal a törekvésével, hogy a maga javára hangolja, kétségtelen bizonyítékát szolgáltatva annak, hogy több érzeke van a politikai és társadalmi viszonyok iránt, mint akárhány keresztény fejedelmi testvérének. Tudva, hogy Európától függ jövője, mindig rajta volt, hogy kedveltte tegye magát nemcsak az egyes udvaroknál, hanem Európa különböző népeinél is és elhárítson mindent, a mi okot szolgáltathatna a gáncsra és a keményebb bírálatra. Angliának szemmel láthatólag különösen nagy fontosságot tulajdonított, mert ámbár közömbösséget színlelt, sőt néhanapján ellenséges kedvet is fitogtatott, lelke mélyén mégis szilárdul meg volt győződve róla, hogy Angolország, saját érdekére való tekintettel is, kénytelen lesz fenntartani az ottomán államot és a válságos pillanatban közbe fog lépni és segítségére siet. Palástolni akarva reményének e végső horgonyát, sokszor bocsátkozott ugyan szerelmi enyelgésbe Franciaországgal, sőt Oroszországgal is, hogy boszantsa és meghökkentse az angolokat, de vele folytatott beszélgetéseim közben akárhányszor láttam, hogy merőben más érzelmeket és reménységeket táplál lelkében. Abdul Hamid szultán mindig rendkívül ideges és ingerlékeny természetű ember volt; a legmélyebb felindultság vett rajta erőt sokszor akarata ellenére is, reszketett minden tagjában, hangja megtagadta a szolgálatot. Ilyen lelki állapotában elmondotta egyszer, hogy a legmelegebb angol szimpáthiákban nevelkedett, hogy atyja mindig Angliát mondotta Törökország legjobb barátjának, és hogy trónra lépve, ime, Gladstone politikája és Egyiptom megszállása következtében, a legszomorúbb tapasztalásokat tette. Elöttem ekkor szét-

foszlott a tettetés minden szövedéke és mélyen bele láthattam a lelkébe e rendkívüli férfiúnak.

Az ottomán államérdekeknek leginkább kedvező angol szövetségről folytatott egyik beszélgetésünk közben történt, hogy a szultán, a társalkodás hevében, elmondotta a következőket: — Hat vagy hét éves lehettem, midőn Istenben megboldogult atyám magához hivatott, hogy elküldjön nénéim egyikéhez. Egyik szobájában találtam; a kanapén ült, bizalmas beszélgetésbe merülve egy idősebb keresztény úrral. Midőn atyám meglátott, reám szólt, hogy jöjjenek közelebb és csókoljak kezet a mellette ülő idegennek. Én sírva fakadtam, mert mélyen felháborító volt reám, az akkor még merőben tapasztalatlan gyermekre nézve az a gondolat, hogy kezet csókoljak egy gyaurnak. Atyám, ki egyébként maga volt a megtettesült szelídség, haragosan reám rivallt és így szólt hozzám: « Tudod-e, hogy ki ez az úr? Az angol követ, legjobb barátja hazámnak és országomnak, és az angolok, bár nincsenek velünk egy hiten, mégis leghívebb szövetségeseink.» Én ekkor tiszteletteljesen megcsókoltam az öreg úr kezét. Lord Stratford Canning, a bőjük elcsi volt. Atyám szavait pedig mélyen az elmémbe véstem és így nőttem fel azzal a gondolat-tal, hogy az angolok a mi legjobb barátaink. Milyen keserű csalódás ért utóbb, midőn a trónra léptem! Anglia cserben hagyott (mert a Márványtengeren rendezett flotta-tüntetés, mint Konstantinápolyban mondogatták, inkább volt érdekében Angliának, mint Törökországnak, a mi egyébként épenséggel nem áll), követei — tudniillik Elliot és Layard — elárultak s midőn pénzzavaromban csekély 150,000 font sterling kölcsönért fordultam hozzájuk, megtagadták kérésemet. Tehát

ezt mondják nálatok, Nyugaton, barátságának és nekem így váltak semmivé ifjúkorom szép emlékei — kiáltotta a szultán és nagyot lélezett. Sehogy sem fért a fejébe, hogy Anglia nem adhat nagyobb kölcsönt, vagy ajándékot, a parlament beleegyezése nélkül. A keleti fejedelmek még mindig nem hiszik el ezt, mert az alkotmányt és a népképviselőket szemfényvesztésnek tartják, mely nem való másra, mint a nagyközönség megtévesztésére. A törzsökös ázsiai ember egyébként merőben érthetetlennek tartja a Nyugat szabadelvű kormányformáját és Feth Ali sah tudvalevőleg így szólt egyszer Malcolm angol követnek: — És te még hatalmas uralkodónak mondhatod királyodat, a ki parancsot osztogat magának hatszáz alattvalója (t. i. a parlament tagjai) által s ki kénytelen e parancsnak engedelmeskedni? Megköszönném én szépen az ilyen koronát — mondotta Irán minden királyának királya; és körülbelül így gondolkozott Nordau Miksa barátom is, ki *Bevett hazugságok* című könyvében a bolondok házába küldi Európa igazi alkotmányos királyait, mert uralkodónak képzelik magukat, holott rajtok uralkodnak mások.

Feth Ali sah módja szerint, sőt nála is határozottabban gyűlölt minden szabadelvű kormányformát Abdul Hamid szultán. Soha nem is titkolta ez érzelmét és több évi érintkezésünk közben ismételve nyíltan és leplezetlenül kifejezést adott előttem ebbeli nézetének. Egyrésről, mint mondtam, nyelvem és szokásaim szerint hamisítatlan török voltom ajánlott bizalmába — mert mindig Resid efendinek szólított és annak is tekintett — és ez a körülmény oszlatta el vele született félelmét és bizalmatlanságát. Másrésről meg az angol trónörökösöz való viszonyom és a Viktória királynőtől

kapott meghívásom volt az oka, hogy többet látott bennem közönséges írónál és utazónál; valósággal az angol udvar és kormány — e két fogalmat ő elválaszthatatlannak hitte — meghitt emberét láthatta bennem, kinek bátran feltárhatja szíve érzelmeit.

— Mindig képmutatók és tényérnyalók vesznek körüi — mondottá nekem egyszer. — Lelkemből utálok már az örökös dicshimnusz és az örökös csúszást-mászást. Mindenki csak ki akar aknázni, mindenki a magánérdekét akarja nálam kielégíteni és nem hallok mást, mint üres hazugságot és alávaló hamisságot. Higgye el nekem, sokkal többre becsülném a még oly keserű igazságot, mint azt a sok ostoba hízelkedést, melylyel folyton tartanak. Beszéljen csak velem nyíltan; ön gazdagabb nálam az évek számában és tapasztalásban, ön egyformán otthonos a Nyugaton és a Keleten s én nagyon sokat tanulhatnék öntől. — Ez az őszinte, a keleti hatalmasok ajkáról nem épen mindennapi beszéd, természetesen még jobban fölbátorított és amaz órák alatt, melyeket bizalmas egyedülétben töltöttem Abdul Hamid szultánnal, bizvást megérinthessem a török udvar belső és külső politikájának legérzékenyebb és legsebhetőbb pontjait és méltóságviselőinek jellemvonásait. A szultán mindig meglepett egészséges megjegyzéseivel. Keservesen panaszkodott legfőbb minisztereinek megbízhatatlansága miatt, nem a leghízelkedőbb jelzőkkel illette őket és e látszólag hatalmas kényúr nyilatkozataira kísérteties fényt vetett a tehetetlenség és a szomorú elhagyatottság. Egy alkalommal, midőn felhívtam ügyeimét legfőbb udvari tisztjeinek tisztátalan magatartására, nagyon felindultnak látszott és felkiáltott: — Azt hiszi, hogy nem ismerem valamennyit és

nem tudok mindent? Fájdalom, nagyon is jól. De honnan vegyek más és becsületes embereket oly társadalomban, mely évszázadok óta fetreng a bűnnek ebben a fertőjében? Csak az idő és a művelődés volna képes javítólag hatni ebben a tekintetben, más nem. — És a szultán, minden régebbi szokás ellenére, tényleg olyan fiatal embereket fogadott közvetlen környezetébe, kik kitüntetéssel végezték iskoláikat és semmi néven nevezhető összeköttetésben nem voltak az előkelő családokkal. Új környezetet akart magának teremteni és miként e meghittjei otthon, én a külföldön voltam bizonyítékát adandó hozzá való barátságomnak. Megkért, hogy havonta legalább kétszer török nyelven írott jelentést küldjek számára az európai közvéleményről, a politikai napi kérdések állásáról, a Törökország határain kívül élő izlám viszonyairól és válaszoljak hozzám intézendő kérdéseire.

Készségesen megígértem szolgálataimat, de csakhamar észrevettem, hogy a nekem oly ritka őszinteséggel tett vallomások nem felelnek meg a szigorúan keleties elvekben fölnevelkedett fejedelem belső meggyőződésének; mert, midőn egy alkalommal a beszélgetés hevében bizonyos — noha igen enyhe bírálatot magukban rejtő — megjegyzéseket tettem, midőn bátorkodtam ő felsége némely rendszabályait és nézeteit célra nem vezetőnek, vagy fölöslegesnek minősíteni, arczán nyomban felismertem kellemetlen érzésének és megütközésének jeleit és ez időtől fogva homályt vontak egyes felhők a mi kölcsönös érintkezésünk egére. Dehogy is lehetett volna másképen? A hatalmasok, és különösen, ha még keletiek is hozzá, sokkal inkább megszokták a tömjénezést, semhogy jól eshetnék nekik

a póre igazság kemény falatja s a korlátlan uralkodó, ha nemcsak hatalom, de szellemi képesség dolgában is fölötte áll környezetének, nem veszi be szívesen az ellenkező nézetnek — ha még úgy megczukrozott — keserű piluláját. Abdul Hamid szultán uralkodásának kezdetétől fogva sohasem tűrte az ellenmondást és bár látszólag türelmesen meghallgatta a tanácsot, nem térítette el magát előre elfoglalt álláspontjától; ha akadt nagyvezér, ki feltűnt egyéni felfogásának állhatatosságával, mint például Khaireddin pasa, Kiamil pasa, Ahmed Veíik pasa és mások, mennie kellett haladéktalanul. Mindenesetre meg kell hagyni, hogy a szultán hiányos nevelésének nem egy hibáját tette jóvá szokatlan éleselméjűségével. Beszélgetés közben ritka esetben árulta el, hogy minden iskolázottság nélkül szükölködvén, még saját anyanyelvében sem dicsekedhetik irodalmi tájékozottsággal. Sokszor így szólt hozzám: — Kérem, beszéljen inkább közönséges török nyelven! — Óriási emlékező tehetségével könnyűszerrel értékesítette még évek múltával is azt, a mit egyszer hallott és bizonyos szóvirágokkal képes volt tévedésbe ejteni európai látogatóit. De alapjában véve borzasztóan tudatlan ember volt és nagyon is rá lett volna utalva, hogy kioktassák; ámde uralkodói méltóságánál fogva és még inkább, mint «Isten földi árnyéka», kénytelen volt mindentudónak tartani magát. Jól tuclva ezt, későbbi érintkezésünk közben igyekeztem tartózkodóbb lenni; egyre óvatosabb lettem kijelentéseimben s midőn a szultánnak ez feltűnt, a perzsa költemény szavaival válaszoltam:

«Kurbi Sahan atesi szuzan buved»
 («A fejedelem közelsége az égő lúzhöz hasonlatos»),

mely kijelentésemet megleégedett mosolylyal fogadta. Egyszóval, amolyan néma tanácsadója lettem és nagyon sajnálom, hogy a Boszporus-melléki európai diplomataák nem ily értelemben ítélték meg helyzetemet s mindenféle rejtett politikai célzatokat tulajdonítottak nekem, és, hogy a szultánhoz való viszonyom — ki órák hosszúig tartott szobájában és ilyenkor még legmeghittebb kamarását is eltávolította — elkerülhetetlenül bőséges anyagot szolgáltatott mindentéle hozzávetésre. Gyakran megleptek és kellemetlen érzést keltettek bennem azok a megnyúlt arcok, elképedt ábrázatok és kétségbeesett pillantások, melyekkel a szultán közvetetten környezetében levő udvari szolgák reám bá-méscskodtak, midőn a hosszú kihallgatás után keresztül mentem a parkon vagy az előcsarnokon. Ez egyszerű emberek a megtestesült ördögnek, vagy bűvésznek tartottak, ki behálózta fejedelmöket és Isten tudja, még mire juttatja. Kevesen voltak köztük, kik jó híreket terjesztették és túlnyomó részökben mélyen meg voltak győződve róla, hogy minden egyes látogatásom után teméntelen pénzt és drágaságot czipenek magammal a hitetlenek országába. Midőn utóbb, az udvarnál élő moszlim tudósokkal és molláhhkkal való érintkezéseim révén, az iszlám gyakorlati ismerőjének hírébe jutottam és feltűnést keltettem perzsa és tatár beszédemmel, még nagyobbá lett a csodálkozás, és még jelentősebb a fejcsóválás egyéniségem titokszerűsége miatt. Legazdálkodott indiai herczegnek, az oroszok által Turkesztánból elkergetett tudósnak, de legtöbbször veszedelmes embernek tartottak, kit a szultán bár soha meg ne ismert volna. Pera európai köreiben is titokzatos embernek hittek, mert ha nem is tettem egyebet, mint azt,

hogy a császári kincstárban egymagamban, vagy magyar akadémikusok társaságában Hollós Mátyás királynak Budáról a török által Konstantinápolyba hurczolt könyvtára után kutatgattam és jelentékeny részét meg is leltem, a szálló hír mindig csak Angolország titkos politikai ügynökét gyanította bennem. Egy ismeretes diplomata ki is mondotta rólam: — Ce savant est un homme dangereux, il faut se défaire de lui. — De a jó ember tévedett, mert sem veszedelmes ember, sem bármely állam titkos ügynöke nem voltam; először azért nem, mert önérzetein mindig idegenkedett a diplomáciai titkos szatócskodástól és másodszor nem tudom, melyik kormány tarthatta volna szükségesnek, hogy titkos ügynököt is alkalmazzon nagy költséggel fenn tartott követségén kívül. Azt, hogy a szultánnal folytatott politikai beszélgetéseim közben mindig Ausztria-Magyarország és Anglia pártján voltam; hogy élesen szembeszálltam Oroszországgal és ostoroztam az éjszaki nagyhatalom hitszegését, barbárságát és telhetetlen földéhségét, titkolni egyáltalán nem kívánom. Orosz-ellenesebb minden töröknél, de magánál a szultánnál is bizonyára én sem lehettem s minél alaposabban bemártottam Oroszország politikáját, annál nagyobb szolgálatot véltem tenni európai műveltségünknek. A szultán, elhárítandó minden gyanút, egy alkalommal Nelidov orosz nagykövettel együtt akart meghívni udvari ebédre, de ezt a tisztséget határozottan elhárítottam magamról. A követek közül csak a perzsa követtel, Maurocordato görög meghatalmazottal és Marschall báróval együtt vettem részt nyilvános udvari ebédeken és a diplomata urak nagyot bámultak, látva a figyelmességet, melylyel a szultán kitüntetett.

E kegyeltségem és kivételes helyzetem több évig tartott szakadatlanul. Míg olyan törökbaráti embert és az iszlám olyan védőjét látta bennem a Nagyúr, ki fanatikusan szépíti a keleti kormányrendszereknek európai részről felhányt hibákat, Törökországot mindig csak a méltatlanul megtámadott országnak tekinti és soha, sehol sem hajlandó igazat adni az európai politikának, mindaddig megajándékozott osztatlan bizalmával és meglepett tartózkodás nélkül való nyíltságával.

Minthogy az oszmán körökben éveken át szerzett tapasztalataim szerint a szultán egyéniségét mindenki rendkívülinek, szinte emberfölöttinek tartotta, különösen meglepett ez a szokatlan kedvessége. Úgyszólván meghitt barátjának tekintett; úgy beszélt velem a birodalom ügyeiről és családjának érdekeiről, mintha magam is oszmanida és Törökország társuralkodója lettem volna. Olyan nyíltsággal vitatta meg velem a legkényesebb politikai kérdéseket, mint a nagyvezérrel és minisztereivel sem szokta soha és ehhez képest szóbeli és Budapesten kelt írásbeli nyilatkozataim is, olyan fesztelenek és tartózkodás nélkül valók voltak, a minőket bizonyára csak ritka esetben hallhatott azelőtt.

Ha pusztán török érdekekről s az ország belső reformjairól lett volna szó köztünk, nem lett volna reá alkalom, hogy a szultán megrendüljön belém helyezett bizalmában. De Abdul Hamid szultán elméjét főképp a külső politika foglalkoztatta s mivel e tekintetben nem lehettem vele egy nézetben mindig és föltétlenül, bizonyos idő múlva be kellett következnie a kezdetben meleg viszony ha nem is föllétlen megszakításának, de elhidegülésének. Egy időben főképpen az egyiptomi kérdés körül folytak beszélgetéseink. A szultán gyakran

panaszkodott a miatt, hogy bajlóslatú csillagzat uralkodik külügyi politikáján; hogy oly sok öröklött tartományát vesztette már el; hogy különösen fáj lelkének, hogy koronájának legdrágább gyöngyét, a Nílus vidéket elvesztette és hogy mindenek fölött elszomorítja az angolok hitszegése. Haragja természetesen leginkább az angol kormány ellen fordult és ámbár nem volt épen jószívvel Európa egyetlen egy kabinetjéhez sem, sőt azt mondhatnám, hogy egyforma módon gyűlölte őket és fél valamennyitől, mégis az angol kormány volt szemében a legkárhozatosabb, akár liberális volt, akár konzervatív. Különösen arra a két angol nagykövetre neheztelt nagyon, kit közvetlenül trónralépte előtt és után küldött Konstantinápolyba a londoni kabinet. Midőn Lady Layard egy alkalommal reám bizta értékes keretbe foglalt arczképét, azzal, hogy adjam át nevében a szultánnak, s én e megbízásnak egy esti látogatásom alkalmával eleget tettem, az érzelmeit máskor mindig féken tartó nagyúr haragra lobbant és rámutatva a képre így szólt hozzám: — A legnagyobb tisztelettel viseltetem e hölgy iránt, mert a háború idején ritka feláldozással tett jót megsebesült katonáimmal s ezért örök hálával vagyok adósa; de a férjét — így folytatta — kiteptem a szívemből, mert rútul visszaélt barátságommal. — S így szólva, jobb kezével a melléhez kapott, mintha ki akart volna tépni belőle valamit és üres kezét a föld felé lódítva, ingerülten dobbantott lábával, mintha szét akarta volna taposni, a mit a szívéből kitepelt. A szenvedélyességnek ilyféle jeleneit jobbára török asszonyoktól láttam és a szultán jellemében is sok az oly vonás, melyet a hárem-életben ölthetett magára. Igyekeztem megbékélni a felindult uralkodót,

hangoztatva, hogy Layard csak kötelességét teljesítette, midőn ép úgy, mint a többi nagykövet, értesítéseket küldött kormányának és hogy csak azok az urak hibáztak, a kik nyilvánosságra adtak eféle bizalmas közleményeket. Idéztem továbbá a Korán e mondását: «La zeval fii szefiruna («a követ nem hibás»); de kárba veszett minden fáradozásom, mert a szultánt kihozta sodrából, ha csak nevét is hallotta ez érdemes angol diplomatának; nem akart és nem is tudott különbségei tenni az államférfiú és a magánember cselekedetei közt.

Semmi esetre sem lehetett megtagadni minden igazságot a szultán felfogásától, különösen, ha tekintetbe vette az ember, hogy sokszor szerezhettek keserű tapasztalást; de a jog és a méltányosság egészen másnemű fogalom a politikában, mint a közönséges életben és Abdul Hamid szultán határozottan inpolitikusan cselekedett, midőn nem véve tekintetbe Angolország életbevágó érdekeit, oly politikát várt ez államtól, mely lehetlenségszámba ment egyrésről a megváltozott általános helyzet, másrésről pedig a szigetországban magában Törökország ellen támadt antipáthiák miatt. A szultán soha sem tudta értéke szerint méltányolni azt, hogy a konzervatívok Gladstone minden Atrocity-meeting-jei daczára meg merték tenni, hogy hajóhadat küldöttek a Márvány-tengerre és ezzel megakadályozták azt, hogy az oroszok elfoglalják Konstantinápolyt. ő mindig csak az angol liberális kormány dulcignói és szmirnai komédiáját látta és nagyobb hitszegésnek tartotta Egyiptom megszállását Oroszország minden kihívásánál és minden méltatlanságnál, melyet a nyugati hatalmak részéről tűrnie kellett.

Az idők folyamán természetesen mindjobban el kel-

lelt hidegülni a viszonyoknak a porta és a st. jamesi kabinet közt. *Inter duos litigantes* Oroszország volt a *tertius gaudens*; midőn pedig az addigi elhidegüléshez hozzájárultak még az örmény zavarok is, a két európai nagyhatalom tökéletesen szerepet cserélt Ázsiában, mert az ősi orosz ellenség drága szövetségese és meghittje lett a török udvarnak (de nem a török népnek), Angliát pedig az ottomán császárság *diabolus rotae*jának tekintették. Az örmény zavarokat illetőleg semmi esetre sem volt teljesen ok nélkül való a harag, melyet Abdul Hamid szultán Angolország ellen érzett, mert ámbár Londonban súlyt vetettek reá, hogy a nyilvánosság előtt távol tartsák magukat az örményországi hegyek közt támadt politikai mozgalomtól, kétségtelen, hogy angol ügynökök izgattak Kis-Ázsia északi részében. A szultán pontosan tájékozva volt ez eljárásról, mely egyformán vételt az okosság és a becsületesség ellen. A Jildizben tudták jól, hogy mit forraltak Londonban, Parisban, New-Yorkban, Marseille-ban stb. a hincsáklák s a többi forradalmi bizottság, mert a kémiszolgálatot maguk az örmények végezték. Már az 1890-ik év őszén panaszkodott nekem a szultán ez üzelmek miatt s egy évre reá, beszélgetés közben, ezt a kijelentést tette előttem: — Azt mondom önnek, hogy végezni fogok ezekkel az örményekkel. Olyan pofont adok nekik, hogy rövidesen elmegy a kedvök minden forradalomcsinálástól. — E pofonnal a nemsokára ezután bekövetkezett mészárlásokra gondolt. A szultán szavát tartotta. A konstantinápolyi és a Kis-Ázsia sok más helyén csinált borzalmas vérfürdő nem ok nélkül háborította fel a keresztény világot, noha másrésről nem kellett volna megfedkezni arról sem, hogy a keresztény Oroszország és Ausztria

talán kevésbé kiáltó módon, de nem kevésbé vérszomjasán lépett fel a saját hatalmi körében támadt forradalommal szemben. A szultán tudta is, hogy erőszakos eljárása fellázította ellene Európa közvéleményét. Volt tudomása e szép címeiről: «Great Assassin», «Sultan Rouge», «Abdul the Damned» stb., s egy alkalommal, a Nyugatnak személye iránt való elkedvetlenedésére célozva, a következő megjegyzésével látszott a mentség egy nemét keresni a nevében elkövetett kegyetlenségekre: — A keresztény világ örökös agyarkodásával és támadásaival — így szólt a szultán — úgy szólván reákenyszerítettek e drasztikus eszközök alkalmazására. Oláhország és Görögország elszakadásával Európa levágta mindkét lábát a török állam testének. Bulgária, Szerbia és Egyiptom elvesztésével a kezünket vágják le, most pedig legfontosabb életszerveinket akarják kikezdeni az örmény zavarokkal és a beleinkben akarnak gázolni, — ez volna a kezdő lépés megsemmisítésünkre, és ez ellen védekeznünk kell minden erőnkből. — És a szultán, a teljes pusztulás minden szembetűnő jele daczára, valóban még mindig nagyralátó gondolatokkal járt birodalmának megújhodását és biztosságát illetőleg. Gyakran beszélt a kapitulációk megszüntetéséről és arról a biztos haszonról, melyet szövetségi terveitől remélt. Nagy bizalmát vetette mindig az általa megindított pániszlám mozgalomba, melyet tényleg nagy ügyességgel vezetett. Ügynökei bejárják Indiát, Dél-Oroszországot, Közép-Ázsiát, Khinát, Jávát és Afrikát, mindenhol a hitbuzgóságot, a khalifa hatalmát és tekintélyét hirdetik, de mindeddig nem értek el mást, mint azt az erkölcsi sikert, hogy a szultán születésnapját széltében-hosszában megülik az egész iszlám világában

és hogy vetik a fonalat, melylyel össze fog szövődni az egység köteléke. Egyszer, midőn e terveket szóba hoztam előtte, határozottan tagadásba vette létezésüket és adta a meglepődöttet. A jövőnek e tervei legsajátabb műve voltak, melyekről csak legmeghittebb szolgálai és hivatalnokai előtt szólott, de senki más előtt, még miniszterei előtt sem, mert ez utóbbiakat semmi bizalomra nem méltó, kapzsi szerencsevadászoknak nyilvánította. — Hogyan is bizhatnám minisztereimben? — mondotta egyszer. — A minapában magamhoz hívtam este a rendőrminiszteremet és tökrészezen állított be hozzám. Kikergettem a disznót a szobámból és másnap elbocsátottam.

Azt, hogy maga volt oka e bajnak s hogy szigorúan önkényuralmi és autokratikus irányával lehetetlenné tette, hogy új nemzedéke támadjon jóra való hivatalnokainak, hogy alatta államférfiúi tehetség nem boldogulhatott — sohasem akarta belátni, noha több alkalommal célozta erre és emlékeztettem a próféta ez intelmére: «Tanakodjatok egymással.» Javíthatatlan ó-török volt és az is maradt; szabadon akart rendelkezni Istentől vett tekintélyének árnyékában s midőn első titkára egy alkalommal közölte vele, hogy kedves embere voltam Mahmud Nedin pasa volt nagyvezérnek, Ignatiev ismert barátjának, e szóval fordult hozzám: — Igen, Mahmud Nedin pasa ritka tehetségű férfiú volt, igaz török és moszlim s hűséges szolgálja uralkodójának!

Mihamarább beláttam, hogy ilyen fejedelemmel nem mehetek sokra és a nélkül, hogy élesen szembe szálltam volna vele, hallgatagon ragaszkodtam politikai elfogásomhoz. Most már nagyon érhetőnek látom azt, hogy felkeltettem visszatetszését s különösen azt hogy

rossz szemmel nézte angol-szimpáthiáimat. A szultán azt várta tőlem, hogy föltétlenül helyeselni fogom politikai nézeteit; azt remélte, hogy olyan barátot lel bennem, ki szigorúan törökös érzülettel nézve a dolgokat, szembeszáll az egész kereszténységgel s mint egynémely túlzó európai ember tényleg meg is tette, nemesnek, dicsőnek, emberségesnek és igazságosnak csak a Keletet fogja feltüntetni, a Nyugatot pedig elvetemültnek, durvának és rablótermészetűnek. De hát ennyi már mégis csak sok lett volna a török-szimpáthiákból. Sokkal jobban át voltam hatva mindig nyugati műveltségünk nagy előnyeitől és sokkal mélyebben meg voltam győződve a tizenkilencedik század eszméinek áldásos hatásáról, semhogy egyszerűen felhasználtattam volna magam arra, hogy dicshimnusz zengjek a rothadt, züllött és zsarnoki Ázsiának és magasztaló szóval fölébe helyezzem az ó-világot az újnak. Nem! Erre nem bírhatott volna reá semmi fejedelmi kegy a világon s midőn a szultán ezt észrevette, kezdett közömbössé válni irántam, sőt egy alkalommal azt mondotta nekem, hogy nem szereti az olyan gyermeket, ki két anyához ragaszkodik és anélkül, hogy élesen jelezte volna ellenséges érzületét vagy idegenkedését, mert nemzetközi írói voltomat mégsem vehette közömbösen, látszólagos kegyességgel bocsátott el magától, ő megcsalódott bennem, de én maradtam a mi voltam, Törökország barátja. Hogy miképen eshett meg az, hogy daczára e rosszindulatnak, még később is sok éven át tekintélyben álltam a szultán előtt, sőt hogy több ízben vendégül hívott Konstantinápolyba, ennek csak abban lelhetem magyarázatát, hogy mindenki, sőt önmaga ellen is érzett minden bizalmatlansága mellett sem feledkezett meg arról

a haszonról, a melyet tollamtól remélhetett, Abdul Hamid szultán, mint már említettem, kimondhatatlanul félt az európai közvéleménytől, melylyel minden tekintetben számot vetett; mindig a felvilágosodott, szabadelvű, hazafias, rendszerető és lelkiismeretes uralkodó színében akart a világ szeme előtt állni. Mindig igyekezett fényeskedni műveltségének abban a csekélyke, vékony mázában, melyet rendkívül fogyatékos nevelésével és röptében tett európai utazásában (1868) öltött magára. Francziául nem tudott, de azért helylyel-közzel bele vetett egy-egy francia szólásmódot török beszédébe, ily módon akarva hatni a követekre és előkelő vendégeire, mint a hogy a moszlim tudósok körében meg theologiai szakkifejezéseket igyekezett keverni mindig szavaiba, holott soha a félművelt moszlim ember színvonaláig sem emelkedett. Minthogy ritka emlékező-képességgel volt megáldva, soha sem jött zavarba az eféle fogások miatt; de tudása nemcsak az európai, hanem az ázsiai tudományokban is nagyon szűk téren mozgott, mert jólelkű és nagyon is szelíd atyja nem szorította egyik gyermekét sem a tanulásra. Kemal efendi, a császári hercegek nevelője, hihetetlen dolgokat beszélt nekem az ötvenes években császári tanítványainak hanyagságáról. Resad efendinek, a prezumptív trónörökösnek, volt érzéke a perzsa és az arab nyelv iránt s már ifjú korában kísérleteket tett a perzsa versírásban, de Hamid efendit, a mostani szultánt, nem volt oly könnyű dolog az iskola padjára kényszeríteni. Ő nagyobb kedvét lelte a hárem cselszövéseiben és a hárem pletykáiban s a ki tájékozódást keresett a császári *gynécée* egyes lakóiról, csak Hamid efendihez fordult a felvilágosításért. Kár, hogy ifjú ko-

rában az eszes és valóban tehetséges herceg nem részesült jobb nevelésben. Ki tudja, hogy nem a legjobb fejedelmek egyike vált volna-e belőle az oszmánidák trónján?

Reám nézve mindig rendkívül érdekes volt az érintkezés e férfival, nemcsak fejedelmi, hanem emberi és különösen keleti mivoltaért. Midőn az est óráiban magunkra voltunk a Chalet-kioszk szobájában, kölcsönösen kémleltük egymás gondolatát, mert a császári róka nagyon jól tudta, kivel van dolga; és ha jó sokáig figyeltük már egymást, a szultán valami közömbös kérdéssel szakította meg a csendet, vagy, a mi ritkábban esett meg, ázsiai és európai élményeim részleteiről tudakozódott. Minthogy nem illő a khalifához, vagyis Mohammed jog szerint való utódjához, hogy bizalmas módon érintkezzék egy hitetlennel, vagy, a mi még súlyosabb beszámítás alá esik, hogy tanácsát kérje, a szultán úgy bánt velem, mint valami korosabb és világlátott igazhitűvel; mindig török nevemen, Resid efendinek szólított és különös súlyt vetett e névre olyankor, midőn jámbor vagy tudós moszlimok is voltak jelen a kihallgatáson. Abdul Hamid szultán, egyike lévén a legnagyobb *charmeuröknek*, mindig érti a módját, hogy egy vagy más módon elbájolja vendégét. Szívesen mond bókot, maga szolgál gyújtóval vendégének a cigarettához és igyekszik olyan kedves lenni, hogy a világ leg-egyszerűbb polgára sem volna képes őt abban utolérni.

Mindez természetesen arra való, hogy kedvességével körülhálózza és megigézza látogatóját. Helylyel-közzel nagy mértékben színészkedik is; haragot, örömet és meglepődést színlel tetszése szerint és soha sem felejttem el azt a jelenetet, melynek az egyiptomi dolgok

egy kissé élénk vitatgatása közben lettem tanújává. Mérsékelni akarva Angolország ellen való haragját, megemlítettem, hogy az egyiptomi államadósság leltelte után kétségtelenül megkapja ismét a szokott évi adóját. A szultán félreértette szavaimat és abban a bitben, hogy váltságpénzről szólottam, felugrott és szörnyen ingerűit hangon így rivallt reám: — Hogyan! azt hiszi, hogy odaadom pénzen azt a földet, melyet kard élével hódítottak meg őseim? — És vékony lábaszárai reszketlek bő nadrágjában, a fez hátra csúszott a nyakába, keze rángatózott s ő maga félig ájultan esett vissza székére. Pedig hát ez az ingerültsége csak tettetés volt, ép úgy, mint azzal a másik alkalommal, midőn rá akarva venni minden áron, hogy lépjek szolgálatába és maradjak állandóan Sztambulban, hevesen megkapta mind a két kezem és biztosítva változatlan kegyéről, nagy rangot és kincseket ígért. A ravasz és gyanakvó férfiút az indította e gyöngédségre, hogy alapos ismerőjét látta bennem a mohammedán országoknak, különösen pedig Törökországnak. Nem egyszer így szólt hozzám: — Hiszen ön jobban ismeri országunkat és nemzetünket, mint mi magunk! — A régi udvari körökkel való személyes ismeretségem már kevésbé volt ínyére s nem lelte örömét régi törökbarátisággal szerzett népszerűségemben sem; de kénytelen volt vele számot vélni és akarva, nem akarva, megtartani színlelt jóindulatában. Nevezetes dolog, hogy e szigorúan önkényuralmi elveket követő fejedelemnek milyen kedveségi és gyöngédségi rohamai voltak néhanapján. Egyszer, késő éjszaka, együtt ültem vele a Chalet-kioszk nagytermében. Nyár dereka volt és a beszélgetés hevében megszomjult fejedelem kiszólt a szomszéd szoba-

ban levő szolgának: — Szu getirin («Hozz be vizet»). — A szolga valószínűleg elaludt és nem hallotta meg parancsát. A szultán kétszer-háromszor is megismételte kiáltását, tapsolt, de mindhiába; s midőn erre én felugrottam és behívtam a szolgát, a szultán, majdnem rimánkodó hangon, így szólt hozzá: — Háromszor kértem vizet és te nem hoztál, pedig szomjas vagyok, nagyon szomjas. — Más keleti despota lenyakasztatta volna a szolgát, de Abdul Hamid jelleme a lehető leg-tarkább vegyüléke volt a jó és a rossz indulatoknak, melyeknek hol egyike, hol másika domborodik ki, szé- szélye és a körülmények szerint.

Őszintén beismerem, hogy a szultánnal való *téte á téte-jeim* nagyon bátorságosak és kellemesek sohasem voltak. Kietlen és átható pillantása sokszor meglehető- sen kellemetlenül érintett, minden látszólagos kedves- sége és szeretetreméltósága mellett. Egy este, midőn szokás szerint egészen magunkra hagyva ittuk theán- kat a Csit-kioszkban, kissé kesernyésnek találtam a theát s beszélgetés közben kinyújtottam kezem a szultán közelében levő czukortartóért. A szultán megriadtan ugrott vissza a kanapéra és olyanforma mozdulatot tett, mintha valami gonoszságot forraltam volna személye ellen. Más alkalommal, — vacsora után volt — a hogy együtt kávéztam volna vele, észrevettem, hogy a beszél- getés hevében hirtelen elfogy a lélekezete. Valósággal kapkodott a levegő után. Kínos volt látni elfogódottsá- gát és nem tudtam megszabadulni a gondolattól, hogy mi lenne, ha a szultán egy ilyen rohama közben hirtelen megfulladna. Igen, könnyű nevetségesnek tartani az ilyen gondolatot és gyávasággal vádolni az embert, de a ki ismeri a keleti palotaéletet, semmiesetre sem tart-

hatja tréfadolognak az ilyen helyzetet. Erről nem is szólva, ráadásul elég gyakran éreztem egész súlyát a keleti fejedelmi szeszélynek, mely az én béketűrésben eléggé kipróbált természetemnek is szinte elviselhetetlen volt. Daczára az udvariasan körülírt meghívóknak, sokszor napokig voltam kénytelen várni, míg reám került a kihallgatás sora. Egymásután négy, hat, sőt nyolcz napig is kellett rónom az előszobát, míg végre tudtomra adták, hogy ő felsége véghetetlenül sajnálja, de rendkívüli elfoglaltsága, vagy hirtelen támadt rosszulléte miatt kénytelen másnapra halasztani kihallgatásomat. Eljött a másnap és megint csak a következő napra szolt a meghívó. Emlékezem reá, hogy egyik konstantinápolyi látogatásom alkalmával ötször csomagoltam össze málhámat és készültem az elutazásra s mindannyiszor kirakodhattam újra, hogy bevárjam az elutazásomra szóló engedelmet. Hiába volt minden kérelem és panasz és minden ürügy, mert ő felsége cselekedeteinek a műneddsin basi (az udvari csillagtudós) ad irányt s az ő rendelkezéseit szorosán betartja mindenki. Bizony nem volt fenéig tejföl a szultánnal való érintkezésem. Megtettem minden tőlem telhetőt, hogy megtartsam befolyásomat, de végre be kellett látnom mégis, hogy minden fáradozásom kárba vész s hogy törekvésemnek nem lesz sikere soha.

De nem is lehetett máskép. Politikájának alapjai tisztára személyes természetűek voltak, mint a keleti despotáké általában. Ez a politika szigorúan konzervatív irányzattal törekedett az önkényes uralom fenntartására s alá volt vetve a nyugati politika állásának is. Határozatlansága, mely a legkisebb dolgokban való magatartását is jellemzi, abból a szellemből folyik, mely áthatja a császári háremet, hol senki a felebarátjában

nem bízik, hol mindenki el akarja rágalmazni, meg akarja csalni és semmisíteni a másikat, s hol minden a szultáni kegy napja körül forog.

Bosporus-melléki diplomatáink akárhányszor érezték súlyát Abdul Hamid e jellemző tulajdonságának. Lord Dufferin, az egyiptomi kérdés tárgyalása közben, egy alkalommal reggel tíz órától éjfél után két óráig volt kénytelen a Jildiz palotában várni titkárával a szultán elhatározását. Hatszor terjesztették elébe a szerződés szövegét és mindannyiszor változtatott formában került vissza az írás, míg Anglia nagykövete, holtra fáradtan, türelmét vesztette és reggel két órakor ki sereiével együtt visszatért Therapiába. Lord Dufferin lefeküdt már és első álmát aludta, midőn a szultán sietve jött küldöttje felébresztette és új javaslatot adott át neki; de az angol béketűrésnek ekkor már vége szakadt és Egyiptom sorsa meg volt pecsételve. Más alkalomkor is fordultak elő ehhez hasonló és még erősebb jelenetek, s még egyszerű ebédrehívások alkalmával is sűrűn megesett, hogy az illető követ csak akkor kapta meg a lemondó levelet, midőn már, teljes díszbe öltözötten, útban voltak a Jildiz felé.

A minden oldalról zaklatott török császár bizalmatlanságát valahogy még lehetett volna menteni, mert a diplomáciában ismeretlen fogalom az őszinte és önzetlen barátság. De Abdul Hamid szultán e tekintetben nem járt el másképp a tőle függő ázsiai törökökkel sem. Mindig sötét színben látta a dolgokat, mindenben veszedelmet és ámulást neszelt s mindent alája rendelt személyes érdekeinek. — Mindig Törökország jövőjéről és az oszmán nép javáról beszélnek, de rólam és dinasztiámról nem szól senki — mondotta nekem egy alka-

lommal. Tényleg mindenkor egész Törökország urának és bírlalójának tekintette magát s mivel a világon semmi sem téríthette el e nézetétől, régen be kellett látnom, hogy hiába való minden fáradozásom és ez időtől fogva beértem az események nézőjének és figyelőjének szerepével.

Az olyan fejedelem, ki már szinte három évtizeden ál korlátlan módon uralkodott és kormányzott, ki az autokrácia és az önkényuralom dolgában eljutott odáig, a meddig eljutni egyáltalán lehetséges, a mennyiben az állam és a társadalom legnagyobb és legkicsinyesebb dolgai az ő kezén mennek keresztül, az olyan fejedelem annál inkább ki van téve az önhittség és a nagyzási hóbort veszedelmének, mert szolgálalkú környezete dicsőíti és isteníti folyton és határtalanul. AbdulHamid szultán elhitette magával, hogy csak az ő politikai művészetének sikerült, hogy Törökország nem ment egészen tönkre az 1877-iki szerencsétlen háború után, s hogy ez idő szerint nemcsak hogy fennáll, hanem szövetségét keresik a nagyhatalmak is. Hamiskásan mosolyogva jegyezte meg erre vonatkozólag: — Hja, kérő, az van elég. Udvarolnak nekem, de én még mindig szűz vagyok és nem is adom oda senkinek szívem és kezem. — Pedig ekkor már régtől fogva titkos szövetségre lépett Oroszországgal. Különösen nagyra van Abdul Hamid szultán a német császárral való baráti viszonyával, ami tényleg a legsajátabb műve, de nem is felel meg valami nagyon népe higgadtan gondolkozó részének. Az oszmanida és a tehetséges Hohenzollern bizalmas *tete a teteje* példátlan a maga nemében és bővelkedik az érdekes mozzanatokban. II. Vilmos császár bámulja barátjának uralkodói képességeit, szívesen utánozná is az autokrata-

ságban, ha tehetné; de van is hozzá való esze, hogy eszkömpáltja e bámulatának jutalmát és különböző koncessziókra, kedvezményekre, stb. váltsa. Jól fizetett hivatalokat a német tisztek számára, fegyverszállítást, vasúti koncessziókat, gyáralapítási engedélyeket, stb. játszva szerzett meg a német császár és meg fog szerezni ezentúl is, mert a szultán az *alemanokat* (vagyis: birodalmi németeket) egyetlen érdekelttség nélkül való, hű és hatalmas védőinek tekinti és szilárdul meg van győződve róla, hogy a míg fönnáll ez a barátsága, senki sem meri őt megtámadni. Meg van róla győződve, noha Törökország a győzedelmes görög háború után, *stante amicitia*, elvesztette Krétát. A hazafias és haladó török ember egészen másképp gondolkozik. Nincs különösen jó véleménynyel a német császárról mert olyan embernek tartja, a ki a padisahot veszedelmes önkényuralomra ösztönzi, kinek látogatásai egyértelműek a császári kincstár megtizedelésével, s a ki évekre visszavetette a gazdasági élet nemzeti alapon nyugvó szabad fejlődését, ki mindent Németországért tett és semmit sem Törökországért, nem szólva egynehány nagyhangú bókjáról, melylyel megduzzasztotta a szultán büszkeségét.

Abdul Hamid legsajátabb politikai művét, mint mondtam, erős bírálat éri Törökországban és trónváltozás esetében rendkívül nevezetes meglepetés érheti a fennen dicsért német szövetséget. Velem sohasem szólt a szultán e viszonyról, csak kedvelt fia, Burhaneddin beszélt nekem az alemanokhoz való rokonérzéséről, kiknek épen a nyelvét tanulta. Azt hiszem, hogy Törökország egyetlenegy barátjának sem volna kifogása a német szövetség ellen, mely üdvös is lenne, de akkor Né-

metország azt kellene, hogy tanácsolja a szultánnak, hogy adjon reformokat országának, erősítse a nép-szellemet és a féktelen önkényuralom folytatása helyett gondoskodjék derék hivatalnokok neveléséről. Én gyakran ajánlottam ezt írásban a szultánnak, de emlékirataimnak az utóbbi időben nem volt hatása, mert mi kölcsönösen megcsalódtunk egymásban. Meggyőződtem róla, hogy Törökországnak minden tudásommal és minden becsvágyammal sem lehetek hasznára soha, és a szultán is belátta, hogy nem lelte bennem kész eszkö-zét, tehát nem is élhet szolgálattal.

Egyébként nem hagyhatom említetlenül, hogy a szul-tánnal való kölcsönös megegyezésünknek főképen az állta útját, hogy nem lehattunk egy nézetben a Török-oroszra nézve üdvös szövetségeket illetőleg. Mert a szultán, bár a német császárral való személyes viszonya következtében biztosságban érezte magát minden támad-ható veszedelemmel szemben, sohasem feledkezett meg róla, hogy számot kell vetnie a fölötte függő orosz Damokles-karddal is. Nagyon is jól tudja, hogy az orosz fojtogató kéz mindig ott van a torkán, hogy Kisázsia Erzerumtól fogva nyitva áll a czár csapatai előtt, hogy az orosz hajóhad két vagy három nap alatt beveheti Konstantinápolyt és hogy e fenyegető veszedelmet csak simulékony alázattal és színlett barátsággal lehet ha nem is elhárítania, de legalább csökkentenie. Ebben rejlik titka a szentpétervári udvarhoz való alkalmazkodásának és szolgálatkészségének s annak a maga-tartásának, mely olyan, mintha már is a «névparti fehér padisah» hűbérese volna. Nincs tehát mit csodálni rajta, hogy egyszer csak híre terjedt Európában, hogy Törökország titkos szerződésre lépett Oroszországgal;

oly szerződésre, melylyel a szultán kötelezte magát arra, hogy nem erősíti meg a Boszporust a Fekete-tenger bejárájánál, hogy nem épít több új erődítést Kisázsia északi részén, és több más engedményre. E szerződést állítólag 1893-ban írták alá, s midőn láttam, hogy az eset erősen foglalkoztatja az európai sajtót, tájékozódás végett Szureja pasához, a szultán első titkárához fordultam, ki 1893 szeptember 3-án kelt levelében a következőkép írta nekem:

Igen tisztelt barátom, — ő császári felsége, legkegyelmesebb uram, mindig nagyra becsülte a baráti érzelmeket, melyekkel ön Törökország iránt viseltetik s nem kerülték el figyelmét Oroszországot érő támadásai sem, mely ország annyi kárt tett Törökországnak. De Kegyed tudja jól, hogy semmi sem történik ok nélkül e világon s hogy meg voltak a maga okai az ellenünk viselt orosz háborúknak is. Mindez már a múltra tartozik. A Fényes Kapu ez idő szerint a legjobb viszonyban van az összes hatalmakkal; semmi szüksége sincs a külön-szerződéseknek s ha az újságok újabban a Török- és Oroszország között megkötött titkos szerződésről írnak, beszedők nem egyéb üres és alaptalan koholmánytól. Ha volna szükség eféle szerződésre, Törökország, mely teljesen ura tetteinek és elhatározásainak, jelezte és közzé tette volna a tényállást.

Később rátértem e tárgyra a szultánnal folytatott egyik beszélgetésem közben is. A Fekete Tenger bejárájánál levő erődítésnek Európaszerte feltűnő elhanyagolására fordult köztünk a szó s a szultán, hirtelen

közbevágva, így szól: — Mégis csak nevezetes dolog, hogy ez feltűnik Európának! Az én házamnak két kapuja van, és kinek mi köze hozzá, ha nekem úgy tetszik, hogy az egyiket becsukom, a másikat meg nyitva tartom? — Egyszóval, a szultán több ízben adta kétségbevonhatatlan bizonyítékát annak, hogy írásaim következetesen oroszellenes iránya őt fenyelegi s hogy sokkal jobban szeretné, ha inkább Angolországot támadnám meg, vagy egészen vesztég maradnék. Természetesen legjobban szerette volna a tintát és a tollat egyáltalán a pokolba kergetni s mivel önkényuralmi és autokratikus elveiben én őt nem segíthettem, nem késhetett már sokáig az elhidegülés egymáshoz való viszonyunkban.

Még tátongóbbá tette köztünk az úrt *La Turquie daujour'hui el davant quaranle ans*, című, 1898-ban Parisban kiadott röpiratom megjelenése, melyben a török műveltség negyven év előtti és mostani állapota közt vont párhuzam alapján igyekeztem megcáfolni azt az Európában oly gyakran és tévesen hangoztatott tételt, hogy a török, mint nép, a civilizáció felvételére képtelen. Természetes, hogy az ily tanulmányban tekintetbe kellett vennem az ország haladó műveltségének és politikai hanyatlásának egymással való kapcsolatát és e kérdésre: ha a törökök csakugyan haladnak műveltségben, miért szárnyalják őket túl politikai tekintetben a románok, szerbek, bolgárok és görögök, a választ csak a rossz kormányzatban, nevezetesen a szultán autokratikus és önkényuralomra hajló egyéniségében kereshettem. Csakis az udvar és a körében uralkodó lelkiismeretlen érdekszövetség az oka Törökország mostani hanyatlásának. E munkám csak még

népszerűbbé tett Törökországban, de az udvarnál természetesen épen nem voltak elragadtatva általa. A szultán mindamellett meghívott, hogy látogassam meg; eleget tettem a meghívásnak s a legnagyobb mértékben jellemző volt a fogadtatás, melyben részesültem. Apadisah megköszönte a szolgálatot, melyet a török népnek tettem, de a megsértett autokrata bős pillantásokat vetett reám, a nélkül azonban, hogy rejtett haragját egyébként elárulta volna. Érdekes volt látni a megbántott zsarnok lelki tusáját és teljes mértékben értem, hogy azon túl hallani sem akart többé rólam.

Így ért véget Abdul Hamid szultánnal való meghitt viszonyom. Azt az egyetlen hasznot merítettem belőle, hogy felfrissíthettem az európai Kelet életmódja és szokásai körül szerzett tapasztalataimat, megújíthattam régi összekötéseimet és kiadhattam egynehány értékes ó-szláv kéziratot, melyet a szultán kincstárában leltem s hosszabb időre kölcsön kaptam. De a Kelet dolgaira vetett ez újabb pillantásaim nem szerezték már meg számomra azt a gyönyörűséget, melyet első látogatásom alkalmával éreztem. A Kelet is, én is harmincz esztendővel öregebbek lettünk; a Kelet sokat vesztett régi fényéből, én pedig vesztese lettem ifjúkorom ábrándjainak. Olyanformán éreztem magam, mint az őszbecsavarodott férfiú, ki harmincz év elmúltával viszontlátja ifjúkorának imádotját s nem leli többé fűrtjeinek pompáját, szemének tüzeit és rózsás arcának bűbájosságát. A vén Sztambul, a Boszporus és Pera — mind, mind megváltozott. Abdul Aziz szultán örületes tékozlása, az 1878-iki szerencsétlen háború és Bulgária, sőt majdnem egész Rumélia elvesztése az uralkodó osztályt szinte koldusbotra juttatta. Oda voltak Sztam-

bul fényes konakjai, elhagyottan álltak a Boszporus partján az egykor pompás jali-k (nyaralók) s csak egy-egy szánalmat keltő maradványát leltem még az én időmben boldog és virágzó efendi-világnak.

Ellenben a keresztény elemek óriásilag megsaporodtak a moszlin elemekhez képest; erőteljes élet lüktet az európai városrészben és a keresztény népesség sürgő és tarka sokaságában már annakelőtte is lehajtott fejjel sompolygó török most már egészen a mellére horgasztja le fejét. Gondolataiba mélyed; de az, hogy osszeszedi-e magát és hogy új életre ébred-e, nyílt kérdés még a mi napjainkban.

Mínthogy a török földön megismételt látogatásaimról és Abdul-Hamid szultánnal való személyes érintkezéséről szólva, említést tettem angol szimpátiáimról is, tartozom néhány megjegyzéssel azokra a szálló hírekre, melyek Anglia titkos politikai ügynökének mondtak és tartozom vele annál is inkább, mert Summers úr, az angol parlament tagja, annak idején e kérdésben interpellációval fordult a konzervatív kormányhoz. Én az angol kormányval semmi néven nevezhető hivatalos összeköttetésben nem álltam; érintkezésem úgy a Themseparti, mint a kalkuttai konzervatív és liberális államférfiakkal mindig és egyesegyedül magántermészetű volt s valamint a napi lapokban megjelent s a közönség körében figyelemre méltatott nyilatkozataimat, úgy a külügyminisztériumhoz alkalomadtán intézett emlékirataimat is mindig az angolbaráti szakember magánértesítésének tekintették, melyre senki föl nem kért, melyért tehát ellenszolgáltatást nem is várhattam. E dologról megemlékezett Charles Marvin a középázsiai író is 1881-ben megjelent ily című mun-

kajában: *Merv, the Queen of the World*.* Szemére vetette az angol kormánynak, hogy egészen mellőzött engem és minden jó szolgálatom ellenére meghagyott szegénységemben. Ezzel szemben kénytelen vagyok kijelenteni, hogy ámbár tényleg nagyon szerény évi jövedelemből éltem akkor, midőn a legbuzgóbb munkásságot fejtettem ki India védelme érdekében, — mely birtoka egyedül a kereskedelmi haszon révén sok millió font sterlinget hajt Angliának — szegénységben sohasem éltem és sohasem jutott eszembe, hogy anyagi jutalmat kérjek szolgálataimért. Legkevésbé maguk az angol államférfiak gondoltak ily elismerésre. Egyszerűen íróembernek tartottak, ki merőben platonikus célokkal jár-kelel a világban és angol részről annyira mentek ebben a cinizmusban, hogy midőn 1885-ben saját költségre kiadtam a «Seibaniász» című özbég hőskölteményt és húsz példány előfizetését kértem, az India Office elutasító választ küldött e kérelmemre, noha e munka számos adatot szolgáltatott Babér, az indiai mogul-uralom megalapítójának történetéhez. Tehát az a feltevés, hogy az angol kormány anyagi jutalmat adott volna Angliában hasznosnak elismert újságírói munkásságomért, nem egyéb csúnya gyanúsításnál. Igaz, hogy évekkel azután kaptam oly értelmű felszólítást, hogy lépjek angol szolgálatba, de soha arra igényt nem tartottam; s ha a Boszporus mellékén mégis előmozdítottam az angol érdekeket az európai béke szempontjából tettem, mint ellensége a zsarnoki Oroszország túlhatalmának és mint magyar ember, kinek hazája érdekközösségben van Angliával az európai Keleten.

*19-21. lap.

Természetes, hogy a szultánt legkevesbbé ép az eféle okok győzhették meg. Ő mindenkiről a saját mértéke szerint ítelt, s midőn egy alkalommal óvást tettem az eféle gyanúsítás ellen és idéztem Mohammed ez állítólagos mondását: «*EL fakru fakhri*» («A szegénység az én büszkeségem»), kaján mosolylyal fogadta e megjegyzésemet és más tárgyra fordította a beszélgetést. Kénytelen vagyok őszintén beismerni, hogy Abdul-Hamid szultán jelleme talányszerű előttem mind e mai napig. Megfeszítettem értelmem minden erejét, hogy a lelkébe lássak, de mindhiába volt. Lelkében ragyogó tulajdonságok és hihetetlen gyarlóságok vívtak örök harcokat. Hadilábon állt benne az ember az uralkodóval s örökös háborúságban élt keleti világnézete is a lelkét nagy erővel vívó modern felfogással. Erkölcsi lényének természetesen a félelem és a bizalmatlanság volt az alapvonása s ha néhanapján meg is emberelte magát és hallgatni akart szíve sugallatára — mert nem láttam oly szívtelennek, mint a minőnek általánosan tartották — zsarnoki önkényének eszközei mindig visszatartották tőle és oly tettekre bírták, melyeket a világ joggal kárhoztatott. Jelleméhez tökéletesen illett a környezetében élő udvari hivatalnokok mifélesége; a porta romlása után ez emberek mint az állam miniszterei léptek előtérbe. Személyes érdekeik szerint különböző érdekcsoportokba tömörülve össze, a titkárok, hadsegédek, kamarások, udvari marsalok, belső szolgák stb. a cselszövés, az ármány és a rágalom sajátyszerű khaoszáat vonták az uralkodó személye köré, ki megállta köztük helyét, míg birtokában volt a férfierő teljességének, és rendkívüli szellemi képességével átlátott gondolataikon. De emberfeletti dolgok Abdul Hamid szultántól sem

telettek, s mert testileg sohasem volt túlságosan erős, idegrendszere végül mégis csak kimerült és trónra léptének harmadik évtizedében szemmel láthatóan jelentkezett gyöngesége. A kormány gyepelői kisiklottak kezéből, uralkodóból lassankint olyan emberré vált, a kin mások uralkodnak s úgy vélte, hogy csak a közvetlen környezetében lábrakapott viszály, irigység és versengés biztosíthatja a veszedelem ellen. E borzasztó helyzetben senki sem volt szánakozásraméltóbb a szultánnál és többször láthattam közelről, milyen siralmas egy kép az úgynevezett autokraták képe. Mindehhez hozzájárultak a kormányzás nagy gondjai, a pénzügyi bajok, az európai nagyhatalmak félelmes csoportosulása és a forradalom rémétől való rettegés. E gondok mód nélkül aggasztották a szultánt s miattok nem lelte nyugtát soha. Az új-török mozgalomtól való félelme mindamellert túlságos volt, mert Törökországban a forradalmat nem a néptömegek, hanem a felső osztályok támasztják, s mint-hogy ezek, teljesen elszegényedve, hivatali állásuk után élnek, az uralkodó ellen való pártütés manapság már azért is elképzelhetetlen valami, mert olyan párt, mint Abdul Aziz erőszakos trónfosztása idején, most már egyáltalán nincsen s mert a hazájuk sorsa miatt sötét gondba merült oszmánokat nem volna könnyű dolog fölrázni szendergésükből. Ha Abdul Hamid szultán nem volna annyira eltelve az önkényuralom gondolatával és szabad-elvűbb módon kormányozná az újkori művelődés hatása következtében már ébredő oszmánokat, megkímélhette volna magát sok álmatlan éjszaka gyötrelmétől. De nyakas ember és erősen el van reá határozva, hogy továbbra is fenntartja azt a rémuralmat, melynek ő volt a megteremtője. Szerencsétlenségének és szenvedései-

nek, íme, ezek a kútforrásai. Valóban jobb sorsot érdemelt volna e férfiú, mert korántsem oly gonosz, mint a minőnek hirdetik. Tehetségesebb, mint akárhány elődje volt; javát akarja országának, de az eszközei olyanok, hogy mindig ép az ellenkező hatást éri el velők. Nekem Abdul Hamid szultán kegyének és jóakarátának számos bizonyítékában volt részem, és örökös hálával is vagyok érte adósa. Őszintén sajnálom, hogy itt, hol személyes viszonyunkról van szó, kénytelen vagyok olyan nézeteket is nyilvánítani, melyekért megnehezíthet reám, de az író nem lehet udvaronc, nem is szabad, hogy azzá legyen s a koronás fők kedvéért sem lehet megmásítani e régi mondást: *Amicus Plató, sed magis amica veritas.*

**ÉRINTKEZÉSEM
NASZREDDIN SAHHAL ÉS UTÓDJÁVAL.**

XV. FEJEZET.

ÉRINTKEZÉSEM NASZREDDIN SAHHAL ÉS UTÓDJÁVAL.

A török szultánnal való érintkezésemmel kapcsolatosan elmondom még, hogyan hozott össze ismét a sors Perzsia két királyával. Naszreddin sahhal harmadik európai utazása alkalmával találkoztam össze Budapesten.

Harmincz évvel azelőtt mint dervist mutattak be neki, ki meglátogatta Középázsziát és hosszasabban időzött a Perzsiában akkor még nagyon rettegett turkománok közt, most pedig a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében álltam előtte s nem lepett meg, hogy nem ismert reám azonnal. De midőn az Akadémia oszlopcsarnokában egybegyűlt akadémikusok élén perzsa beszéddel köszöntöttem, a jó perzsa király ugyancsak meghökkent és hirtelen a környezetéhez fordult e kérdéssel: — *In kiszt?* («Ki ez?») — Megmondották nevemet s a minőséget, melyben előtte állok és még más magyarázatot is súgtak a fülébe, mire az agyafűrt perzsa felkiáltott: — *Belli! belli!* («Csakugyan») Vám-béry! — Állította (a mit én bátor vagyok kétségbe vonni), hogy emlékezik reám és melegen megszorítva kezem, így szólt a mellette álló magyar miniszterek-

hez: — *il parle bien, très bien notre langue!* — Egyáltalán nem csodálkozom rajta, hogy sirázi tájszólással és hamisítatlan keleties forma szerint elmondott beszédem meglepte, mert, mint később maga említette, nem találkozott Európában tudóssal, ki oly tiszta nyelvjárással és minden idegenszerűség nélkül beszélt volna perzsául, mint én. Némiképen feltűnőnek csak naplójában (378.1.) tett azt a megjegyzését találtam, hogy Perzsiában is ritka szónok állná ki velem a versenyt a beszéd választékossága és fordulatossága tekintetében; a mi kétségtelenül nevezetes komplimentum a perzsa király ajkáról. Három napot töltöttem Naszreddin sah társaságában és bőséges alkalmam volt reá, hogy bámuljam azt a rendkívüli haladást, melyet e keleti ember tett 1864 óta, midőn utoljára láttam Teheránban. Naszreddin sah első volt a perzsa fejedelmek közt, ki a francia nyelvet félig-meddig megtanulta és ámbár kissé feltűnően hivalkodott e tudományával, mert voltaképen inkább csak megértette, mint beszélte ezt a nyelvet, meg kell hagyni, hogy csodálatraméltó volt a művészet dolgaiban való ítélőképessége, a földrajzban, az őslénytanban való jártossága és Európa minden fejedelmi családjának leszármazási viszonyaiban való tájékozottsága. Országaink, fővárosaink, erkölcsünk és szokásaink ismeretében mindenestre túltett a moszlim Kelet valamennyi előkelő emberén és hercegén, nem véve ki sorukból még Ismail pasa khedivét és az elhunyt Sir Szalar Dseng-et sem. Hosszasabb érintkezésünk során nem habozott bíráló megjegyzéseket tenni némely társadalmi és politikai felfogásunkról sem. Így a többi közt, mint vérbeli ázsiai ember, lelke mélyéből kárhoztatta a szabadelvűség minden nemét és ha veszedelmes szomszédsága miatt

kevésbé gyűlöli Oroszországot, az orosz czárban a fejedelmi nagyság mintaképét és az orosz kormányzatban a kormányforma ideálját látta volna. A francia köztársaság természetesen iszonyúság és borzasztó képtelenség volt szemében és sehogysen ért meg a fejében, hogy voltaképen hogyan állhat meg parancsoló, vagyis fejedelem nélkül egy oly társadatom, melyben nézete szerint senki sem parancsol és senki sem engedelmeskedik. De a politikai nyilatkozataiban már jóval tartózkodóbb volt; mindig kitérőleg felelt megjegyzéseimre s midőn egy dunai sétahajózás alkalmával azt találtam mondani, hogy a Karún, bár szélesebb, de nem olyan hosszú folyóvíz, mint a Duna, a Kadsár keményen a szemem közé nézett és így szólt: — Hála Istennek, hogy nem! — *(mert különben már régóta elfoglalták volna Teheránt az angolok,* — gondoltam magamban). Egyébként a politikai nyilatkozatokban való minden aggályos tartózkodása és óvatossága mellett is beleláthattam gondolkozásába.

Birodalmának jövőjében nem bizakodott oly nagyon, mint az oszmánok trónján ülő királyi testvére, mert míg az utóbbi a távol jövő érdekében szövögeti terveit, melyek, legalább a látszat szerint, nagy eszmékkel terhesek, nevezetesen a paniszlamizmust illető törekvéseivel, a Kadsár minden igyekezete dinasztijának, igazabban szólva saját személyének boldogulására szorítkozott. *L'État c'est moi*, így beszél és így gondolkodik ugyan Abdul Hamid szultán is, de családjának és népének nagy múltja benne nagyszabású gondolatokat ébreszt, melyeknek kivihető voltában nem kételkedik, míg Naszreddin sah, csak az újabb időben hatalomra jutott turkomán család sarjadéka lévén, a körülötte ólálkodó veszedel-

mektől megfélemedve, a jövőre gondolni nem is igen merészkedett. Egyéniségök tekintetében is különböztek egymástól. Abdul Hamid szultán, ámbár európai műveltség dolgában nem vetekedhetett a perzsa trónon ülő *cher frère-jével*, ingatag és félénk természetű ember; nyájasabb és bőkezűbb, mint Naszreddin sah, ki minden európaias szokása mellett igazi ázsiai despota, a Kelet hatalmasainak minden büszkeségével és ridegségével telve. Nagyvezérje néha órák hosszaiig állott előtte, de ép úgy elnézte azt is, hogy én, kitől felvilágosítást kívánt egy és más dologra nézve, minden fáradt voltom ellenére ott állok és veszteglek előtte és keményen a szemem közé nézett, valahányszor merészkedtem kifejezést adni felfogásával ellenkező nézetemnek. Egyéniségében keletibb volt a szultánnál és e szigorúságát elválhatatlannak tartotta a fejedelmi méltóságtól.

Engem különösen az előkelőségnek az a fitogtatása mulattatott, melyben a gyémánt-, smaragd, rubin- és egyéb drágakövek ragyogásában pompázó perzsa király kiváló gyönyörűségét lelte. Ámbár dinasztiáját egy leg-legalsóbbrendű zsoldosvezér, a hírhedt Mehemmed Aga khán alapította meg, ő pedig Feth Ali sah, az előbbi öcscsének unokája lévén, csak a negyedik Kadsar volt Irán trónján, mégis nagy előszeretettel hivalkodott mindig családfájának ősi voltával s előttem különösen Nojan Kadsár mongol törzsfőtől való származását emlegette. Mikor pedig én kétségbe mertem vonni a perzsa történetírók által hízkeldezből költött leszarmazást, haragos pillantást vetett reám és kifejezési adott annak a felfogásának, hogy «a nyugati fejedelmek mégis csak parvenük a Keleten uralkodó testvéreikhez képest.» Perzsia voltaképen egyetlen országa a moszlim Aziá-

nak, melyben ismerik az átöröklő nemesség intézményét; az igaz, hogy fölötte nyomorúságos állapotát ismerik, mert nemcsak khánokat és mirzákat, hanem valóságos királyi hercegeket is találhat az ember a kocsisok, házi szolgák és a mesteremberek közt, a mi, megjegyzendő, nem ok arra, hogy ne hivatkozzanak büszkén előkelő származásukra és Naszreddin sah is, ha jókedvében van, akárhányszor megütközéssel szólt arról, hogy milyen bizalmas lábra akarnának helyezkedni vele egyes európai grófok és hercegek, holott ő csak koronás fejedelmeket ismerhet el magához hasonlóknak. Nevezetes, hogy divatba jött az arisztokrataság már a törököknél is, kik soha a született nemességről nem tudtak, ha csak nomád állapotuk kezdetein nem. Már Abdul Medsid szultánnak is rendkívül kedvesen esett, midőn Lamartine, a francia költő, kit meghívott udvarához, s kinek utóbb Brussza közelében falusi házat ajándékozott, figyelmeztette, hogy a Bourbonok után az Oszmánidák családja a legrégebbi dinasztia egész Európában. A porta előkelő méltóságai, kik nem egyszer közönséges parasztemberekől, kézművesektől, vagy pásztoremberektől származtak, egészen komolyan foglalkoztak azal a gondolattal, hogy családi címerrel ékesítik föl magukat és véghetetlenül sajnálták, hogy a vallási szabály, mely tiltja az élőlények ábrázolását, lehetetlenné teszi az is, hogy valamely fenevadat vegyenek föl címerkép gyanánt. Az emberi gyarlóság, keleten úgy, mint nyugaton, mindig csak egy marad, és bármilyen demokratikus iránya volt az arabs prófétának, megérhetjük még, hogy a műveltségünkhöz alkalmazkodó iszlám, sok más európai rossz szokásunkkal együtt, elfogadja a születésbeli nemességet is. Naszreddin sah

egyéniségében megtaláltam a Keletnek és Nyugatnak, a régi és új világnézetnek azt a sajátságos keverékét, mely szemünkbe tűnt az európai kultúrának a moszlim Keleten támadt akárhány más új hívén is. Irán uralkodóját az ő megkülönböztetett kegyeltjei, Maikom khán és Jahja khán, valamint azok az európai férfiak alakították ál ilyenné, kik időnként mint udvari orvosai fordultak meg udvaránál. Tanító mesterei voltak sok tekintetben Cloquet, Polák és Tholozan doktorok és szokásaiban és magatartásában pontról-pontra fel lehetett ismerni a hatását ez urak egyikének vagy másikának. Tökéletesen reá vall az ő iráni nagyzolására, hogy mindig szerette adni a grand seigneur-t és tüntetett frengi szokásaival; a mellett súlyt vetett reá, hogy udvaránál csak ő maga legyen a tökéletes európai, s például volt idő, midőn az udvarnál ő felségén kívül senkinek sem volt szabad európai szabású keményített inget viselnie. Naszreddin sah nem egy vonását örökölte nagyatyjának, Feth Ali sahnak, köztük főképen pompázó kedvét és zsarnoki önkényességét, de a nagyapa nyájasságának és bőkezűségének jele már nem mutatkozott rajta soha; Naszreddin sah bizony néhanapján ugyancsak zsugori módjára viselte magát s életében e miatt támadt az általánosan elterjedt hiedelem óriási magánvagyonáról, melyből aztán vajmi csekély részt találtak meg halála után. Az európai sajtóban, elég igaztalanul, csípős módon bírálták e keleti fejedelem személyét és jól mulattak keleties szokásain. Pedig az, hogy néhanapján vétett az etikett ellen, csak eléggé természetes, mert hol van az az európai fejedelem, vagy herceg, ki ép olyan hibákba ne esnék a keleti udvaroknál tett látogatásai közben, mint Naszreddin sah minálunk? Beszéli róla, hogy Berlin-

ben, az udvari ebéd után, Vilmos császárhoz és Augusztia császárnéhoz fordulva, nagyot böffentett; Középázsiában ezt jó néven szokták venni a vendégtől, mint jelét hálájának és jóllakottságának. Marlborough House-ban a walesi hercegnél, ebéd közben — úgy beszélnek — a háta mögé a padlóra dobta a spárga csutkáját, mire a herceg, ki most Anglia királya, nem akarva szégyenben hagyni vendégét, s utána a többi vendég is, hasonlóképen cselekedett, nem kis ijedelmére a cselédségnek. Az ehhez hasonló esetek egész gyűjteménye járta be akkoriban az újságokat, de azt hiszem, hogy sok volt bennök a túlzás, mert Naszreddin sah soha el nem mulasztotta, hogy pontos tájékoztatói szerezzon amaz országok szokásairól, melyekben megfordult s tőlem is nem egyszer kért útbaigazítást a legkisebb részletekről is. A perzsák királya sokkal szabadabbnak érezte magát Európában, mint saját országában. Teheránban láttam, hogy sétalovaglása közben a szolgák hosszú sora kísérte az út mindkét oldalán és hosszú botjával elzavart mindenkét a király útjából. Budapesten pedig megesett vele a következő eset. Egy munkásnő egészen a közelébe furakodott, hogy alaposan megbámulhassa a köntösén csillogó nagy gyémántokat. Intettem az asszonynak, hogy térjen ki útjából, de a király így szólt hozzám: - Engedd hozzám, mert közlől akarja látni a drágaköveimet. — Még meg is állt egynehány pillanatra, hogy kedve szerint megcsodáltathassa magát az asszonynyal. Egy szóval, ez ember sokkal jobb volt a hírénel, s midőn 1896 május havában, egy nappal azelőtt, hogy megülhette volna uralkodásának ötven éves jubileumát, áldozatul esett Riza khán gyilkos golyójának, én azt gondoltam magamban: ez ember más halált érdemelt volna, mert

valóban, hivatalnokainak zsarnoksága miatt fizetett életével. Kezdetben azt mondták, hogy Riza khán tagja volt a bábi-k titkos felekezetének, de később kitudódott, hogy azt a hallatlan igaztalanságot akarta megtorolni, melyet Kermán helytartója követett el rajta, s mely ellen, mint mondják, hiába keresett védelmet.

Tizenegy évvel utóbb Naszreddin fiával, Mozaffaredin sahhal jutottam személyes érintkezésbe, midőn Parisból visszatérve, 1900-ban útba ejtette Magyarország fővárosát. *Vándorlásaim s élményeim Perzsiában* című könyvemben megjelheti az olvasó, hogy Tebrizben ismerkedtem meg vele, hol, még mint kilencz éves fiú és prezumpatív trónörökös, Azerbáidsan helytartói székében ült. Testben gyöngének és jelentéktelennek láttam akkor s beteg és megtört alak volt, a hogy most viszont láttam. Contrexéville és Marienbad, hol gyógyulását kereste, nem sokat enyhítettek súlyos baján s a betegségnek arczárói lerívó nyomai félreérthetetlenül beszéltek lelki tusájáról és kétségbeeséséről. Jobb sorsot érdemelt volna ez a szegény fejedelem. Amúgy is félénk és bátortalan lévén, minden határozottságától megfosztotta a túlságosan szigorú nevelés, melyben atyja részesítette. Legjobban szerette a nyugodt szemlélődést és gyermekiesen egyszerű lényével valóban a lehető legkevésbé volt alkalmas arra, hogy oly zilált helyzetben levő országon uralkodjék, mint Perzsia s hozzá még a modern kultúra útjára vezérelje népét, mint a hogy magában elhatározta. Hozzám sokkal barátságosabb volt, mint atyja. Tebrizben való találkozásunkra csak homályosan emlékezett, de mivel szorgosan olvastatta atyja emlékiratait, melyekben sok dicséret áll csekélységemről, már Budapestre érkezte előtt figyelmissé

lett reám és Bécsből Budapestre tartva, több ízben kérdezte, hogy életben vagyok-e még és hogy lát-e majd Budapesten. Midőn megérkezett a pályaudvarra, hol József Ágost főherczeg és a magyar miniszterek fogadták, kíváncsian nézett körül és így szólt: — *Vámbery kudsasz!* («Hol van Vámbery?») — Előszólítottak, ő barátságosan megszorította kezem és kért, hogy tartsak vele szállására. Kívánsága szerint tettem és budapesti tartózkodása alatt sűrűn megfordultam nála. Látogatásaimból bizalmas érintkezés fejlődött köztünk s ennek során meggyőződtem, először arról, hogy a sajnálatra méltó király nagyon beteg s a legkevésbé van helyén Irán trónján, másodsor pedig arról, hogy a lehető legjobb szándékkal van eltelve, hogy az újkori műveltség egészen áthatotta lelkét és újjá alkotná országát, ha volna hozzá kitartása, pénze, és rendelkezésére állnának a hozzávaló emberek is. Sajnos, hiányában volt mind e három föltételnek, s a többi másnak is, s midőn képet festettem előtte az újjáalkotott Perzsia jövőjéről, majdan épülő vasútairól, közútairól, gyárainról és az újkori műveltség sok más eszközéről, mereven bámult maga elé és így szólt: — *Belli, belli! leikin vakil mikhahed.* («úgy van, úgy van! de abba még idő telik».) — A politikai kérdések vitatásában is kevésbé zárkózottnak találtam, mint atyját, ki nagy előszeretettel adta a perzsa Bismarckot. Mozaffareddin sah egészen nyíltan beszélt országának politikai helyzetéről s midőn tréfásan megjegyeztem, hogy Európában Oroszország hívének tartják, mert trónörökös korában minden kérdésben előzékenynek mutatkozott az oroszok iránt, hangos kaczajra fakadt és így szólott: — Vájjon én vagyok az egyetlen, ki megfelelő fegyver hiányában barátságot

színlelek e hatalmas és becsvágyó szomszédnak? — Angliáról nem volt különösen jó véleményyel. Megengedte, hogy ez ország nem törekszik általmára Perzsiának, de azt tartotta róla, hogy az angol barátság hideg, mint a jég és mindig csak üres szólamokban nyilatkozott meg. És némi tekintetben talán igaza is volt. Különösen élesen bírálta Salisbury politikáját, ki nem volt hajlandó támogatni Perzsiát abban, hogy a londoni piacon kölcsönhöz jusson és ezzel reákényszerítette, hogy Oroszországhoz forduljon kölcsönért. E lépés kockázatos voltára czélozva, a király megjegyezte: — Mit tehattünk volna mást? Midőn atyám meghalt, azt mondták, hogy körülbelül négy millió fontra rugó magánvagyonot hagyott s hogy ez a pénz, ládába zárva, lenn van a pinczében. Egy szó sem volt belőle igaz. Pénz helyett csak adósságot hagyott atyám s midőn a trónra léptem, nemcsak az állam hivatalnokainak, de még udvari embereimnek és szolgálóimnak sem tudtam kiadni fizetésöket. Kénytelen voltam kölcsönhöz folyamodni és Anglia Oroszország karjába kergetett.

Egészben véve, igen komoly szándékát mutatta Mozaffareddin sah arra, hogy alaposan megreformálja országát és sokat életbe léptessen amaz újítások közül, melyek európa-járó útjában különösen megnyerték tetszését. A jó ember, sajnos, nem tudta, hol kezdeni a dolgot s hogy milyen eszközökkel juthatna céljához. Elkeseredve és csüggetegen a közvetlen környezetében dúló örökös torzszalkodás miatt, úgy látszott, hogy valósággal retteg nagyvezérétől, Ali Aszgar khántól. E férfiú, egy kaukázusbeli georgiai renegát fia, tényleg elérte azt, hogy fondorlataival és ügyességével akarat nélkül való eszközévé tette uralkodóját. úgy viselke-

delt, mintha szolga lett volna, de valósággal mégis ő volt urának ura és Perzsiának parancsolója. Sokszor figyeltem őket, mikor együtt voltak. A sah érzéketlenül ült karosszékében; szavai ép oly parancsolók voltak, mint a milyen szolgálai alázatossággal telvék első miniszterének szavai; de alig, hogy összetalálkozott szeme ez utóbbi villámló és átható tekintetével, hirtelen elhallgatott és hátrahanyatlott karosszékébe. Az ajtó mögött leskelődött titkára és hűséges szolgálja s közben-közben halk köhécseléssel adott életjelet magáról. Ilyenkor a nagyvezér dühös pillantást vetett az ajtó felé és erősen megnyomva a szót, alázatosan folytatta előterjesztéseit. A nagyvezér, minthogy ura volt a helyzetnek s határtalan uralomvágy és kapzsiság töltötte el lelkét, talán hasznára lehetett volna az országnak, ha sok ellenesével vívott keserű harcrai teljesen le nem kötik akaraterejét s ha a fő udvari méltóságok rejtett ellenséges indulata és az európai követek versengése már eleve útját nem szegi minden üdvös reformnak. Naszreddin különböző Európa-járó utazásai teljesen eredménytelenek voltak Perzsiára nézve s egészen hasonló módon állt a dolog Mozaffareddin utazásaival is. Visszatérve országába, nem volt sietőbb dolga, mint hogy újszabású és újféle színű egyenruhát készíttessen egynémely udvari emberének és nagyszabású rendeleteket adott ki, melyekre nem vetett ügyet senki. Az Oroszországtól kölcsön vett pénz hamarosan elfogyott és nőtön-nőtt az országban a fejtelenség, a nyomor és az összevisszaság.

A keleti fejedelmekkel és országokkal való érintkezéseimnek szentelt e soraim kiegészítéseképpen meg-

próbálok némi fényt vetni magánéletüknek és lelki világuknak amaz oldalaira, melyeket az idegen szem nem vehet észre, melyek azonban előttem, az ál-ázsiai ember előtt, rejtve nem maradhattak. Megérthetem, hogy Európában miért bámulják még mindig a keleti uralkodók személyét és miért tekintik őket rendkívüli emberszülötteinek; mert a legszertelenebb dicsőítés követi e keleti felségeket és érzéseinket — őszintén szólva — még mindig fogva tartja az «Ezeregy éjszaka» bűbájossága, noha eléggé gazdag utazási irodalmunk néhanapján eléggé kíméletlenül lebbenti fel a titokzatosság fátyolát e félistenekről. Mert bizony nem félistenek ők már a saját alattvalóik szemében sem; koronájoknak kihullott számos oly ékessége, mely régebben elkápráztatta az emberek szemét; és kiapadt a forrása különösen azoknak az eszközöknek, melyekkel mindig képesek voltak biztosítani alattvalóik hűségét és ragaszkodását. Egészen közletről ismertem és figyeltem meg két szultánt, két sahot és több khánt és őszintén ki kell jelentenem, hogy helyzetüket irigyelni valónak sehogy sem találtam, mert csekély kivétellel inkább rajtok uralkodnak, mintsem hogy ők uralkodnának és látszólagos mindenhatóságuk mellett korántsem oly nagy az a félelem, melyet közvetlen környezetükben keltenek, mint a melynek ki vannak téve ők maguk saját személyes biztosságuk miatt érzett félelmökben. Midőn későn este egymagamban ültem a Jildiz-paloták egyikében és felriadtam az ablak alatt elvonuló őrjáratnak az éjszaka csöndjében visszhangzó tompa, nehéz léptei hallatára, sokszor gondoltam magamban: ugyan mi is kárpótolhatja az embert e földön az ily borzasztó életért? Megengedem, hogy Abdul Hamid szultán sokkal aggódóbb és félén-

kebb, mint akárhányan keleti fejedelmi testvérei között, inert túlságba vitt óvatossági rendszabályai néhanapján valóban, szinte nevetségesek; de az a körülmény, hogy se éjjel, se nappal nyugodt álomban része nem lehet, hogy a méregre gondol minden falatjánál és minden korty italánál, és hogy mindig és mindenhol veszedelmet gyanít, kétségtelenné teszi, hogy az ily életért rossz csere a legnagyobb hatalom és a legnagyobb dicsőség, a világ minden ragyogása és az alattvalók jobbágyi hódolata és semmi esetre sem méltó ellenérték az örökös remegésért és rettegésért. A nyugodt és kényelmes élet merő lehetetlenség a keleti udvar szolganépe és hivatalnoksága közt uralkodó örökös fondorlat, cselszövés és féltékenykedés közepette. Mindenki a boldogtalan kényúr kegyét hajhászsa, mindenki túl akar tenni a másikon, az egyik romlására tör a másikon és ha e rettentő pandemóniumhoz még hozzáveszszük a hárem asszonyhadának üzelmeit, könnyű belátni, hogy mily csekély öröm van egy keleti despota életében és hogy mily szánakozásra méltó sorsa van az ily uralkodónak. Oly esetekben, midőn a nagyzási hóbort erősebb mámorba ejti az érzékeket s midőn az uralkodó beteg képzelődésében emberfölötti embernek hiszi magát, mint hitte például Abdul Aziz szultán, ritka esetben kerekedik fölül a félelem és az ilyen feslett életű ember, képzelt biztosságának érzetében, túrhetően él. Ez utóbb említett szultánról ismeretes, hogy 1867-ben tett Európa-járó utazása közben, midőn a Rajnán Koblenzbe vitte a hajó, azt kérdezte környezőitől, hogy vájjon az ő kedvéért ásták-e ezt a csatornát; s később Budapesten, midőn egy dunai gőzös földélezetén fogadta a török konzult, A . . . ezredest, ki európai műveltségű

katonatiszt volt, jelenlétemben ily szókkal fordult Fuad pasához, látva, hogy a konzul európai módra köszönti: — Miért nem csókolta meg a lábam ez a neveletlen ficzkó? — Ezt a félbolond szultánt, ki lovakat, kutyákat és kakasokat tüntetett ki rendjelekkel és sok milliót dobott ki hiábavaló építkezésekre, nem igen bántotta a félelem és az aggodalom amaz emlékezetes éjszakáig, midőn trónvesztését tudtára adták; de más despoták örökös rettegésben élnek életök veszedelme miatt. Naszreddin sah sohasem mulasztotta el, hogy egy század katonával vétesse körül a dsadserudi vadász-kastélyában levő éjjeli szállását és fia Mozaffareddin sah átvirraszt egész éjszakákat, mert attól tart, hogy megrohanják és meggyilkolják. Van az ilyennél borzalmasabb lét a világon?

Újabban arra a meggyőződésre jutottak a keleti despoták, hogy idegen földön, a hitetlenek között, aránylag szabadabban és kellemesebben érezhetik magukat mint saját országukban. Abdul Ahad, Bokhara emírje, szívesen látogatja a pjatigorszki orosz fürdőket, a mi pedig a perzsa királyok gyakori látogatásait illeti, világos, hogy Irán sehinsah-jai, minden ázsiai despota voltak mellett, olyan kedvöket és gyönyörűségüket lelik a frankok országában — a mivel be is szennyezik magukat a sííák szemében — melyhez hasonlóban soha otthon részök nem volt. Midőn Teheránban kilovagol, vagy kikocsizik a sah, a ferrasok (szolgák) két hosszú sora jár előtte és hosszú botokkal alaposan elpáholja a szeretett alattvalókat, hogy tiszta legyen az út az uralkodó előtt. Az ablakokat és ajtókat bezárják és lefüggönyzik, hogy senki se láthassa meg az ország atyjának ábrázatát, mert szigorúan megköveteli ezt az

uralkodó személyének szentsége, más szóval biztos-sága. Mikor európai városokba vonul be a sah, a kíváncsi nyugoti nép tömött sorfalai fogadják; éljenzik és zajos üdvkiáltásokkal köszöntik s közepette e hódolatnak úgy véli, mintha sokkalta nagyobb és hatalmasabb volna, mint annak előtte volt. És hozzájárul mindehhez az az udvariasság is, mely lyel az európai udvaroknál vendégül látják; egyenlőnek képzei magát a Nyugat hatalmas uralkodói-val s ebben a megduzzadó önérzetben rejlik a legfőbb gyönyörűség az Európát járó ázsiai uralkodók számára. Ha pedig ezek után mi, európaiak, abban a hitben ringatóztunk, hogy nyugati látogatásaik közben szerzett tapasztalataikat a nyugati műveltség és saját országuk civilizálásának javára fogják fordítani, mindenesetre túlságosan vérmes reményeket tápláltunk, mert a keleti fejedelmek e kéjutazásának vajmi csekély hasznát látják az illető országok. Ellenkezőleg, csak országuk pénzét fecsérlik el. Naszreddin sah, az ő három európai utazásával, egészen tarthatatlanná tette Perzsia amúgy is beteg pénzügyeit. Semmiféle üdvös újítás nem kelt ez utazása nyomán és Mozaifareddin sah utazásairól eléggé ismeretes, hogy két orosz kölcsön ment el reájuk, holott e pénzt eredetileg az ország gazdaságának és közigazgatásának javítására szánták.

Ezek az ázsiai félistenek bizony nem pihennek rózsás ágyon. Életök sivár és kietlen, örömeik telve vannak rémülettel és aggodalommal s azok a százezrek, kik a porban fetrengenek lábuknál és dagályos címzésekkel hódolnak előttük, legnagyobb ellenségeik, s az önkényuralom legszerencsétlenebb áldozatai maguk a kényurak. Ki csodálkoznék hát rajta, hogy nem hoztam magammal rózsás emlékezőseket a keleti udvarok tájáról?

**A KÜZDELEMNEK VÉGE,
S MÉG SINCS VÉGE.**

XVI. FEJEZET.

A KÜZDELEMNEK VÉGE, S MÉG SINCS VÉGE.

A mit ez önéletrajzi följegyzéseimben eddig elmondtam, nagyjában és egészében pályám élményeire és sorsfordulataira tartozik, gyermekkorom napjaitól fogva öregkoromig. Hogy úgy mondjam, anyagi képét festi meg egy szokatlan ösvényeken járó emberéletnek s ez élet minden fényének, árnyának; mutatja mind azt a küzdelmet és viszontagságot, melyből kibontakozott a szabóinas, a házitanító, a diák, a szolga, az efendi, a dervis, az egyetemi tanár és a nemzetközi író alakja. Ám e festmény részletei csak a külszint láttatják; a hüvelyt és nem a belső tartalom magvát. Nem a szellemi vergődést s a lelki tusát, melyben bőségesen volt részem életem különböző korszakaiban s melyek mély nyomukat hagyták szellemem irányán és gondolkozásomon. A száraz adatok pusztá felsorolásával, igaz, kielégíthetem volna személyes hiúságomat; de mivel az öndicsőítés hiú ragyogványát nem tekinthetem méltó gyümölcséül múltam nagy szenvedéseinek, úgy érzem, hogy nem szabad elvonnom a szíves olvasótól azokat a tapasztalásaimat sem, melyekhez az ázsiai és európai társadalom bizonyos intézményeinek, erkölceinek és szokásainak össze-

hasonlítása révén jutottam. Meglehet, hogy e tapasztalásokat, lelki átalakulásom e főtényezőit, részben megtették előttem már mások is, az is lehet, hogy részben különböző módon értékelték; de mivel mindennapinak bizonyára nem mondható az az út és mód, a melyen hozzájok jutottam, mert mindezideig nem akadt még sem európai, sem ázsiai ember, ki olyan sokféle szerepet játszott volna két világrész színpadán, mint csekélységem, — megkísérlem párhuzamot vonni az ázsiai és európai társadalom egynémely intézménye, erkölce és szokásai közt. Megfestem képét akkori lelkiállapotomnak, midőn ázsiai gondolkozásmóddal eltele, megismerkedtem a Nyugat különbözet országaival, és összehasonlítást téve e két világ között, beláttam, hogy itt is, ott is nagyon sokszor állják útját az ép és igazságos Ítélet kialakulásának az emberek korlátoltsága, elfogultsága, előítéletei és a tárgyilagosság hiánya. Midőn odahagytam Európát és Ázsia világába léptem, Európa országairól és népeiről jobbára bizony csak elméleti ismereteim voltak, melyeket a nyugati irodalmak tanulmányozása révén gyűjtöttem, de látni nem láttam belőlök semmit sem. Midőn először léptem érintkezésbe Sztambul török társadalmával, mely ha át is vett egyet s más nyugati szokásainkból, alapjában véve mégis megőrizte ázsiai gondolkozásának bélyegét, sok tekintetben megragadó hatással volt reám a látottak újdonszerűsége, de meg a keleti emberek gondolkozásmódjának és törekvéseinek nem egy vitathatatlan érdeme is. A szíves fogadtatás és a barátságos bánásmód, melyben ott a jövevényt részesítik, nem tekintve származását és nemzetiségét, lehetetlen, hogy meg ne ejtsen, el ne bájoljon mindenkit. Az ember csakhamar otthonosnak

érzi magát mindenhol és a kultúra két fajtájának futólagos összehasonlítása határozottan az óvilág javára dől el. De utóbb, tudniillik midőn az ember egy darabig már ott élt az ázsiai emberek között és bizalmukba esve, megbarátkozott a vallásról, világról és emberekről táplált felfogásukkal, mégis csak erőt vesz leikünkön az egykedvűség, a nemtörődömség és az álmoság érzete. Vérünk ellustul, ásítunk, nem tudunk hova lenni türelmetlenségünkben, holott a keleti ember mozdulatlan nyugalommal, szemmel látható gyönyörérzettel ül és csöndesen nézi a napot.

Minél mélyebbre jutottam Ázsia világának belsejébe, annál inkább hatalmukba ejtettek ez érzetek. A perzsa társadalomban már utáltam ez ázsiai sajátosságokat. Középpáziában pedig, a hol nyolczszáz esztendővel öregebb a világ, mély borzalommal álltam meg előtte. Lehetetlen volt az ázsiai világ e kezdetben tetszetős jelenségeiben föl nem ismernem valódi okait Ázsia hanyatlásának, zsarnokságának és nyomorúságának. Az óvilágot, mely sohasem volt ment azoktól a hibáktól, fogyatkozásoktól és bűnöktől, melyeknek maradványai reánk meresztik szemöket, megvetendőnek és emberhez nem méltónak találtam most és sóvárgó pillantásokat vettem vissza, Nyugat felé. Leírhatatlan örömmérettel léptem át világunk keleti határát, szabadabban lélekeztem minden napi járó után, véghetetlenül boldognak éreztem magam, hogy túl vagyok már az ősi világrész romjain, nyomorúságán és züllöttségén és azok a képek, melyek egykor, már újdonszerűségüknél fogva is, elkápráztatták szemem az ifjúi képzelet tüzes levegőjében s melyek egykor rajongóvá tettek, most borzalmasan sötét emlék gyanánt lebegtek szemeim előtt.

Ilyen volt lelkiállapotom, midőn visszatértem Ázsiából. Ha módomban lett volna, hogy Ázsiába való utazásom *előtt* mélyebbre ható pillantást vehessek Európa vallási, társadalmi és politikai viszonyaiba, mint a hogy nem lehetett módjában a szegény autodidaktának, talán másképen alakult volna Ázsiáról való felfogásom és Ítéletem, és tárgyilagosabb lett volna a következtetés, melyet a két kultúra összehasonlításából levontam. De, mint mondtam, *homo novus* voltam itt is, ott is, a ki az első benyomás hatása alatt dicső fényben látott mindent és el volt ragadtatva mindentől; és csak később, midőn a valóság és az igazi felismerés éles világosságában, a maguk való és mesterkéletlen színe szerint láttam a dolgokat, csak akkor kezdettem másképen gondolkozni Európáról is, és jelentékenyen módosítanom kellett ítéletemet a nyugati világ eseményeiről. Most, hogy életem alkonyatán elfogulatlan szemmel nézhetem az ó és az új, az ázsiai és az európai kultúra fényét és árnyát gazdag tapasztalásaim tág szemhatárán; midőn nem kápráztatja el szemem semmiféle személyes érdek és semminemű elfogultság, más színben látom a dolgokat és más is az ítéletem, és kötelességemnek tartom erre vonatkozó nézeteimet közölni az olvasóval már azért is, mert sajnos, tudom tapasztalásból, mily csekély a száma azoknak a bírálóknak, kik a vallás és a nemzetiség békóitól menten adták magukat a két kultúra összehasonlító tanulmányára. Ama bírálók dicséretéből és gáncsából bizony szinte mindenhol kihallatszik e lánczok csörgése; úgy az egyik, mint a másik részen pártosság fogta el az igazság útját, és mert az új század sok tekintetben nyílt és szabad mesgyét vágott a gondolkozó embereknek,

most már félelem és tartózkodás nélkül mondhatjuk el nézeteinket a jóról és a rosszról, a két világ kedvező és kedvezőtlen oldalairól. A ki olvassa a történetét ama szenvedéseimnek, küzdelmeimnek és viszontagságaimnak, melyeket az ázsiai világ barbársága, fejtelensége és züllöttsége miatt szenvednem és túrnóm kellett, mindenesetre feltűnőnek találhatja, hogy nagy foltokat fedeztem fel műveltségünk fennen magasztalt napján, s hogy torzképeket láttam ott, a hol az emberszeretet és a nemesség világboldogító eszményeit kellett volna megtalálnom. Meglehet, hogy visszaemlékezve egy-némely régibb nyilatkozatomra, hebehurgyasággal és következetlenséggel vádolnak sokan. De az érett kor ítélete könnyen feledteti az ifjú kor tévedéseit, mert hiszen az, a mi jobb és tökéletesebb, mindig az elmúlt tévedések és hibák nyomán szokott kisarjadni. E megjegyzéseim után leírom azokat a benyomásaimat, melyeket szokásaink, erkölcsaink, vallási, társadalmi és politikai életünk némely mozzanatai keltettek bennem és melyek sűrűn foglalkoztatták gondolataimat.

1. VALLÁS.

Ázsia mindenek fölött vallásos világ. A vallás önt ott életet az emberi létei minden változatába és minden megnyilatkozásába. Nem éri be azzal, hogy szabályozza a viszonyt a teremtő és a teremtett lény között, hanem kormányozza a politikai és társadalmi életet is; jelen van mindenütt; beférkőzik az emberi lélek vágyainak és gondolatainak legtitkosabb rejtekébe; megszabja irányát földi utainknak; törvényeket és életszabályokat alkot; megtanítja rá az embert, hogyan ruházkodjék, táplálkozzék és viselkedjék, de nem kevésbé arra is: hogyan

egyék, igyék és szeressen, — szóval, a vallás az emberiség boldoggá és nemessé tételének egyetlen és mindenható eszköze. Mármost, ha valaki évekilig élt ebben az Ázsiában és Európába jön, csodálkozik rajta nem kis mértékben, midőn szemébe tűnik egy részről a vallásosság épületének lazasága, más részről az a törekvés, mely a kormányt, az egyházat és néhanapján a társadalmat is ez alapján korhadtt és minden eresztekéiben megingott épület alátámasztására és fenntartására ösztönzi. Ázsiában mindegyik nincs szükség. Nem szólva a motaziliták-ról és e hesdra első századaiban élő többi szabadgondolkodóról, az iszlámban sohasem akadtak hívei a kételkedésnek és a szabad gondolkodásnak, de még kevésbbé akadnak mostanában. A mohammedánok nagy többsége erősen hívő, kerüli a vitát a vallás dolgairól. Kivételt talán a síita molláhk alkotnak, és rendkívül tanulságosak voltak azok az óráim, melyeket egykor Iszphámban, a Medresszei Sah kertjének platánfái alatt töltöttem, hol nyíltan és szabadon vitázhattam a perzsa papokkal a Korán isteni hagyományairól, a lélek halhatatlanságáról s az efélékről. A más nemzetiségű moszlimok előtt vallás dolgában a legfőbb elv a *ne nyúlj hozzám* elve s ha a vallásos hit ez erős várából Európába lépünk át, hol évszázadok óta folyik a harcz a vallás és a tudomány között, hol egy Spinoza, egy Voltaire, egy (iibbon, egy Draper, egy Buckle és még sok más modern gondolkozó sikerrel munkált közre a vallásosság épületének lebontásában s a hol az istentisztelet helyébe igyekeznek az embertiszteletet állítani, — különösen szemébe kell hogy tűnjék az embernek a nálunk uralkodó képmutatás és álszenteskedés. Daczára Strauszknak és Renan-nak, daczára Büchnernek és Huxleynek, a

nyugati nép milliói adják ki magukat kereszténynek és zsidónak, holott azt sem hiszik, hogy van Isten. Hiszen az egyházi férfiak nagy többségét is annyira felvilágosította a modern tudományosság, hogy ők maguk hisznek legkevésbé a tanokban, melyeket hirdetnek és védelmeznek s az Ázsiából Európába jött utazó fel kell hogy vessen maga előtt ezt a kérdést: «Mire való ez a képmutatás? mire való ez a színlelés és miért hunynak szemet az emberek minden áron ama világosság előtt, melyet kultúrtörekvéseink a sötétséggel vívott nehéz harcukban megteremtettek és elterjesztettek?» Ez érthetetlen törekvés hevében odáig jutottunk már Európában, hogy bizonyos irányadó társadalmi körökben követéreméltó erénynek és derék példának nyilvánítják a képmutatást, a vallási hazugságot és tettetést! Ez a visszásság, majd hogy azt nem mondom: ez a bűn, ép oly érthetetlen a gondolkodó ember szemében, mint a milyen méltatlan és megszegyenítő a szellemi vívmányait mindig nagyra tartó nyugati civilizációra nézve. Azokban a körökben, melyek helyeslik és követésre méltónak hirdetik e szégyenletes magatartást, sokszor halljuk emlegetni, hogy milyen hatalmas befolyása van a vallásnak az emberiség társadalmi fejlődésére; azt tartják e körökben, hogy a világ egyáltalán nem állhatna meg e titkos erkölcsrendészet nélkül, mert a társadalom, úgy mondják, még fejlettségének legalacsonyabb fokán, még a vadak közt sem állhat fenn a fetis-e és a totem-e nélkül. A legkülönbélebb vallásnak hódoló emberekkel évek során át majd a katolikus, a protestáns, majd a szunnita, a siíta és rövid ideig még a párszi vallás inkognitójában is folytatott érintkezéseim közben arra a meggyőződésre jutottam, hogy a vallás vajmi csekély védelmet nyújt az

emberiség lelki elfajulása ellen és hogy semmi esetre sem méltó a huszadik század szelleméhez, hogy a vadak szokásait vegye példa gyanánt. Nemcsak Lombroso, hanem sok más gondolkodó is világosan kifejtette már, hogy a bűnös emberek többségének vallásos a lelküiele és hogy például a spanyol rablógyilkos elvégzi imádságát védőszentjének, szent Jakabnak képe előtt és csak azután lát hozzá munkájához. Ázsiában is tettem szert eféle tapasztalásokra. A legkegyetlenebbek és a leggaládabbak mindig azok voltak a turkomán rablók közt, kik, mielőtt rablókalandjukra indultak volna, fatihát (áldást) kértek tőlem, a vélt sejkhtől, vagy valami más jámbor embertől, holott a puszták egyszerűbb, s a vallás dolgaiban kevésbé járatos gyermeke néhanapján megható jószívűséggel bánik nemzeti szokásban gyökerező rablásvágyának áldozatával; durva és bárdolatlan ugyan, mint amazok, de mégis igaz és nyíltszívű. Középázsia, Perzsia és Törökország városaiban a nagylurbános szent férfiak között leltem a legezégéresebb hunczutokat és gonosztevőket, míg az egyszerű özbég és oszmanli, ki a vallást csak külső formái szerint ismeri, tele van jósággal és igazlelkűséggel. Az iszlám egész világában Mekka és Medina a legundokabb fertője minden bűnnek, ott éli világát csak igazán a rablás, a gyilkosság és a paráznaság. Ehhez hasonló volt a kép, melyet Meshed és Kum nagy zarándokhelyein láttam és eléggé ismeretes ez a mondás: Ki le akarja vetközni keresztény voltát, csak zarándokoljon el Rómába vagy Jeruzsálembe.

Nálunk Európában is így viszonylik a vallás az erkölcshez és a gondolkozó ember nem képes fölérni észszel, miért van az hogy a kormányok és a társadalom

elkövetnek minden tőlük telhetőt hogy szemben a mindjobban lábrakapó kételkedéssel, a vallásban leljék meg a bűn orvosságát és az erkölcsiség zsinórmértékét.

Mindenesetre bámulatos és érthetetlen az, hogy a nyugati emberiség, művelt osztályának minden vallástalansága mellett, korántsem oly türelmes és elnéző a más hitű emberekkel szemben, mint a szabad gondolkozóktól méltán elvárhatnók. Ázsiában a más hitűekkel szemben érzett gyűlölet és fanatizmus az erős hitből következik s a szenvedélynek, melyet a kormány még táplál és támogat, mindenesetre mélyebben vannak a gyökerei; de kitörései azért még sem oly hevesek és gyakoriak, mint nálunk, noha törvényeink és illemszabályaink útját állják a szenvedély kitörésének, ha nem is képesek megtörni az előítélet erejét még a művelt emberek lelkében sem. Ha szemügyre vesszük a keresztény Nyugatnak a moszlim Kelethez való viszonyát, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a napi politika kérdéseiben a művelt és magát minden előítéllettől mentnek hívó európai ember is inkább hajlik rokonérzésével Törökország keresztény, mint mohammedán alattvalóihoz, pedig a porta moszlim alattvalói sokkalta jobban megszenvedik a zsarnoki kormány önkényét, mint nyugati nagyhatalmak védelme alatt élő keresztények. Az európai ember még mindig alsóbbrendű lénynek tekinti a mohammedánt, a brahmint, a Buddha hívét; vallását gúnyolja és feketére festi, a magáéhoz hasonlónak semmi körülmények között el nem ismeri; és mindhiába védik törvényeink a más hitűeket: Mohammed, Buddha és Visnu követője kényelmetlenül, idegenül és szabadságában korlátozva érzi magát Európa országaiban. De hiszen a zsidóknak sem megy másként a dolga, pedig ők nyelv-

ben, szokásban és erkölcsökben tökéletesen hozzásimulnak Európa különböző nemzeteihez.

A moszlim Kelet történetében, teszem, sokkal ritkábban tör ki a zsidó-gyűlölet, mint nálunk Nyugaton nemcsak a középkorban, hanem újabban is. A mit a vallás dolgaiban felvilágosodott és az ázsiai vakbuzgóságot gúnyolni szerető Európa az antisémitizmus czimén a zsidók ellen elkövetett, leírni bajos; de nincs is annál nagyobb szégyenfolt újkori műveltségünk czimerpajzsán. Még leghatározottabb szabadgondolkozóink, agnosztikusaink és istentagadóink sem tiszták e büntől és az a nevetséges kifogás, hogy a zsidót nem vallásáért, hanem szigorú zárkózottságával jelzett nemzetisége miatt gyűlölik és üldözik, gyarló és ostoba kifogás már abból az okból is, mert az európai zsidó mindenhol csatlakozik szülőhazájának nemzeti kötelékéhez és sokszor — *plus catholique, que le pape* — nemzetibb, mint keresztény honfitársa. Az ázsiai ember jóval következetesebb e dologban, mert a kérdés nemzeti oldalára ügyet sem vetve, a zsidóban csak a mőzeshitet gyűlöli. Ily szemmel nézve a dolgot, az ember csak bámulatba esik rajta, hogy az európai zsidó, kit idegennek mondanak mindenfelé, miért tolakszik be a nemzetek kötelékébe, holott egyszerűen azt kellene mondania: «Ha nem kellek nektek, jó, leszek csak zsidó és nem bánom. szidjatok kedvetek szerint kozmopolitának.» Semmi kétség, hogy a kereszténységnek e megátalkodott előítéletei alapjukban véve azokba az erényekbe és jellemző vonásokba kapaszkodnak, melyek a zsidót nagyobb sikerrel biztatják a mindennapi életben, s a melyek az elnyomás természetes következtéképen minden elnyomott népből feltalálhatók. «A ki az égő fáklyát erőszakosan

a földre nyomja és el akarja oltani, a fokozott erővel fellobbanó lángban megégeti kezét., mondja a német költő nagyon találóan. A zsarnokok legjobban maguknak ártanak zsarnokságukkal s alaposan téved az uralkodó kereszténység, ha ez igazsággal szemben jogosultnak érzi magát a védekezésre az ügynevezett sémi faj állítólag nagyobb szellemi képessége, életrevalósága és szívóssága ellenében. A törökországi, perzsiai és középázsiai zsidó ugyancsak sémitább és hitbuzgóbb, mint európai hitsorsosa, de azért nem ismerek szegényebb, gyámoltalanabb és szájalomraméltóbb embert e teremtett világon az említett országokban élő *jahudi*-nál. Hol van ott az a híres sémita ész, hol az a sémi élelmesség és szívósság, melyet az európaiak veszedelmes faji sajátosságnak mondanak, s a melytől ehhez mérten félnek? A moszlim, a keresztény és a brahmin ez országokban egyformán megveti, bántja és gyötri a szegény zsidót, ki szegényebb a szegénynél és alábbvaló mindenhol az örménynél, a görögnél és a brahminnál, kik amott szinte mindenhol azt a szerepet viselik, mely Európában — versenyen kívül állván a nyomorúságban — a zsidóknak jutott. Ismétlem, hogy az európai antisémitizmus nem egyéb mérhetetlen alávalóságnál, melyet semminemű vallási, néprajzi, vagy gazdasági okkal igazolni nem lehet; és a Nyugat, midőn emberiségével és igazságszeretetével kérkedve, mindig csak a züllött és elvetemült Ázsiában keres minden rosszat és minden megvetni valót, megfedkezik róla, hogy ha ki is süttött nálunk a nemesebb műveltség napja, azért még korántsem áll eléggé magasan arra, hogy képes legyen világosságot deríteni akárhány sötét pontjára és homályos zugára ennek a mi világunknak.

Minek is tagadnám? Reám nem tett jó hatást a vallás a két világrész embereivel hosszú éveken át folytatott érintkezésem közben, mert mindennek láttam, csak arra valónak nem, hogy nemesebbé tegye az embereket; a magasabb eszmények kútforrását sem találtam meg benne, de legkevésbé találtam benne kielégítő okot arra, hogy miért csoportosítják és osztályozzák az embereket különböző részekre a vallásuk szerint, más szóval, a nagy kérdőjel felől táplált felfogásuk és Ítéletük, vagy amaz utak és módok szerint, melyeken a sötétben tapogatóznak. Ha már magában véve képtelen dolog az, midőn nemzetiség szerint osztják meg az ugyanegy fajhoz tartozó és ugyanegy égöv alatt élő embereket, mennyivel képtelenebb ez a szétválasztás akkor, midőn nem alapszik máson, mint az örökké kifürkészhetetlen titok és a kifürkészhetetlenségen való céltalan tépelődés fantasztikus magyarázatán? A nemzetiség fogalmáról szólni fogok még később s a vallásra vonatkozólag itt még csak azt jegyzem meg, hogy a vallás erkölcsi tartalmának — mely Ázsiában ugyan sokkal erősebb, mint Európában — alapjában véve mindenhol csak azokra a szellemekre lehet kétséges a hatása, melyek magasabb műveltségükkel inkább képesek eszmények alkotására s melyek költői hajlandóságuknál vagy érzelgőségüknél fogva, de néhanapján azért is, mert gondolkozni renyhék, szívesen csapongnak a földöntúli régiókban. Egyébként pedig a vallás Ázsiában ép úgy, mint Európában, csak a külsőség, a bűbájoság, a csodaszerűség és a titokzatosság köntösében jelentkezik, s a hol nincs meg ez a föltétel, ott vallás sincsen. Nem egy szertartást, szokást és babonahitét, melynek ifjúkoromban, óhitű zsidó létemre, magam is

követője voltam, hű másolatban láttam viszont sorjában a katolikus és óhitű keresztények, a moszlimok, a tűz-
 imádók és a hinduk között, és az én szememben nincs neveltségesebb annál a kölcsönös szemrehányásnál, melylyel az egyik vallásfelekezet e gyermekes külsőségek miatt a másikat illeti. Példának okáért jámbor zsidó létemre aggódó gonddal ügyeltem arra, hogy szombat napján teli zsebbel ne menjek túl az *ereb*-en, vagyis azon a zsinóron, mely határvonalául szolgált a város belső részének, mert ha messzebbre megyek, ez már üzleti cselekedetnek lett volna minősítendő s megszenteltségtelenítette volna a pihenésnek szánt napot; szombat napján tehát csak kendővel az övemben és szemem a két árbochról lecsüngő zsinogra függesztve mertem kilépni a szabad ég alá. Sok évvel ez után Szamarkandból Herat felé tartottam egy csomó hindosztáni emberrel, kik Középázsia uzsorás osztályát alkotván, teli zsebbel tértek vissza Gangeszparti napfényes hazájukba. Ezek a Visnu-imádók, kik kasztjuk sárga bélyegét viselték homlokukon, esténként elvonultak a karaván többségétől. Kicsiny, ujjni pálczákat tűzdeltek a földbe és köröskörül vékony zsinogot feszítettek rájuk; ez a zsinog volt ép úgy, mint az *ereb*, a határvonaluk a máshitűek ellenében és e képletes védőfalon belül készítették és költötték el táplálékukat, nem tartva már tőle, hogy a pogányok megfertőzik ételüket a szemük pillantásával. Mint a hogy borzadálylallyal néztem gyermekkoromban a disznóhúst, később mohamedán létemre is irtózatot és undort kellett színlelnem, midőn ajkamra vettem e pusztá szót: *Khinzir* (disznó) s mint a hogy ifjú koromban tilalmas volt előttem a keresztény ember szűrte borital (nesekh), siíta létemre

ép oly kevéssé ehettem abból az ételből, melyet keresztény kéz érintett. De nemcsak a zsidóság és az ázsiai vallást követő nép, hanem az európai vagy ázsiai kereszténység is nyakig ül az eféle otromba és képtelen babonahitben, melyet a máshitűeknek szokás a szemére vetni. Huck abbé beszéli utazásáról írott könyvében, hogy Tibet határán egyszer éjjeli szállást keresett és egy Buddha-készítőhöz utasították. A franczia hittérítő ez ötletből gúnyos megjegyzést tesz a buddhizmus bálvány-iparáról. Megegett rajtam is eféle dolog a Grödnerthalban, St.-Ulrichban, a szigorúan katolikus Tirolban. Lakáskeresni indulván a szép alpesi faluban, egymásután utasítottak a Mária-készítőhöz, az Úristen-készítőhöz és a Krisztus-készítőhöz, mert tudvalevőleg e községben találhatók a legjobbhírű kereszt- és szentképfaragók. A mohammedán világban, hol tudták rólam, hogy ismerem Európát is, sokszor kérdezték tőlem: csakugyan igaz-e, hogy a frankok kutyafejű bálványt imádnak, hogy asszonyközösségben élnek s más eféléket. Tirolban meg, az Achensee partján, hol parasztnép között laktam, azzal a kérdéssel fordultak hozzám, hogy világjáró utazásaim közben megfordultam-e a liberálisok országában, a hol a bakkecskét imádják az emberek, mint a hogy antiliberalis papjok elhitette ez együgyű emberekkel.

Kelet és Nyugat vallásai, a mi elkorcsosodásukat illeti, sok más tekintetben is megegyeznek egymással és az ember nem érti, hogy hittérítőink hogyan és mi jogon igyekeznek meggyőzni az ázsiai népet vallásának tévedéseiről és mi alapon akarják vele a kereszténységet a tiszta és egyedül üdvözítő vallás gyanánt elfogadtatni? Az ember még megértené valahogy hittéri-

tőink erőszakosságát, ha a kereszténység vívmányának mondhatnák a Nyugat rendjét és szabadságát; ámde polgáriasságunk nem a kereszténység *által*, hanem a kereszténység *ellenére* lett nagygyá. Az iszlámnak és a buddhizmusnak vagy a brahmanizmusnak semmi része sincs abban, hogy Ázsia hanyatlásnak indult és szabad prédája lett a hódításra éhes Európának. Az említett vallások tanai a kereszténységnél jóval erősebb támasztékai az emberiességnek, a szabadságnak és úgy az állam, mint a társadalom rendjének s a bajnak ott van a gyökere, hogy egyrészt a történelmi fejlődés, másrészt az éghajlat, a talajviszonyok és főképp az uralkodók zsarnoki önkénye megalkották azokat a szirteket, melyeken a vallásalapítók minden jó törekvése hajótörést szenvedett és hajótörést kellett szenvednie.

A mondottak után nem szorul bővebb magyarázatra a magam hitvallása, melyet ez önéletrajz keretébe foglalok. Merőben gyakorlatias természetemnél fogva, ki egy szemernyi gyakorlatot többre becsültem egy véka elméletnél, sohasem éreztem magamban kedvet arra, hogy oly kérdésekkel bíbelődjem, melyeknek megoldását már eleve lehetetlennek tartottam s ennél fogva inkább fordítottam figyelmemet közhasznú feladatokra, mint a teremtés, az istenség s a többi más földöntúli és az emberi megismerés körétől örök időkre elvont problémákra. Tiszteltem és becsültem minden vallást, a mennyiben jó és hasznos dolgokat, tudniillik az emberiség megnevelését és haladását igyekezett előmozdítani s ha a körülmények úgy kívánták, egyszer tiszteletből az ország törvényei iránt, másszor udvariasságból a társaság iránt, melynek köréhez tartoztam, forma szerint mindig alkalmazkodtam az illető ország uralkodó

vallásához, ép úgy, mint nemzeti viseletéhez, bár sokszor nagyon kényelmetlenül éreztem magam benne. Az alárendelt jelentőségű dolgokban, mint például a vallás dolgában mindig szigorúan ragaszkodtam ez elvhez: *Si fueris Romae romano vivito more* és ha a vallási moralisták netalán szememre vetnék vallásom könnyű változtatását, válaszom ím így szól hozzájuk: «A vallás változtatásának oka jobbra a vallás hiányában rejlik és kinek semmije sincs, az semmit el nem cserélhet*. A vallásváltoztatás legtöbb esete pedig ilyen. Nincs hát utálatosabb dolog a világon, mint az a szent felháborodás, melylyel az Európaszerte bevett képmutatás elítéli és megbélyegzi a meggyőződés nélkül való kitérést. A tisztelendő, tiszteletes és újdonszabású rabbi urak vájjon mélyebben át vannak hatva vallásuk dogmáitól és csakugyan azt hiszik talán, hogy szemforgatásukkal, kenetes beszédükkel és hamis lelkesedésükkel megtéveszthetik a huszadik század művelt embereit? Ha vannak ínég bizonyos európai urak, kik megcsontosodott konzervatizmusokban még mindig magasan lobogtatják a vallásos képmutatás zászlaját és noha lábuk egészséges, mégis a szentírás mankóira támaszkodva járnak, nincs rá okunk, hogy ez ízlésöket megirigyeljük tőlük. A gondolat, hogy a hazugságot a sírba vigyem magammal, nekem borzasztónak látszik. Századunk szellemi vívmányai nem tűrhetik tovább a sötét múltból eredő vallást; csakis a tudás, a felvilágosodottság és a kutatás szabadsága tette a világ urává a kis Európát, és nem látom be, mi szükség van e tény erőltetett félreismerésére, és miért ne alkalmazhatnék ifjúságunk nevelésében a vallástanítás butító rendszere helyett a szellemi műveltség fényes világosságát? A ki

sok vallás körében élt és belső érintkezésben volt az ázsiai vallások követőivel, érthetetlennek kell, hogy találja nyugati világunk kislelkűségét és ingatagságát; s ha van, a mi Európában nekem visszatetszett, ez a valami nem más, mint a vallás dolgaiban való félnék tapogatózás, és örökös félelmünk attól, hogy győzelemre juttassuk az igazságot, melyet minden gondolkozó lelkében érez. A vallás egyideig még kényelmes és hasznos eszköze lehet a tömegek kormányzásának és főkentartásának, de az emberi tudás és gondolkodás minden terén jelentkező haladással szemben egyre világosabbá és kétségtelenebbé válik, hogy ez a bujósdi már nem tarthat sokáig. A húszadik század szelleme ezt kiáltja: «Legyen világosság!» És lesz világosság, kell is, hogy legyen!

2. NEMZETISÉG.

A milyen gyöngék és korhadtak a vallás választófalának alapjai, ép olyan gyarló anyagból valók a nemzetiség sorompói, melyekkel Európában el akarják egymástól különíteni és külön testekre akarják szakítani az embereket. Ha a nemzetiség kérdésében a lelki életet élő ember közös eredetéről volna szó és ha vérrokonság alapján álló, tehát a természet által megszabott szoros összetartozandóság alapgondolata volna reá nézve irányadó, nem lehetne ellenvetést tenni e fogalom egységes és szétválaszthatatlan volta ellen. Az emberiség egyeteme bizonyos szembetűnő faji sajátosságok által különválasztott egyes családokra oszolnék, tehát fajokra, melyeknek különállása természetes okokból igazolható. De azokban a nemzetiségekben, melyeket most Európában látunk, mindennek nyoma sincs, mert ethnikai ere-

detők jobbára homályba vész. Európa most élő nemzetei a lehető legkülönbözőbb rokon és idegen fajok összeolvadásából támadtak és fejlődésük rövidebb, vagy hosszabb folyamata után legfőlebb, ha a nyelv, a szokások és a történelmi fejlődés közössége üti reájok az úgynevezett nemzeti bélyeget. Ha jól szemügyre vesszük korunk európai nemzeteit, arra az eredményre jutunk, hogy minél régibb keletű rajtuk a művelődés hatása, annál hamarabb történt meg nemzeti kialakulásuk és hogy Európa keleti határszélén, hol későbbben jeletkezett a kulturális haladás, még a mai napig sem ért véget a nemzeti fejlődés folyamata.

A francziák az ibériaiak, ligúrok, vagy gallusok, a keliák és talán a fönicziaiak keverékéből támadtak és nemzeti nevet mégis a német frankok adtak a régi (lalliában talált népelemek összevisszaságának. A német nemzet számos olyan néptörédeket olvasztott magába, melyeknek germán eredete még koránt sincs bebizonyítva. Keleti Németország jelentékeny része szláv volt és Berlin, Lipcse, Drezda, Chemnitz stb. neve szláv eredetre vall és szláv volt Stiria, Karinthia és keleti Tyrol őslakossága. Olaszországban az etruszok, latinok, görögök, szlávok, arabok és németek legsajátosabb keverékét találjuk, melyet az állam és az egyház az idők folyamán ellátott a nyelvi egység bélyegével, de azért a különböző töredékek jellegzetes vonásai nem mosódtak el mind a mai napig sem. Magyarországon uraltáji néptörédekek vegyültek el a szlávokkal és más árja népekkel és a magyar elem harcziás előnyeivel minden számbeli kisebbsége mellett az évek százain át megtartotta vezérszerepét és lassankint elnyelte az idegen elemeket. De a magyar

nemzet igazi alapvető elemét bajos lesz valaha kideríteni.

Közismeretű az angol nép erősen kevert mivolta és ha közelről vesszük szemügyre az óriási orosz birodalmat, láthatjuk, hogy a szláv eredet kicsiny magvába tatárok, baskírok, kirgizek, burjátok, votjákok, csere-miszek, zúrjének, csuvasok, görögök, osztyákok, vogulok, kaukázusiak stb. olvadtak bele. Hiszen az orosz nemzettest fejlődési folyamata csak az újabb korban indult meg és még egyre tart, mert Nagy Péter cár korában a lakosság teljes létszáma legfőlebb harminczmilliónyi volt, holott napjainkban az oroszok maguk többen vannak nvolczvan milliónál.

Kérdem tehát: ily körülmények közt hogyan lehet szó egy nemzettest vérbeli együvértartozásáról és mi jogosít a testvéri viszony föltevésére? Ily esetekben mindig az illető nép nyelvének, szokásainak és történelmi fejlődésének közösségéből folyó sajátosságait szokták emlegetni és erkölcsi, nem pedig anyagi fogalomnak szokták minősíteni a «nemzet» fogalmát. Jó! de a nyelv időközön kint változásoknak van alávetve, ép úgy, mint minden más szellemi sajátosság és ne csodálkozzunk rajta, midőn azt látjuk, hogy az iszlám ősidőktől fogva vajmi kevés ügyet vet a nemzeti határvonalakra, az embereket a vallás szerint osztályozza és felállította ezt a tételt: »Minden igazhívó egytestvér». A mohammedán szervezetben nemzetiségi árnyalatot e tétel szerint: »*Hubb ul uatan min el imam*», «a hazaszeretet a vallásból ereda, egyáltalán nem ismernek, nem is tulajdonítottak neki soha valamirevaló jelentőséget. Ha megtehetette ezt az iszlám merőben légies indítékok alapján, miért ne tehetnék mi meg ugyanezt újkori

műveltségünknek, a Nyugat e közjavanak, hatalmas védelme alatt, és a nemzeti választóvonalak eltávolításával miért ne olvadhatnánk, a kulturális kapcsolat formájával, a nemzeti gyűlölséget és egyenetlenséget kizáró egységes szervezetté? Hát ez mindenesetre legeszményibb formája lenne a nemzeti életnek és nincs is kizárva a remény, hogy a későbbi jövőben, a műveltség és felvilágosodás haladásával, meg is valósulhat. De ez idő szerint, sajnos, nem jutottunk még el e szép, e szerencsésnek és nyugalmasnak ígérkező álláspontig. Hiszen még napjainkban is szüntelenül dúl a küzdelem a Nyugat nagyobb s hatalmasabb és kisebb nemzetei közt; az a küzdelem, mely elismeri jogosultságát Darwin elméletének az céltrevalóbb megmaradásáról és mivel egyik sem vállalná szívesen a kevésbé életrevaló és a romlásra ítélt fél szerepét és egyik sem akarna felszívódni a másikba, a kisebb nemzetek, a történelem által igazolt politikai egyéniségükre való hivatkozással, kénytelenek jogaiknak védelmére kelni. A nagyok rablótermészete és uralkodásvágya készítette a kisebb nemzeteket a létért való jogos küzdelemre, mert elvégre minden nemzet meg akarja óvni nemzeti egyéniségét, minden nemzet szabadságának teljes birtokában akarja intézni a maga anyagi és szellemi fejlődését. És mert a dolog így áll, sajnos, nincs még tere a világpolgári törekvéseknek. Ez a körülmény még inkább előtérbe lép ott, hol kicsiny ethnikai szigetet vesznek körüli és fenyegetnek megsemmisüléssel a nagyobb ethnikai tengerek hullámai, mint a hogy példát szolgáltat erre Magyarország is, mely a germán, szláv és román elemek közepette évszázadok óta ügyesen és szerencsésen küzd az erőszakos beolvasztás ellen s melynek állami függet-

lensége parancsoló szükség már azért is, mert nélküle állandó volna a súrlódás az imént említett három különböző nagy nemzet között és az ütköző állam létele eszerint valósággal szerencsés véletlennek tekintendő. A béke és a nyugati műveltség akadálytalan terjeszkedésének őszinte hívei örömmel köszönhetik a magyar államot, mely vállalja az ütközőkolonc szerepét és a művelődés minden őszinte barátja szívéből kell, hogy óhajtsa a magyar állam megizmosodását. E szempontból nézve a dolgokat, mindig ragaszkodtam magyar hazafiságomhoz és ragaszkodni fogok hozzá, a míg csak élek, noha évtizedeken át a világpolitika kérdéseivel foglalkoztam és távol maradtam a hazai politikától. Nincs rajta mit csodálkozni, hogy a világyáró ember hazafisága jelentékenyen különbözik az otthoni szűk körben élő honfitársak hazafíúi érzelmeitől. De amaz élénk érdeklődés, melylyel az utazó ama különböző népek iránt viseltetik, melyekkel belső érintkezésbe jutott, nagyritkán, vagy sohasem képes meggyöngíteni s még kevésbé elnyomni hazájának öröme és bánata iránt táplált melegebb érzelmeit. Könyeim, melyeket ifjú koromban hazámnak az osztrák önkényuralom miatt átélt gyötrelme és szenvedése miatt hullattam, mindenesetre bőségesen elegendők lettek volna arra, hogy sokkal nagyobbra növeljék hazaszeretetem fáját, ha mindig itthon maradok és csakis Magyarországgal foglalkozom. De az ember, ha tágabb is a látóköre, szeretettel ragaszkodik a hazai röghöz. És nem nyilvánítja a hazafiságot oly könnyű szerrel bűnnek, mint Tolsztoj, mert, ha vannak is aféle közmondások, mint az *Ubi bene, ibi patria*, vagy ennek angol egyenértéke: «Ha történetesen istállóban születél, azért még nem vagy okve-

tetlenül ló», a világpolgár végezetül mégis csak mindig örömmel húzódik a saját hazájához.

Ha mégis van, a mi az emberben némiképen meggyöngíti, vagy megingatja a hazafiságot, ez a valami nem lehet más, mint az a szükkeblűség és az a nevetéses előítélet, melyet a nyugati keresztény ember más vallású honfitársaival szemben tanúsít. Példának említem a magam esetét. Égtem a lelkesedéstől, midőn gyermekkoromban megismertettek a magyar nemzeti hősök életével. 1848 hősi korszaka büszkeséggel töltötte el ifjú szívemet; de később is, midőn 1862-ben hazatértem Konstantinápolyból a dunai gőzösön és Mohácsnál először érintette lábam a haza földjét, térdre borultam és igaz elragadtatásomban sírva csókoltam meg a hazai rögöt. Véghetetlenül boldog voltam és valósággal úsztam az öröm tengerében; de csakhamar észre kellett vennem, hogy sokan, sőt a legtöbben, nem tartják őszintének, sőt fitymálják és gúnyolják magyar hazafiságomat, mert, úgy mondták, a zsidó nem lehet magyar, hanem csak zsidó. Én ellene vettem, hogy vallás dolgában, mint a legtöbb művelt ember, voltaképen agnosztikus vagyok s ennél fogva már régóta kiváltam a zsidóság kötelékéből. Később hivatkoztam arra, hogy milyen halálos veszedelmek közt jártam a magyar őstörténelem kutatása érdekében, a mi mégis csak kétségbe nem vonható módon kipróbálta hazafiságomat, mint kevés emberét az országban. Sok más okkal hozakodtam még elő, de mindhiába volt. Mindenhol és minden alkalommal azzal a végzetes orrfintorítással, azzal a kétértelmű vállvonogatással, közömbösséggel és azzal a némasággal fogadtak, mely jobban öl a legnagyobb ékesen szólásnál. Hozzajárult ehhez az én esetemben az a mélyen bántó

és megsebző mód, melylyel a hazai bíráló utazásaimról nyilatkozott, és kérdem a szíves olvasótól: megőrizhettem-e ily körülmények közt nemzeti ábrándjaimat és síkra szállhattam-e a magyar hazafiság mellett azzal a forró szeretettel, mely a szomorú tényállásról még tájékozatlan ifjú rajongó lelkében fogant meg? Azt hiszem, hogy erre a kérdésre a legdühösebb naczionalista sem felelhet igennel. Nem a zsidó származás, hanem az előítéletes, esztelen és minden szabadelvűség nélkül való keresztény társadalom az oka, ha világpolgár válik a zsidónak születeti emberből, mert erőnek erejével szorítják e térre; és nem is tudom, csodáljam-e mártíromságáért, vagy megvessem-e tolakodása miatt a zsidót, ki a legridegebb visszautasítás ellenére is befurakodik a nemzeti sorompók közé? Szó sincs róla: a törvény nem tesz különbséget ember és ember közt, de a gyakorlat és a bevett szokás nem bíbelődik sokat a törvényszerűséggel; és ebben a tekintetben egyforma megítélés alá esik Európa legtöbb országa, kivéve talán az egy Angliát, hol a szabadelvűség nem szóbeszéd, hol a zsidó tetőtől talpig angolnak érzi magát, de a valódi brit is annak tekinti. Készségesen elismerem, hogy meleg nemzeti érzelmeink meggyöngülésével vagy elvesztésével az emberiség legnemesebb indulatainak egyikével válunk szegényebbé; mert a nemzeti együvértartozás kapcsának, minden gyarlósága és minden előítélete mellett is, meg van a maga gyönyörűsége és vonzóereje s én, ki nehéz lélekkel éreztem ezt teljes életemben, mindig abból a gondolatból merítettem bátorságot és vigasztalást, hogy a társadalom rövidlátása nem foszthat meg a hazai röghöz való természetes jogomtól. A föld, melyen Isten napvilágát megpillantottam, melyen

bölcsőm ringott s melyen ifjú korom aranyos napjait éltem, az a föld nekem hazám és az is marad. Szülőföldem ez a föld, szívemen hordom örömét, bánatát és mindig boldog voltam, ha egy vagy más módon hasznára lehettem Magyarországnak.

3. TÁRSADALOM.

Ha a vallásról és a nemzetiségről vallott felfogásom nem fért meg a Nyugaton e tekintetben vallott nézetekkel, még élesebb volt köztünk az ellentét a társadalmi irányelveket illetőleg. Az európai ember, ki huzamosabb ideig élt Ázsiában, szabadabbnak érzi ott magát és fesztelenebbül jár-kezel, daczára a Kelet minden fejtelenségének, barbárságának és zsarnokságának. Mindenekelőtt: mint idegennek és mint az ország vendégének nincs annyi baja a kormány önkényével és a kényelmetlen nemzeti szokásokkal, mert a rettegett Nyugat védelme alatt állván, reá nézve nem irányadók az ország nyomasztó törvényei. Szabadon és törvényen kívül él, vigyáznia kell magára, de helyzetének meg van az a jó oldala, hogy mentve van attól a kaszt-szellemtől, melyet az osztálygőg teremtett meg Európában. Keleten a legfőbb méltóság viselőjére nézve is kötelező, hogy leereszkedő módon bánják alantasával s a kormányzat patriarkális szelleméhez képest még a fejedelmek sem tehetnek kivételt ebben a tekintetben, és tanúja voltam oly jeleneteknek, midőn egyszerű parasztember is megróttá az országnagyot s ez tűrte a leczkét minden szó és ellenvetés nélkül. Nálunk Európában a polgárok adófilléreinek élő hivatalnok nem szolgálja, hanem parancsolója a közönségnek és dolyfőssége néha a legnagyobb mértékben sértő. De még bántóbb a született ariszto-

kraták fenhéjázása. Ezek, az ősök kétséges érdemei alapján s akárhányszor minden személyes érdem nélkül, olyan gőgösek, mintha rajtuk fordulna meg az egész mindenség. Én sohasem tudtam felérni észszel, hogy a született nagyurak mi jogon követelik maguknak azt a kivételes helyzetet, melyet manapság már nem annyira a törvény, mint inkább a közfelfogás biztosít számukra. Ha ez előjogok régi szolgálatoknak nemzedékről-nemzedékre átöröklő elismerését és megjutalmazását jelentik, a kár, mely általa a társadalmat éri, annál nagyobb, mert az utódok ritka esetben öröklik az ősök szellemi képességeit, ritkán felelnek meg az állásnak, melyet elfoglalnak és hozzá még újtát állják a náluk különb tehetségek érvényesülésének. Természetes, hogy e felfogással szemben erősen szokták vitatni az átöröklés elméletének jogosultságát és magam is akárhányszor hallottam azt az ellenvetést, hogy valamint a növény- és az állatvilágban is vannak magasabb rendű fajok, úgy az emberi nem is alá van vetve a természet eme törvényének. Idézni szokták e mondást is: *non forles creantur fortibusüi* de megfélekedeznek róla, hogy manapság az emberi erő, hála a korszellem haladottságának, nem a testi, hanem a szellemi tulajdonságokban nyilatkozik meg, és hogy a szellemi képességeket nagygyá és tökéletessé csak a tanulás, a szorgalom és a kitartó szellemi munka fejlesztheti, — ezekben a dolgokban pedig a született arisztokrácia nem igen szokott jeleskedni. «*Vir non nascitur sed fit*», mondja a régi közmondás; helyén való a származás előnyeiről beszélni akkor, midőn lóról, kutyáról, vagy más négylábú állatról van szó, de nem volna méltányos dolog ugyanazt a mértéket alkalmazni a huszadik század emberére is.

Az, mit az emberiség az irodalom, a művészet és a szellemi vívmányok terén egyáltalán elérhetett, jobbára olyan emberek műve volt, kik a születés előnyeiben nem részesültek, hanem a létért való nehéz küzdésben aczélozták meg idegeiket és élesítették elméjüket. A nyers erőszak sötét korában, midőn az úgy lehet, öröklött testi erőnek döntő fontossága volt a rablás, gyilkolás és fosztogatás közben, a született főúri osztályt megillettek bizonyos jogok; de az újkorban az eféle előjog merő képtelenség és ha mégis megvan, gyalázatára válik az emberiségnek és szomorú bizonyosságot tesz egynémely ország társadalmának szellemi elmaradottságáról. Különös, hogy még most is vannak, a kik bizonyos országok történelmi fejlődésére való hivatkozással igyekeznek bizonyítani a született nemesség létjogosultságát s míg például az ázsiai népek hanyatlását és visszafejlődését a születési arisztokrácia hiányának tulajdonítják, másrésről nagy előszeretettel hivatkoznak Japánra s ez ország gyors föllendülését hatalmas nemesi osztályának tudják be érdem gyanánt. Pedig ez a példa szerencsésnek épen nem mondható. Mert Japán azt, hogy népének minden kiváló tehetségei mellett egészen a tizenkilencedik század derekáig elzárkózhatott a nyugat befolyása elől, egyegyedül az ország szigorúan hűbéri rendszerének tulajdoníthatja, s az ember, ha a daimóknak a mikádóság ellen folytatott küzdelmeire gondol, beláthatja könnyen, hogy az újkori műveltség és az állami föllendülés egyenesen a nemesség akarata ellenére jutott jogaihoz a távol Kelet ez Albionjában. Ha a született nemesség csakugyan olyan fontos kelléke az állam nagyságának, hogyan van az, hogy Perzsiában, melynek ugyancsak

nevezetes szerepet vivő született nemesi osztálya van, mégis oly szembetűnő a hanyatlás minden téren?

Ily nézetekkel járva, természetes, hogy soha se tudtam beleilleszkedni a magyar társadalom keretébe, hol mindig nagy tere volt az arisztokratikus hajlandóságoknak. A magyar országgyűlés 1848-ban, a nemzeti ébredés napjaiban, a korszellem hatása alatt megszüntette a nemesség előjogait, úgy mondták, egészen a maga jószántából. De mivel a polgári elemnek soha sem volt jelentékeny képvisellete Magyarországon s ennél fogva a közvélemény kényszerítő erővel föl nem léphetett, csak mutató volt e törvény, de hatását a társadalmi életben soha igazán nem érezte. Mint a hogy a középkorban is a hangadó elemeket tartották a magyar faj igazi képviselőinek a nemzetiségek tarka összevisszaságában, és ennél fogva *ipso facto* a nemesség közé számították őket, azonképen az újabb társadalmi irányzat is a nemesi előnév feltételéhez fűzi az igaz magyarságot s mivel a kormány hallgatagon nézi ezt a helytelenséget sőt maga is válogatás nélkül osztogatja a nemesleveleket, a ki csak teheti, nemességet szerez minden áron, ily módon igyekezve bizonyágot tenni hamisítatlan magyar voltáról Hogy ez az egészségesnek épen nem mondható irány nagyban hasonlít a középkor visszatéréséhez, hogy csírájában előli a szabadság minden gondolatát s hogy nem válhatik javára szép hazám és tehetséges nemzetem fejlődésének, ahhoz szó nem férhet, az napnál világosabb. Valamint a testeket is nem a hegyökre, hanem széles alapjokra helyezik, mert csak így állhatnak meg szilárdan a természet törvényei szerint, azonképen a társadalom nyugalma, biztossága és üdve is csak a nép széles réte-

gében lelheti meg jövőjének biztos és szilárd alapját, nem pedig a társadalom felső köreiben. A magyar társadalom mostani irányzata ennél fogva nincs kedvemre semmiképen. Önéletrajzomat írván, nem bocsátkozom most társadalompolitikai fejtegetésbe, de nem hagyhatom említetlenül azt, hogy *selfmademan* létemre sehogysen léphettem szorosabb érintkezésbe az ilyen társadalommal. A ki nehéz küzdelemmel töltötte életét, kinek törekvése ez volt: *per aspera ad astra*, az olyan ember nem helyezheti becsvágyát abba, hogy szoros kapcsolatba lépjen régóta jelentőségüket veszteit társadalmi osztályokkal. *Altiora peto!* És ezt a magasabb és méltóbb elismerést joggal követelhetjük magunknak, kik érezzük, hogy embertársainknak, ha csekély mértékben is, de szolgálatot tettünk és hozzájárultunk hazánk vagy az emberiség szellemi vagy anyagi javának előmozdításához. Nem hajhásztam soha rangot és kitüntetéset, bár nagy a divatja ennek nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában is. Ha tetszett egyes fejedelmeknek, hogy eféle kitüntetésekkel gondoltak reám, tisztelettel a fiókomban felejtettem rendjeleiket, inert visszautasításukkal demokrata voltom fölösleges hánytorgatásának hibájába estem volna és mert senkihez sem illik, hogy gorombasággal feleljen az udvariaságra. Sohasem érthettem meg, hogyan lehették benne örömeiket tudásban és tisztességben megőszült férfiak, ha fejöktől a lábuk hegyéig rendjelekkel aggathatták tele magukat és címekkel hivalkodhattak. «A tudósok hiúságavab szokták menteni az efélet. De hát épen a tudósoknak nem volna szabad ily gyarlóságokba esniök és nem volna szabad örömeiket lelteniök ily nevetséges külsőségekben. A hivatalos kitüntetés sokszor olyan,

mintha az állam parancsba adná: «Tiszteljétek e férfit!» Ez pedig merőben fölösleges dolog, mert ha valaki méltó a tiszteletre, azt tisztelni szokták felsőbb parancs nélkül is.

De elég ebből ennyi. Nekem sohasem telt kedvem sem itthon, sem a külföldön, a társadalmi élet említett és más egyéb sajtószerűségében. A selfmademan sohasem lesz arra kapható, hogy bárkit is a nemzetségfája vagy hivatalos rangja szerint becsüljön nagyra. Csak a szellem és a szív kiválósága parancsol igaz tiszteletet; az életnek csak azok a sikerei lehetnek reá hatással, melyeket nem mások szeszélyének és kegyének köszönhet, hanem a melyeket a maga erejével és becsületes munkájával vívott ki magának.

Az én esetemben tekintetbe kell venni még azt a körülményt is, hogy Magyarországon sokkal többet foglalkoznak az emberek politikával, mint más országokban, tehát csak másodrangú jelentősége juthat tudománynak és általában a szellemi törekvéseknek. A célszerűség szempontjából nézve a dolgot, honfitársaimnak tökéletesen igazuk van, mert Magyarország, daczára szép múltjának, mint önálló állam örökös harcban áll a szomszéd Ausztriával s mivel a nemzeteknek, a dolgok rendje szerint, előbb meg kell szilárdulniok politikailag, hogy részt kérhessenek az emberiség kultúrtörekvéseiből, könnyű megérteni az okát, hogy nemzetünk miért adta magát főként a politikára s hogy miért tekinti elsőrendű nemzeti kérdésnek a politikát. De nem szólva erről, a nemzeti irodalom munkása már azért sem lehettem volna, mert tanulmányaim legkedvesebb tárgya, a Kelet ismerete, Magyarországon nem tarthatott volna számot különös érdeklődésre. Mit bánja Magyarország

Anglia és Oroszország keletázsiai versengését és mi hasznát vehetné a belső ázsiai népek irodalmi, történeti és néprajzi aprólékosságainak? Mind azt, a mi érdekek bírhat a magyar nép őstörténetének szempontjából, feldolgoztam különböző munkáimban; de mivel irodalmi munkásságom oroszlánrésze Ázsia gyakorlati ismeretére vonatkozik, tollam termékei sokkal nagyobb figyelmet keltettek Európának Magyarországon kívül eső részeiben, mint itthon. Sokszor kérdezték tőlem, hogy magyarnak születvén, miért nem vettem magam kizárólag magyar tárgyakra, és miért léptem a nemzetközi irodalom terére? Itthon is hibámul rótták ezt akárhányszor, de bírálóim, úgy látszik, elfelejtették, hogy előképzettségem és későbbi tanulmányaim már magukban véve nemzetköziek voltak és ennél fogva legjobb akaratlan sem szentelhettem volna magam kizárólag nemzeti érdekek istápolására. És így esett meg az, hogy szellemi tekintetben idegen maradtam saját hazámban és szakmám elszigetelt voltánál fogva éveken át magamra hagyva és a saját társaságomra utalva éltem minden szellemi ösztönzés, minden nézetváltás és minden elismerés nélkül. Sorsom nem volt irigylésre méltó! Idegen környezetben éltem át ifjúkoromat; idegen voltam Törökországban, Perzsiában és Középázsiaiban; idegen voltam Angliában való szereplésem első idején és idegen maradtam saját hazámban is, — mindez pedig azért, mert sajátzerű végzetem és bizonyos természeti hajlandóságaim oly pályára készítettek, mely szokatlanságánál fogva kivételes helyzetet teremtett számomra. Ha megmaradok a keleti tudomány megszokott ösvényén, vagyis, ha képes lettem volna hozzászoktatni elmémet a nyelvtani szörszálhasogatáshoz és az elméleti

kutatók vizsgálódásain való tünődéshez, békén művelhettem volna keleti véleményem kertecskéjét, a szak tudósok ismeretes módja szerint. De uram Isten! Az olyan emberből, ki dervis módjára egy árva garas nélkül barangolta be az iszlám egész világát, ki eminensül gyakorlatias irányával meglelte helyét az élet oly sokféle helyzetében s kit végezetül józan és a tényekhez ragaszkodó felfogásra készítettek a körülmények, az olyan embertől ki várná azt, hogy elméleti szórszálhasogatásokba mélyedjen és idealista, üres szemlélődésnek adja magát? Szobatudós sohasem válhatott volna belőlem. Míg ifjúi elmém a képzelet felhői közt szárnyalt, lelhettem még némi örömet az elvont kérdésekben; de később, midőn az élet keserű tapasztalatai a gyakorlati felfogás terére készítettek, előszeretettel jártam az irodalomnak azon a terein, hol nem csak babér, hanem kézzel fogható ízletes gyümölcs is terem. Fontolóra vettem, hogy tekintettel Ázsia küszöbön álló feltárására és a világnak a keleti dolgok iránt mutatkozó élénk érdeklődésére, jóval időszerűbb lesz és jóval inkább tarthat számot a szélesebb körök figyelmére és elismerésére a gyakorlati napi kérdések taglalása, mint az elmúlt események bármily értékes elméleti fürkészése. Ez volt az oka annak, hogy a nyelvészet teréről már jó korán áttértem az ázsiai politika mezejére.

Orthodox és korlátolt nyelvészek lelhetnek ugyan gáncsolni valót abban, hogy letértem a járt ösvényről. De én azt mondom erre: »*Chacun a son jout.*« Mindenkinek joga van reá, hogy úgy tegyen, a hogy jónak látja és hogy olyan irányt adjon munkásságának, mely legjobban megfelel ízlésének és életszükségletének. Én súlyt vettem reá, hogy ne csak tapasztalatokat gyűjt-

sek, hanem hogy biztosítsam függetlenségemet is, s voltaképen sohasem fért a fejembe, miért veszik rossz néven a tudósnak, ha földi javak gyűjtésével keresi függetlenségét, holott az emberi létnek a függetlenség a fő feltétele.

Szigorúan ragaszkodva ez elvemhez: *Nulla dies sine linea*, végre megszereztem tollammal azokat az anyagi eszközöket is, melyek a szegénység rablánczában vergődő írónak biztosították az arany szabadságot. Hatvan évet kellett bizony megérnem, hogy elmondhassam: Végre hát megszabadultam az anyagi gondoktól és most már nincs az a kormány, nincs az a fejedelmi kegy és az az emberi szeszély, mely útját állhatná gondolataim szabad folyásának. Mert a nyomorult pénz, bármennyire megalázza és kiszolgáltatja azt, ki töri magát utána, mégis csak az az eszköz volt mindig és az is marad, mely nélkülözhetetlenül szükséges a legmagasabb és legnemesebb eszmények eléréséhez. Nem tudom, hogyan van, de nem hallgathatom el, hogy lelke mélyén és egész lényem minden idegszálával szenvedélyes és fanatikus híve voltam mindig a szabadság eszméjének. Sidney Whitman, az angol író, azt hiszi, hogy zsidó származásom az oka e szenvedélyemnek, mert a zsidók ősidőktől fogva kitűntek szabadságvágyukkal. Meglehet, hogy úgy van; de a magam részéről inkább azt hiszem, hogy az igazi ok abból az elnyomatásból, abból a megvetésből és azokból a bántalmakból ered, melyek megkeserítették ifjúságomat. Nem sokkal különben ment sorom életem későbbi folyásában sem. Mindig és mindenhol sok szenvedés ért a szegénység, a társadalmi előítéletek és a kormányok zsarnoksága miatt, s midőn végre legyőztem mindezt az akadályt és megszereztem anyagi

és szellemi függetlenségemet, a szabadság nemes gyönyörűsége boldoggá tett s e gyönyörűségben egyetlen és méltó jutalmát leltem meg életem nehéz küzdelmének. E boldog tudatban könnyűszerrel vettem fel a harcot a társadalom előítéleteivel, gyarlóságaival, maradiságával és tudatlanságával és vajmi kevésé bántam, ha a vallásról, a nemzetiségről, a kiváltságos osztályról stb. vallott és a közfelfogással ellenkező nézeteim miatt külöknődő, szertelen embernek és néhanapján bolondnak is tartottak. Rendíthetetlenül megálltam és megállok életem nehéz küzdelmében leszűrődött elveim mellett és ha anyagi érdekekért nem is kell többé küzdenem, a szellemi küzdelem folytatódik és valószínűleg folytatódni fog utolsó lehelletemig.

«A küzdelemnek vége, s még sincs vége.» Igen, ezt adtam címül önéletem utolsó fejezetének. És nem sajnálom hogy úgy van. Mert mit is érne az élet küzdelem nélkül, különösen az olyan embernek, ki többnyire rögzös utakon járt gyermekkorának idejétől öreg koráig s ki erejének megfeszítésével, munkával és fáradtsággal csikarta ki a sorstól minden sikerét, a szerencse legszerényebb kedvezését! És mégis, őszintén be kell vallanom, hogy sokkal több gyönyörűség rejlik a megfeszített munkában, mint a munka sikerében. Az éhség gyötrelmei, kalandos életem nehéz viszontagságai közben csak is a munkában leltem vigasztalásomat, belőle merítettem bátorságot és reménységet; a munka volt mindig a menedékem és neki köszönhetek mindent, mit az életben elérnem sikerült. Ezt tudva, szívesen áldoztam fel a munkáért a magán- és a társadalmi élet minden örömét. Minden velem született vidámságom mel-

lett sem voltam soha társaságos ember; soha sem telt kedvem a szalonéletben s a tudósok és írók esti összejöveteleiben sem, mert azt tapasztaltam, hogy amott jobbra léhaságokról és haszontalan dolgokról folyik a szó, emitt pedig a szellemiek körüli forgó, sokszor tanulmányos beszélgetés mellett szerepe van a szesz italnak is, melyet utáltam világéletemben. Színházban is, mint már említettem, csak egynehányszor fordultam meg életemben; mert míg fiatal voltam, lett volna reá kedvem, de nem volt reá pénzem, mikor pedig megöregedtem, nem csábított már a színház s mivel koránkelő ember vagyok, kilencz órakor már régidőtől fogva mindig lepihenek. Egyáltalán mindig figyelemmel voltam a hasznosság kérdésére s ha észrevettem, hogy valami nem mozdítja s nem mozdíthatja elő céljaimat, lettem róla. Csakis ily világfelfogással és csak ezen a módon futhattam meg sok tekintetben tüneményesnek látszó pályámat. S mivel sokszor kérdezték már tőlem, hogy meghatározott cél felé törtem-e kezdettől fogva, hogy a siker biztos reménye dagasztotta-e vitorlámat, és hogy magamat is nem lepette-e meg a végeredmény? — szolgáljon válaszuí a csekélységem iránt érdeklődőknek a következő: Világos, hogy kezdetben az önfentartás ösztöne munkált bennem a leghatalmasabban, mert éhes gyomorral lehet ugyan ábrándokat szőni, de dolgozni nem lehet. Kiváló gyönyörűségemre szolgált, midőn eredetiben olvashattam a világirodalom remekeit, de ha korgott a gyomrom és fogam vaczogott a nagy hidegben, a szellemi táplálék vágyát csakhamar elnyomta bennem az epedés a testi táplálkozásért és a jó meleg szobáért. Idő múltával fordult a sor. A mily mértékben ki tudtam elégíteni anyagi szükségleteimet, ugyan-

abban a mértékben nőtt tudásvágyam s a becsvágy: hogy megnövelt ismereteimmel túltehessek pályatársaimon, hogy magamra vonjam a figyelmet egynémely szellemi kiválósággal, hogy tekintély legyek a magam nemében és valami pártját ritkító tettel kivívjam az emberek tetszését és elismerését. A mivel aztán alaposan beleestem az ördög karmaiba. Évekig törtetem előre e pályán, nem ismerve nyugtot és pihenést és életemnek ebbe a szakába esik sztambuli inkognitó életem, szamarkandi veszedelmes utazásom, első szereplésem Angliában és Európa többi részében. Ezek után pedig némelyek azt hihetnék, hogy ily sokoldalú és nem remélt siker kielégített s hogy magamba térve, most már megállok, pihenőt tartok és felvetem magam előtt e kérdést: «Hova még?» Nem! Eféle dolog nem jutott eszembe soha. Nem vetve ügyet szinte regényes életpályám fordulataira, nem arra sem, hogy a szegény zsidó fiúból európai nevezetességű férfiú lett, előre, mindig csak előre törtem, mert a becsvágy telhetetlen, nem hagy az embernek időt a gondolkozásra, és nem szereti különösen a visszapillantásokat, mert nem a múlt, hanem a jövő áll mindig a szemünk előtt.

Ily életfelfogással természetes, hogy életem a szőke Duna partján csak látszólag volt *buen retiro*, de bizonyára nem volt *otium cum dignitate*. Nem szólva tanulmányaimról, melyek naponta több órámat elfoglalták, munkás tollam, sokszor akaratom ellenére, összekötésbe juttatott a világ legmesszebb tájaival. Élénk levélváltásban voltam Törökország, Perzsia, Középázsia, India, Khina, Japán, Amerika és Ausztrália különböző rendű és rangú polgáraival, s ha felsorolnám azt a sokféle alkalmat, mely e levélváltásra okot adott, hosszú

és helylyel-közzel meglehetősen mulatságos leírása kerekednék belőle a hírneves író örömeinek és szenvedéseinek. Most egy japáni politikus ösztönzött, hogy csak üssem Oroszországot s utalt a közös veszedelemre, melylyel Oroszország hatalma és nagysága a magyarokat és a japánaikat fenyegeti. Más alkalommal egy elégedetlen hindosztáni lobbantja szememre, hogy pártul fogtam a brit zsarnokságot, egy másik hindosztáni pedig megdicsér érte, hogy kellő elismeréssel adóztam a rads, vagyis az angol kormány szabadság- és igazság-érzetének. Egy perzsa levélíró, ki uralkodójának naplójából értesült királyához való személyes viszonyomról, ajánlatomat és pártfogásomal kéri s míg az egyik török ember eláraszt dicséretével törökbaráti munkáimért, a másik leszól, mert elfogadtam a gyűlölt Abdul Hamid szultán vendégszeretetét. Egy jaltai tatár, ki dicséretemet zengi, mert Oroszország ellensége és a moszlimok jóbarátja vagyok, *Seibaniászom* egy példányát kéri, mert nincs rá pénze, hogy más úton megszerezhesse. És így folyik nap-nap után, de legtöbb baja mégis csak Amerikával van a nemzetközi írónak. Se szeri, se száma az autogramm-gyűjtőknek és egynémelyikök olyan kedves, hogy amerikai levélbélyeget vagy néhány cent-et mellékel postadíj fejében a válaszlevélre. Hát még a kérdéseik! Kértek tőlem felvilágosítást arra nézve, hogy a nap mely órájában pillantottam meg a napvilágot (tőlem, ki még a születésem esztendejét sem tudom bizonyosan), hogy megállapíthassák belőle az okát életem kalandszerűségének. Egy amerikai orvos arra kér, hogy küldenem el neki nyelvem fotográfiáját, hogy vonalaiból következtetést vonhasson nyelvbéli tehetőségemre és így tovább és így tovább. Minthogy e levelek

javarészére felelni is illik, könnyű elképzelni, hogy mennyi sok időre és türelemre van szükség e kellemetlen levelezés lebonyolítására s hogy különösen a hajlott korban szinte elviselhetetlen árnyékoldalai vannak már a nemzetközi író életének.

Egyébként pedig el kell fogadni az érem e fonákját is, mert néhanapján kedvre derítő pillanatokat is szerez az embernek és a kellemetlenség itt-ott elválaszthatatlan a közpályán levők életétől. Jóval komolyabb megfontolást követelt a válasz, melyet a változatos életpályámra vonatkozó kérdésekre kellett adnom. Sok jóbarátomat és ismerősömet bántotta a kíváncsiság, hogy megtudhassa: hogyan viselem el az óriási különbséget ifjúkorom pöre szegénysége és mostani helyzetem közt, s hogy egyáltalán sokat gondolok-e kiállott küzdelmeimre és szenvedéseimre? Nos hát, minék tagadnám, hogy a múltamra való emlékezés legédesebb pillanatait szolgáltatja élettemnek. Valóságos regény bontakozik ki belőle, ha pályám kezdetével szembe állítom a végét; de mivel lassan és fokozatosan történt az átalakulás és mert sohasem kételkedtem a munka és a jutalom belső kapcsolatában, természetesnek találtam, hogy a mi rősz. volt, lassankint jóra fordult és a csodálni valót voltoképen csak a végzet kegyes rendelkezésében láttam. *Labor omnia uincit*, ez volt mindig a jelszavam, de sohasem feledkeztem meg erről a másik mondásról sem: *Sors bona, nihil aliud*; mert azt, hogy nem vesztem szomjan a homoksvatagon, hogy nem pusztultam el béna lábammal a mély homokban való hosszas gyalogjárás fáradalmai közben s hogy szerencsésen megmenekültem Khiva és Bokhara zsarnokainak hóhérpallosától, egyesegegyedül jó csillagzatomnak tulajdonít-

hatom. E jó csillagzat nélkül kárba veszett volna minden kitartásom, minden béketűrésem, becsvágyam, nyelvbeli tehetségem és minden szellemi éberségem. A mi pedig átélt szenvedéseimet és küzdelmeimet illeti, őszintén beismerem, hogy mindenkor a legnagyobb gyönyörűségemre szolgált, ha végigpillantottam múltamon. Annál nagyobb e gyönyörűség, ha az ember, mint én is, lelkének és testének épségével nézhet vissza a megfutott pályára. Ámbár hetven év múlt el rólam, testben mégis épnek és erősnek érzem magam s nincs rá okom, hogy elpanaszoljam Szadival, hogy:

«Medslisz tamam sud, ve b'akhir reszid umr»,

vagyis, «Éveim mértéke betelt és csak most virrad reám az élet boldogsága». Mert én már férfi koromban bőségesen kivettem részem a lét szellemi és földi örömeiből. Ha van, a mi sivárrá és terhessé teszi az élet leszálló alkonyatát, bizonyára a fájdalom az, hogy vége immár minden törekvésnek, minden munkának, minden küzdelemnek. A vágy, hogy megvívjuk a lehetetlent, oda; eltűnt a délibáb a jövő rózsás egáljáról és már csak a múlt idők kínálnak bennünket az édes, a drága gyönyör serlegével. Nincs hát benne semmi csodálni való, hogy órák hosszáig elvagyok egymagamban és boldogan merengek el az emlékezetemben felvonuló képeken. Látom magam Dunaszerdahelyen iskolás koromban, a hogy mankóval hónom alatt, félig megdermedt kezem a reggelinek zsebembe tett főtt krumplin melengetve, a zsidó iskolába sietek a fagyos téli reggelen; aztán, Windsor és Jildiz palotáiban, a fejedelmi asztalnál ülök, színarany tányérból eszem és tisztelettel bánnak velem a nyugati és keleti társadalom kiváló emberei. Most az

a szomorú kép jelenik meg emlékezőm vásznán, midőn mint koldusdiák, a hidegség és a félelem miatt reszketve, a pozsonyi sétatér padja alatt töltöttem el a fagyos őszi éjszakát s alig, hogy reáborul a ködfátyol ifjúkori küzdésem e komor képére, elém tűnik helyén a londoni gyűlésterem, hol Anglia büszke arisztokráciájának vezető férfiai hallgatják és megtapsolják a közép-ázsiai helyzetről mondott beszédemet. Egymagamban ülve magányos szobámban, kellő közepén érzem magam az élet forgatagának és a váltakozó színű kaleidoszkóp láttára majd gyönyörben úszik szemem, majd megremeg szívem félelmében. Éles körvonalakban, legapróbb részleteikkel tűnnek elém a legnagyobb válságból való menekülésem boldog pillanatai s az örökös rabság fenyegető veszedelme és a rettentő kínhalál, melylyel oly sokszor néztem farkasszemet. Valahányszor megjelenik álomban a bokharai emirnél való kihallgatásom jele, vagy átélem újra a Khalata homokságán érzett szomjúságom gyötrelmeit s látom Kulkhánt, a turkómán rabszolgakereskedőt, szorongó szívvel nézek körűi még ma is s boldog vagyok, hogy mindez csak álom és nem valóság.

A sors bizony különös játékot űzött velem. Érzem ezt, s ha most, életem alkonyán, végigjárom szemem hosszú pályám örömén, bánatán, sötét és derűs pillanatain, elmondhatom az angollal, hogy életem «átéltni érdemes élet» volt és kész volnék elején kezdeni az egész komédiát s alávetni magam újra minden munkájának, viszontagságának és halálos veszedelmének. Oly hatalmas és ellenállhatatlan a kalandok vágya az ifjúkorban és oly elragadóan szép érzet a fenyegető veszedelmekből való szerencsés megmenekülés érzete,

hogy öreg korában is újra éled az ember, ha reá emlékezik.

A ki belekóstolta vándorélet gyönyörűségébe, visszavágyik reá teljes életében. A sima tenger sohasem oly szép és fenséges, mint a vihartól felkorbácsolt hullámok játéka, mert vannak emberek, kiknek sohasem telik örömük a nyugalomban s kiket csak az örökös baj és küzdelem képes kielégíteni. Az embereknek én ez utóbbi fajtájához tartozom. Sohasem szerettem a nyugalmat és a kényelmet s nem is bánom, hogy ilyen a természetem, mert az élet két legnagyobb és legértékesebb kincsét egyesegyedül neki köszönhetem. E kincs: a tapasztalat és a függetlenség. Elválasztani egymástól nem lehet e két drágaságot; legfőbb ékei azok földi lételünknek s boldoggá én is csak általuk lettem. Ha most, életem alkonyatán,— midőn a leáldozó nap aggasztóan hosszú árnyakat vet elém s megborzogat a közelgő éjjel hűsésege — visszagondolok átélt napom veszedelmeire, bajaira és küzdelmeire, csakis e két kincs birtokában lelhetem meg fáradalmaim legfőbb és méltó jutalmát. Tapasztalásaim értéke lehetővé tette, hogy valami csekélységgel hozzájárulhattam embertársaim felvilágosításához és tájékoztatásához, s midőn örömmel láttam, hogy munkáim elterjedtek Európa, Amerika, Ázsia és Ausztrália különböző nyelvein, felébredt bennem az a boldog tudat, hogy nem hiába küzdöttem és szenvedtem ezen a világon. Azt gondoltam magamban, hogy határozottan nem volt igaza a szentgyörgyi gimnázium páter-professzorának, midőn így szólt hozzám: — «Mósele, mi nek tanulsz? Nem volna jobb, ha sakternek mennél?» — De mind ennél nagyobb mértékben járult hozzá megelégedettségemhez tapasztalásaim drága kincse.

Szemem még tisztán lát, emlékezetem még nem homályosodott el s miként a letűnt időkben, még most is két egész világ áll szemem előtt különböző országaival, népeivel, városaival erkölcsével és szokásaival. Mint a méh virágról virágra szállva, úgy szállnak gondolataim Európából Ázsiába és vissza ismét, egyik országból a másikba. Mindenhol otthon érzem magam, mindenfelől ismerős arcok mosolyognak reám s a legkülönbözőbb emberek szólítanak anyanyelvükön. Hogy szélteben és hosszában, vég nélkül és határtalanul járhasa a világot, hogy otthon érezze magát mindenütt és gyönyörűséggel legeltethesse szemét a mindig változó tájakon — ez élvezetből csak az utazónak jut része, mert az utazás határozottan a legszebb és a legdicsebb öröm ezen a világon. Nincs is rá okom, hogy panaszkodjam sorsomon; mert ha nehéz küzdelmet rótt reám, meg is jutalmazott érte bőségesen, s életem végén elmondhatom: «Küzdelmes nap volt, de szép nap volt!»

TARTALOM.

I. FEJEZET

	<i>Lap</i>
Származásom és gyermekkorom	1

II. FEJEZET.

Ifjúkori küzdelmek	3
--------------------------	---

III. FEJEZET.

A házitánító.....	65
-------------------	----

IV. Fejezet.

Első keleti utazásom	103
----------------------------	-----

V. FEJEZET.

Második keleti utazásom	171
-------------------------------	-----

VI. FEJEZET.

Visszatérésem Európába.....	213
-----------------------------	-----

VII. FEJEZET.

Londonból Budapestre.....	257
---------------------------	-----

VIII. FEJEZET.

lap

Inkognitó-utazásom európai és ázsiai visszhangjai..... 301

IX. FEJEZET.

Tudományos és irodalmi munkásságom..... 315

X. FEJEZET.

Politikai pályám és helyzetem Angliában..... 343

XI. FEJEZET.

Munkám diadala..... 373

XII. FEJEZET.

Összeköttetésem a mohammedánsággal..... 385

XIII. FEJEZET.

Az angol udvarnál..... 397

XIV. FEJEZET.

Érintkezésem Abdul Hamid szultánnal 411

XV. FEJEZET.

Érintkezésem Naszreddin sahhal és utódjával..... 453

XVI. FEJEZET.

A küzdelemnek vége, s még sincs vége..... 471

A MELLÉKLETEK JEGYZÉKE.

	Lap
Vámbéry legújabb arczképe (Czímkép).	
Vámbéry huszonkét éves korában (arczkép).....	96
Tanulmányi naptára 1855-ből (fakszimile).....	100
Az Akadémia 1857-ben adott ajánló levele (fakszimile).....	112
Levél Eötvös József bárónak Perzepolisz romjai közül (fakszimile)	192
Egy lap Teheránból Eötvös József bárónak írt leveléből (fakszimile)	200
Emléktárgyak Vámbéry középázsiai utazásából (fénykép).....	208
Vámbéry Teheránban, Középáziából való megérkezése után (arczkép)	224
Levele a turkomán pusztából (fakszimile)	232
Egy lap Vámbérynek Szamarkandban írt feljegyzéseiből (fakszimile)	240
Vámbéry dervis-ruhájában (arczkép)	248
Vámbéry és tatárja (kép 1864-ből)	288

SZÖVEGKÉPEK.

Az utolsó három pénzdarab, melyet Vámbéry, kolduló dervis szerepében, kapott	219
Egy lap a pusztában írt feljegyzéseiből	227